НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Інститут рукопису

РУКОПИСНА ТА КНИЖКОВА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів

ВИПУСК 24

Київ 2019

УДК 025.171(477)(066)

До збірника увійшли археографічні, джерелознавчі, кодикологічні студії, статті з історії книжкових колекцій та зібрань, публікації документів, інформаційні повідомлення, в яких висвітлюються різні напрями та аспекти дослідження рукописної та книжкової спадщини України.

Так, у першому розділі збірника репрезентовано склад та зміст архівного фонду видатного українського композитора В. С. Косенка; історію формування, дослідження та використання фонду автографів Інституту рукопису НБУВ; діяльність академіка А. Д. Коваленка як ученого секретаря Президії Академії наук УРСР; текстологічний аналіз грецької грамоти Вселенського патріарха Єремії II православному братству Різдва Пресвятої Богородиці в Рогатині тощо. Книжкові колекції та зібрання представлені студіями з іконографії образу св. Миколая в українських гравюрах доби Бароко на матеріалах ілюстрованих стародруків та мідних гравірувальних дощок XVII–XVIII ст. та статтею з дослідженням зібрання українського друкованого плаката 1920-х – початку 1930-х років з фондів НБУВ. У розділі «Кодикологія та кодикографія» уточнюється час написання та визначаються специфічні особливості української рукописної книги XVII ст. Джерелознавчі студії збірника присвячені характеристиці документів Оперативного штабу райхляйтера Розенберга стосовно використання радянських кінодокументів в ідеологічній боротьбі Третього райху проти більшовизму; узагальненню обговорення підбору вчителів і службовців для греко-католицьких початкових і середніх навчальних закладів на Холмщині та Підляшші через аналіз листування київського протоієрея Петра Лебединцева. У «Повідомленнях» надано інформацію про повернення з Німеччини в Україну Грамоти Петра I митрополитові Іоасафу Кроковському 1708 р., вивезену в роки Другої світової війни.

Розраховано на істориків, філологів, мистецтвознавців, культурологів, а також на дослідників, які цікавляться історією України.

Наукова рада

О. С. Онищенко, акад. НАН України, д-р філос. наук; Л. А. Дубровіна, чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук;
С. М. Міщук, д-р іст. наук; Г. В. Папакін, д-р іст. наук; Н. А. Шип, д-р іст. наук;
О. О. Хамрай, д-р філол. наук; О. В. Пастушенко, д-р наук із соц. комунікацій;
Аліна Дзентьол, д-р гуманіст. наук (Польща);
Ксенія Кабузинські, д-р філософії в галузі літератури (Канада);
Рима Ціценєне, д-р гуманіт. наук (Литва); Олаф Хаманн, д-р філософії (Німеччина).

Редакційна колегія

Л. І. Буряк (гол. ред.) д-р іст. наук; Н. М. Зубкова (заст. гол. ред.), канд. іст. наук;
В. І. Попик, чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук; Т. Д. Антонюк, д-р іст. наук;
В. В. Бездрабко, д-р іст. наук; Г. В. Боряк, чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук;
Л. А. Гнатенко, д-р іст. наук; Г. І. Ковальчук, д-р іст. наук; С. М. Ляшко, канд. іст. наук;
К. В. Лобузіна, д-р наук із соц. комунікацій; Л. М. Яременко, канд. іст. наук;
Ярослав Думановський, габілітований д-р іст. наук (Польща); Дайва Нарбутене, д-р філософії (Литва);
Сергеюс Темчинас, габілітований д-р гуманітарних наук (Литва); Віра Ченцова, канд. іст. наук (Франція);
Людмила Шаріпова, д-р філософії (Велика Британія).

Рецензенти

В. Ю. Омельчук, д-р іст. наук, професор;
В. М. Даниленко, д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України.

Робота виконана за рахунок бюджетної програми «Підтримка розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень» (КПКВК 6541230)

Видання індексується науковими базами даних, зокрема: Google Scholar, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ResearchBib, International Institute of Organized Research (I2OR), CiteFactor, BASE, Open Access Infrastructure for Research in Europe, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Word Cat, EBSCO, Український Реферативний Журнал, Україніка наукова, Наукова періодика України.

ISBN 966-02-2780-9 (серія)
ISBN 978-966-02-9038-9 (вип. 24, друковане видання)
ISBN 978-966-02-9039-6 (вип. 24, електронне видання)
DOI випуску: 10.15407/rksu.24

© Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського, 2019

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
Institute of Manuscript

MANUSCRIPT AND BOOK HERITAGE OF UKRAINE

Archaeographic Studies of Unique Archival and Library Fonds

ISSUE 24

KYIV 2019

UDC 025.171(477)(066)

The digest includes archeographic, source and codicological studies, articles on the history of book collections, publications of documents, informative messages, which elucidate various spheres and aspects of studies dedicated to manuscript and book legacy of Ukraine.

The first part of the digest represents the contents of the archival fond of the outstanding Ukrainian composer Viktor Kosenko; history of formation, investigation and usage of the autographs collection at the Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine; activity of academician Anatolii Kovalenko on the position of the Secretary of Science at the Presidium of the Academy of Sciences of the UkrSSR; textological study of the Greek charter from the Ecumenical Patriarch Jeremiah II to the Rohatyn Orthodox Brotherhood of the Nativity of the Blessed Virgin Mary, etc. Book collections are represented by the studies of iconography of St. Nicholas' image in Ukrainian engravings of the Baroque era based on illustrated old printed books and copperplates of the 17th and 18th centuries. One article is dedicated to the collection of the Ukrainian printed posters from 1920s and early 1930s preserved at the fonds of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. The «Codicology and Codicography» section clarifies the time of creation and determines specific peculiarities of Ukrainian handwritten books of the 17th century. Source study researches of the collection are dedicated to description of the documents of Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg regarding the use of Soviet cinematic documents in the ideological war of the Third Reich against Bolshevism, and to generalisation of the discussion concerning selection of teachers and employees for Greek-Catholic primary and middle educational establishments in Holmshchyna and Pidliashshia through the analysis of correspondence of Kyiv archpriest Petro Lebedyntsev. The notice section provides information on the return from Germany to Ukraine of Petro I Charter to metropolitan Joasaph Krokovskyi in 1708, which was exported during the years of World War II.

The target audience includes historians, philologists, art historians, culturologists as well as other researchers interested in the history of Ukraine.

Science Board

O. S. Onyshchenko, Academician of the NAS of Ukraine, Doctor of Philosophy; L. A. Dubrovina, corresponding member of the NAS of Ukraine, Doctor of Historical Sciences; S. M. Mishchuk, Doctor of Historical Sciences; H. V. Papakin, Doctor of Historical Sciences; N. A. Schyp, Doctor of Historical Sciences; O. O. Khamrai, Doctor of Filological Sciences; O. V. Pastuschenko, Doctor of Social Communication Studies; Alina Dzentol, PhD in Humanitarian Sciences (Poland); Kseniia Kabuzynski, PhD in Literature (Canada); Ryma Tsitseniene, PhD in Humanitarian Sciences (Lithuania); Olaf Hamann, PhD (Germany).

Editorial Board

L. I. Buriak (Editor-in-Chief), Doctor of Historical Sciences; N. M. Zubkova (Deputy Editor-in-Chief), Candidate of Historical Sciences; V. I. Popyk, corresponding member of the NAS of Ukraine, Doctor of Historical Sciences; T. D. Antoniuk, Doctor of Historical Sciences; V. V. Bezdrabko, Doctor of Historical Sciences; H. V. Boriak, corresponding member of the NAS of Ukraine, Doctor of Historical Sciences; L. A. Hnatenko, Doctor of Historical Sciences; H. I. Kovalchuk, Doctor of Historical Sciences; S. M. Liaschko, Candidate of Historical Sciences; K. V. Lobuzina, Doctor of Social Communication Sciences; L. M. Yaremenko, Candidate of Historical Sciences; Yaroslav Dumanovski, Dr. habil. of Historical Sciences (Poland); Daiva Narbutene, Doctor of Philosophy (Humanitarian Sciences) (Lithuania); Serheius Temchynas, Dr. habil. of Humanitarian Sciences (Lithuania); Vira Tchentsova, Candidate of Historical Sciences (France); Liudmyla Scharipova, Doctor of Philosophy (Great Britain).

Reviewers

V. Yu. Omelchuk, Doctor of Historical Sciences, professor
V. M. Danylenko, Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member of the NAS of Ukrainer

The work was funded by the State Budget Programme «Support of the development of priority spheres of scientific studies» (KPKVK 6541230).

This publication is indexed by the following scientometric databases, among which are: Google Scholar, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ResearchBib, International Institute of Organized Research (I2OR), CiteFactor, BASE, Open Access Infrastructure for Research in Europe, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Word Cat, EBSCO, Ukrainian Abstract Journal, Scientific Ukrainika, Scientific Periodicals of Ukraine.

ISBN 966-02-2780-9 (series)
ISBN 978-966-02-9038-9 (issue 24, printed publication)
ISBN 978-966-02-9039-6 (issue 24, electronic publication)
DOI: 10.15407/rksu.24

© V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, 2019

Розділ 1

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІВНИХ ТА КНИЖКОВИХ ФОНДІВ

УДК 027.54(477-25)НБУВ:025.171]:[930.253:78.071.1]Косенко В.С.
DOI: 10.15407/rksu.24.005

Ольга Андріївна Іванова,
кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу кодикології та кодикографії
Інституту рукопису
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0001-8226-0401
e-mail: rukopis@bigmir.net

ОСОБОВИЙ АРХІВ ВІКТОРА СТЕПАНОВИЧА КОСЕНКА У ФОНДАХ ІНСТИТУТУ РУКОПИСУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Мета роботи – характеристика особового фонду Віктора Степановича Косенка, композитора, піаніста, педагога (1896–1938), що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. **Методологія дослідження** базується на застосуванні історичного та порівняльного методів, джерелознавчого аналізу, елементів музикознавчого аналізу тощо. **Наукова новизна** роботи полягає в комплексній систематизації матеріалів фонду з наведенням тематичних розділів, жанрово-видової характеристики творчої спадщини композитора. Розглянуто основні етапи життєвого й творчого шляху митця в контексті історичної епохи, його виконавчу, педагогічну та організаційну діяльність із залученням численних архівних документів та ще не опублікованих матеріалів епістолярної спадщини В. С. Косенка. Уточнено атрибуцію листів композитора. **Висновки.** Архівна спадщина, насамперед, мемуарна, розкриває складний життєвий шлях композитора, висвітлює його творчі напрацювання на тлі історичних подій епохи. Творчі періоди життя В. С. Косенка – петроградський, житомирський і київський – характеризуються певними рисами стилю музичних творів та тими чи іншими жанровими вподобаннями. Музична спадщина композитора складається з понад 250-ти творів різних жанрів, які увійшли до золотого фонду української культури. У процесі наукового опрацювання здійснено систематизацію документів і матеріалів архіву композитора, перевірку та уточнення датування деяких матеріалів, ідентифікацію почерку для встановлення авторства окремих листів, уточнення імен кореспондентів[1], складання електронного опису, іменного покажчика, укладання каталогу. Величезну кількість нотних матеріалів Косенка згруповано в першому розділі його

[1] *Автор висловлює щиру подяку кандидату мистецтвознавства, доценту Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського О. Ю. Волосатих за допомогу при встановленні імен та по батькові кількох адресатів і кореспондентів.*

© О. А. Іванова, 2019

особового фонду. Здебільшого, це – нотні рукописи композитора, що систематизовані за основним принципом – «від великих форм до музичних мініатюр», а також незначна кількість ненотних творчих матеріалів. Наступні розділи складають біографічні, службові, господарсько-побутові матеріали, його листування, матеріали дружини, дочки композитора, інших осіб та установ, так чи інакше пов'язаних із композитором.

Ключові слова: Віктор Степанович Косенко, українська музика, Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Актуальність теми дослідження. Вперше науково опрацьовано архів видатного українського композитора, піаніста, педагога Віктора Степановича Косенка (1896–1938), що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Життєвий і творчий шлях композитора відображено в численних статтях та кількох монографіях музикознавців, що побачили світ починаючи з другої половини ХХ ст. до нашого часу. Однак на сьогодні не здійснено наукової систематизації та наукового описування за сучасними вимогами його архіву, який становить джерелознавчий інформаційний комплекс для подальших історичних, біографічних та музикознавчих досліджень творчої й архівної спадщини Косенка. Інтерес до творчого й життєвого шляху композитора спричиняв непоодинокі звернення до відображення етапів біографії митця, багато спогадів і листів композитора вже опубліковано, але в процесі нашого дослідження були залучені численні досі не опубліковані матеріали архіву.

Аналіз досліджень і публікацій. У вітчизняному музикознавстві вивчення творчої спадщини В. С. Косенка посідає гідне місце. Опубліковано два видання мемуарних матеріалів про Віктора Степановича [1], друге з них доповнене епістолярною спадщиною композитора [2]. Видано чимало джерелознавчих біографічних праць, статей, монографій, присвячених музикознавчому аналізу змісту та творчого стилю музики митця; захищено кілька кандидатських дисертацій та дипломних праць тощо. Вивченню життєвого і творчого шляху композитора присвятили свої студії В. Довженко [3], Б. Фільц [4], О. Олійник [5] та інші музикознавці. До 80-річчя від дня народження композитора було укладене 10-томне зібрання його творів [6]. У 1997 р. побачив світ ювілейний збірник наукових статей Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського «Віктор Степанович Косенко: погляд з 90-х років» [7]. Водночас спадщина композитора ще не дістала комплексного наукового описування за сучасними архівними вимогами, багато неопублікованих документів і матеріалів можуть бути залучені при вивченні творчої діяльності композитора, зокрема і з метою характеристики стану української культури першої половини ХХ ст. загалом.

Основною **метою дослідження** є огляд особового фонду В. С. Косенка шляхом визначення основних етапів композиторської, виконавчої та педагогічної праці в контексті історичної епохи на основі систематизованих матеріалів фонду із наведенням тематичних розділів, жанрово-видової характеристики творчої спадщини композитора, залученням численних архівних документів та ще не опублікованих матеріалів епістолярної спадщини митця.

Виклад основного матеріалу. Серед численних архівів ІР НБУВ зберігається особовий фонд Віктора Степановича Косенка, видатного українського композитора, піаніста, педагога, діяча української культури першої третини ХХ ст.

Творча та архівна спадщина Косенка з фондів ІР НБУВ складається з нотних рукописів та перших друкованих видань праць композитора, архівних документів і матеріалів 1911–2002 рр. і містить 1 518 одиниць зберігання. Особисті документи і матеріали митця було зібрано і сформовано в особовий комплекс у Меморіальному кабінеті-музеї В. С. Косенка (далі – кабінет-музей В. С. Косенка) його дружиною, Ангеліною Володимирівною Канеп-Косенко. До ІР НБУВ архів передано наприкінці березня 2004 р. спадкоємицею композитора, його дочкою (падчеркою), Раїсою Едуардівною Канеп, яка після смерті Ангеліни Володимирівни в 1977 р. зберігала архів композитора. Після остаточного надходження всіх документів із кабінету-музею в 2015 р. розпочалося первинне наукове-технічне опрацювання матеріалів архіву. Через об'єктивні обставини роботу було на деякий час перервано, відновилася вона в 2017 р. і була завершена в 2019 р. Під час наукового опрацювання здійснено остаточну систематизацію, перевірку та уточнення датування деяких матеріалів, ідентифікацію почерку для встановлення авторства кількох листів, уточнення імен кореспондентів, шифрування справ, складання електронного опису, іменного покажчика, укладання каталогу тощо.

Біографічні матеріали композитора репрезентовані незначною кількістю другорядних за своїм значенням документів; основні відомості про життєвий і творчий шлях композитора містяться у спогадах сучасників і листуванні самого Косенка.

Віктор Степанович народився в Санкт-Петербурзі 24 листопада 1896 р. в сім'ї Степана Семеновича Косенка, генерал-майора Російської армії у відставці, та Леопольди Йосипівни, яка займалася вихованням чотирьох дітей.

Родина переїхала до Варшави, коли Віктору, наймолодшому в родині, минуло два роки. Саме у Варшаві, культурному європейському місті, багатому, зокрема, на різноманітні музичні події, в роки свого дитинства та юнацтва майбутній композитор отримав перші музичні враження. Але найбільш ранні з них склалися в атмосфері домашнього музикування. Дружина композитора, Ангеліна Володимирівна, у своїх спогадах зазначала: «Усі Косенки любили музику. Батько Степан Семенович співав, мати Леопольда Йосипівна добре грала на роялі. Брати Олександр та Семен також співали. Сестра Марія навчалася в консерваторії по класу фортепіано. Батько кохався у народних українських піснях. Співали хором... Приходили товариші й подруги – приєднувалися до самодіяльного хору. Крім пісень, розучували арії з опер, ставили окремі сцени» [1, с. 6].

Саме в той період хлопчик вперше почув фортепіанну музику Чайковського, Гріга, Шопена, Мендельсона, арії з опер Верді, Чайковського, Пуччіні, українські народні пісні, які охоче співав батько, уродженець Херсонщини. Леопольда Йосипівна, зокрема, інколи займалася переробкою старовинної музики (ІР НБУВ. Ф. 411. № 924, арк. 2. – Тут і далі в круглих дужках зазначатимемо лише номер одиниці зберігання). Тут, на домашніх концертах, майбутній композитор намагався підбирати знайомі мелодії, імпровізувати та складати власну музику.

Два роки, паралельно із навчанням в гімназії та в кадетському корпусі, юнак учився грати на фортепіано на приватних заняттях у професорів Юдицького та Михаловського, відомого виконавця творів Шопена. Незабутнє враження на юного піаніста та композитора справила майстерність славетних композиторів та виконавців – С. Рахманінова, Ф. Шаляпіна, В. Сафонова, Ф. Крейслера, Р. Штрауса, які часто виступали на концертних і театральних майданчиках міста. А. В. Косенко згадувала: «Коли йому було дванадцять років, він уперше слухав Рахманінова... Повернувшись після концерту додому, Вітя сів за рояль і на слух записав прелюд Рахманінова. Це підштовхнуло його і до композиторства. Вітя записав баркаролу, вальс, прелюд, марш тощо» [1, с. 8]. До раннього варшавського періоду Косенка в його особовому фонді належать автографи кількох прелюдій опусу 1 і 2, датовані 1911 та 1915 роками.

Підготовка до навчання у Варшавській консерваторії була перервана початком Першої світової війни: родина повернулася до Петрограда, де юнак вступив до консерваторії і був зарахований на два факультети – фортепіанний (клас І. Міклашевської) та теоретико-композиторський (клас М. Соколова). Проте найбільше уваги він приділяв, насамперед, фортепіанній освіті, віддано готуючись до кар'єри піаніста-виконавця. Олександра Іванівна Волкова, подруга сестри Віктора Степановича Марії, згадувала: «Він грав дуже багато, майже не відриваючись, про все забував» [1, с. 11]. До творчих занять майбутній композитор ставився спочатку як до другорядних: «Писав я остільки, оскільки був студентом композиторського відділу».

У петроградський період Косенко створив три поеми, кілька прелюдій, вальс, мазурку, низку ліричних вокальних творів тощо. Відомо, що романс «Легіт легковійний» на слова К. Бальмонта був особливо схвально відзначений композитором О. К. Глазуновим. У музиці цих творів переважають ніжні, ліричні, інтимні теми, притаманні його романтичному таланту.

Захопленню Косенка жанром романсу сприяла, зокрема, його робота як концертмейстера в Маріїнському театрі, яку він поєднував із навчанням у консерваторії. На цих заняттях Віктор Степанович відточував майстерність акомпаніатора та відчуття ансамблевої гри, вивчав репертуар вокалістів та можливості голосу виконавців.

Під час навчання в Консерваторії Косенко створив кілька прелюдій, фантазію, мазурку для фортепіано, в яких відчувається вплив О. Скрябіна та С. Рахманінова, найбільш близьких для Косенка композиторів у стильовому та інтонаційному відношеннях. До петроградського періоду належать також кілька романсів та пісень.

Після закінчення Консерваторії в 1919 р. Косенко поїхав до Житомира, до рідних. Невдовзі він одружився з Ангеліною Володимирівною Канеп, яка на все життя стала музою та другом композитора.

Житомирський період життя Косенка був сповнений для нього найрізноманітнішими видами музичної діяльності: педагогічною – він викладав фортепіано

в музичній школі (тепер училище його імені), виконавською – виступав на концертах як акомпаніатор і піаніст та ансамбліст, музично-організаторською – ініціював утворення камерного тріо (піаніст В. С. Косенко, скрипаль В. Г. Скороход, віолончеліст В. Ю. Коломойцев). Тріо незабаром опинилося в центрі музичного життя міста і всієї Житомирщини: учасники концертів виступали не тільки на багатьох майданчиках міста, але й у складі популярних на той час концертних бригад поза його межами – в селах, підшефних військових частинах.

Від цього періоду життя Віктора Степановича в його особовому фонді зберігаються два свідоцтва: довідка 1926 р. про його роботу на посаді піаніста в кінотеатрі «Рим» (№ 524), де він акомпанував у демонстраційному залі, озвучуючи німі фільми, та посвідчення зйомщика-таксатора у Смолдирівському лісництві 1928 р. (№ 525). Ця робота забезпечувала сім'ю матеріально, до того ж залишалося досить часу для творчості [1, с. 25].

У 1924–1925 рр. відбулися дві поїздки Косенка до Москви, де його твори позитивно оцінили композитори Іполітов-Іванов, Мясковський, Гречанінов, Блюменфельд; там же він подав до музичного сектору Державного видавництва свої фортепіанні твори. В Москві він дав авторський концерт в Асоціації сучасної музики (1925 р.), де були виконані романси, кілька фортепіанних п'єс і віолончельна соната. На концертах Асоціації сучасної музики Віктор Степанович отримав можливість ознайомитися з сучасними тенденціями в музиці, які викликали в нього певний подив та неприйняття.

У 1927–1928 рр. Косенко двічі виїжджав до Харкова, де дав концерти на радіо та в Будинку вчених, а також запропонував Державному видавництву України (ДВУ) кілька своїх творів. Усі концерти пройшли зі значним успіхом та отримали схвальні відгуки в пресі. В 1928 р. у ДВУ побачив світ перший український радянський романс «На майдані» на слова П. Тичини.

Житомирський період творчості композитора став вкрай плідним. За словами Д. Й. Бараш-Кольчинської, саме в Житомирі він прийшов до думки про своє композиторське покликання, відточив власну майстерність, створив знакові твори (№ 934, арк. 1).

У Житомирі Косенком було написано 12 романсів, 12 фортепіанних етюдів ор. 8, поеми, мазурки і ноктюрн для фортепіано, сонати для скрипки і фортепіано, концерт для скрипки і фортепіано, низку п'єс, сонату для віолончелі і фортепіано, інтродукцію і пролог до п'єси Івана Кочерги «Фея гіркого мигдалю» для малого складу оркестру, музичні номери до п'єси Юджіна О'Ніла «Любов під в'язами», музику до монтажу «Шлях 44-ї дивізії у піснях» тощо.

Після повернення до Житомира з першої харківської гастрольної поїздки композитор написав чотиричастинне «Класичне тріо» для фортепіано, скрипки і віолончелі, «11 етюдів у формі старовинного танцю», сонату для скрипки і фортепіано, присвячену своєму другові і колезі В. Г. Скороходу, романси ор. 16 на вірші російських поетів мовою оригіналу та в українських перекладах, романси «На майдані», «Мобілізуються тополі», «Іду з роботи я, з завода» на слова П. Г. Тичини.

У листопаді 1928 р. – лютому 1929 р. разом із видатною українською співачкою Оксаною Володимирівною Колодуб Віктор Степанович здійснив тримісячне гастрольне турне Донбасом у межах музично-просвітницької роботи, поширеної за тих часів у Радянському Союзі. Музиканти дали концерти в Ізюмі, Єнакієвому, Горлівці, Кадіївці, Мелітополі, Сталіно, Ворошиловграді, Дніпропетровську; концерти відбувалися в палацах культури, робочих клубах, у шахтах, на рудниках.

Публіка приймала музикантів, за словами Віктора Степановича, «не скрізь однаково». В Ізюмі та на Брянському шахтинському руднику концерти пройшли з величезним успіхом; музикантів кілька разів викликали на біс. У листі з Мелітополя від 5 грудня композитор писав про «винятковий успіх» (№ 572, арк. 1). Проте в Луганську і Дніпропетровську виконавців зустрів холодний прийом, композитор відмічав, що «слухач не підготовлений і страшно нудьгує, якщо піднести щось змістовне» (№ 578, арк. 2 зв.).

Поїздка ускладнювалася незадовільною організацією: маршрут часто коригувався спонтанно, композитор згадував у листах про «зірвані концерти» (лист від 6 січня 1929 р.) (№ 592, арк. 1 зв.). Переїзди були вкрай виснажливими: доводилося пересуватися в неопалюваних вагонах, десь – верхи. У листах до дружини часто зустрічаються скарги композитора на втому і погане самопочуття, на моральне пригнічення: «страшно тоскно... Я знав, що мене на цей час чекає страшна туга, – і я не помилився» (лист від 2 грудня 1928 р.) (№ 569, арк. 2 зв.). До того ж, під час цих переїздів Віктор Степанович застудився і зрештою повернувся до Житомира з підвищеною температурою і запаленням нирок.

У лютому 1929 р., після повернення музикантів із Донбасу, відбувся авторський концерт Віктора Степановича в Харкові. Як відзначає відомий дослідник творчості композитора В. Д. Довженко, «Косенко був піонером авторських вечорів на Україні» [3, с. 65]. Автор виконував свої фортепіанні твори та акомпанував О. Колодуб, яка співала його романси.

Навесні того ж року Віктора Степановича запросили на посаду професора до Музично-драматичного інституту імені М. В. Лисенка (тепер – Національна музична академія України імені П. І. Чайковського), де він почав викладати спеціальне фортепіано, ансамбль, аналіз музичних форм тощо. У класах Косенка заняття проходили в доброзичливій атмосфері. Педагог намагався передати учням свою музичну ерудицію, знання музики різних стилів. Як відзначає у статті «Педагогічна діяльність В. С. Косенка» Ж. І. Хурсіна, він часто імпровізував у класі у стилі того чи іншого композитора, а задля розширення світогляду учнів детально аналізував твори, які виконувалися в анонсованих філармонійних концертах, надавав характеристику епохи, стилю та особливостей творчості того чи іншого композитора (№ 891, арк. 4).

Крім занять у Музично-драматичному інституті, Віктор Степанович активно концертував і як соліст, і у складі камерного тріо та Київського симфонічного ансамблю, створив концерт для фортепіано з оркестром, два концертних вальси для фортепіано, романси на вірші О. С. Пушкіна, працював над коректурами, готував із вокалістами концерти своїх романсів, працював у журі виконавчих конкурсів (№ 526, 527).

У 1930–1932 рр. надруковано ще кілька творів композитора – сонати для скрипки і фортепіано та для віолончелі і фортепіано, чотири дитячих п'єси для фортепіано, два романси та «11 етюдів у формі старовинних танців».

У рамках панівного в радянській культурі в 1930-ті роки «музично-громадським» напряму Косенко працював і з таким раніше неорганічним для нього жанром, як масова пісня. Він пише музику для робітничих хорових колективів заводів «Більшовик» та «Ленінська кузня», Південно-Західної залізниці, 44-ї Червонопрапорної Київської дивізії, Автодору тощо. Для самодіяльних колективів цих організацій Косенком було створено низку масових радянських пісень, зокрема: «Індустріальний марш», два автодорівських марші-пісні, «В похід ударний», романс «Іду з роботи я, з завода» на слова П. Тичини, сатиричну пісню «Прогульницька бригада», музику для літературно-музичної композиції «Бойовий шлях Червонопрапорної Київської дивізії в піснях» тощо. Крім того, для цих хорів композитор створив багато обробок українських народних пісень.

У дусі тогочасних тенденцій соціалістичного мистецтва в 1930–1932 рр. композитором написані також романс «Революція» на вірші Карла Лібкнехта, балада «Пам'яті борців Паризької комуни» та оркестровий твір «Героїчна увертюра», а в 1934 р. композитор створив музику до фільму «Останній порт» (режисер А. В. Кордюм) за мотивами п'єси О. Є. Корнійчука «Загибель ескадри».

У листах Косенка до дружини після переїзду в Київ часто звучать скарги на побутові проблеми: спочатку він мешкав у гуртожитку (лист за 7 жовтня 1930 р.) (№ 704), потім протягом тривалого часу – на зйомній квартирі і лише наприкінці жовтня 1930 р. отримав власне помешкання – кімнату на Великій Підвальній вулиці, 14, кв. 40 (тепер – кв. 13).

Упродовж 1930-х років у Віктора Степановича почала швидко прогресувати хвороба нирок, він якої він страждав ще в дитинстві та юнацтві. Несприятливі умови гастрольних поїздок та побутового життя в Києві, безгрошів'я, часті застуди погіршували стан здоров'я композитора: рік від року він слабшав. В одному з листів дружині 1931 р. він скаржиться: «... іноді мені нічого, а іноді почуваю себе дуже погано ...Відчуваю якусь втому...» (№ 734). Невдовзі він уже перестав виходити з дому.

Два роки поспіль – у 1935 та 1936 рр. – Віктор Степанович влітку за порадами лікарів намагається лікуватися в Криму, в Ялті, але тимчасове покращання стану здоров'я виявилося нетривалим. Незважаючи на це, Косенко намагався повернутися до роботи. Він продовжував викладати в Консерваторії – студенти приходять до нього додому, пише нові твори – 24 дитячих п'єси для фортепіано, три романси на слова О. С. Пушкіна, гармонізував для музичного скетчу єврейські народні пісні, займався обробкою українських народних пісень.

У 1936–1937 рр. Косенко працював над симфонічною поемою на основі молдавських народних пісень та розпочав роботу над оперою «Марина» за мотивами творів Т. Г. Шевченка. Проте завершити їх не встиг.

Лише в останній рік життя композитора закінчилися їхні з дружиною поневіряння з отриманням власного помешкання: весь час життя в Києві вони

мешкали в кімнатах і, нарешті, в травні 1938 р. отримали квартиру з трьох кімнат у новому будинку по вул. Тимофіївській (суч. вул. М. Коцюбинського), яку пізніше, після смерті композитора, було перетворено на його Меморіальний кабінет-музей. За словами Анеліни Володимирівни, Віктор Степанович, побачивши високі стелі, промовив: «Як добре буде звучати музика. У нас знову будуть музичні вечори, як у Житомирі» (№ 952, арк. 3).

Восени здоров'я Віктора Степановича значно погіршилося, і 3 жовтня 1938 р. він помер на 42-му році життя, залишивши по собі понад 250 творів різних жанрів.

Величезна кількість нотних матеріалів Косенка згрупована в першому розділі його особового фонду: за усталеними правилами описування композиторських архівів першим блоком в опису вміщуються саме творчі матеріали фондоутворювача.

Здебільшого, це – нотні рукописи композитора (I розділ), а також незначна кількість ненотних творчих матеріалів (II), які логічно примикають до першого розділу «Творчі матеріали (нотні)», таким чином вичерпно об'єднуючи всі матеріали такого характеру.

Нотні рукописи В. С. Косенка згруповано за основним принципом: «від великих форм до музичних мініатюр».

З інструментальних творів великої форми представлені автографами такі симфонічні твори, як Героїчна увертюра для великого симфонічного оркестру ор. 21, що увійшла до золотого фонду української музики, та Симфонічна поема на молдавські теми ор. 26; концерти для інструментів, які виконують соло, з оркестром: автографи Концерту c-moll для фортепіано з оркестром ор. 23 Л. М. Ревуцького та Г. І. Майбороди, які оркестрували його за клавіром Косенка; клавір та чернетки партитури Концерту cis-moll ор. 21, Концерту B-dur для фортепіано з оркестром, Концерту a-moll для скрипки з оркестром ор. 6 у редакції Г. І. Майбороди тощо.

Твори синтетичних жанрів представлені музикою до кінофільмів та вистав: до кінофільму «Останній порт» за п'єсою О. Є. Корнійчука «Загибель ескадри», до театральної вистави «Фея гіркого мигдалю» за п'єсою І. А. Кочерги для малого складу оркестру. До групи духової музики віднесено начерк партитури «Бійці 44-ї», марші та туші для духового оркестру тощо.

Значний інтерес становлять нотні рукописи композитора в жанрі камерно-інструментальної музики, яка посідала в його творчому житті особливе місце, репрезентуючи В. С. Косенка не тільки як композитора, але й інструменталіста-ансамбліста. Це, передусім: Класичне тріо D-dur для фортепіано, скрипки та віолончелі ор. 17; чернетки та начерки тріо c-moll для фортепіано, скрипки та віолончелі ор. 9 (незакінчене); твори для скрипки і фортепіано, присвячені скрипалю житомирського тріо В. Г. Скороходу, – соната a-moll ор. 18, «Lento cantabile» («Мрії») і «Presto possibile» («Експромт») ор. 4; соната d-moll для віолончелі і фортепіано ор. 10, присвячена іншому учаснику тріо, – В. Ю. Коломойцеву. Серед автографів композитора з творів камерно-інструментальної музики зберігаються робочі матеріали до п'єс для скрипки і фортепіано, віолончелі і фортепіано, начерк п'єси «Восточный танец».

Справжнім скарбом у фонді В. С. Косенка є автографи фортепіанних творів: концертні вальси ор. 22, цикл «24 дитячих п'єси для фортепіано» ор. 25, цикл «11 етюдів для фортепіано» ор. 8, «Забутий вальс» на теми Ф. Ліста cis-moll, «Колискова» H-dur ор. 7, «Легенда» es-moll ор. 12, три мазурки ор. 3, Ноктюрн fis-moll ор. 9, «11 етюдів у формі старовинних танців для фортепіано» ор. 19, три поеми ор. 5, прелюдії ор. 1. Автографи цих творів збереглися ще із варшавського, юнацького, періоду творчості композитора. Тут же – п'єси зі збірника «4 дитячі п'єси для фортепіано» тощо.

Масова радянська пісня, данину якій композитор віддавав у своїй творчості, репрезентована творами для хорів та вокальних квартетів: «Індустріальний марш», «Комсомольська», «Ой, пішов мій милесенький», «Прогульницька бригада», «Пісня прикордонників», а також для хорів у супроводі фортепіано: «Боевой автодоровский марш», «Бойовий шлях 44-ї Київської Червонопрапорної в піснях», «Дружба», «Курсантська пісня», «Пісня про стахановку Тетяну Дубок», «Пісня ударників заводу "Більшовик"».

Романс – жанр, який, як ніщо інше, відображає тонкий лірико-романтичний стиль Косенка, представлений у підрозділі «Твори для голосу з фортепіано»: це романси, написані в роки навчання в Петроградській консерваторії, а також романси житомирського періоду, на слова П. Тичини, пушкінських циклів 1930 і 1936 років. До цього підрозділу включено також пісні радянської тематики.

Важливий підрозділ складають записи, гармонізації та обробки народних, здебільшого українських, пісень для хорів, квартетів, голосу з фортепіано тощо. Інтерес тут становлять також записи та обробки народних «пожовтневих» пісень, записи народних пісень із фіксацією локацій (селищ), де їх було записано, тощо.

До окремого підрозділу включено перекладення творів В. С. Косенка для симфонічного оркестру та голосу, виконаних іншими композиторами – В. Т. Борисовим та Г. І. Майбородою.

Завершує великий блок нотних рукописів Косенка нотографія, укладена В. Д. Довженком, в якій твори композитора розміщені за принципом хронології.

Важливий підрозділ «Творчих матеріалів» утворюють перші друковані видання фортепіанних, хорових та вокальних творів композитора.

Окремий розділ творчих ненотних матеріалів Косенка складають усього три одиниці зберігання: радіопередача з квартири В. С. Косенка за його участі, що відбулася 30.11.1935 р., текст виступу композитора на концерті для жовтенят 1936 р. та рецензія на оперу М. Лисенка «Тарас Бульба».

Наступні розділи містять матеріали, що відображають оцінку творчості композитора. Розділ «Матеріали з редагування та видання творчої спадщини В. С. Косенка» репрезентує комплекс документів і матеріалів комісій з редагування та видання творів композитора: відгуки, витяги з протоколів, довідки, звіти, акти, плани видань, запити та ін.

У розділі «Рецензії на твори В. С. Косенка» значний інтерес становлять рецензії та відгуки на твори митця композиторів Л. М. Ревуцького, М. Й. Штейнберга, Ю. О. Шапоріна, А. В. Богатирьова, Д. Д. Шостаковича, В. О. Барвінського, витяги з рецензій з українських газет тощо.

Розділ «Біографічні матеріали» містить незначну кількість прижиттєвих документів Віктора Степановича – членський квиток профспілки працівників мистецтв, посвідчення про членство В. С. Косенка в секції наукових працівників Волинської окружної філії Всеросійської профспілки робітників освіти, посвідчення Державної страхової компанії та довідки про трудовий стаж, видані В. С. Косенкові в Київській консерваторії, особистий листок з обліку кадрів для кваліфікаційної комісії, а також чимало телеграм із приводу смерті композитора від установ та окремих осіб.

У окремому підрозділі зібрані оригінали та копії матеріалів щодо увічнення пам'яті Косенка: постанови Ради народних комісарів (РНК) УРСР від 23.11.1938 р. про увічнення пам'яті В. С. Косенка, матеріали про пропаганду творчості композитора 1940–1941 рр., заява А. В. Косенко на ім'я заступника начальника Управління у справах мистецтв при РНК УРСР про утворення тріо імені В. С. Косенка.

У «Матеріалах службової діяльності» представлені: довідка про працю В. С. Косенка на посаді піаніста в кінотеатрі «Рим» у м. Житомирі та про перебування на його утриманні дружини А. В. Канеп-Косенко, посвідчення помічника зйомщика-таксатора при Волинському лісоуправлінні, аркуш члена журі для оцінювання учасників конкурсу, заява композитора про прийняття та зарахування до педагогічного складу Всеукраїнської державної консерваторії, угоди з Українським радіокомітетом про передавання права трансляції музичного оформлення до віршів А. Барто «Братишка» у межах УСРР та з кінофабрикою «Українфільм» про музичне оформлення тонфільму «Незабутні сигнали» (реж. А. В. Кордюм), характеристики В. С. Косенка із Всеукраїнської державної консерваторії тощо.

Наступний розділ репрезентує незначну кількість господарсько-побутових документів. Тут відклалися: копії заяви-клопотання на ім'я Голови Всесоюзного комітету у справах мистецтв при РНК СРСР на отримання композитором квартири у м. Києві, а також копії охоронної грамоти на квартиру Віктора Степановича (№ 534), виданої родині наприкінці лютого 1945 р., та постанови виконавчого комітету Київської міської ради 1963 р. про організацію на громадських засадах меморіальної кімнати-музею В. С. Косенка (№ 535).

На особливу увагу заслуговує епістолярна спадщина композитора в розділі «Листування В. С. Косенка», яка здебільшого містить листи, написані дружині, Ангеліні Володимирівні. Перебуваючи тривалий час у вимушеній розлуці з дружиною – чи то під час гастрольних поїздок, чи то в перші роки необлаштованого життя в Києві, Віктор Степанович майже щодня звертався до неї в листах із подробицями свого життя та душевного настрою, що дозволяє детально простежити життєвий шлях та психологічний стан композитора.

Слід зауважити, що під час наукового опрацювання листів привернула увагу розбіжність у датуваннях листа Косенка дружині за автографом та виданням 1975 р.

Різниця складає рік: лист за 22 жовтня, датований за виданням 1975 р. 1930 роком [2, с. 286], насправді датований у рукопису 1931 р. (№ 719). Плутанина, ймовірно, виникла через слова Косенка «На свою квартиру я переїду, мабуть,

за тиждень... А 20-го я вже житиму на Підвальній». Оскільки в листі йдеться про переїзд – а відомо, що в кімнату на Великій Підвальній композитор вселився у 1930 р., – лист у виданні атрибутований цим роком. Проте, по-перше, у самому автографі міститься дата 22 жовтня 1931 р., по-друге, це датування опосередковано підтверджується наведеними в ньому реаліями: йдеться про «червоноармійські пісні», тобто «Бойовий шлях 44 Червонопрапорної Київської дивізії в піснях», і Л. Гершензона, автора слів до цих пісень. Відомо, що до цієї теми композитор звернувся в 1931 р. [3, с. 73], а за пропущеними за трьома крапками наявними у друкованому виданні словами в рукопису згадується про «дезінфекцію», тобто переїзд через «дезінфекцію» був тимчасовим, вже під час проживання композитора на Великій Підвальній.

Крім листування з дружиною, збереглася також незначна кількість листів Віктора Степановича, написаних іншим особам, – В. Т. Борисову, З. М. Гайдай, В. Д. Довженкові, Л. Я. Хаборіній, копія листа Л. М. Ревуцькому тощо.

Велика кількість різноманітних матеріалів, що розкривають багатогранну особистість композитора, складає розділ «Матеріали фондоутворювача»: здебільшого це підготовчі матеріали до книг спогадів про Косенка – автографи та машинописи авторів. Ще з 1939 р. Ангеліна Володимирівна почала збирати спогади про Віктора Степановича – його друзів, учнів, колег, писала свої записки; багато з них було використано у книгах спогадів 1967 та 1975 років.

Розділ містить також запрошення, програми науково-практичних конференцій, програми концертів з його творів, вступні слова до них, вірші, присвячені композитору, статті до пам'ятних дат та окремих творів композитора, критико-біографічні та музикознавчі нариси, лекції та доповіді, авторизований машинопис монографії В. Д. Довженка про Косенка та його автореферати кандидатської і докторської дисертацій, список творів Косенка, записаних на радіо, сценарій циклу радіопередач, присвячених творчості Косенка, авторства О. Олійник, та телепередачі 1983 р., відгук Л. М. Ревуцького на монографію В. П. Дяченка про Косенка, угоду між Національною радіокомпанією України та П. В. Батюшковим про надання йому ліцензії на тиражування і розповсюдження фортепіанної спадщини В. С. Косенка.

Значний інтерес становлять матеріали розділу «Меморіальний музей-квартира В. С. Косенка». Уже через два дні після смерті композитора в його квартирі зібралися кілька друзів-музикантів, і поет М. Т. Рильський висловив побажання вдові Віктора Степановича, щоб у квартирі Косенка завжди лунала його музика, і це буде кращою пам'яттю про нього (№ 951, арк. 1). Ангеліна Володимирівна все своє життя присвятила збереженню творчості композитора, увічненню його пам'яті, вона ретельно збирала матеріали, пов'язані з життям і творчістю Косенка, зберегла його архів під час евакуації в 1941–1944 роках.

Багато зусиль віддав створенню музею музикознавець В. Д. Довженко, який ще за життя Косенка почав вести нотатки в бесідах з уже хворим Віктором Степановичем. Він розібрав та систематизував рукописну спадщину композитора

і присвятив його творчості багато статей, рецензій та дві монографії, всіляко підтримував Ангеліну Володимирівну в її організаційних турботах. Довженком укладена пам'ятка відвідувачеві меморіального музею В. С. Косенка.

Матеріали музею безпосередньо пов'язані з його діяльністю та експозицією: тексти екскурсій та пам'ятка відвідувачу музею, статті й нариси про музей та історію його створення, програми концертів та виступи на них, уроки, проведені у стінах музею, звернення Р. Е. Канеп та А. О. Деркача до колективів музичних шкіл м. Києва з приводу активізації пропаганди творчості В. С. Косенка в рік його 90-річчя, листування музею з будинком-музеєм П. І. Чайковського в Клину, Житомирським музичним училищем, Є. Ю. Десятником, Г. Т. Комлєвою, інвентарні книги тощо. Слід зазначити, що інформація інвентарних книг музею, зокрема деякі дати документів, частково була використана при науковому описуванні архіву композитора.

Два розділи складають матеріали навчальних закладів, пов'язаних з ім'ям Косенка. Житомирське музичне училище імені В. С. Косенка розпочало своє існування ще до революції 1917 р. і називалося тоді музичними класами при Житомирському відділенні Російського музичного товариства; в 1911 р. ці музичні класи були перетворені на училище (№ 993). У роки перебування в Житомирі тут викладав Віктор Степанович, і в 1938 р. училище отримало його ім'я. Матеріали розділу відображають діяльність закладу, пов'язаного з ім'ям композитора. В училищі проводили концерти, вечори та заходи до пам'ятних дат народження і смерті видатного музиканта (№ 995–998), організовували виставки, присвячені його життю і творчості. Дирекція та педагогічний склад активно листувалися з Ангеліною Володимирівною Косенко з приводу виставок, концертів, надання матеріалів, пов'язаних із діяльністю та творчістю композитора (№ 983–992); училище активно співпрацювало з Музеєм-квартирою В. С. Косенка в Києві, давало концерти в його приміщенні. Педагоги та учні виступали з лекціями-концертами, присвяченими Косенку, в загальноосвітніх школах, університеті культури, музичній школі Житомира.

Розділ «Дитяча музична школа № 3 імені В. С. Косенка» (ДМШ № 3 ім. В. С. Косенка) містить матеріали іншого навчального закладу, який виріс із дитячої хорової студії робітничої консерваторії при Будинку культури заводу «Більшовик», створеної в 1936 р. за бажанням робітників заводу і за активної участі та підтримки В. С. Косенка, який виступив одним з організаторів, налагоджував навчальний процес у школі, консультував її викладачів. До 25-річчя від дня заснування школи їй було присвоєно ім'я Косенка. В особовому фонді Віктора Степановича зберігається копія листа-клопотання від 20.09.1962 р. Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР за підписом директора Інституту М. Т. Рильського про підтримку установою звернення громадськості про надання школі імені В. С. Косенка до її ювілею (№ 1010). Розділ складають матеріали про заснування школи, листування з Ангеліною Володимирівною Косенко з приводу концертів, програми концертів та запрошення на них, плани заходів до

пам'ятних дат Віктора Степановича, тексти доповідей, присвячених творам Косенка, матеріали до ювілеїв установ, програми музично-педагогічної конференції до 100-річчя композитора.

Розділ «Газетні та журнальні статті, присвячені творчості В. С. Косенка» охоплює період від 1928 до 2002 р. і включає вирізки з газет, виданих у Києві, Луганську, Тернополі, Житомирі, Москві, а також дві журнальні статті.

Особливий інтерес становлять «Матеріали А. В. Косенко, дружини композитора». Цей розділ містить договори про видання творів В. С. Косенка між Державним видавництвом «Мистецтво» та А. В. Косенко за 1947–1952 роки, текст радіопередачі для дітей, присвяченої творчості композитора, і, переважно, велике листування Ангеліни Володимирівни: з редакціями видань із приводу прийняття до друку творів композитора, з Морісом Торезом при даруванні балади Косенка «Пам'яті борців Паризької комуни», з бібліотекою Музичного фонду, Житомирським музеєм, ДМШ № 3, Львівською та Ленінградською консерваторіями, а також велике приватне листування з діячами української культури – музикантами, співаками, мистецтвознавцями, поетами та просто друзями, серед яких були З. М. Гайдай, І. С. Паторжинський, М. Х. Снага-Паторжинська, Л. М. Ревуцький, В. О. Барвинський, В. Т. Борисов, Г. Г. Верьовка, Б. Р. Гмиря, В. Д. Довженко, З. О. Долуханова, К. С. Донченко, І. С. Козловський, О. В. Колодуб, П. І. Майборода, В. Г. Скороход, П. Г. Тичина та інші.

Невеликий розділ «Листування Р. Е. Канеп, доньки композитора» містить листи та телеграми, здебільшого надіслані Раїсі Едуардівні під час її перебування на посаді директора музею-квартири, вже після смерті Ангеліни Володимирівни.

«Матеріали інших осіб» розподіляються на дві групи: незначна кількість нетних матеріалів – листи та студентська робота, і нотні твори – рукописні та друковані, переважно з дарчими написами В. С. Косенкові та його дружині або присвячені композиторові.

Висновок. Особовий архів Віктора Степановича Косенка репрезентує комплекс творчих матеріалів композитора, серед яких чимало автографів та прижиттєвих друкованих видань, змістовні архівні, мемуарні та епістолярні матеріали, що висвітлюють життєвий і творчий шлях композитора на тлі історичної епохи. Кілька творчих періодів із життя Косенка – петроградський, житомирський і київський – характеризуються певними рисами його творчого стилю та тими чи іншими жанровими вподобаннями. Творча спадщина композитора складається з понад 250 творів різних жанрів, які увійшли до золотого фонду української музики. Перше наукове опрацювання особового архіву включило систематизацію документів і матеріалів, перевірку та уточнення датування деяких матеріалів, ідентифікацію почерку для встановлення авторства кількох листів, уточнення імен кореспондентів, складання електронного опису, іменного покажчика, укладання каталогу. Величезна кількість нотних матеріалів Косенка представлена в першому розділі його особового фонду. Здебільшого, це – нотні рукописи композитора, згруповані за основним принципом – «від великих форм до музичних

мініатюр», а також незначна кількість ненотних творчих матеріалів. Наступні розділи містять біографічні, службові, господарсько-побутові матеріали, його листування, матеріали дружини та дочки композитора, а також інших осіб та установ, пов'язаних з ім'ям митця. Особовий архів Віктора Степановича Косенка, що зберігається в Інституті рукопису НБУВ, містить багато матеріалів з питань української культури ХХ ст. і становить значний інтерес як для музикознавців, так і всіх, хто цікавиться історією української культури та музики, невід'ємною частиною якої є музична спадщина В. С. Косенка.

Список використаних джерел

1. В. С. Косенко у спогадах сучасників / упоряд. А. В. Косенко. Київ : Музична Україна, 1967. 180 с.

2. В. С. Косенко. Спогади. Листи / упоряд. А. В. Косенко. Київ : Музична Україна, 1975. 295 с.

3. Довженко В. В. С. Косенко : нарис. Серія: Майстри мистецтва радянської літератури. Київ : Мистецтво, 1949. 140 с.

4. Б. Фільц. Фортепіанна творчість В. Косенка. Київ, 1965.

5. Олійник О. В. Косенко : популярний нарис. Київ : Музична Україна, 1989. 62 с.

6. Віктор Степанович Косенко. Зібрання творів в 10-ти томах. Київ : Музична Україна, 1970–1973.

7. Віктор Степанович Косенко : погляд з 90-х років / ред.-упоряд. К. І. Шамаєва. Київ : НМАУ ім. П. І. Чайковського, 1997. 60 с.

References

1. *V. S. Kosenko u spohadakh suchasnykiv* [V. S. Kosenko in the memoirs of his contemporaries]. (1967). A. V. Kosenko (Comp.). Kyiv : Muzychna Ukraina. [In Ukrainian].

2. *V. S. Kosenko. Spohady. Lysty* [V. S. Kosenko. Memoirs. Letters]. (1975). A. V. Kosenko (Comp). Kyiv : Muzychna Ukraina. [In Ukrainian].

3. Dovzhenko, V. (1976). V. S. Kosenko : narys [V. S. Kosenko : an essay]. In *Maistry mystetstva radianskoi literatury* [The masters of Art in Soviet literature]. Kyiv : Mystetstvo. [In Ukrainian].

4. Filts, B. (1965*). Fortepianna tvorchist V. Kosenka* [Piano works by V. Kosenko]. Kyiv. [In Ukrainian].

5. Oliinyk, O. (1965). *V. Kosenko : populiarnyi narys* [V. S. Kosenko : a popular essay]. Kyiv : Muzychna Ukraina. [In Ukrainian].

6. Viktor Stepanovych Kosenko. *Zibrannia tvoriv v 10-ty tomakh* [Viktor Stepanovych Kosenko. Collected works in 10 volumes]. (1970–1973). Kyiv : Muzychna Ukraina. [In Ukrainian].

7. *Viktor Stepanovych Kosenko : pohliad z 90-kh rokiv* [Viktor Stepanovych Kosenko : look from the 90's]. (1997). K. I. Shamaieva (Red.-comp.). Kyiv : NMAU imeni P. I. Chaikovskoho. [In Ukrainian].

Olha Andriivna Ivanova,
Candidate of Philological Sciences, Senior Researcher,
Senior Researcher of the Department of Codicology and Codicography
Institute of Manuscript
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
ORCID: 0000-0001-8226-0401
e-mail: rukopis@bigmir.net

Viktor Kosenko personal archive in the Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

The aim of the research is to characterise the personal fond of a prominent composer, pianist and pedagogue Viktor Stepanovych Kosenko (1896-1938), stored at the Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. **The methodology** of the study is based on application of historical and comparative methods of research as well as source analysis and certain aspects of musicological analysis. The complex systematisation of the fond data, topical distribution of its materials and provision of genre typology of the composer's music heritage constitute **scientific novelty of the research.** The main stages of biography and musical career of the outstanding composer are considered from the historical angle; the paper investigates the reflection of V. S. Kosenko's executive, pedagogical and administrative work in numerous archive documents and unknown pieces of correspondence. The attribution of his letters is specified. **Conclusions.** The archive data (especially memoirs) provide an insight into the complicated biography of the composer and highlights his creative achievements within the framework of historical epoch. The Petrograd, Zhytomyr and Kyiv periods of V. S. Kosenko are characterised by certain specific features in style and genre of musical compositions. The musical legacy of the composer consists of 250 pieces of various genres that constitute a prominent contribution to the national cultural heritage of Ukraine. The research process entailed systematisation of documents and artefacts of the personal archive of V. S. Kosenko, verification and specification of dates, handwriting expertise for authorship affiliation of certain letters, identification of correspondents, formation of digital inventory of documents, index of names and a catalogue. The vast majority of V. Kosenko's sheet music documents is assembled in the first part of his personal archive. It predominantly includes handwritten music works, organized in order from the large-scale ones to musical miniatures, and a relatively small part of non-music artefacts. The next parts of the archive include biographic, supplementary, common household documents, personal correspondence, and materials concerning the composer's wife and daughter and other people related.

Key words: Viktor Stepanovych Kosenko, Ukrainian music, Institute of Manuscript, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine.

Ольга Андреевна Иванова,
кандидат филологических наук, старший научный сотрудник,
старший научный сотрудник отдела кодикологии и кодикографии
Института рукописи
Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского
ORCID: 0000-0001-8226-0401
e-mail: rukopis@bigmir.net

Личный архив Виктора Степановича Косенко в фондах Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

Цель работы – характеристика личного архивного фонда Виктора Степановича Косенко, композитора, пианиста, педагога (1896–1938), хранящегося в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. **Методология исследования** базируется на использовании исторического и сравнительного методов, источниковедческого анализа, а также элементов музыковедческого анализа. **Научная новизна** работы состоит в комплексной систематизации материалов фонда с приведением тематических разделов, жанрово-видовой характеристики творческого наследия композитора. Рассмотрены основные этапы жизненного и творческого пути композитора в контексте исторической эпохи, а также исполнительская, педагогическая и организаторская деятельность В. С. Косенко с привлечением многочисленных архивных документов и еще не опубликованных материалов эпистолярного наследия деятеля. Уточнена атрибуция писем композитора. **Выводы.** Архивное наследие, прежде всего мемуарное, раскрывает сложный жизненный путь композитора, даёт представление о его творческих достижениях в контексте исторических событий эпохи. Творческие периоды жизни Косенко – петроградский, житомирский и киевский – характеризуются определенными чертами его творческого стиля и теми или иными жанровыми предпочтениями. Во время научной обработки были проведены систематизация документов и материалов архива композитора, проверка и уточнение датировки некоторых материалов, идентификация почерка для установления авторства некоторых писем, уточнение имён корреспондентов, составление электронной описи, каталога и именного указателя. Большое количество нотных материалов Косенко составляют первый раздел фонда. Это, главным образом, нотные рукописи композитора, сгруппированные по основному принципу – «от больших форм к музыкальным миниатюрам», а также незначительное количество ненотных творческих материалов. Следующие разделы составляют биографические, служебные, хозяйственно-бытовые материалы и документы, переписка композитора, материалы жены, дочери и других лиц, а также учреждений, связанных с именем композитора.

Ключевые слова: Виктор Степанович Косенко, украинская культура, украинская музыка, Институт рукописи, Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского.

Стаття підготовлена 12 березня 2019 року;
подана до друку 10 квітня 2019 року.

УДК 372.881.124(477)(075)"17"
DOI: 10.15407/rksu.24.021

Юлія Костянтинівна Рудакова,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу стародруків та рідкісних видань
Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0003-1159-9429
e-mail: vsrv@nbuv.gov.ua

ВИВЧЕННЯ ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ В УКРАЇНІ: ВІТЧИЗНЯНІ ДРУКОВАНІ ПІДРУЧНИКИ XVIII ст.

Мета роботи – проведення історико-книгознавчого огляду українських стародрукованих видань підручників із латинської граматики, примірники яких зберігаються у фонді відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. **Методологія** проведеного історико-книгознавчого дослідження полягає в застосуванні загальнонаукових методів аналізу та синтезу, принципу історизму, а також спеціальних книгознавчих методів – бібліографічного, функціонального, системного. **Наукова новизна.** Розглянуто примірники видань найбільш популярних в Європі підручників давньоримського граматиста IV ст. Елія Доната «Мистецтво граматики» (примірник, виданий у друкарні Замойської академії в 1779 р.) та португальського мовознавця XVI ст. єзуїта Емануеля Альвареса «De institutione grammatica» (чотири примірники першої книги підручника, виданої у друкарні Почаївського василіанського монастиря в 1782 р.), імена яких стали загальними назвами для позначення латинської граматики. Описано особливості дефектного примірника останнього замойського видання 1759 р. новаторського підручника уродженця Львова, викладача Замойської академії Яна Урсина під назвою «Grammatica in quatuor classes». Проаналізовано два примірники київського видання 1765 р. підручника «Grammatica latina», підготовленого для студентів Києво-Могилянської академії на базі варшавського видання латинської граматики піарів. Розглянуто посібник «Начальныя правила сочиненія латинскаго» М. Семигиновського, виданий у друкарні Київської академії при Києво-Печерській лаврі в 1798 р., який містить ряд коротких правил і прикладів функціонування частин мови в реченнях. **Висновки.** Проаналізований матеріал демонструє тиражування в українських друкарських осередках і використання в українських навчальних закладах найкращих зразків європейських підручників із латинської граматики. Провенієнції та маргіналії досліджених примірників засвідчують їх активне використання в навчальному процесі.

Ключові слова: підручник, латинська граматика, донат, альвар, примірник видання.

Актуальність теми дослідження. Чотирьохсотлітній ювілей одного з найвизначніших творів давнього східнослов'янського мовознавства – «Граматики» М. Смотрицького (Єв'є, 1619) додатково актуалізує дослідження всього лінгвістичного діапазону вітчизняних стародрукованих граматик. Система освіти в ранньомодерній Україні, значною мірою похідна від європейської, передбачала першочергове засвоєння класичних мов – латинської та давньогрецької, а крім

© Ю. К. Рудакова, 2019

того – церковнослов'янської. Пізніше, у XVIII ст., мовний діапазон у навчальних програмах поступово розширювався. Однак «класична» латина упродовж тривалого часу зберігала свої позиції в навчальному процесі. Відповідно до освітніх потреб видавалися нові та перевидавалися перевірені часом старі підручники з граматик різних мов, зокрема й латинської. Примірники граматик із латинської мови, надруковані на українських і етнічних землях до кінця XVIII ст. і які зберігаються у фонді відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, стали фокусом інтересу при підготовці даної публікації.

Період найвищого розквіту латинської мови – так званої класичної, або золотої латини – припадає на I ст. до н. е., коли творили Цицерон, Юлій Цезар, Вергілій, Горацій, Овідій тощо. Саме в цей час з'явилися й перші граматичні трактати. На наступних етапах, у періоди постклассичної (I–II ст.) та пізньої латини (III–VI ст.), давньоримські граматисти – Марій Плотій Сацердот, Елій Донат, Діомед Граматик, Марк Валерій Проб, Асконій Педіан та інші – зробили великий внесок в унормування латинської мови. Спеціальним предметом вивчення граматика латинської мови стала вже в IV ст.

У подальші століття зі змінами етно-політичної карти Європи латинська мова змінюється, отримує нові сфери застосування, стає універсальним інструментом комунікації християнської церкви західного обряду, мовою європейського наукового та інтелектуального середовища, юриспруденції, освіти. Латинська народно-розмовна мова була базою для утворення романських мов. Свої позиції на користь національних мов латина починає втрачати в добу Реформації, цей процес у різних сферах життя розтягується аж до XX ст., але і в наш час латинська мова зберігає своє базове значення для функціонування наукової термінології багатьох галузей знань.

Аналіз досліджень і публікацій. Загальні відомості про найвизначніших граматистів-латиністів відомі та широко доступні на електронних ресурсах. Крім того, основні етапи розвитку латинської мови та становлення її граматичної системи є обов'язковим предметом розгляду сучасних підручників із латинської мови. Але не біографії чи правила мови, а бібліографічна та історико-книгознавча інформація дає уявлення про спектр мовних підручників, які друкувалися для потреб навчальних закладів і побутували в тому чи іншому регіоні. Для українських видань основна бібліографічна інформація міститься в базовому, найбільш повному каталозі українських стародруків Я. Запаска та Я. Ісаєвича [1], а також у каталозі польської бібліографії К. Естрайхера [2]. Доповнюють і розширюють уявлення про користування підручниками провенієнції та маргіналії, наявні на сторінках і оправах примірників.

Мета дослідження – проведення історико-книгознавчого огляду українських стародрукованих видань підручників із латинської граматики, примірники яких зберігаються у фонді відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Виклад основного матеріалу. У XVI–XVIII ст. в українських друкарнях, за каталогом Я. Запаска та Я. Ісаєвича, було загалом опубліковано понад сто видань букварів, граматик і посібників зі старослов'янської, грецької, латинської, польської, французької, німецької, російської мов. Із огляду на активне користування виданнями такого типу, їх примірники погано зберігалися, і певна кількість таких друків, особливо букварів, могла не дійти до нашого часу та не бути відображеною в бібліографії. Серед широкого лінгвістичного діапазону зафіксованих у каталозі букварів і посібників наявні 14 видань шести підручників із латинської граматики авторства Яна Урсина, Елія Доната, Емануеля Альвареса, Станіслава Яворського, Максима Семигиновського, а також анонімне київське видання 1765 р. Підручника С. Яворського немає у фонді відділу стародруків, інші наявні в дев'яти примірниках. Розглянемо їх у порядку створення граматичних першоджерел.

У Середньовіччі та в добу Ренесансу одним із найбільш авторитетних посібників із латинської мови був трактат «Мистецтво граматики» Елія Доната (Aelius Donatus), відомого давньоримського граматиста IV ст. Твір Доната вирізнявся стислим і вдалим викладом матеріалу. Донат виділяв вісім частин мови, інформацію про які у формі запитань і відповідей вмістив у першій частині – «Малій граматиці» (Ars Minor), яка використовувалася на початковому етапі вивчення латинської мови. Друга частина – «Велика граматика» (Ars maior) – призначалася для поглибленого вивчення мови та складалася з трьох книг, у яких ішлося, відповідно, про фонетику, частини мови та стилістику. Цей твір був настільки популярним і поширеним шкільним підручником, що ім'я його автора стало загальною назвою для позначення латинської граматики («donet», «донат»). «Мала граматика» з її першим запитанням про кількість частин мови стала зразком для багатьох підручників і посібників із латинської граматики. Підручник Доната активно використовувався в навчальному процесі до XVII–XVIII ст.

Скорочена й адаптована до викладання в польській школі «Мала граматика» Елія Доната переважно під назвою «Ælii Donati vetustissimi grammatici elementa» виходила друком у XVI–XVIII ст., за бібліографією, в Замості, Кракові, Львові та Познані близько двадцяти разів [1, 2 дод.; 2, t. 15, s. 285–286], зокрема у Львові, в друкарні М. Сльозки, в 1643 р. У фонді відділу зберігається примірник, виданий у друкарні Замойської академії в 1779 р. Це книжечка на 42 аркуші форматом у 8°, прикрашена лише рамкою з виливних прикрас на титулі. Вона побудована за традиційним для підручника Елія Доната принципом запитань і відповідей із доданим одразу перекладом польською мовою фраз або їх частин. Слова та фрази латинською мовою надруковано прямим шрифтом, польською мовою – курсивом. За наявними шифрами цей підручник імовірно був у складі бібліотеки Волинської духовної православної семінарії. Крім того, на його форзацах збереглися написи його приватних власників із традиційним застереженням проти крадіжки книжки: «Ten donat Jest Stanisława Goraczeskego»; «Ten donat Jana [Jęno] skiego a kto ten Donat ukradnie tomu Ręka Upadnie 1780 anno [die] [22. Mar.]».

Не менш поширеним був підручник із латинської граматики «De institutione grammatica» португальського мовознавця XVI ст., єзуїта Емануеля Альвареса (Альваріша; Manuel Álvares; бл. 1526–1583). З-посеред великої кількості латинських підручників саме граматику Альвареса було включено до стандартизованого переліку підручників для використання в навчальних закладах Товариства Ісуса – т. зв. «Ratio atque Institutio Studiorum Societatis Iesu» (або «Ratio Studiorum» – «Навчального плану»). Виданий уперше в Лісабоні в 1572 р., до кінця XIX ст. «alvar», повністю чи частково, в оригіналі та перекладах, був надрукований в Європі, Азії та Америці понад 400 разів. Лише у XVIII ст. позиції «альвара» в навчальних планах змогла похитнути латинська граматика піарів.

В Україні граматика Альвареса, яка складалася з трьох книг, виходила друком, за каталогом Я. Запаска та Я. Ісаєвича, щонайменше дев'ять разів у різній комплектації [1, 1056, 1254, 1281, 1344, 1669, 1972, 2295, 3124, 13 дод.]. В основному це львівські видання друкарень єзуїтського колегіуму, братства Трійці, П. Ґольчевського, а також друкарні Почаївського василіанського монастиря. Чотири примірники саме почаївського «альвара» 1782 р. [1, 3124] зберігаються у фонді відділу. Це видання обмежене першою частиною підручника. Наприкінці під назвою «Zaprawa grammatyczna» вміщено додаток польською мовою, в якому у формі запитань і відповідей стисло викладено матеріал підручника. На титульному аркуші вказано, що воно є перевиданням із каліського видання 1773 р. [2, t. 12, s. 128]. Обсяг підручника – 322 нумеровані та 30 ненумерованих сторінок, формат – 8°. Видання прикрашене невеликою гравійованою оздобою заголовної літери, кінцівкою, титул вміщено в рамку з виливних прикрас. На звороті титулу надруковано ксилогравюру із зображенням Пресвятої Богородиці у вогняному стовпі та сліду від Її правої стопи – найважливішої святині Почаївського Свято-Успенського монастиря. Один із примірників оправлено разом із книгами 2 та 3 іншого видання граматики, вірогідно надрукованого в Каліші (Польща) в 1773 р. Два примірники, з них названий конволют, містять на титулах записи старого шифру (однакового) російською мовою, що вказує на їхню приналежність у XIX – на початку XX ст. до великої бібліотеки невстановленої інституції. Інший примірник містить запис, що свідчить про його перебування у складі бібліотеки Берестецького тринітарського монастиря. Всі чотири примірники мають картонні оправи, пошкоджені, зокрема, від багаторічного користування підручниками.

У XVII–XVIII ст. популярним був підручник із латинської граматики «Methodicae grammaticae libri IV», вперше виданий у Львові, в друкарні М. Ґарвольчика, в 1592 р., у XVII ст. чотири рази перевиданий у друкарні Замойської академії, востаннє надрукований там само в 1759 р. під назвою «Grammatica in quatuor classes» [1, 27; 2, t. 32, s. 68–70]. Його автором був філолог, математик і лікар, уродженець Львова, син бондаря Ян Урсин (Урсінус, Ursinus; бл. 1562–1613), який латинізував прізвище (прізвисько) батька, записаного в польських документах як Niedźwiedzki (Ведмідський) [докладніше про Яна Урсина див.: 3]. Ян Урсин отримав вищу освіту в Краківському університеті, викладав у Львові та Кракові гра-

матику, математику, астрономію, географію, став одним із перших викладачів Замойської академії, першим деканом факультету філософії (1597), віце-канцлером (1598) і ректором (1606). В 1598–1603 рр. на кошти канцлера Яна Замойського здобув медичну освіту в Падуї, після повернення до Замостя став придворним лікарем канцлера, посів кафедру фізики (природничих наук) і медицини. На схилі років він прийняв хіротонію та став колегіальним каноніком. Серед усіх праць Урсина підручник із латинської граматики є найбільш відомим і тиражованим. Вдало укладений і новаторський, він значною мірою витіснив «альвар».

У фонді відділу зберігається один дефектний примірник граматики Яна Урсина 1759 р. Обсяг повного видання – 10 ненумерованих, 383 (з помилками, насправді – 394) та 20 нумерованих сторінок, формат – 8°. Видання прикрашають два великі гравійовані ініціали, смужки з виливних прикрас, манікули. Наявний примірник починається зі с. 5 і закінчується с. 381, відповідно всі початкові та кінцеві аркуші, а також оправу втрачено. Будь-які провенієнції, які могли бути на титульному чи форзацних аркушах, встановити неможливо, однак на деяких сторінках примірника повторюється напис «Bazyly Hrabanowicz», який найімовірніше засвідчує ім'я одного з його власників. Можливо йдеться про Василя Грабановича (1765–1832) – настоятеля (перед 1798 – до 1832) греко-католицької церкви св. Пракседи мучениці в Мілеюві (нині в Ленчинському повіті Люблінського воєводства, Польща). У той час вказана церква належала до Холмської греко-католицької дієцезії. Відомо, що в 1784–1787 рр. Василь Грабанович, син греко-католицького священика, навчався у Володимирському василіанському колегіумі [4, с. 356–359] (нині Володимир-Волинський, Волинська обл., Україна). Можливо саме за цим підручником граматики Яна Урсина майбутній священик вивчав латинську мову.

Дослідники староукраїнської філології визначають XVIII ст. як період розширення лінгвістичного діапазону граматик і появи цілого ряду вітчизняних граматик іноземних мов [5, с. 4–5]. У 1765 р. вийшов друком ще один вітчизняний підручник латинської мови – «Grammatica latina a regulis quæ captum discentium remorantur repurgata usibusque juventutis Parvæ Russiæ in Academia Kijoviensi excolendæ, qua fieri potuit brevitate & perspicuitate accommodata», виданий для потреб студентів Києво-Могилянської академії в друкарні Києво-Печерської лаври [1, 2381; 2, t. 17, s. 325–326]. Підручник містить граматичні пояснення польською мовою, короткі відомості з арифметики, латинсько-польський словник, збірку латинських цитат і прислів'їв. Як засвідчує лист київського митрополита Арсенія (Могилянського) до архімандрита Києво-Печерської лаври Зосими (Валькевича) від 21 червня 1765 р., який зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві [6], за основу київського підручника було взяте одне з варшавських видань «Піарської граматики» (Grammatica ad usum juventutis scholarum piarum) із вилученням із неї католицького катехізису. За умов повної заборони друку в Києві нових книжок, відмінних від московських зразків, дозвіл на видання даного підручника було отримано від Священного

Синоду Російської православної церкви. Тираж видання становив 1200 примірників. Київські ієрархи, яким було доручено перевірити текст варшавського видання, ігумени Петро-Павлівського монастиря Віктор (Ладижинський) і Кирилівського монастиря ієромонах Тарасій (Вербицький) [7, с. 88] відзначали зрозумілий для початківців порядок викладу матеріалу в «Піарській граматиці».

Ми дослідили два примірники київської граматики з фонду відділу. Обсяг видання – титульний аркуш і 426 нумерованих сторінок, формат – 8°. Для його оздоблення використано кінцівки та виливні прикраси. Текст залежно від матеріалу скомпоновано в одну шпальту на всю ширину сторінки, дві колонки різної чи однакової ширини, кілька колонок, таблиці. Окремі частини матеріалу розташовано на всій ширині розвороту. Обидва примірники демонструють роботу з текстом підручника у вигляді надписаних слів, переважно перекладу на російську мову; в одному з примірників, також наприкінці, вшито сім аркушів із різними написами латинською та російською мовами, переважно латинськими сентенціями з перекладом. Примірники містять провенієнційні записи. На сторінках одного з них їх два, зроблених різними почерками: посторінковий запис «1779 года Іюля 12 [дн]я Сія Книжка ценою за 75. копеекъ изъ Кіева получена», запис на звороті верхньої кришки оправи «Сія Книга Моя Богъ Свидетель Ея Когда Хотишь узнать изволь внизу прочитать. Ивана Румницкаго Латинская Граматика». Інший примірник містить посторінковий недатований запис традиційної власницької формули латинською мовою «Hic Liber meus testis est Deus quis illum querit hoc Nomen Erit [Pavu]lus natus [Rizenko] vocatus fisus Laus Deo», а також штамп Волинського губернського комітету з охорони пам'яток мистецтва та старовини.

У 1798 р. у друкарні Київської академії при Києво-Печерській лаврі вийшов посібник викладача та бібліотекаря Академії Максима (Максиміліана) Семигиновського (бл. 1760–1822) «Начальныя правила сочиненія латинскаго для начинающихъ обучаться латинскому языку» [1, 3994; 8, 1587; 9, 188]. М. Семигиновський [10] походив, вірогідно, з Волині, отримав освіту в єзуїтському та піарських колегіумах Острога та Межиріча Корецького (нині с. Великі Межирічі Корецького р-ну Рівненської обл., Україна). Пізніше за два роки опанував курс філософії та теології в Києво-Могилянській академії, де залишився викладати польську, латинську та російську мови, а також історію та географію. Уклав підручники з польської та російської граматики, а також названий посібник із латинської мови. Виконував обов'язки помічника бібліотекаря Академії. В 1795 р. переїхав до Петербурга, де вступив на російську службу та займався каталогізацією вивезених із Варшави фондів бібліотеки Залуських і архіву Коронної Метрики.

Посібник «Начальныя правила сочиненія латинскаго» містить ряд коротких правил і прикладів функціонування частин мови в реченнях. Його обсяг – титульний аркуш і 21 нумерована сторінка, формат – 8°. Видання оздоблене рамкою з виливних прикрас на титулі, заставкою та кінцівкою. Така скорочена версія латинської граматики була, очевидно, запитом часу, адже в другій половині XVIII ст. все більше уваги приділялося вивченню нових мов, і латинська втрача-

ла статус базової мови освітнього процесу, що негативно позначилося на рівні її опанування. Тому з'являлися спрощені версії підручників із латинської граматики для заохочення молоді до її вивчення та популяризації мови. Подібний характер має й вищезгаданий посібник С. Яворського «Pierwszy grunt łacińskiego języka do ugruntowania pamięci młodych na rozumne poięcie początkow tego powszechnego języka założony dla łatwości zrozumienia jego przez jasne pytania i odpowiedzi nietrudne», виданий у 1779 р. у Львові в друкарні К. Шліхтина [1, 3994; 2, t. 18, s. 516], примірника якого немає у фонді для опрацювання de visu, але в Інтернеті доступні його електронні копії. Варто зазначити, що цей посібник побудований за принципом запитань та відповідей і починається з традиційних запитань про кількість і назви частин мови.

Наукова новизна. Розглянуто примірники видань найбільш популярних в Європі підручників давньоримського граматиста IV ст. Елія Доната «Мистецтво граматики» (примірник, виданий у друкарні Замойської академії в 1779 р.) та португальського мовознавця XVI ст. єзуїта Емануеля Альвареса «De institutione grammatica» (чотири примірники першої книги підручника, виданої у друкарні Почаївського василіанського монастиря в 1782 р.), імена яких стали загальними назвами для позначення латинської граматики. Описано особливості дефектного примірника останнього замойського видання 1759 р. новаторського підручника уродженця Львова, викладача Замойської академії Яна Урсина під назвою «Grammatica in quatuor classes». Проаналізовано два примірники київського видання 1765 р. підручника «Grammatica latina», підготовленого для студентів Києво-Могилянської академії на базі варшавського видання латинської граматики піарів. Розглянуто посібник «Начальныя правила сочиненія латинскаго» М. Семигиновського, виданий у друкарні Київської академії при Києво-Печерській лаврі в 1798 р., який містить ряд коротких правил і прикладів функціонування частин мови в реченнях.

Висновки. Проаналізований матеріал демонструє тиражування в українських друкарських осередках і використання в українських навчальних закладах найкращих зразків європейських підручників із латинської граматики. Провенієнції та маргіналії на сторінках досліджених примірників яскраво засвідчують їхнє активне використання в навчальному процесі.

Список використаних джерел

1. Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні: у 2-х кн., 3-х ч. Львів : Вища школа, 1981–1984.

2. Estreicher K. Bibliografia Polska. Kraków, 1882–2007. T. 8–35.

3. Ursinus Jan // Zamościopedia. URL: http://www.zamosciopedia.pl/index.php/umuz/item/2840-ursinus-jan-ok-1562-1613-lekarz-i-filolog-uczony-jeden-z-pierwszych-profesorow-akademii-zamojskiej-autor-wartosciowych-publikacji

4. Grzesiak, Krzysztof. Dzieje cerkwi unickiej św. Praksedy męczennicy w Milejowie // Drohiczyński Przegląd Naukowy : Wielokulturowe Studia Drohiczyńskiego Towarzystwa Naukowego. Drohiczyn, 2018. Nr 10/2018. S. 333–374. URL: http://drohiczyntn.pl/images/DPN102018/333-374%20Grzesiak.pdf

5. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. Київ : Наукова думка, 1985. 224 с.

6. ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 друк. Спр. 92. Арк. 9–10. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/v_Drukarnya_k_p_lavry.php

7. Прокоп'юк О. «Присутствіє» Київської духовної консисторії: кількість і склад консистористів, розклад роботи // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ, 2005. Вип. 5. С. 71–93.

8. Петров С. О. Книги гражданського друку, видані на Україні, XVIII – перша половина XIX століття : каталог. Харків, 1971. 300 с.

9. Сводный каталог русской книги гражданской печати XVIII века, 1725–1800. Дополнения, разыскиваемые издания, уточнения. Москва : Книга, 1975. 192 с.

10. Witkowski W. Maksymilian Siemiginowski h. Sas // iPSB. URL: https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/maksymilian-siemiginowski-h-sas

References

1. Zapasko, Ya. P., Isaievych, Ya. D. (1981–1984). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: kataloh starodrukiv, vydanykh na Ukraini* [Monuments of book art: catalogue]: Book 1–2. Lviv: Vyshcha shkola, Vydavnytstvo pry Lvivskomu universyteti. [In Ukrainian].

2. Estreicher, K. (1882–2007). *Bibliografia Polska*, T. 8–35. Kraków. [In Polish].

3. Ursinus Jan. In *Zamościopedia*. [In Polish]. Retrieved from: http://www.zamosciopedia.pl/index.php/um-uz/item/2840-ursinus-jan-ok-1562-1613-lekarz-i-filolog-uczony-jeden-z-pierwszych-profesorow-akademii-zamojskiej-autor-wartosciowych-publikacji

4. Grzesiak, K. (2018). Dzieje cerkwi unickiej św. Praksedy męczennicy w Milejowie. In *Drohiczyński Przegląd Naukowy : Wielokulturowe Studia Drohiczyńskiego Towarzystwa Naukowego*. Is. 10/2018, pp. 333–374. [In Polish]. Retrieved from: http://drohiczyntn.pl/images/DPN102018/333-374%20Grzesiak.pdf

5. Nimchuk, V. V. (1985). *Movoznavstvo na Ukraini v XIV–XVII st.* [Linguistics in Ukraine in the 14th–17th centuries]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

6. Fond 128, vol. 1 publ., unit 92, fol. 9–10. Central State Historical Arkhive in Kyiv of Ukraine. [In Ukrainian]. Retrieved from: https://cdiak.archives.gov.ua/v_Drukarnya_k_p_lavry.php

7. Prokopiuk, O. (2005). «Prysutstviie» Kyivskoi dukhovnoi konsystorii: kilkist i sklad konsystorystiv, rozklad roboty [«Presence» of Kyiv Ecclesiastical Consistory: number and composition of consistors, work schedule]. In *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii* [Society. Anthology of social history.]. Is. 5, pp. 71–93. [In Ukrainian].

8. Petrov, S. O. (1971). *Knyhy hrazhdanskoho druku, vydani na Ukraini, XVIII – persha polovyna XIX stolittia : kataloh* [Russian civil type books published in Ukraine, the 18th – the first half of the 19th century: catalogue]. Kharkiv. [In Ukrainian].

9. *Svodnyi katalog russkoi knigi grazhdanskoi pechati XVIII veka, 1725–1800. Dopolneniia, razyskivaemye izdaniia, utochneniia* [The Summary catalogue of Russian secular type books of the 18th century, 1725–1800. Additions, Wanted Publications, Clarifications]. (1975). Moscow: Kniga. [In Russian].

10. Witkowski W. Maksymilian Siemiginowski h. Sas. In *iPSB*. [In Polish]. Retrieved from: https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/maksymilian-siemiginowski-h-sas

Yulia Kostiantynivna Rudakova,
Candidate of Historical Sciences,
Senior Research of the Department Of Early Printed and Rare Books,
Institute of Book Studies, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
ORCID: 0000-0003-1159-9429
e-mail: vsrv@nbuv.gov.ua

The study of Latin language in Ukraine: domestic printed textbooks of the 18th century

The aim of the work is to analyse Ukrainian old-printed editions of Latin grammar textbooks, copies of which are stored in the fonds of the Department of Early Printed and Rare Books of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. **The methodology** of this historical and bibliological research is based on general scientific methods of analysis and synthesis, the principle of historicism, as well as on special bibliographic methods such as bibliographic, functional, systemic. **Science novelty.** Copies of editions of the most popular in Europe textbooks by the famous Roman grammarian of the 4th century Aelius Donatus *Ars grammatica* (a copy of the textbook, published in Zamoiska Academy printing-house in 1759) and the Portuguese linguist of the 16th century Jesuit Manuel Álvares *De institutione grammatica* (four copies of the first book of the textbook, published in Pochaiv Basilian Monastery printing-house in 1782), whose names have become common names for Latin grammar, are considered. The features of the defective copy of the last Zamoisk edition (1759) of the innovative textbook by a native of Lviv, a professor of Zamoiska Academy Iohannes Ursinus, entitled *Grammatica in quatuor classes* are described. Two copies of Kyiv edition of 1765 of the textbook *Grammatica latina*, prepared for students of Kyiv-Mohyla Academy on the basis of Warsaw edition of the Piarists Latin grammar, are analysed. The textbook *Nachalnyia pravila sochineniia latinskago* (Basic rules of Latin Writing) by M. Semyginowskyi, published in printing-house of Kyiv Academy at Kyiv-Pechersk Lavra in 1798, which contains a series of short rules and examples of using parts of speech in sentences, is considered. **Conclusions.** The analysed material demonstrates the replication in Ukrainian printing centres and the use of the best examples of European Latin grammar textbooks in Ukrainian educational institutions. Provinences and marginalias of the investigated copies clearly testify to their active use in the educational process.

Key words: textbook, Latin grammar, Donat, Alvarez, copy of the publication.

Юлия Константиновна Рудакова,
кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела старопечатных и редких изданий Института книговедения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского
ORCID: 0000-0003-1159-9429
e-mail: vsrv@nbuv.gov.ua

Изучение латинского языка в Украине: отечественные печатные учебники XVIII в.

Цель работы – проведение историко-книговедческого обозрения украинских старопечатных изданий учебников по латинской грамматике, экземпляры которых хранятся в фонде отдела старопечатных и редких изданий Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. **Методология** проведенного историко-книговедческого исследования состоит в использовании общенаучных методов анализа и синтеза, принципа историзма, а также специальных книговедческих методов – библиографического, функционального, системного. **Научная новизна.** Рассматриваются экземпляры изданий наиболее популярных в Европе учебников древнеримского грамматиста IV в. Элия Доната «Искусство грамматики» (экземпляр, изданный в типографии Замойской академии в 1779 г.) и португальского лингвиста XVI в. иезуита Эммануэля Альвареса «De institutione grammatica» (четыре экземпляра первой книги учебника, изданной в типографии Почаевского василианского монастыря в 1782 г.), имена которых стали нарицательными для обозначения латинской грамматики. Описываются особенности дефектного экземпляра последнего замойского издания 1759 г. новаторского учебника львовянина, преподавателя Замойской академии Яна Урсина под названием «Grammatica in quatuor classes». Анализируются два экземпляра киевского издания 1765 г. учебника «Grammatica latina», подготовленного для студентов Киево-Могилянской академии на базе варшавского издания латинской грамматики пиаров. Рассматривается пособие «Начальныя правила сочиненія латинскаго» М. Семигиновского, изданное в типографии Киевской академии при Киево-Печерской лавре в 1798 г., содержащее ряд коротких правил и примеров функционирования частей речи в предложениях. **Выводы.** Проанализированный материал демонстрирует тиражирование в украинских центрах книгопечатания и использование в украинских учебных заведениях наилучших образцов европейских учебников по латинской грамматике. Провениенции и маргиналии исследованных экземпляров свидетельствуют об их активном использовании в учебном процессе.

Ключевые слова: учебник, латинская грамматика, донат, альвар, экземпляр издания.

Стаття підготовлена 27 березня 2019 року;
подана до друку 2 квітня 2019 року.

УДК 001.32(477+438) "1961–1965":001.83
DOI: 10.15407/rksu.24.031

Ганна Володимирівна Індиченко,
кандидат історичних наук,
завідувач відділу історії академічної науки
Інституту архівознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0003-2225-0214
e-mail: Indychenko@ukr.net

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА МІЖАКАДЕМІЧНА СПІВПРАЦЯ В ГАЛУЗІ СОЦІОГУМАНІТАРИСТИКИ (1961–1965 рр.): ІСТОРИКО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Мета роботи. У дослідженні здійснено джерелознавчий аналіз маловідомих та раніше недосліджених архівних документів, на підставі яких проведено історичну реконструкцію українсько-польської міжакадемічної співпраці в галузі соціогуманітаристики хронологічного періоду 1961–1965 рр. **Методологія дослідження** полягає в застосуванні історико-архівознавчого, джерелознавчого, хронологічного методів, а також методів аналітико-синтетичної обробки матеріалів і наукової експертизи. Зазначений методологічний підхід дозволяє виявити ступінь інформативної цінності архівних документів та здійснити історичну реконструкцію українсько-польських наукових зв'язків у галузі соціогуманітаристики впродовж 1961–1965 рр. **Наукова новизна** роботи полягає в систематизації розлогого комплексу архівних джерел з історії українсько-польських міжакадемічних зв'язків, введенні до наукового обігу маловідомих і почасти недосліджених документів та, на їхній підставі, – здійсненні комплексної реконструкції напрямів співробітництва академічних установ України та Польщі соціогуманітарного профілю. **Висновки.** Аналіз архівних документів, що відклалися в Архіві Президії НАН України та Інституті архівознавства НБУВ, дозволяє зробити висновки, що українські науково-дослідні установи соціогуманітарного профілю зробили вагомий внесок у становлення та розвиток наукової співпраці з польськими науковими інституціями. Форми співробітництва розширювалися і полягали у спільному розробленні наукових проблем, в яких були зацікавлені обидві академії наук, ознайомленні з науковою проблематикою академічних установ України та Польщі, публікації результатів наукових розробок, взаємному рецензуванні наукових праць, проходженні стажувань, книгообміні. Українські та польські дослідники на практиці застосовували набутий досвід та найбільш вдалі форми науково-дослідної роботи, що практикувалися на той час академіями наук України та Польщі.

Ключові слова: Академія наук УРСР, Польська академія наук, міжакадемічне співробітництво, соціогуманітаристика.

Актуальність теми дослідження. Науковий напрям українсько-польського співробітництва є важливим для подальшої інтеграції України в Європейський науковий простір. Польська наука більшою мірою, ніж українська, інтегрована в Європейський простір – значна кількість наукових проектів реалізується по лінії ЄС, а також у рамках позаєвропейських структур. Наукові зв'язки Національної академії наук України (далі – НАН України) та Польської академії наук (далі –

© Г. В. Індиченко, 2019

ПАН) у галузі соціогуманітаристики мають усталені традиції. Вони розвиваються за багатьма напрямами наукових досліджень: розробляються питання спільної історії, проводяться двосторонні археологічні дослідження, чимало наукових розробок присвячено культурології, мистецтвознавству, музеєзнавству, розвиваються зв'язки між філологами та літературознавцями двох країн. Співробітництво здійснюється шляхом виконання спільних науково-дослідних проектів, проведення міжнародних наукових заходів, публікації наукових праць. Наукові проекти реалізуються й молодими вченими обох країн. Українсько-польським зв'язкам присвячено низку праць, проте історико-джерелознавчий аспект дослідження українсько-польських наукових зв'язків різних хронологічних періодів висвітлено в науковій літературі ще не повною мірою. Співробітництво українських і польських академічних установ є стратегічним для НАН України та ПАН, а дослідження віх їхньої співпраці в науковій сфері є актуальним з точки зору відтворення двосторонніх відносин України та Польщі. Комплексне вивчення двосторонніх академічних зв'язків хронологічного періоду 1961–1965 рр. у соціогуманітарній сфері не проводилося. Дане дослідження є актуальним також з точки зору введення до наукового обігу та аналізу малодосліджених архівних документів як основи для реконструкції напрямів співпраці між українськими та польськими академічними установами. Ця наукова розвідка підготовлена в межах виконання планової науково-дослідної теми Інституту архівознавства НБУВ (далі – ІА) «Документно-інформаційні ресурси архівної спадщини української академічної науки: історія і сучасність».

Аналіз досліджень і публікацій. Окремі питання наукової співпраці академій наук України і Польщі висвітлено в працях українських учених. Зокрема, в «Українському історичному журналі» багатоаспектні міжнародні наукові зв'язки Інституту історії АН УРСР репрезентовано у вигляді хронік про міжнародну діяльність установи [1–4]. Сучасні фундаментальні видання з історії НАН України та окремих науково-дослідних установ узагальнено відтворюють міжнародне наукове співробітництво насамперед у роки незалежності України [5–6]. Розвитку міжакадемічного співробітництва НАН України присвячено публікацію А. Г. Загороднього [7]. Українсько-польську академічну співпрацю в гуманітарній сфері за роки незалежності України проаналізували М. Р. Литвин [8], С. В. М'якушко, А. С. Мирончук [9]. Славістичні дослідження в Інституті історії України НАН України широкого хронологічного періоду проаналізував С. В. Віднянський [10]. Дослідженню міжнародного книгообміну з науково-дослідними та культурними установами Польщі присвячено спеціальні студії вчених Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ) Л. А. Дубровіної, О. С. Онищенка [11], Н. І. Малолєтової та О. П. Бодак [12], Н. І. Малолєтової і Р. Л. Красій [13] та ін.

Науково-інформаційний обмін у гуманітарній сфері в академічних установах України та Польщі 1955–1960 рр. досліджено Г. В. Індиченко [14]. Документознавче вивчення історії Національної академії наук України тривалий час проводить Інститут архівознавства НБУВ. У збірнику документів з історії Академії наук за 1956–1960 рр. вміщено низку документів про міжнародне наукове співробітництво [15].

Мета дослідження. В окремих наукових розробках джерелознавчий та історичний аспекти окремих моментів українсько-польського міжакадемічного співробітництва в галузі соціогуманітаристики досліджувалися, але для хронологічного періоду 1961–1965 рр. у контексті комплексної діяльності українських академічних установ соціогуманітарного профілю цю проблематику не було розглянуто. Зважаючи на це, в дослідженні запропоновано реконструкцію співпраці соціогуманітарних установ АН УРСР з науково-дослідними установами Польщі впродовж 1961–1965 рр. на основі залучення до аналізу передусім маловідомих архівних джерел. Проаналізовано документи, які відклалися в Архіві Президії НАН України за описами «Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями», «Планова комісія», «Секретаріат», «Редакційно-видавнича рада». Також предметом аналізу стали окремі документи із фондів академічних установ, які зберігаються в Інституті архівознавства НБУВ (ф. № 360 «Інститут економіки АН УРСР» та ф. № 261 «Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України»).

Виклад основного матеріалу. У 60-ті роки ХХ ст. наукова співпраця з європейськими соціалістичними країнами, як і в повоєнний період, залишалася пріоритетною для СРСР. Активну участь у науково-технічному співробітництві з європейськими країнами «соціалістичного табору» брала УРСР. Між Україною та Польщею воно здійснювалося в тісній взаємодії з науковим сектором. Співпраця ж у галузі соціогуманітаристики була обумовлена необхідністю дослідження спільних моментів історії України та Польщі, культури та побуту українських та польських народів, ознайомлення та впровадження найновіших на той час методів розробки теоретичних проблем. У архівах і бібліотеках України та Польщі відклався значний сегмент документів та літератури з історії та культури двох народів, які потребували наукового опрацювання українськими та польськими вченими в рамках виконання науково-дослідних тем. Зважаючи на це, співпраця між АН УРСР та ПАН залишалася для двох академій наук пріоритетною.

Період 1961–1965 рр. є знаковим у житті АН УРСР. З 27 лютого 1962 р. президентом Академії став акад. Б. Є. Патон, високий авторитет якого як знаного у всьому світі вченого й організатора науки сприяв зростанню обсягів міжнародного наукового співробітництва [7, с. 99]. Суттєві зміни відбулися у структурі Академії: низку інститутів було перепрофільовано, установи, в дослідженнях яких переважала прикладна тематика, передано до міністерств та відомств республіки. Певні зміни відбулися в організації міжнародного співробітництва АН УРСР. Зокрема, 27 лютого 1964 р. було створено Комісію з міжнародних наукових зв'язків при Президії АН УРСР. Відповідно до положення про її діяльність визначено такі основні функції: розгляд питань планування і здійснення міжнародних зв'язків АН УРСР; визначення напрямів наукового співробітництва із зарубіжними організаціями, контроль ефективності та реалізації пропозицій щодо впровадження зарубіжного досвіду; подання рекомендацій щодо активізації пропаганди досягнень українських учених тощо [16, арк. 22–23]. Очолив комісію Головний учений секретар Президії АН УРСР акад. Г. С. Писаренко. Міжнародна наукова діяльність упродовж 1961–1965 рр. залишалася для АН УРСР пріоритетною.

На жаль, у 1961–1965 рр., як і в попередній період, діяла незмінна для української Академії наук система міжнародного наукового співробітництва, яка продовжувала функціонувати централізовано через АН СРСР. Запити АН УРСР щодо безвалютного обміну задовольнялися союзною Академією наук не повною мірою. На подання від української Академії наук щодо доцільності закордонних відряджень необхідно було отримати висновок відповідного відділення АН СРСР. Усі валютні асигнування на закордонні відрядження, в т. ч. республіканських академій, перебували у віданні союзної Академії, і в цьому відношенні АН УРСР була повністю залежна від неї, що, звичайно, гальмувало розвиток міжнародного співробітництва, зокрема в питанні щодо виїзду українських учених за кордон. Жорстко контролювалася відповідними органами і тематика спільних із закордонними установами наукових досліджень, теми доповідей для виголошення на міжнародних наукових заходах, зміст і тематичне наповнення статей для публікації в закордонних виданнях. Проте, незважаючи на зазначені труднощі, міжнародне співробітництво з іноземними науково-дослідними установами продовжувалося та нарощувало темпи. АН УРСР приймала польських дослідників у своїх установах відповідно до щорічних планів наукової співпраці між АН СРСР та ПАН. Президія союзної академії своїми розпорядженнями покладала прийом іноземних дослідників на відповідні установи АН СРСР або республіканські академії наук, відправляла дослідників до Польщі по лінії наукового туризму.

Упродовж 1961–1965 рр. простежується динаміка збільшення наукових відряджень українських учених за кордон. Цей висновок можна зробити на основі аналізу інформації про міжнародні зв'язки загальноакадемічних звітів за 1961 р. та 1965 р. Так, якщо в 1961 р. у наукових відрядженнях до 18 іноземних країн побували 90 учених АН УРСР, то в 1965 р. кількість українських учених, які виїздили за кордон, зросла до 275 осіб. Кількість іноземних учених, які відвідали установи АН УРСР, була в рази більшою і у 1965 р. досягла 800 осіб: 500 – із соціалістичних країн і 300 – з капіталістичних [17, арк. 132; 178].

Найінтенсивнішим було співробітництво з польськими науковими установами. На середину 50-х років XX ст. між АН УРСР та Польською академією наук (далі – ПАН) уже встановилися міцні наукові зв'язки. Відповідно до даних, наведених у довідці про прийом установами АН УРСР іноземних учених і спеціалістів та виїзди вчених АН УРСР за кордон упродовж 1961–1963 рр., у 1961 р. до ПНР виїжджали 15 українських учених, а було прийнято в установах АН УРСР 36 польських дослідників. 1962 р. демонструє динаміку збільшення відвідувань польськими вченими та фахівцями різної наукової спеціалізації установ АН УРСР. Цього року їхня кількість зросла до 59. Водночас до Польщі виїздили лише 16 українських учених. У 1963 р. в Польщі в рамках обміну досвідом побували 26 представників українських академічних установ, а було прийнято 70 польських дослідників [18, арк. 1] .

Форми співробітництва українських і польських учених полягали у двосторонній участі в роботі симпозіумів, нарад, підготовці спільних наукових праць,

відвідуванні українськими та польськими вченими науково-дослідних академічних установ Польщі та України, науковому стажуванні в академічних установах, взаєморецензуванні наукових праць, публікації в українських та польських наукових виданнях, книгообміні та обміні мікрофільмами на документи та ін. Відрядження за кордон українських учених видозмінювалися за своєю формою: якщо раніше вони подеколи мали ознайомлювальний характер, то тепер Президією АН УРСР висувалися вимоги щодо вивчення передового закордонного досвіду з конкретних питань та його практичного використання в науково-дослідній роботі. Сприяли розширенню контактів і міжнародні наукові заходи, що організовувалися двома академіями наук. Кількість таких заходів постійно зростала, а провідні українські вчені часто були членами організаційних комітетів з їхньої підготовки як за кордоном, так і в Україні. Так, звіт про міжнародні наукові зв'язки АН УРСР за 1961 р. містить інформацію про роботу Ювілейної X наукової Шевченківської конференції, у якій взяли участь видатні вчені й письменники Польщі – професор М. Якубець і Вл. Слободнік [19, арк. 1–14].

Початок 60-х років XX ст. виявився результативним щодо співпраці академічних установ України та Польщі. Це засвідчують документи, які відклалися у спр. 227 (оп. «Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями») – довідки, звіти інститутів про міжнародні наукові зв'язки за 1961–1962 рр., відомості, зокрема про наукові відрядження за кордон тощо. Продовжувалися візити до Інституту історії АН УРСР польських істориків. Зокрема, у грудні 1961 р. інститут відвідав польський професор, завідувач кафедри історії Східної Європи епохи феодалізму Лодзького університету С. Кучинський, який цікавився питаннями вивчення історії Київської Русі. Він виголосив у інституті доповідь «Взаємовідношення давньої Русі і Польщі у VIII–X ст.» [20, арк. 20–23]. У 1961 р. українські історики виявляли в Польщі архівні джерела для збірника документів «Суспільно-політичний рух на Україні в 1863–1864 рр.» (Г. І. Марахов) та матеріали для колективної монографії «Українська РСР в міжнародних відносинах і боротьбі за мир» (А. М. Шлепаков, Д. М. Сташевський) [20, арк. 8]. Інформація про міжнародні наукові зв'язки Інституту історії АН УРСР за 1962 р. містить відомості про те, що установа підтримувала зв'язки з Польсько-радянським інститутом, Інститутом історії ПАН, Інститутом історії Війська Польського. Спільно з Інститутом слов'янознавства АН СРСР та Інститутом історії ПАН реалізовувався проект з підготовки до видання II тому збірника документів «Общественно-политическое движение на Украине в 1863–1864 гг.», який вийшов друком у 1963–1964 рр. З Інститутом історії Війська Польського було досягнуто домовленість щодо спільного збирання та опрацювання спогадів українців і поляків, які боролися проти фашизму під час Другої світової війни.

Співпраця українських та польських літературознавців розвивалася динамічно. Уже згадувалася участь польських літературознавців у Ювілейній X Шевченківській конференції. У 1961 р. д. філол. н. Є. П. Кирилюк виступав у Польщі з лекціями та доповідями про життя і творчість Т. Г. Шевченка. Того ж року

д. філол. н. Г. Д. Вервес прочитав у Кракові лекцію «Шевченко і слов'янські літератури» [21, арк. 22]. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР на прохання іноземних дослідників здійснював мікрофільмування та фотокопіювання рукописних і архівних матеріалів, які зберігалися в інституті. Зокрема, в 1961 р. на замовлення наукового співробітника Інституту літератури ПАН Я. Чаховської виготовлено мікрофільми з архіву І. Я. Франка про українсько-польські літературні зв'язки [22, арк. 103].

У 1961 р. активізувалися наукові зв'язки Інституту економіки АН УРСР з польськими економістами. Цьому сприяв приїзд до Києва директора Інституту економіки ПАН професора Б. Мінца. Результатом візиту стала домовленість про обмін інформацією між інститутами за підсумками здійснюваних досліджень [23, арк. 49].

В означений хронологічний період збільшився інтерес з боку зарубіжних країн до публікацій учених АН УРСР. Зросла кількість монографій українських учених, перекладених іноземними мовами, збільшився попит у зарубіжних країнах на наукові видання, що видавалися в системі АН УРСР, через системи книгообміну та «Книгоекспорт». Усе це ставило перед Президією АН УРСР завдання з видання і перевидання низки важливих монографій та праць учених АН УРСР іноземними мовами. У листі від 30 червня 1962 р. до голови Комісії по закордонних справах Верховної Ради УРСР наголошувалося, що «...Видавництво АН УРСР зараз має можливість видавати книги англійською, німецькою та польською мовами, необхідно лише створити додатковий штат редакторів та перекладачів – спеціалістів з іноземних мов» [24, арк. 50]. Відділ суспільних наук АН УРСР надіслав до Редакційно-видавничої ради АН УРСР відомості про видання праць учених іноземними мовами в 1961–1962 рр. і пропозиції до публікації праць співробітників інститутів: історії, археології та мовознавства. Так, Інститут історії АН УРСР повідомив, що в 1961 р. було видрукувано працю к. істор. н., дослідника історії Польщі та українсько-польських відносин П. М. Калениченка «Szewczenko a polski ruch rewolucyjno-wyzwoleńczy» в польському періодичному виданні. Для перекладу інститут рекомендував працю І. Ф. Євсєєва «Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944–1960 гг.)». Загалом, Відділ суспільних наук АН УРСР склав перелік праць, рекомендованих до видання іноземними мовами в кількості 15 позицій [24, арк. 58–59].

Продовжувалася публікація наукових статей польських істориків в «Українському історичному журналі» та взаємне рецензування наукових праць. Зокрема, в польському виданні «Kwartalnik historyczny» («Квартальник історичний») (1962 р., № 2) побачила світ рецензія Збігнева Вуйцика на монографію К. І. Стецюк «Народные движения на Левобережной и Слободской Украине в 50–70 гг. XVII в.», а журнали «Wiadomości numiźmatyczne» («Відомості нумізматичні») та «Archeologia» («Археологія») опублікували рецензії на монографію М. Ю. Брайчевського «Римська монета на території України».

Значно розширилося коло польських істориків, які відвідували Інститут історії АН УРСР. Серед них – завідувач кафедри загальної історії XIX ст. Варшав-

ського університету Р. Гербер, який поінформував українських колег про створення при Інституті історії ПАН сектору історії СРСР і країн Центральної Європи. Учений ініціював налагодження співпраці між сектором та Інститутом історії АН УРСР. У липні 1962 р. делегація польських істориків відвідала Інститут історії АН УРСР. Польських дослідників цікавили наукові розробки українських учених з історії Польщі та ЗУНР. З інших візитів польських дослідників до Інституту історії АН УРСР варто згадати приїзд С. Вронського, який отримав консультації за темою «Антифашистська боротьба народів у роки Другої світової війни», а також Т. Стемпневського, який вів перемовини про спільне видання споминів поляків і українців – учасників руху Спротиву. Науковий співробітник Інституту історії ПАН Є. Вишневський працював у відділі рукописів Державної публічної бібліотеки УРСР (далі – ДПБ) над матеріалами з історії України XVI–XVIII ст. [20, арк. 1–7].

Інтенсивно розвивалося співробітництво польських науково-дослідних установ та Інституту суспільних наук АН УРСР. Це засвідчує інформація, надіслана інститутом до завідувача Сектору наукових зв'язків із зарубіжними організаціями АН УРСР В. П. Козоброда [20, арк. 30–32]. Відділ мовознавства цього інституту підтримував зв'язки з мовознавцями ПАН, які укладали словник старопольської мови. Завдяки візиту наукового співробітника ПАН В. Гурецької відбувся обмін досвідом за цим напрямом [20, арк. 32]. Праця з укладання «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.», над яким працював Інститут суспільних наук АН УРСР, потребувала опрацювання матеріалів архівів та бібліотек Варшави, Кракова, Вроцлава і Курніка, де знаходилося чимало східнослов'янських рукописів різних хронологічних періодів. У зв'язку з цим виникла потреба виявити на території Польщі наявні неопубліковані рукописні джерела, про що інститут повідомляв листом від 4 серпня 1961 р. Президію АН УРСР, клопочучись про відрядження завідувача відділу мовознавства д. філол. н. Л. Л. Гумецької [25, арк. 29]. Упродовж 23 жовтня –14 листопада 1961 р. в науковому відрядженні до ПНР перебував к. істор. н. м. н. с. відділу історії України Я. Д. Ісаєвич, який вивчав рукописи і стародруки в архівах та бібліотеках Варшави, Кракова, Вроцлава для підготовки розділу про культурні зв'язки України і Росії з Польщею в межах дослідження теми «Львівське братство і його роль в розвитку української культури в XVI–XVIII ст.» [20, арк. 32]. Інститут ініціював розширення співпраці з польськими, румунськими та чеськими археологами листом до Президії АН УРСР та, зокрема, пропонував: налагодити зв'язки з редакцією археологічного видання ПАН «Acta archaeologica Carpathica»; координувати теоретичні й польові археологічні дослідження відділу археології інституту з відповідними науково-дослідними установами зазначених країн з метою більш ґрунтовного вивчення стародавньої історії Карпат та Прикарпаття; організовувати постійний обмін друкованими працями [26, арк. 82–83]. Польські колеги «...ставили питання про необхідність більш тісної координації науково-дослідної (теоретичної і експедиційної) роботи по вузлових питаннях стародавньої історії Прикарпаття і сточища Західного Бугу» [20, арк. 31].

Перед Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР стояло надважливе завдання щодо розгортання роботи зі створення низки перекладних двомовних словників. У зв'язку з цим необхідно було опрацювати матеріали, наявні в архівах та бібліотеках інших країнах, у т. ч. Польщі. Саме тому було доцільним відрядження завідувача відділу перекладних словників до академічних мовознавчих закладів Польщі в 1962 р., якими інтенсивно провадилася лексикографічна робота зі створення перекладних словників [25, арк. 31].

У зазначений період Сектором держави і права АН УРСР було налагоджено зв'язки з Інститутом права ПНР, про що установа повідомила Президію АН УРСР листом від 12 листопада 1962 р. [20, арк. 9–10]. У 1962 р. сектор відвідав редактор польського журналу «Państwo i prawo» («Держава і право»).

У 1962 р. українські академічні установи соціогуманітарного профілю відвідали завідувач кабінету загальної організації праці ПАН професор Я. Зеленевський та н. с. Т. Туоловський (інститути економіки та філософії АН УРСР). Професор історії Варшавського університету Р. Гербер здійснив візит до Інституту історії АН УРСР, а також вивчав документи в архівах Києва та Львова з питання соціального складу польського студентства 40–70-х років XIX ст.

Інформативно насиченим є лист дирекції Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР від 22 листопада 1962 р., який розкриває аспекти співпраці з польськими мовознавцями [20, арк. 11–13]. Так, матеріали словникової і діалектологічної картотек опрацьовували польські вчені М. Куцала та К. Секорська. Молодший науковий співробітник Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР А. П. Корепанова в 1962 р. була учасником літніх курсів славістів у Варшаві, а польське видання «Prace onomastyczne» в матеріалах Міжнародної славістичної конференції з ономастики («Międzynarodowa sławistyczna konferencja onomastyczna») надрукувало статтю К. К. Цілуйка «Основні напрями та перспективи розвитку української топономістики». Новою формою співробітництва в цей період стало проходження практики студентами на базі українських науково-дослідних установ. У межах співпраці з Варшавським університетом відбувалося проходження практики студентами старших курсів цього університету у відділі діалектології та лабораторії експериментальної фонетики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР.

Відділ слов'янознавства Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР від часу свого заснування підтримував зв'язки з Відділом слов'янознавства ПАН та Інститутом літературних досліджень Польщі [20, арк. 14]. З листа інституту до Президії АН УРСР, датованого 15 листопада 1962 р., дізнаємося, що в 1962 р. к. філол. н. відділу літератур слов'янських країн Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР Ю. Л. Булаховська була доповідачем на зборах у Будинку літератора, присвячених 120-річчю з дня народження польської письменниці М. Конопницької, а значна частина наукових розробок інституту, виданих або підготовлених до друку 1962 р., стосувалася питань зарубіжної культури (опубліковано монографію Г. Д. Вервеса «Владислав Оркан і українська література», передано до

друку працю І. Ю. Журавської «Леся Українка і зарубіжні літератури», 3-й випуск збірника «Міжслов'янські літературні взаємини», де вміщено статті, присвячені зарубіжним слов'янським літературам) [20, арк. 15].

Як засвідчує довідка про зарубіжні зв'язки ДПБ УРСР від 13 жовтня 1962 р. [20, арк. 157–165], польські вчені активно досліджували фонди провідної бібліотеки України. У 1962 р. тут працювали, наприклад, Ф. Неуважни, Я. Радзейовський, К. Сєкорська, К. Борсук, З. Скрунда, М. Куцона та ін. У відділі рукописів вони досліджували рукописні матеріали з питань історії мови та літератури, робітничого руху, викладання російської мови в польських школах. Загалом ДПБ УРСР станом на 1961 р. співпрацювала із 103 польськими установами в межах книгообміну, до яких надіслала 2 380 книг та журналів, натомість отримала 2 852 найменування літератури [24, арк. 70]. Досить широкою була географія книгообміну Львівської бібліотеки АН УРСР з польськими установами. Бібліотека співпрацювала з Бібліотекою Народовою (Варшава), Центром розповсюдження наукових видань ПАН (Варшава), Товариством польсько-радянської дружби (Варшава), Кафедрою польською літератури (Варшавський університет), Центральною сільськогосподарською бібліотекою (Варшава), Оссолінеумом (Вроцлав), Сільськогосподарською бібліотекою (Гданськ), Бібліотекою політехнічного інституту (Гданськ), ПАН (Краків), Яґеллонською бібліотекою (Краків), Сілезькою бібліотекою (Катовіце), бібліотеками університетів у Лодзі та Любліні, Бібліотекою сільськогосподарського інституту в Ольштині. У 1962 р. послугами бібліотеки скористалися 8 польських фахівців, які працювали у відділах рукопису і бібліографії, кабінетах рідкісної книги та мистецтва, про що йдеться в довідці про наукові зв'язки Львівської бібліотеки із зарубіжними організаціями [20, арк. 168–171]. На запити польських установ та окремих учених бібліотека виготовлювала мікрофільми та фотокопії документів і складала бібліографічні довідки. У березні 1963 р. польський учений, молодший співробітник Комітету дослідження сучасної культури ПАН В. Котциба працював у Львівській бібліотеці, досліджуючи матеріали архіву Закладу Народового ім. Оссолінських [27, арк. 115; 117]. У звіті про свою роботу в 1962 р. Львівська бібліотека наголосила, що цього року вона отримала замовлення на виготовлення фотокопій з рисунків Фотеля для Національного музею у Варшаві і приступила до його виконання [28, арк. 15].

Наукові зв'язки Інституту суспільних наук АН УРСР у 1962 р. здійснювалися переважно шляхом приймання іноземних учених та обміну друкованою продукцією. У липні 1962 р. відділ мовознавства цього інституту відвідала асистент Варшавського університету Т. Голинська з групою студентів-україністів. Вони ознайомилися з роботою над історичним словником української мови й атласом українських говорів. У жовтні 1962 р. у відділі археології працював н. с. Інституту історії матеріальної культури ПАН З. Кшак, який вивчав колекції матеріалів доби бронзи з розкопок відділу та поділився найновітнішими досягненнями з цього питання науково-дослідних установ Польщі. Співробітники інституту в індивідуальному порядку обмінювалися науковою літературою з польськи-

ми колегами [20, арк. 179–183]. Дирекція інституту не могла не звернути уваги Президії АН УРСР на однобічний характер міжнародних зв'язків установи з ученими країн Польщі, Чехословаччини, Румунії, Болгарії, НДР, наголошуючи, що вчені цих країн неодноразово відвідують інститут, «...тоді як за весь час існування нашої установи (11 років) були в зарубіжних наукових установах (Польща) лише два співробітники інституту. Тим часом в інституті розробляється ряд важливих тем, що їх неможливо виконати на належному науково-теоретичному рівні без використання джерельних матеріалів з сусідніх країн, всестороннього обговорення ряду спірних питань і взаємообміну досвідом наукових досліджень» [20, арк. 182–183]. Про незадовільний стан з науковими відрядженнями за кордон інформував Президію АН УРСР також Інститут археології АН УРСР у листі від 23 листопада 1962 р., вважаючи таке становище «ненормальним». Водночас науковими фондами інституту цікавилися польські вчені. У 1962 р. з їхніми документами працювали дослідники з Польщі А. Лука, З. Кшак, Т. Журовський [20, арк. 191].

Інтенсифікації співпраці польських та українських учених-гуманітаріїв сприяв VII Міжнародний семінар славістів, який проходив з 25 серпня по 25 вересня 1962 р. у Варшаві. У роботі семінару взяв участь н. с. Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР к. істор. н. А. Я. Поріцький. У своєму звіті про результати відрядження український учений зазначав, що, окрім участі в роботі семінару, він ознайомився з діяльністю етнографічних установ Польщі. В університетських бібліотеках і архівах кафедр вдалося виявити та опрацювати матеріали за темою «Культурно-побутові зв'язки українців з поляками і словаками у XIX–XX ст.», отримати консультації з цих напрямів у польських фахівців. На думку українського вченого, заслуговував на увагу і впровадження у вітчизняних вищих навчальних закладах досвід навчання студентів на етнографічних кафедрах польських вишів. Він також вважав за необхідне розпочати якнайшвидше спільне з польськими, чехословацькими та румунськими вченими вивчення народної культури та побуту Карпат у межах роботи Міжнародної комісії з вивчення народної культури Карпат. Спільні дослідження були необхідні для вирішення наукових проблем походження карпатського населення, формування його культури, проблеми культурно-побутових взаємозв'язків народів у районі Карпат тощо [29, арк. 1–7].

У 1962 р. тривала співпраця з польськими економістами українських фахівців. Так, Інститут економіки АН УРСР на пропозицію Оргкомітету СРСР з підготовки міжнародної конференції у Варшаві з питань праці підготував дві доповіді за цим напрямом [30, арк. 36].

У звіті про наукові зв'язки АН УРСР із зарубіжними організаціями за 1963 р. міститься інформація про домовленість між Польським інститутом міжнародних питань та Інститутом історії АН УРСР обмінятися відрядженнями наукових співробітників для дослідної роботи за окремими темами, а також опрацювання матеріалів з історії Східної Галичини [31, арк. 5].

Розвитку міжнародного наукового співробітництва безперечно сприяло членство українських учених у міжнародних наукових товариствах. Так, к. філол. н. К. К. Цілуйко був членом Міжнародної ономастичної комісії, а у вересні 1963 р. к. філол. н. О. С. Мельничука було обрано членом Міжнародної комісії з синтаксису; П. М. Калениченко був членом правління українського відділення Товариства радянсько-польської дружби. З 1962 р. АН УРСР стала членом Міжнародного союзу славістів, що, звичайно, розширювало можливості наукової співпраці з ученими слов'янських країн.

Нового імпульсу набула співпраця українських і польських істориків у 1963 р., зокрема в межах домовленості з Польським інститутом міжнародних відносин щодо обміну фахівцями. З відповідною пропозицією до Інституту історії АН УРСР звернувся директор цієї установи О. Длуський, який пропонував прийняти польського фахівця в Інституті історії АН УРСР, а польська установа виявила готовність прийняти українського дослідника. Від Інституту історії АН УРСР для виїзду був рекомендований с. н. с. к. істор. н. П. М. Калениченко [27, арк. 17; 23–23 зв.; 39]. Натомість польська сторона виявила готовність делегувати свого фахівця, якого цікавили питання внутрішньої історії Галичини в 1918–1923 рр. та зовнішньополітичні питання, пов'язані із Східною Галичиною в цей період. У 1963 р. к. істор. н. П. М. Калениченко виїздив до ПНР з метою опрацювання архівних матеріалів, що зберігалися в Польщі, а також ознайомлення з дослідженнями Інституту історії ПАН, Сектору історії польсько-радянських відносин ПАН та Польського інституту міжнародних відносин. Ці завдання були окреслені в настановах, підготовлених дирекцією Інституту історії АН УРСР [32, арк. 23].

У 1963 р. у Польщі проходив Міжнародний симпозіум з історії науки. У спр. 260 (оп. «Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями») відклалися документи з цього питання (розпорядження Президії АН УРСР від 9 вересня 1963 про відрядження до ПНР кандидатів технічних наук Ю. О. Анісімова і Г. М. Доброва, телеграма про дозвіл на виїзд від АН СРСР, розпорядження Президії АН СРСР від 25 вересня 1963 р., довідки, характеристики на осіб, що від'їжджають, тощо) [33, арк. 6–12].

Розвитку міжнародних наукових зв'язків сприяв 150-річний ювілей від дня народження Т. Г. Шевченка, який широко відзначався як в Україні, так і за кордоном. Польський лінгвіст акад. Тадеуш Лер-Сплавінський, який прибув до України на святкування ювілею, ознайомився з роботами Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР та виступив з доповіддю «Про розселення слов'ян» [34, арк. 28].

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР відрядив у 1964 р. до Польщі провідного фахівця з українсько-польських літературних зв'язків Г. Д. Вервеса. В обґрунтуванні щодо наукового відрядження наголошувалося на необхідності опрацювання відсутніх у бібліотеках СРСР польських періодичних видань, вивчення особових архівів окремих польських письменників, розшуку архівних матеріалів з українсько-польських зв'язків, зустрічей з польським

письменниками і критиками, які брали участь у літературному процесі 20–30-х рр.; передбачалися дослідження за темою «Творчий шлях Бруно Ясенського» [32, арк. 7–9]. Також для участі в Літній школі слов'янознавства в м. Варшаві у 1964 р. Президія АН УРСР вважала доцільним відрядити с. н. с Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР к. філол. н. В. А. Юзвенко та молодших наукових співробітників Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні В. Ю. Франчук і О. Ф. Дем'яненка. На думку Президії АН УРСР, яку вона виклала в листі до Київського промислового обкому КП України, «...практичні заняття та прослуханий курс лекцій з літературознавства, мовознавства та історії Польщі сприятиме підвищенню фахового рівня наукових співробітників» [32, арк. 99а]. Відповідне розпорядження Президії АН УРСР про відрядження згаданих співробітників було прийняте 15 серпня 1964 р. Слід зазначити, що польська тематика посідала провідне місце в науково-дослідній роботі співробітників слов'янської групи відділу інтернаціональних зв'язків Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. У звіті про результати роботи цього підрозділу за 1964 р. міститься інформація про основні напрями наукової роботи групи: розвиток зарубіжних слов'янських літератур та міжслов'янські літературні зв'язки. Уже згадувалося, що керівник групи Г. Д. Вервес досліджував творчість Бруно Ясенського і за результатами опрацювання матеріалів у Польщі готував наукову статтю; Ю. Л. Булаховська завершила підготовку статті до збірника «Маяковский и польская литература 40–50 гг.» і працювала над темою «Шляхи розвитку польської сатири 30–50 рр. XX ст.», В. П. Вєдіна досліджувала тему «Польська проза на сучасному етапі (1960–1964)». Також у звіті зазначено, що видавництвом «Дніпро» опубліковано працю Г. Д. Вервеса «Т. Г. Шевченко і польська література», а В. П. Вєдіна передала до Видавництва «Наукова думка» дослідження «Польская пролетарская проза межвоенного двадцатилетия (1918–1939). К вопросу становлення метода» обсягом 11 друк. арк. На запрошення Товариства культурних зв'язків із закордоном на святкування «Шевченківських днів» виїздили до Польщі Г. Д. Вервес, який виступив у Варшаві й Ольштині з доповіддю «Шевченко і світова література» та В. П. Вєдіна, яка виступила у Варшаві та Гданську з доповіддю «Шевченко і польський національно-визвольний рух» [35, арк. 1–7].

У жовтні 1964 р. Інститут економіки АН УРСР відвідав н. с. Інституту економіки ПАН С. Фельбур, який цікавився питаннями ціноутворення. Вичерпні консультації з цього питання надали наукові співробітники інституту. С. Фельбур передав прохання польських колег налагодити тісну співпрацю за науковими напрямами, що становлять спільний інтерес, та організувати обмін досвідом досліджень з питань ціноутворення у вигляді симпозіуму [36, арк. 4].

У другій половині 60-х років XX ст. продовжували розвиватися зв'язки українських та польських археологів. Останні відвідували Інститут археології АН УРСР, ознайомлювалися зі звітами археологічних експедицій, отримували консультації провідних українських учених. Так, у серпні 1964 р. в Інституті археології АН УРСР перебувала польський археолог Марія Дека, яка опрацьовувала матеріали щодо торговельних зв'язків Польщі і Київської Русі [37, арк. 70].

Українські вчені брали активну участь у наукових та просвітницьких заходах, які відбувалися в Польщі. На ім'я віце-президента АН УРСР акад. І. К. Білодіда надійшло запрошення взяти участь у святкуванні 600-річного ювілею Яґеллонського університету (м. Краків, 9–13 травня 1964 р.), яке український учений прийняв [32, арк. 32–33]. Також за ініціативою ПАН для участі в Міжнародній конференції, присвяченій дослідженням народної культури в Карпатах, був запрошений с. н. с. А. Я. Поріцький, співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, про що польська сторона повідомила Президію АН СРСР [32, арк. 119]. Український учений виступив із доповіддю «Стан і завдання етнографічного вивчення населення українських Карпат».

Традиційно великим попитом у польських дослідників користувалися фонди українських академічних бібліотек. Так, з інформації, надісланої ДПБ АН УРСР до Сектору наукових зв'язків із зарубіжними організаціями АН УРСР 10 березня 1964 р., дізнаємося, що з 18 лютого по 6 березня у відділі рукописів ДПБ АН УРСР працював польський дослідник Р. Лужний за темою «Російсько-польські та українські літературні зав'язки у XVII ст.». Документи, які дослідник виявив у відділі рукописів, були взяті ним на облік із подальшим замовленням мікрофільмів із рукописів через ПАН [37, арк. 24]. Фонди ДПБ УРСР з історії Реформації в Польщі цікавили д. істор. н. Університету ім. Марії Кюрі-Складовської в м. Люблін Творека Станіслава-Зігмунда. Бібліотека в повідомленні до Сектору наукових зв'язків із зарубіжними організаціями АН УРСР від 19 квітня 1964 р. виявила готовність прийняти польського фахівця [37, арк. 113]. Львівська наукова бібліотека приймала упродовж чотирьох тижнів у квітні 1964 р. польського вченого, ад'юнкта Інституту літературних досліджень ПАН Романа Лота [37, арк. 125]. Цікавим моментом прийому польських дослідників був той факт, що подеколи АН УРСР організовувала відвідування ними і сприяла їхній роботі не лише в академічних інститутах, а й в установах відомчого підпорядкування, бібліотеках та архівах України. Так, з документів відомо, що АН УРСР організовувала прийом польського вченого Є. Козловського, який працював у філіалі Центрального державного історичного архіву УРСР [37, арк. 175–178].

У 1965 р. продовжували розвиватися наукові зв'язки в галузі діалектології. Так, упродовж 21–25 червня 1965 р. у відділі діалектології Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР перебувала в науковому відрядженні співробітниця ПАН О. Здунська. Польська вчена ознайомилася з рукописом «Атласу української мови» (Полісся, Середнє Подніпров'я), працями в галузі лінгвістичного картографування, рукописом «Лінгвістичного атласу нижньої Прип'яті» Т. В. Назарової, методикою роботи над змішаними і переходовими говорами. Відповідний звіт про перебування і роботу дослідниці в установі відклався в Архіві Президії НАН України [38, арк. 31]. Директор Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР д. філол. н. М. Є. Сиваченко перебував у жовтні 1965 р. у ПНР, очолюючи делегацію Товариства радянсько-польської дружби (українське відділення) [39, арк. 120]. Сектор держави та права АН УРСР

продовжував підтримувати наукові зв'язки з низкою зарубіжних наукових установ, зокрема обмінювався науковими працями, надавав інформацію про тематику науково-дослідної роботи. З багатьма ученими-юристами світу підтримував безпосередні наукові контакти акад. АН УРСР В. М. Корецький. У 1965 р. у секторі побував польський професор С. І. Рітерман [39, арк. 20].

Неперecічне значення для зміцнення двосторонніх наукових зв'язків мав візит у січні 1965 р. головного вченого секретаря ПАН, відомого польського історика, академіка Г. В. Яблонського, який зустрічався з віце-президентом АН УРСР акад. І. К. Білодідом та відвідав Інститут історії АН УРСР. У інтерв'ю газеті «Вечірній Київ» польський учений наголошував: «...прибув я сюди, щоб зав'язати найтісніші контакти з українськими вченими. У Польщі ми старанно вивчаємо і добре знаємо їхні праці» [41, арк. 28]. Завдяки візиту Г. В. Яблонського до Інституту історії АН УРСР українські історики ознайомилися з роботою польських установ, що працювали в галузі історії, а також Польського історичного товариства. Корисною була інформація й про останні фундаментальні видання польських істориків [42, арк. 158].

Прискореними темпами розвивалися зв'язки з польськими дослідниками в галузі наукознавства, чому значною мірою сприяло створення Сектору історії техніки і природознавства у складі Інституту історії АН УРСР. З 24 до 31 серпня 1965 р. у Польщі проходив XI Міжнародний конгрес з історії науки, в роботі якого брали участь 700 учених із 27 країн. Звіт про участь у роботі з'їзду радянської делегації відклався у спр. 344 (оп. «Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями»). У складі радянської делегації, яка налічувала понад 100 осіб, були представники АН УРСР. Так, к. т. н. Г. М. Добров виголосив доповідь «Історико-технічні дослідження і кібернетика». У рамках конгресу працювали 5 симпозіумів. На одному з них – «Минуле та майбутнє науки» – була заслухана доповідь к. т. н. Г. М. Доброва «Тенденції розвитку організації науки». Під час роботи конгресу відбулися збори Міжнародної академії історії науки – організації, що об'єднала провідних істориків науки і техніки всього світу. На зборах було вручено дипломи раніше обраним членам Академії та оголошено список осіб, обраних до неї навесні 1965 р. Серед них – українські вчені к. т. н. Г. М. Добров та акад. Й. З. Штокало [43].

У бібліотеках АН УРСР не зменшувалася кількість учених із Польщі. Так, ДПБ УРСР у 1965 р. відвідали директор видавництва Оссолінеум М. Сєвєрський та директор Національної бібліотеки ім. Оссолінських ПАН у Вроцлаві Ф. Пайончковський. Основна мета відрядження М. Сєвєрського полягала в ознайомленні з методами і формами роботи наукових видавництв Києва і Львова, а Ф. Пайончковського – з організацією роботи в ДПБ УРСР та Львівській бібліотеці, з якими Національна бібліотека ім. Оссолінських ПАН у Вроцлаві прагнула розширити книгообмін. Цього року бібліотеку відвідали також співробітник Інституту літературних досліджень ПАН д-р Р. Соболь та ад'юнкт д-р Варшавського університету А. Поппе, які опрацьовували фонди відділу рукописів [41, арк. 58; 76].

У спр. 341 (оп. «Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями») відклалися документи, представлені довідками, обґрунтуваннями та листуванням, про виїзд українських учених у відрядження до Польщі у 1964–1965 рр. Низку документів у цій справі репрезентовано листуванням щодо участі українських учених у міжнародних наукових заходах, які проходили в Польщі. Так, з листа вченого секретаря Українського відділення Радянського національного об'єднання істориків природознавства і техніки дізнаємося про запрошення голови Секції біологічних наук АН УРСР акад. В. Г. Касьяненка до участі в роботі XI Міжнародного конгресу історії наук 24–29 серпня 1965 р. [44, арк. 2]. У вересні 1965 р. у Варшаві відбувся Міжнародний конгрес слов'янської археології, участь у якому взяли українські археологи, зокрема доктори історичних наук В. Й. Довженок, О. І. Тереножкін, кандидати історичних наук В. А. Ільїнська, С. С. Березанська, А. Т. Сміленко. Документи щодо участі українських учених у цьому заході представлено листуванням Президії АН УРСР з Інститутом археології АН УРСР, АН СРСР, характеристиками на співробітників та директивними настановами, визначеними для них керівництвом Інституту археології АН УРСР, розпорядженням Президії про відрядження групи наукових співробітників Інституту археології до ПНР та іншими матеріалами [44, арк. 28–63]. У вересні 1965 р. делегація радянських учених взяла участь у роботі славістичної школи, організованої Варшавським університетом. Метою цього заходу було підвищення ділової кваліфікації вчених з історії, мови і літератури. Для участі в роботі славістичної школи Президія АН УРСР прийняла розпорядження делегувати завідувача відділу Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР к. філол. н. Л. С. Паламарчука [44, арк. 72].

Документи з приймання в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР доктора гуманітарних наук Ельжбети Горн відклались у спр. 286 (оп. «Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями») [45, арк. 183–187]. Вони репрезентовані листуванням АН УРСР з інститутом, Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, ЦК КПУ, планом наукової роботи польської дослідниці. Мета перебування польської вченої в українській установі полягала у виявленні та дослідженні архівних і бібліотечних матеріалів, що висвітлюють ставлення М. П. Драгоманова до польського питання. У 1965 р. Ю. Л. Булаховська та Н. П. Романова для польського видання «Бюлетень полоністичний» підготували оглядово-інформаційну статтю «Українська полоністика на сучасному етапі» [46, арк. 9]. Наприкінці вересня Інститут історії АН УРСР відвідав заступник секретаря Відділення суспільних наук ПАН професор, доктор наук Тадеуш Цесьляк, якого цікавили питання українсько-польських зв'язків [45, арк. 210]. У 1964 р. у Львівській державній науковій бібліотеці перебував польський дослідник В. Котциба, який опрацьовував матеріали за темою «Культурна роль закладу ім. Оссолінських у 1920–1939 рр.» [45, арк. 236]. У травні 1965 р. директор Національної бібліотеки ім. Оссолінських у Вроцлаві доктор наук Ф. Піончковський ознайомлювався з роботою Центральної наукової бібліотеки (далі – ЦНБ) АН УРСР [41, арк. 38]. Інформація про відвідання ним бібліотеки відклалася в

Архіві Президії НАН України. Ф. Піончковський ознайомився зі структурою бібліотеки та побував у її структурних підрозділах [41, арк. 41–42]. Того ж місяця ЦНБ АН УРСР відвідав співробітник Інституту літературних досліджень ПАН д-р Роман Соболь. Дослідник працював у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР з польськими матеріалами з архіву Хрептовича, зокрема з рукописами, пов'язаними з життям і творчістю польського поета XVII ст. Ф. Карпинського. Інформація про цей візит відклалась у спр. 327 (оп. «Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями») [41, арк. 58]. У березні 1965 р. Андрей Поппе, ад'юнкт, доктор гуманітарних наук Варшавського університету, працював у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР над рукописами З. Доленги-Ходаковського та житіями Бориса і Гліба XVI–XVII ст.

Інформація про наукові зв'язки Інституту економіки АН УРСР із зарубіжними країнами відклалась у ф. 360, що зберігається в Інституті архівознавства НБУВ [47, арк. 1–3]. З цього документа дізнаємося, що під час II Всесвітньої конференції, присвяченої проблемам народонаселення, яка відбулася в Югославії в 1965 р., вдалося досягти домовленості про книгообмін з демографічними установами низки країн, у т. ч. Польщі.

Співробітники гуманітарних установ АН УРСР надавали значну допомогу в роботі різним товариствам дружби з зарубіжними країнами. Найбільш плідно таку діяльність здійснювали співробітники Інституту історії АН УРСР. Зокрема, професор К. К. Дубина був президентом секції суспільних наук Українського товариства дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами. Доктори історичних наук В. І. Клоков, І. М. Мельникова та кандидати історичних наук І. А. Петерс, П. М. Калениченко, П. С. Сохань були членами правлінь українських відділень товариств радянсько-чехословацької, радянсько-польської та радянсько-болгарської дружби. С. М. Пархомчук був заступником голови правління українського відділення Товариства радянсько-румунської дружби. Професор В. І. Клоков входив до складу Комітету ветеранів війни та Історичної комісії Міжнародної федерації борців руху Опору [39, арк. 115–116].

Активно розвивалася співпраця вчених Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР з польськими науково-дослідними установами. Про це свідчить лист дирекції інституту до Відділу наукових зв'язків із зарубіжними організаціями АН УРСР. Так, директор інституту д. філол. н. М. Є. Сиваченко в жовтні 1965 р. перебував у ПНР, очолюючи делегацію радянсько-польської дружби (українське відділення). Співпраця також здійснювалася за напрямом книгообміну. Співробітники відділів фольклористики та етнографії інституту застосовували передові методи каталогізації та наукової обробки польового фольклорно-етнографічного матеріалу, що використовували етнографи та фольклористи Польщі [39, арк. 120–121].

Наукова новизна дослідження полягає в систематизації розлогого комплексу архівних джерел з історії українсько-польських міжакадемічних зв'язків, введенні до наукового обігу маловідомих і почасти недосліджених документів

та, на їхній підставі, – здійсненні комплексної реконструкції напрямів співробітництва академічних установ України та Польщі соціогуманітарного профілю.

Висновки. Проведений аналіз двостороннього співробітництва поміж науково-дослідними установами АН УРСР та ПАН дозволяє зробити висновок, що українські науково-дослідні установи соціогуманітарного профілю зробили вагомий внесок у становлення та розвиток міжнародної наукової співпраці з польськими науковими інституціями. Форми співробітництва розширювалися і виявлялися у спільному розробленні наукових проблем, в яких були зацікавлені обидві академії наук. Наукові відрядження українських учених до Польщі мали конкретне цільове значення. Незважаючи на складнощі з фінансуванням закордонних відряджень, штучні перепони бюрократичного характеру з боку союзної Академії, жорстку централізацію міжнародного наукового співробітництва в СРСР, упродовж 1961–1965 рр. завдяки активній позиції академічних установ і провідних учених вдалося реалізувати чимало вагомих наукових розробок, популяризувати в Польщі українську науку і культуру. Українські та польські дослідники широко застосовували результати наукових відряджень, найвдаліші форми науково-дослідної роботи, що практикувалися на той час академіями наук України та Польщі, і, головне, архівні документи дають підстави стверджувати, що двостороннє співробітництво було результативним у галузі дослідження спільної культурної спадщини.

Список використаних джерел

1. Кравченко Г. П. Наукові зв'язки Інституту історії АН УРСР з зарубіжними країнами (1960–1961) // Український історичний журнал. Київ, 1962. № 2. С. 153–154.

2. Ляшенко П. Г. Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1962 р. // Український історичний журнал. Київ, 1963. № 3. С. 153–154.

3. Ляшенко П. Г. Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1963 р. // Український історичний журнал. Київ, 1964. № 3. С. 155–156.

4. Клебанівська Н. М. Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР // Український історичний журнал. Київ, 1965. № 2. С. 153–155.

5. Національна академія наук України. 1918–2008 : до 90-річчя від дня заснування / Б. Є. Патон (гол. ред.). Київ, 2008. С. 534–553.

6. Соціогуманітарні дослідження у Національній академії наук України. 2004–2008: звіт Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України до 90-річчя Національної академії наук України / В. М. Литвин (гол. ред.). Київ, 2008. С. 206–216.

7. Загородній А. Б. Є. Патон і розвиток міжнародних наукових зв'язків // Вісник НАН України. Київ, 2012. № 2. С. 99–108.

8. Литвин М. Р. Українсько-польські наукові зв'язки у гуманітарній сфері // Вісник НАН України. Київ, 2015. № 3. С. 73–83.

9. М'якушко С., Мирончук А. Стан та перспективи українсько-польського міжакадемічного співробітництва // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє. Київ, 2002. Ч. 2. С. 159–165.

10. Віднянський С. Славістичні дослідження в Інституті історії України НАН України: основні етапи, напрями і тенденції розвитку // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Київ, 2015. Вип. 24. С. 60–84.

11. Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (1941–1964). Київ, 2003. 360 с..

12. Малолєтова Н., Бодак О. Міжнародний документообмін Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського в системі формування бібліотечно-інформаційних ресурсів // Бібліотечний вісник. Київ, 2015. № 1. С. 33–45.

13. Н. І. Малолєтова, Р. Л. Красій, Міжнародний книгообмін Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1918–2008. Започаткування. Становлення. Розвиток. Київ, 2009. 144 с.

14. Індиченко Г. В. Науково-інформаційний обмін в гуманітарній сфері між академічними установами України і Польщі (1955–1960) // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2015. Вип. 19. С. 494–510.

15. Історія Національної академії наук України. 1956–1960: Ч. 1: Документи і матеріали / О. С. Онищенко (голова редкол.), Київ, 2016. 872 с.; Історія Національної академії наук України. 1956–1960 : Ч. 2 : Додатки / О. С. Онищенко (голова редкол.). Київ, 2016. 1064 с.

16. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. Спр. 279. 40 арк.

17. Отчет о деятельности Академии наук Украинской ССР в 1961 году (проект). Київ : Наукова думка, 1962. 150 с.; Отчет о деятельности Академии наук Украинской ССР в 1965 году (проект). Київ : Наукова думка, 1966. 230 с.

18. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. Спр. 233. 48 арк.

19. Там само. Спр. 179. 15 арк.

20. Там само. Спр. 227. 235 арк.

21. Там само. Оп. Відділення наук. Спр. 572. 24 арк.

22. Там само. Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. Спр. 182. 153 арк.

23. Там само. Оп. Відділення наук. Спр. 576. 93 арк.

24. Там само. Оп. Редакційно-видавнича рада. Спр. 205. 132 арк.

25. Там само. Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. Спр. 142. 72 арк.

26. Там само. Спр. 109,. 189 арк.

27. Там само. Спр. 245 (Т. 3). 187 арк.

28. Там само. Оп. Відділення наук. Спр. 642. 26 арк.

29. Там само. Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. Спр. 225. 165 арк.

30. Там само. Оп. Відділення наук. Спр. 633. 56 арк.

31. Там само. Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. Спр. 233. 48 арк.

32. Там само. Спр. 301. 156 арк.

33. Там само. Спр. 260. 143 арк.

34. Там само. Оп. Відділення наук. Спр. 735. 75 арк.

35. ІА НБУВ. Ф. 261. Оп. 1. Спр. 868. 7 арк.

36. Там само. Ф. 360. Оп. 1. Спр. 833. 22 арк.

37. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. Спр. 287. 178 арк.

38. Там само. Спр. 328 (Т. 2). 130 арк.

39. Там само. Спр. 361. 121 арк.

40. Там само. Оп. Відділення наук. Спр. 827. 41 арк.

41. Там само. Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. Спр. 327 (Т. 1). 137 арк.

42. Плющ Н. В. Академік Польської академії наук Г. В. Яблонський у Києві // Український історичний журнал. Київ, 1965. № 3. С. 158.

43. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. Спр. 344. 34 арк.

44. Там само. Спр. 341. 101 арк.

45. Там само. Спр. 286. 279 арк.

46. ІА НБУВ. Ф. 261. Оп. 1. Спр. 913. 11 арк.

47. Там само. Ф. 360. Оп. 1. Спр. 895. 3 арк.

References

1. Kravchenko, H. (1962). Naukovi zvyazky Instytutu istorii AN URSR z zarubizhnymy krainamy (1960–1961) [Scientific relations of the Institute of History of the Academy of Sciences of the UkrSSR with foreign countries (1960–1961)]. In *Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. No. 2, pp. 153–154. [In Ukrainian].

2. Liashenko, P. (1963). Zarubizhni zvyazky Instytutu istorii AN URSR u 1962 r. [Foreign relations of the Institute of History of the Academy of Sciences of the UkrSSR in 1962]. In *Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. No. 3, pp. 153–154. [In Ukrainian].

3. Liashenko, P. (1964). Zarubizhni zviazky Instytutu istorii AN URSR u 1963 r. [Foreign relations of the Institute of History of the Academy of Sciences of the USSR in 1963]. In *Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. No. 3, pp. 155–156. [In Ukrainian].

4. Klebanivska, N. (1965). Zarubizhni zviazky Instytutu istorii AN URSR [Foreign relations of the Institute of History of the Academy of Sciences of the UkrSSR]. In *Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. No. 2, pp. 153–155. [In Ukrainian].

5 *Natsionalna akademiia nauk Ukrainy. 1918–2008: do 90-richchia vid dnia zasnuvannia* [National Academy of Sciences of Ukraine. 1918–2008: on the 90th anniversary of its foundation]. (2008). B. Ye. Paton (Ed.-in-Chief). Pp. 534–553. Kyiv. [In Ukrainian].

6. *Sotsiohumanitarni doslidzhennia u natsionalnii akademii nauk Ukrainy. 2004–2008: zvit Sektsii suspilnykh i humanitarnykh nauk NAN Ukrainy: do 90-richchia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy* [Socio-humanitarian studies in the National Academy of Sciences

of Ukraine. 2004–2008: report of Section of Social and Humanitarian Sciences of the NAS of Ukraine: on the 90th anniversary of the NAS of Ukraine]. (2008). V. M. Lytvyn et al. (Eds.). Pp. 206–216. Kyiv. [In Ukrainian].

7. Zahorodnii, A. (2012). B. Ye. Paton i rozvytok mizhnarodnykh naukovykh zviazkiv [B.Ye. Paton and the development of international scientific relations]. In *Visnyk NAN Ukrainy* [Herald of the NAS of Ukraine]. No. 2, pp. 99–108. [In Ukrainian].

8. Lytvyn, M. (2015). Ukrayinsko-polski naukovi zvyazky u gumanitarnij sferi [Ukrai nian-Polish academic cooperation in the sphere of Humanities]. In *Visnyk NAN Ukrainy* [Herald of the NAS of Ukraine]. No. 3, pp. 73–83. [In Ukrainian]. https://doi.org/10.15407/visn2015.03.073

9. Miakushko, S., Myronchuk, A. (2002*).* Stan ta perspektyvy ukrayinsko-polskoho mizhakademichnoho spivrobitnytstva [State and prospects of Ukrainian-Polish academic collaboration]. In *Ukraina i Polshha – stratehichne partnerstvo. Istoria. Sohodennya. Maibutnie* [The strategic partnership of Ukraine and Poland. History. Present time. Future]. Kyiv. Vol. 2, pp. 159–165. [In Ukrainian].

10. Vidnianskyi, S. (2015). Slavistychni doslidzhennia v Instytuti istorii Ukrainy NAN Ukrainy: osnovni etapy, napriamy i tendentsii rozvytku [The Slavonic studies in the Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine: main stages, priority approaches and development tendencies]. In *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky* [Foreign relations of Ukraine: scientific research and findings]. No. 24, pp. 60–84. [In Ukrainian].

11. Dubrovina L. A., Onyshchenko O. S. (2003). *Istoria Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskogo (1941–1964)* [History of the V. I Vernadskyi National Library of Ukraine (1941–1964)]. Kyiv. [In Ukrainian].

12. Malolietova, N., Bodak, O. (2015). Mizhnarodnyi dokumentoobmin Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho v systemi formuvannia bibliotechno-informatsiinykh resursiv [The international document exchange of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine in the library and information resources development system]. In *Bibliotechnyj visnyk* [The Library Herald]. No. 1, pp. 33–45. [In Ukrainian].

13. Malolietova, N. I., Krasii, R. L. (2009). *Mizhnarodnyi knyhoobmin Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. 1918–2008. Zapochatkuvannia. Stanovlennia. Rozvytok* [The international book exchange of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. 1918–2008. Establishment. Formation. Development]. Kyiv. [In Ukrainian].

14. Indychenko, H. (2015). Naukovo-informatsiinyi obmin v humanitarnii sferi mizh akademichnymy ustanovamy Ukrainy i Polshchi (1955–1960) [Scientific informatiom exchange in the field of humanities between academic institutions of Ukraine and Poland (1955–1960)]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshhyna Ukrayiny* **[**The Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. Vol. 19, pp. 494–510. [In Ukrainian]. https://doi.org/10.15407/rksu.19.494

15. *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1956–1960* [The history of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1956–1960]: Pt. 2. Dodatky [Appendices]. (2016). Kyiv. [In Ukrainian].

16. Fond 251, Inventory «Viddil naukovyh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatciiamy» [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 279. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine.

17. *Otchet o deiatelnosti Akademii nauk Ukrainskoi SSR v 1961 godu (proekt)* [Report on the activities of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR in 1961 (draft)]. (1962). Kyiv: Naukova Dumka. [In Russian]; *Otchet o deyatelnosty Akademyy nauk Ukraynskoj SSR v 1965 godu (proekt)* [Report on the activities of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR in 1965 (draft)]. (1966). Kiev: Naukova Dumka. [In Russian].

18. Fond 251, Inventory «Viddil naukovyh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatciiamy» [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 233. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian].

19. Fond 251, Inventory «Viddil naukovyh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatciiamy» [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 179. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian].

20. Fond 251, Inventory «Viddil naukovyh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatciiamy» [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 227. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian].

21. Fond 251, Inventory «Viddilennia nauk» [Department of Sciences], Unit 572. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian].

22. Fond 251, Inventory «Viddil naukovyh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatciiamy» [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 182. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian].

23. Fond 251, Inventory «Viddilennia nauk» [Department of Sciences], Unit 576. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian].

24. Fond 251, Inventory «Redaktciino-vydavnycha rada» [Editorial Board], Unit 205. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian].

25. Fond 251, Inventory «Viddil naukovyh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatciiamy» [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 142. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian].

26. Fond 251, Inventory «Viddil naukovyh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatciiamy» [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 109. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian].

27. Fond 251, Inventory «Viddil naukovyh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatciiamy» [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 245 (Vol. 3). Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian].

28. Fond 251, Inventory «Viddilennia nauk» [Department of Science], Unit 642. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian].

29. Fond 251, Inventory «Viddil naukovyh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatciiamy» [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 225. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian].

30. Fond 251, Inventory «Viddilennia nauk» [Department of Science], Unit 633. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv. [In Ukrainian].

31. Fond 251, Inventory «Viddil naukovyh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatciiamy» [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 233. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian].

32. Fond 251, Inventory «Viddil naukovyh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatciiamy» [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 301. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian].

33. Fond 251, Inventory «Viddil naukovyh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatciiamy» [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 260. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian].

34. Fond 251, Inventory «Viddilennia nauk» [Department of Science], Unit 735. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian].

35. Fond 261, Inventory 1, Unit 868. Institute of Archival Studies of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

36. Fond 360, Inventory 1, Unit 833, Institute of Archival Studies of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

37. Fond 251, Inventory «Viddil naukovyh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatciiamy» [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 287. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian].

38. Fond 251, Inventory «Viddil naukovyh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatciiamy» [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 328 (Vol. 2). Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian].

39. Fond 251, Inventory «Viddil naukovyh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatciiamy» [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 361. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian].

40. Fond 251, Inventory «Viddilennia nauk» [Department of Science], Unit 827. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian].

41. Fond 251, Inventory «Viddil naukovyh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatciiamy» [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 327, (Vol. 1). Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian].

42. Pliushch, N. (1965). Akademik Polskoi akademii nauk H. V. Yablonskyi u Kyievi [Academician of the Polish Academy of Sciences G.V. Yablonskyi in Kyiv]. In *Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. No. 3, p. 158. [In Ukrainian].

43. Fond 251, Inventory «Viddil naukovyh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatciiamy» [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit. 344. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian].

44. Fond 251, Inventory «Viddil naukovyh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatciiamy» [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 341. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian].

45. Fond 251, Inventory «Viddil naukovyh zviazkiv iz zarubizhnymy orhanizatciiamy» [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 286. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian].

46. Fond 261, Inventory 1, Unit 913. Institute of Archival Studies of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

47. Fond 360, Inventory 1, Unit 895. Institute of Archival Studies of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

Hanna Volodymyrivna Indychenko,
Candidate of Historical Sciences,
Head of the Department of History of the Academic Science
Institute of Archival Studies, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
ORCID: 0000-0003-2225-0214
e-mail: Indychenko@ukr.net

Ukrainian-Polish academic cooperation in the field of social sciences and humanities (1961–1965): source study and historical aspects

Aim of the research. The research conducted source study analysis of little known archival documents, on the basis of which it was possible to reconstruct Ukrainian-Polish academic cooperation in the field of social sciences and humanities within 1961–1965 time frame. **The methodology of the research** presupposes the usage of historical, archival, source study, and chronological methods, methods of analytical-synthetic processing of materials and also the method of scientific examination. This methodological approach allows to determine the degree of informative value of archival documents and to propose historical reconstruction of Ukrainian-Polish scientific relations in the field of social humanities sciences in 1961–1965. **The scientific novelty** of the research can be found in the systematisation of the spacious collection of archival sources concerning the history of Ukrainian-Polish academic relations as well as inclusion of little known and partially non-researched documents into scientific circulation, and on their basis to complete full reconstructions of various collaboration spheres between academic institutions in Ukraine and Poland within socio-humanitarian profile. **Conclusions.** The analysis of archival documents, which have been preserved at the archives of the Presidium of the NAS of Ukraine Archive and the Institute of Archival Studies at V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine allows to make conclusions that Ukrainian research facilities of socio-humanitarian profile made an important contribution to the establishment and development of scientific cooperation with Polish scientific institutions. Forms of this cooperation expanded and constituted common analysis of the scientific problems, in which both Academies of Sciences were interested as well as familiarisation with the scientific issues of academic institutions in Ukraine and Poland, publications of scientific researches and their results, mutual peer review of scientific works, organization of internships, exchange of book resources. Ukrainian and Polish researchers used practically the gained experience as well as the most successful forms of scientific and research work, which was practiced at the time by the Academies of Sciences in Ukraine and Poland.

Key words: Academy of Sciences of the UkrSSR, Polish Academy of Sciences, academic cooperation, social humanities.

Анна Владимировна Индыченко,
кандидат исторических наук,
заведующая отделом истории академической науки Института архивоведения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского
ORCID: 0000-0003-2225-0214
e-mail: Indychenko@ukr.net

Украинско-польское международное сотрудничество в области социогуманитаристики (1961–1965 гг.): историко-источниковедческий аспект

Цель работы. В исследовании осуществлен источниковедческий анализ малоизвестных и ранее не изученных архивных документов, на основании которых проведена историческая реконструкция украинско-польского межакадемического сотрудничества в области социогуманитаристики хронологического периода 1961–1965 гг. **Методология** исследования заключается в применении историко-архивоведческого, источниковедческого, хронологического методов, а также методов аналитико-синтетической обработки материалов и научной экспертизы. Указанный методологический подход позволил выявить степень информативной ценности архивных документов и осуществить историческую реконструкцию украинско-польских научных связей в области социогуманитаристики в течение 1961–1965 гг. **Научная новизна** работы заключается в систематизации обширного комплекса архивных источников по истории украинско-польских межакадемических связей, введении в научный оборот малоизвестных и отчасти еще не исследованных документов, и на их основании проведении комплексной реконструкции направлений сотрудничества академических учреждений Украины и Польши социогуманитарного профиля. **Выводы.** Анализ архивных документов, хранящихся в Архиве Президиума НАН Украины и Институте архивоведения НБУВ, позволяет сделать выводы, что украинские научно-исследовательские учреждения социогуманитарного профиля сделали весомый вклад в становление и развитие научного сотрудничества с польскими научными институтами. Формы сотрудничества расширялись и заключались в совместной разработке научных проблем, в которых были заинтересованы обе академии наук, ознакомлении с научной проблематикой академических учреждений Украины и Польши, публикации результатов научных разработок, взаимном рецензировании научных работ, прохождении стажировок, книгообмене. Украинские и польские исследователи применяли на практике результаты научных командировок и удачные формы научно-исследовательской работы, практиковавшиеся в то время академиями наук Украины и Польши.

Ключевые слова: Академия наук УССР, Польская академия наук, документ, межакадемическое сотрудничество, социогуманитаристика.

Стаття підготовлена 11 березня 2019 року;
подана до друку 19 березня 2019 року.

УДК 027.54(477-25)НБУВ:025.171](091)
DOI: 10.15407/rksu.24.055

Тетяна Володимирівна Коваль,
кандидат історичних наук,
завідувач відділу джерелознавства
Інституту рукопису
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського,
ORCID: 0000-0001-9207-7512
e-mail: ktvbon@ukr.net

ФОНД АВТОГРАФІВ ІНСТИТУТУ РУКОПИСУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО: ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ, ДОСЛІДЖЕННЯ, ВИКОРИСТАННЯ

Мета роботи. Дослідження підготовлене з нагоди 100-літнього ювілею Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, в рамках якого було вивчено як історію становлення Бібліотеки в цілому, так і окремих її підрозділів та фондів. Метою запропонованої статті є вивчення історії створення колекції автографів Інституту рукопису НБУВ, визначення принципів її формування, описування та створення наукових каталогів. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, наукової об'єктивності, а також на загальноісторичних методах – хронологічному, ретроспективному, проблемно-тематичному та статистично-аналітичному. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що вперше комплексно, на основі архівних джерел, розглянуто історію створення колекції автографів в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Досліджено та проаналізовано джерела і шляхи комплектування фонду автографів протягом столітнього періоду. Висвітлено діяльність співробітників відділу рукописів (нині – Інститут рукопису) з формування, опрацювання та дослідження автографів українських письменників та визначних історичних особистостей. Окреслено сучасний склад фонду автографів та запропоновано методику наукового описування автографічних друків з фонду ІР. **Висновки.** Розроблені у 20-х роках ХХ ст. основні принципи формування рукописного фонду Бібліотеки зумовили необхідність виділення колекції автографів визначних особистостей української і світової історії, культури, науки в окремий фонд. Сформований протягом сторіччя унікальний комплекс авторизованих друків цікавий не лише автографами, дарчими записами визначних діячів. Окрему історичну цінність становлять саме друковані видання, які зазвичай представлені прижиттєвими виданнями творчого спадку письменників, поетів, науковців. Значна частина цих видань відноситься до книжкових пам'яток України і нерідко становить бібліографічні раритети. Колекція автографів, що охоплює період від 1826 р. до сьогодення, є складовою частиною рукописної спадщини України та цінним історично-біографічним джерелом, яке активно використовується науковцями в дослідницькій роботі.

Ключові слова: автограф, фонд, колекція, дар, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.

Актуальність теми дослідження. Автографи як невід'ємна частина бібліотечного фонду є унікальними історичними джерелами. Не одне століття найбільші бібліотеки світу накопичували унікальні автографічні документи. Історія формування книжкових та рукописних колекцій і збірок Національної бібліотеки

© Т. В. Коваль, 2019

України імені В. І. Вернадського, що були створені завдяки цілеспрямованій збирацькій діяльності фундаторів та співробітників Бібліотеки, є надзвичайно важливою і останнім часом – доволі розробленою ланкою історично-книгознавчих досліджень. Разом із тим, власне процеси започаткування деяких збірок, зокрема колекції автографів Інституту рукопису НБУВ, залишилися поза увагою науковців. Автографи були предметом дослідження та описування у вигляді наукового каталогу. Вивчалися також автографи окремих особистостей. Проте узагальнююче дослідження з історії формування колекції досі відсутнє.

Аналіз дослідження і публікацій. Колекціонуванням автографів людство займалося з давніх-давен. Значний інтерес до автографічних оригіналів, що супроводжує цивілізацію протягом століть, дав поштовх до більш ретельного їхнього вивчення. На початку XIX ст. з'являється низка розкішних фототипічних видань – альбомів портретів і автографів, альбомів автографів, які, з повною відповідальністю, можна віднести до шедеврів поліграфічного мистецтва. Згодом виходять ілюстровані каталоги автографічних документів, монографії, посібники, путівники по колекціях. Наприкінці XIX – на початку XX ст. активізувалася робота з формування та дослідження колекцій автографів у фондах різних бібліотек [10; 18]. Сьогодні частина книгозбірень України знову повернулася до питання вивчення автографів як невід'ємної частини бібліотечного фонду. Зокрема, Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка підготувала два видання з факсиміле видатних митців, діячів науки і культури, які зберігаються у її фондах [10; 18]. Каталог книг з автографами Закарпатської обласної універсальної наукової бібліотеки ілюструє майже всю історію поповнення фондів такими виданнями [14]. Одеська державна наукова бібліотека імені Максима Горького репрезентувала покажчик автографічних друків із збірки видатного математика Марка Григоровича Крейна [15]. Каталог автографів видатних українських, польських, російських учених, письменників, поетів, політичних, громадських, церковних діячів, інших відомих особистостей Східного Поділля з фондів відділу рідкісних та цінних видань оприлюднила Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К. А. Тімірязєва [13]. У 2018 р. анотований ілюстрований каталог автографів видатних вітчизняних діячів науки і культури представила Національна історична бібліотека України [9]. Дослідженню автографів українських письменників у фондах Наукової бібліотеки Національного університету «Києво-Могилянська академія» присвячена стаття Т. Сидорчук [20]. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського також неодноразово поверталася до питання вивчення автографів зі своїх фондів. Протягом столітньої історії Бібліотеки низка наукових розвідок вже присвячувалася автографам знакових для історії особистостей. Зокрема, співробітники Інституту рукопису неодноразово у своїх працях досліджували та описували автографи Т. Г. Шевченка, М. В. Гоголя, І. С. Нечуя-Левицького, М. М. Коцюбинського, О. С. Пушкіна та ін. Так, фундаментальне дослідження автографів з фондів Бібліотеки побачило світ у 1959 р. – це був науковий опис автографів видатних українських письменників [19] на матеріалах комплексних історичних та літературознавчих фондів Інституту рукопису; у 2007 р. був опубліко-

ваний каталог Л. М. Дениско з описанням автографів письменників, поетів, громадських та церковних діячів, професорів навчальних закладів на книгах із колекції рідкісних видань відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ [10]. Термінологічним аспектам використання поняття «автограф» у бібліотечній, архівній та музейній справах, а також питанням теорії та практики формування колекцій і зібрань автографічних пам'яток у фондах наукових бібліотек присвячена стаття І. Я. Лосієвського [18].

Метою роботи є дослідження історії створення колекції автографів Інституту рукопису НБУВ; встановлення основних етапів формування та наукового опрацювання фонду; висвітлення особливостей опрацювання автографів.

Основний текст статті. Автографи є невід'ємною частиною бібліотечного фонду і унікальними джерелознавчими документами. Не одне століття найбільші бібліотеки світу накопичували унікальні автографічні документи. Значний інтерес до автографічних оригіналів став запорукою більш ретельного вивчення цього виду рукопису. На початку XIX ст. з'являється низка альбомів портретів і автографів – розкішних фототипічних видань, які стали шедеврами поліграфічного мистецтва. Згодом почали публікуватися ілюстровані каталоги автографічних документів, монографії, посібники, путівники по колекціях. Наприкінці XIX – на початку XX ст. робота з формування та дослідження колекцій автографів у фондах бібліотек активізувалася ще більше [10; 18]. Сьогодні бібліотеки України, що володіють такими документами, знову повернулися до питання вивчення автографів. Зокрема, Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка підготувала два видання з факсиміле видатних митців, діячів науки і культури, які зберігаються у фондах бібліотеки [10; 18]. Каталог книг з автографами Закарпатської обласної універсальної наукової бібліотеки відображає історію поповнення її фондів такими виданнями [14]. Одеська державна наукова бібліотека імені М. Горького репрезентувала покажчик автографічних друків із збірки видатного математика Марка Григоровича Крейна [15]. У 2018 р. анотований ілюстрований каталог автографів відомих в українській історії діячів науки і культури репрезентувала Національна історична бібліотека України [9]. Дослідженню автографів українських письменників у фондах наукової бібліотеки Національного університету «Києво-Могилянська академія» присвячена стаття Т. Сидорчук [20]. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського також неодноразово поверталася до питання вивчення автографів зі своїх фондів. Протягом столітньої історії Бібліотеки автографам була присвячена низка наукових розвідок, зокрема фундаментальні дослідження з вивчення та наукового описування автографів із фондів Бібліотеки вийшли друком у 1959 р. – науковий опис автографів видатних українських письменників [19] на матеріалах комплексних історичних та літературознавчих фондів відділу рукописів та у 2007 р. – каталог Л. М. Дениско з описанням автографів письменників, поетів, громадських та церковних діячів, професорів навчальних закладів та інших відомих особистостей на книгах із колекції рідкісних видань відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ [10]. Проте чимало цих документів досі залишається поза увагою науковців.

Існує кілька підходів до визначення терміну «автограф». Традиційне визначення даного терміну в літературознавчому значенні – це власноручний рукописний текст твору певного автора або його напис на книзі, листи тощо [17, с. 13]. Т. Сидорчук використовує для визначення автографів у «…вигляді дарчих написів на книгах» термін «інскрипт» [20, с. 23]. Визначення терміну «автограф» як наукового об'єкта дослідження запропонував І. Лосієвський: «Автограф, історичний пам'ятковий автограф, або автографічна пам'ятка – текст, записаний рукою людини, чиї життя та діяльність мають особливе соціальне, зокрема наукове, історико-культурне значення, і, відповідно, цей запис потребує уваги, фіксації, оцінки» [18, с. 42].

Історія створення фонду автографів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі ІР) нерозривно пов'язана із формуванням, упорядкуванням та описуванням рукописної спадщини Бібліотеки. Діяльність відділу рукописів (тогочасна назва ІР) у перші роки свого існування, як і Бібліотеки в цілому, концентрувалася на комплектуванні фондів. Протягом кількох років було накопичено різноманітні за змістом, хронологією, характером та походженням рукописні документи. Окрім великого масиву як рукописних збірок, так і поодиноких рукописних матеріалів було зібрано книжки з автографами визначних діячів та письменників. Накопичений матеріал, згідно з інструкцією, яку розробив у травні-червні 1920 р. головний бібліотекар Г. П. Житецький (1866–1929), тогочасний завідувач відділу рукописів, за формальними ознаками поділявся на чотири підвідділи: I – рукописні книжки, II – документи, III – листування, IV – автографи на друкованих книжках. Матеріали кожного підвідділу підлягали системі наукового обліку. Так, збірка автографів обліковувалася як звичайні книжки із зазначенням автора автографу, часу написання, мови і характеру автографу та інших специфічних рис [11, с. 92–95]. Як додаток, Г. П. Житецьким була також розроблена інвентарна книгу рукописного відділу. Після ретельного обговорення всіх аспектів запропонованої документації відділу рукописів у Раді бібліотекарів та в окремо створеній комісії експертів-спеціалістів інструкція була затверджена Тимчасовим комітетом Бібліотеки. Тогочасний голова Ради бібліотекарів Ю. І. Меженко замовив та виготовив спеціальні книжки для інвентарно-наукового опису матеріалів рукописного відділу у відповідності до затвердженого зразка.

Інвентарна книга IV підвідділу була поділена на відповідні графи, до яких у певній послідовності заносилися дані про кожний автограф. Перша графа містила дату створення інвентарного запису. До другої вписувалися відомості про автора автографу, дані про час його написання, сторінки книги, на яких містяться автографічні замітки, та короткий опис автографу зі зазначенням мови написання. Третя призначалася для приміток, в ній фіксувалися зміни після створення облікового запису, а саме виключення з інвентарного опису (перенесення до іншого розділу), втрата або пошкодження книги чи автографу та ін.

З метою поповнення IV фонду найбільш цінними автографами в 1921 р. була розроблена «Інструкція для відокремлення книжок із загального книжкового фонду Всенародної бібліотеки України і передачі їх до рукописного відділу» [3, с. 15–16].

Згодом для упорядкування фондів Г. П. Житецький розробив положення про відділ рукописів та визначив основні принципи його діяльності з чіткою програмою опрацювання документів. Згідно з планом дій, які стосувалися частини створення фонду автографів, основними етапами роботи в цьому напрямі було вилучення видань з автографами з усіх фондів ВБУ, облік та створення інвентарного запису. На занесені до інвентарної книги записи необхідно було скласти бібліографічні картки, одна з яких передавалася до генерального каталогу Бібліотеки, інші повинні були сформувати алфавітний та систематичний каталоги автографів. Реалізовуючи запропоновану програму, співробітники відділу протягом 30-х років значно поповнили фонд автографів новими надходженнями. Зокрема, в 1931 р. з фондів відділу опрацювання було відібрано та передано до відділу рукописів 107 видань з автографами визначних діячів науки та культури, в 1933 р. до підручного фонду відділу надійшло 550 од. зб., з них – частина з автографами видатних письменників та вчених, у 1936 р. – ще 40 од. зб. [16]. За даними архівних матеріалів ІР НБУВ, особливо цінними виданнями з автографами, які надійшли до відділу протягом цих років у результаті перегляду «de visu», був шевченківський «Кобзар» 1840 р. з численними рукописними вставками і автографом Т. Г. Шевченка, друкований примірник «Михайло Чарнишенко» П. Куліша із власноручними правками автора для нового видання, книги з автографами М. Максимовича, М. Костомарова та ін. [4, с. 9].

У 1938 р., в ознаменування роковин смерті І. П. Котляревського і М. М. Коцюбинського та напередодні святкування 125-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка, у відділі була започаткована робота з виявлення та опрацювання автографів і рукописних матеріалів письменників. Планувалося підготувати спеціальні анотовані покажчики автографів, рукописних документів, а також спогадів, біографічних та критичних матеріалів І. П. Котляревського та Т. Г. Шевченка [5, с. 41]. Протягом 1938–1939 рр. вийшла низка публікацій співробітників відділу, присвячених дослідженню автографів визначних особистостей, опублікованих у журналі «Вісті АН УРСР». Зокрема, «Автографи М. М. Коцюбинського» без зазначення авторства, «Лист-автограф Т. Г. Шевченка» – ймовірно доробок Й. В. Шубинського (1907–2014), «Рукописи Лесі Українки» А. Г. Адаменко (1914–1989). Дослідженню рукописної спадщини О. С. Пушкіна присвятив свої праці О. А. Назаревський (1887–1977). У журналі «Молодняк» була опублікована стаття «Автографи та матеріали О. С. Пушкіна у відділі рукописів бібліотеки Академії наук УРСР», у збірнику «Пушкін: статті та матеріали» – «Пушкінські матеріали в Київських рукописних сховищах», у заснованому до 100-річчя від дня смерті поета продовжуваному виданні «Пушкин: Временник Пушкинской комиссии» – «Забытый автограф Пушкина».

Необхідно зазначити, що процес інвентаризації та опрацювання автографів, як і рукописного фонду загалом, здійснювався досить повільно. Однією з причин такого стану речей була відсутність співробітників, особливо фахівців «спеціальної підготовки та високої кваліфікації» [11, с. 180], як зазначив в одній із доповідних записок Г. П. Житецький. 20 червня 1928 р., у зв'язку з переїздом

Бібліотеки до нового приміщення та збільшенням рукописного фонду майже вдвічі, Г. П. Житецький ставить питання і про збільшення штату відділу. Однак подальша реорганізація Бібліотеки, зміна принципів організації бібліотечної справи та роботи з історико-культурними фондами значно сповільнили подальшу роботу з рукописним документами і, зокрема, з фондом автографів.

Новий етап діяльності відділу з опрацювання та дослідження автографів розпочався в 1950-х роках ХХ ст. Після масштабної звірки бібліотечних фондів, де особлива увага приділялася цінній рукописній спадщині української культури, було нарешті вирішене питання стосовно збільшення штату відділу рукописів із залученням висококваліфікованих спеціалістів. Це рішення сприяло активізації роботи з найціннішими рукописними фондами. У 1953 р. співробітники відділу здійснили підготовчу роботу з виявлення автографів українських письменників. Протягом IV кварталу було попередньо систематизовано близько 500 автографів. На 1954 р. у відділі запланували, а згодом затвердили наукову тему «Опис автографів класиків української літератури» [1, с. 51]. Співробітники відділу А. Г. Адаменко, З. В. Кирилюк (1926–), О. К. Олійниченко (1921–2014), Й. В. Шубінський на чолі з заввідділом, кандидатом філологічних наук, літературознавцем Давидом Михайловичем Іофановим (1903–1964) розпочали активну роботу з дослідження автографів. Протягом року було складено понад 700 описань цих документів. Мета роботи полягала у створенні наукового каталогу всіх рукописів українських письменників, який включав текстологічну характеристику власне автографів та відомості про їх публікацію [2, с. 79]. Робота над каталогом продовжувалася кілька років. За цей час було переглянуто всі фонди відділу рукописів, виявлено, систематизовано та науково описано понад 800 невідомих автографів шістнадцяти українських письменників. Зокрема, до наукового каталогу увійшли автографи Т. Г. Шевченка, Лесі Українки, І. Я. Франка, І. С. Нечуя-Левицького, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, Панаса Мирного, М. М. Коцюбинського, Марка Вовчка, Л. М. Кропивницького, П. А. Грабовського, О. Ю. Кобилянської, Т. П. Гулака-Артемовського, М. П. Старицького, Ю. В. Федьковича, С. В. Васильченка, А. Ю. Тесленка, представлені в оригінальних творах, листах, статтях, записках, нотатках письменників та друкованих виданнях з дарчими написами. Найбільша кількість автографів була виявлена у трьох комплексних фондах відділу, сформованих у перші роки заснування Бібліотеки. В першу чергу, у фонді III «Листування. Зібрання листів видатних діячів науки, культури і освіти XVII–XX ст.», у фонді I «Літературні матеріали. Зібрання літературних творів і документів поч. XII–XX ст.», фонді II «Історичні матеріали. Зібрання історичних документів XVII–XX ст.» та невелика кількість у фонді X «Всеукраїнська Академія наук (ВУАН) (1918–1933). Архів і колекція документів XVI–XX ст.». Автографи Марка Вовчка були скомплектовані у фонд VII «Марко Вовчок (Вілінська Марія Олександрівна) (1833–1907) – письменниця, перекладачка». Доповнили бібліографічний опис автографи та дарчі написи на друкованих виданнях, які зберігалися у фонді IV «Автографи» (загалом 47 автографів та дарчих написів).

Перша редакція опису була завершена в 1956 р. Четвертого квітня дирекція Бібліотеки надіслала лист до Інституту літератури з проханням доручити співробітникам М. С. Грудницькій та А. Й. Ряппо надати попередній відгук на роботу науковців відділу рукописів. Після отримання рецензій та врахування низки зауважень 20 грудня 1957 р. Ученою радою Державної публічної бібліотеки АН УРСР «Опис автографів українських письменників (XIX – початок XX ст.)» був затверджений до друку [6], проте світ видання побачило лише в 1959 р.

Під час керівництва відділом рукописів Д. М. Іофановим робота з опрацювання та дослідження фондів значно активізувалася. Крім вивчення рукописів «…української повістевої літератури кінця XVII – початку XVIII ст., драматичної літератури XVIII ст., наприклад, інтермедій, маловідомих збірок поезій та фольклору кінця XVII ст. і початку XVIII ст., як, наприклад, збірників Климентія Зіновієва..» [12, с. 56], значна увага ним приділялася дослідженню епістолярної спадщини і автографів зокрема. В першу чергу, був досліджений спеціально створений у відділі рукописів фонд «Гоголіана». До 100-річчя від дня смерті письменника були науково опрацьовані та видані окремим каталогом його автографи. Підготовлене Й. В. Шубинським, С. І. Петровим та О. А. Назаревським видання «Описание автографов М. В. Гоголя» містило описання 78 автографів, які зберігалися у фонді відділу.

У цей період вийшла друком низка статей, присвячених вивченню рукописної спадщини інших відомих особистостей – «Невідомі автографи Марка Вовчка» О. К. Олійниченко, «Невідомий автограф (Т. Шевченка)» Д. М. Іофанова, «Невідомий твір Нечуя-Левицького» З. В. Кирилюк та ін.

Продовжив практику дослідження автографічного спадку і наступний завідувач відділу рукописів М. П. Візир (1924–2012). Самостійно та у співавторстві з іншими співробітниками відділу було підготовлено публікації – «Забутий автограф О. С. Пушкіна», «Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів», «Несправджений замір: [Автограф І. Нечуя-Левицького], «З епістолярної спадщини Павла Тичини» та ін.

У 1990-х роках активно розроблялася тема дослідження наукового доробку В. І. Вернадського. В межах цього проекту співробітником ІР С. М. Кіржаєвим була всебічно досліджена та опублікована епістолярна спадщина В. І. Вернадського.

У 2015 р. вийшов путівник ІР «Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського», де була опублікована оглядова стаття О. А. Скрипки «Колекція автографів».

В останні роки окремі автографи із фондів ІР досліджували С. О. Булатова «Невідомі автографи польських авторів у фонді 332 Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського», «Невідомі автографи польського літератора XIX ст. Яна Прусіновського у зібранні Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського», Є. К. Чернухін « О трех греческих автографах в собраниях Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского», «Невідомий автограф Касандри Костан

(Олександри Костянтинівни Гаргали) у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського», «Автографи св. Ігнатія Маріупольського у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» та ін.

Сьогодні у фонді IV «Авторизовані друки. Колекція автографів 1826 р. – XX ст.» зберігається 374 друкованих видання з автографами визначних особистостей української та світової культури, таких як Т. Г. Шевченко, Леся Українка, І. Я. Франко, І. С. Нечуй-Левицький, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, М. М. Коцюбинський, Л. М. Кропивницький, П. А. Грабовський, О. Ю. Кобилянська, Т. П. Гулак-Артемовський, М. П. Старицький, М. Т. Рильський, П. О. Куліш, Д. І. Мендєлєєв, Т. Драйзер та багато інших. Основна частина фонду – це друковані видання, які свого часу сформували комплекс «Автографи» та надходили до ІР протягом XX ст. Близько 60 книг із дарчими написами О. Гончара, В. Козаченка, О. Коломійця, Б. Олійника, М. Рильського, М. Стельмаха, П. Тичини та інших митців були передані до фонду протягом 1972–1987 рр. українськими прозаїком, літературознавцем Д. М. Косариком-Коваленком (1904–1992), особовий архів якого також зберігається в ІР.

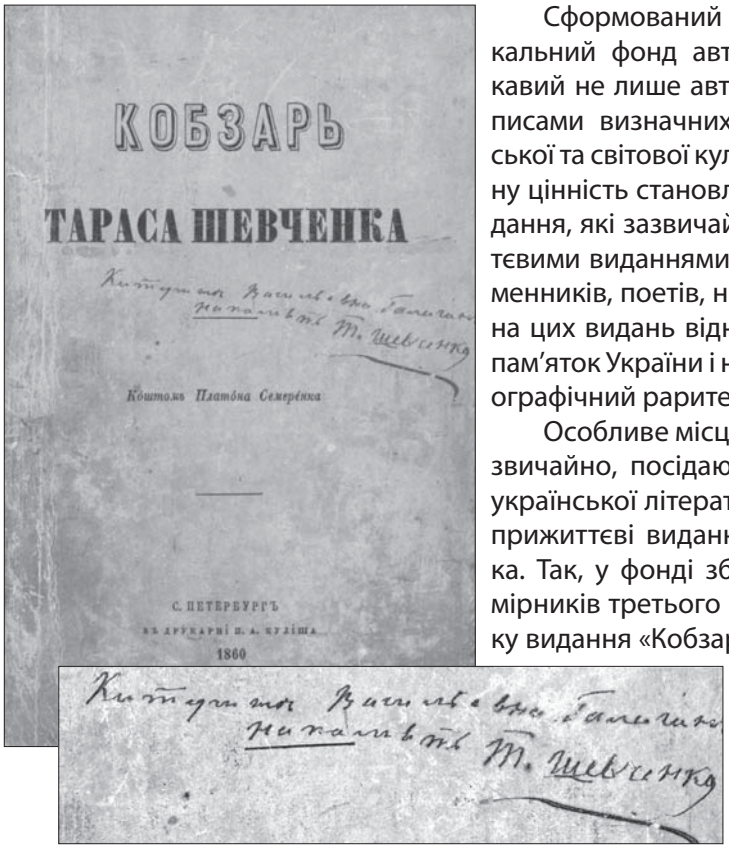
КОБЗАРЬ

ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Катерине Васильевне Галаган
на память Т. Шевченка

Коштомъ Платона Семеренка

С. ПЕТЕРБУРГЪ
ВЪ ДРУКАРНІ П. А. КУЛІША
1860

Катерине Васильевне Галаган
на память Т. Шевченка

Сформований протягом сторіччя унікальний фонд авторизованих друків цікавий не лише автографами, дарчими записами визначних особистостей української та світової культури. Окрему історичну цінність становлять саме друковані видання, які зазвичай представлені прижиттєвими виданнями творчого спадку письменників, поетів, науковців. Значна частина цих видань відноситься до книжкових пам'яток України і нерідко становить бібліографічний раритет.

Особливе місце в колекції автографів, звичайно, посідають автографи класиків української літератури. В першу чергу, це прижиттєві видання творів Т. Г. Шевченка. Так, у фонді зберігається кілька примірників третього прижиттєвого 1860 року видання «Кобзаря», опублікованого коштом відомого цукрозаводчика та мецената Платона Симиренка із портретом Тараса Шевченка та присвятою Марку Вовчкові. Один із примірників у твердій оправі із золотим обрізом містить дарчий напис на обкладинці «*Катерине Васильевне Галаган на память Т. Шевченко*».

Зберігається у фонді автограф одного із засновників НБУВ, видатного вченого, першого Президента Української академії наук В. І. Вернадського. Його відома наукова праця «Биосфера», видрукувана в 1926 р., містить на обкладинці видання дарчий напис В. І. Вернадського *«Дорогому А.Ф. Кистяков[скому] от старого друга его отца. Автор»*.

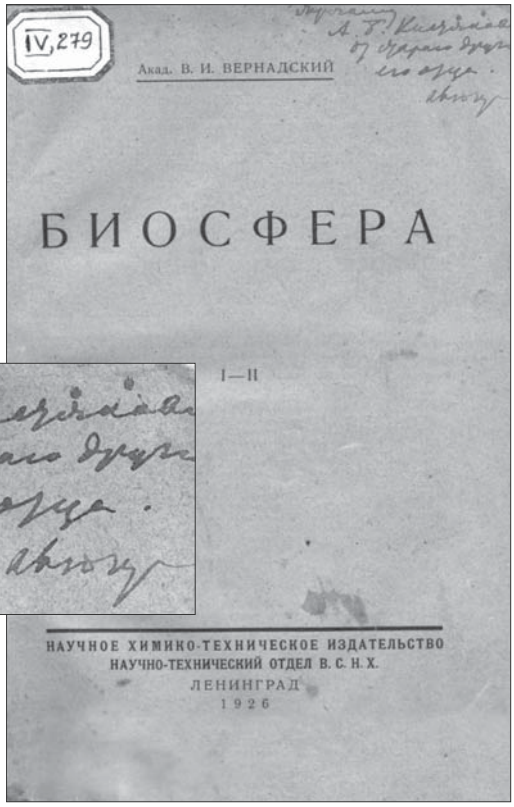

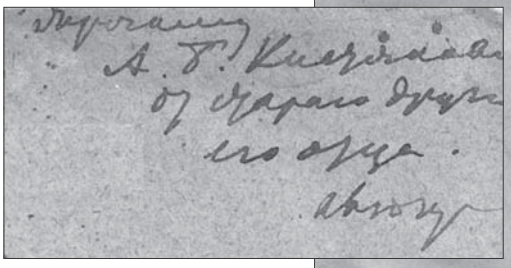

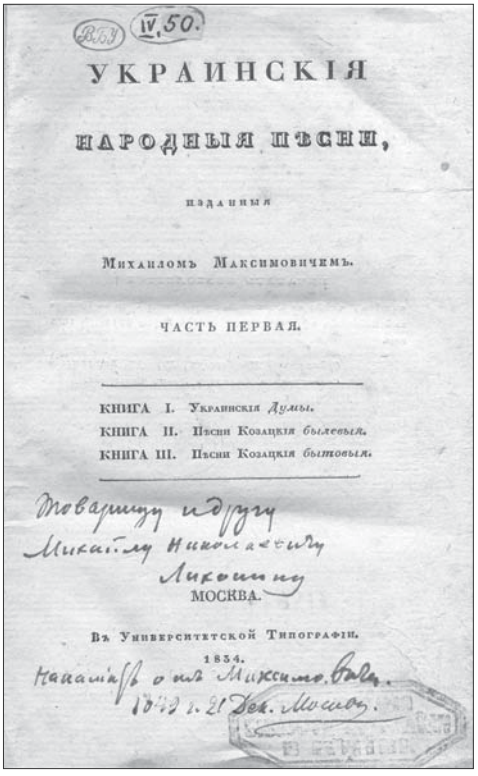

Значну цінність становить друковане видання «Украинские народные песни, изданные Михаилом Максимовичем» 1834 р. у трьох книгах з автографом М. Максимовича *«Товарищу и другу Михайлу Николаевичу Лихонину на пам'ять от Максимовича. 1849 г. 21 Дек. Москва»*.

Виявлено в колекції автограф відомого американського письменника та громадського діяча Теодора Драйзера.

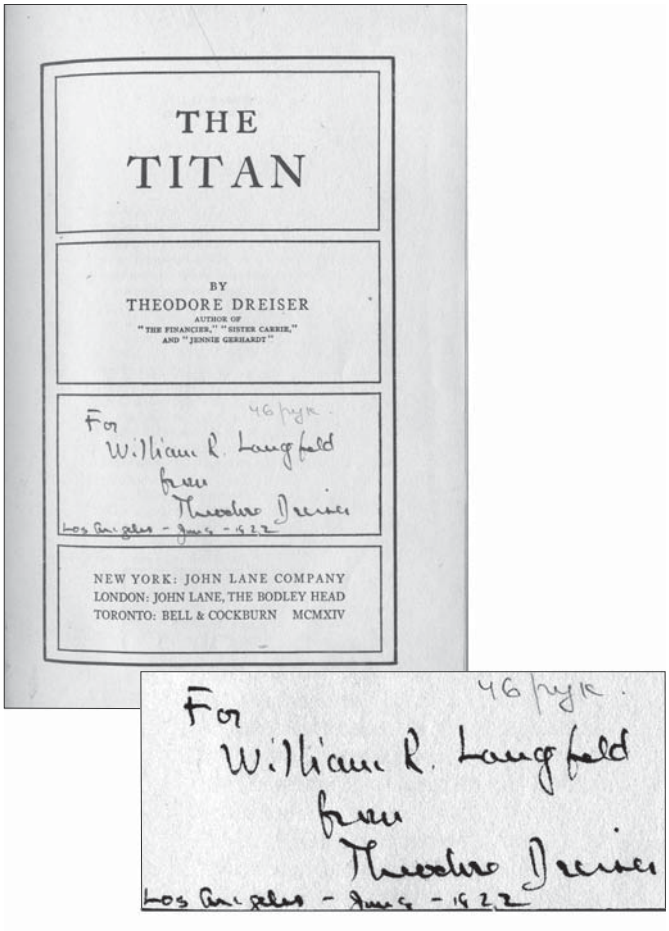

У 70-х роках XX ст. була започаткована ще одна книжкова збірка автографів – «Колекція дарів Інституту рукопису НБУВ» – фонд, який поповнюється винятково шляхом дарунків науковців, видавців, читачів та співробітників Бібліотеки. До колекції надходять усі типи і види документів: монографії, збірники матеріалів, наукові журнали, відбитки, газетні статті тощо, в яких повністю чи частково були використані матеріали ІР. Більша частина видань містить автографи, дарчі написи дарувальників, що дає змогу говорити про створення колекції автографів науковців України.

Формування та розширення колекції автографів за рахунок дарів читачів ІР значною мірою активізувало роботу з дослідження автографічних друків та введення їх до наукового обігу. Розроблено методику опрацювання та наукового описування бібліографічних друків із фондів Інституту рукопису. Багатоаспек-

тний комплекс робіт включає: 1) виявлення та вивчення авторизованих друків; 2) визначення науково-історичної цінності документа; 3) проведення в разі потреби атрибуції автографа, 4) створення біографічної довідки на автора автографа; 5) оцифрування матеріалів; 6) створення наукового опису; 7) введення в базу даних автографів; 8) заключний етап роботи – друкований науковий каталог автографічних пам'яток.

Фонди Інституту рукопису сьогодні – це не тільки зібрання різнопланових за складом документів, але й потужний бібліотечно-інформаційний ресурс, затребуваний читачами Бібліотеки. Чільне місце в розмаїтті рукописних документів посідає фонд авторизованих друків та колекція дарів. Ці колекції дозволяють розширити уявлення про видатних особистостей минулого та сучасників, а фонд дарів виступає своєрідними показником використання та введення до наукового обігу рукописних документів ІР, потребуючи подальшого більш ґрунтовного їхнього дослідження.

Наукова новизна. Вперше комплексно, із залученням архівних джерел, розглянуто історію започаткування колекції автографів в Інституті рукопису НБУВ. Визначено джерела надходження автографічних документів та шляхи комплектування фонду протягом столітнього періоду. Висвітлено діяльність співробітників відділу рукописів з формування, опрацювання та дослідження автографів українських письменників та визначних історичних особистостей. Окреслено сучасний склад фонду автографів та запропоновано методику наукового описування автографічних друків з фонду ІР.

Висновки. Розроблені у 20-х роках ХХ ст. основні принципи формування рукописного фонду Бібліотеки стали поштовхом до створення фонду автографів визначних особистостей української і світової історії, культури, науки. Колекція автографів Інституту рукопису НБУВ, що охоплює період від 1826 р. до сьогодення, є складовою частиною рукописної спадщини України та цінним історично-біографічним джерелом, що доповнює уявлення про видатних особистостей минулого та використовується науковцями в дослідницькій роботі. Вивчення, атрибуція, створення описів автографів та залучення їх до наукового обігу є актуальними проблемами сьогодення.

Список використаних джерел

1. Архів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – Архів НБУВ). Оп. 1. Од. зб. 818.

2. Архів НБУВ. Оп. 1. Од. зб. 837.

3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 432. Оп. 1. Од. зб. 3.

4. Там само. Од. зб. 6.

5. Там само. Оп. 3. Од. зб. 13.

6. Там само. Од. зб. 7.

7. Автографи видатних митців у зібраннях Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка: колекція О. Л. Сарани : факсиміле, біобібліогр. матеріали / упоряд. І. Я. Лосієвський. Харків : ХЧМГУ, 2011. 159 с.

8. Автографи діячів науки і культури на книгах із фондів ХДНБ ім. В. Г. Короленка : тексти, факсиміле, біобібліогр. матеріали / уклад.: І. Я. Лосієвський; Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка. Харків : Харк. приват. музей міськ. садиби, 2008. 324 с. (Харк. колекції; Вип. 1).

9. Видання з автографами українських діячів науки і культури : кат. колекції Нац. іст. б-ки України. Вип. 1 / ред.: О. Марченко, С. Смілянець, К. Таранюк-Русанівський; уклад.: Н. Горська; Нац. іст. б-ка України. Київ, 2018. 415 с.

10. Дениско Л. М. Автографи на книгах із колекції рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : каталог; Нац. б-ка ім. В. І. Вернадського НАН України. Київ, 2007. 134 с.

11. Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1918–1941. Київ, 1998. С. 92–95.

12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1918–2018 : До сторіччя Національної академії наук України, До сторіччя Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / О. П. Бодак [та ін.] ; ред. Л. А. Дубровіна. Київ: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, 2018. 472 с.

13. Кароєва Т. Р. Litera scripta manet: каталог автографів на книгах відділу рідкісних і цінних видань Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва / Т. Р. Кароєва, О. В. Сафронова, Л. Б. Сеник; ред.: О. Г. Поліщук, С. В. Лавренюк; Вінниц. облдержадмін., Вінниц. обл. універс. наук. б-ка ім. К.А. Тімірязєва. – Вінниця : Рогальська І.О., 2016. 87 с.

14. Книга з автографом : каталог / уклад.: М. Б. Бадида; Упр. культури Закарпат. облдержадмін. – Ужгород : Вид. В.Падяка, 2009. 100 с.

15. Книги з автографами у фондах Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького : зб. М. Г. Крейна : кат. // упоряд. І. Е. Рікун. Одеса : б. в., 2000. 60 с.

16. Коваль Т.В. Історія формування книжкових збірок Інституту рукопису Національної бібліотеки Укоаїни імені В. І. Вернадського // Бібліотека. Наука. Комунікація : матеріали міжнар. наук. конф. (6–8 листоп. 2018 р., Київ). Київ, 2018. С. 664–666.

17. Літературознавчий словник-довідник. Київ: Академія, 1997. 750 с.

18. Лосієвський І. Автографи у бібліотечних фондах:актуальні питання теорії та практики колекціонування //Вісник Книжкової палати. 2016. № 1. С. 42–48.

19. Опис автографів українських письменників: (XIX – початок XX ст.) / Держ. публ. б-ка УРСР ; склали А. Г. Адаменко [та ін.]. Київ : Акад. наук Укр. РСР, 1959. 265 с.

20. Сидорчук Т. Автографи українських письменників у бібліотечній та архівній колекціях наукової бібліотеки Національного університету «Києво-Могилянська академія» // Бібліотечний вісник. 2015. № 4. С. 23–28.

References

1. Inventory 1, Unit 818. Archives of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

2. Inventory 1, Unit 837. Archives of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Russian].

3. Fond 432, Inventory 1, Unit 3. Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

4. Fond 432, Inventory 1, Unit 6. Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

5. Fond 432, Inventory 3, Unit 13. Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

6. Fond 432, Inventory 3, Unit 7. Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

7. *Avtohrafy vydatnykh myttsiv u zibranniakh Kharkivskoi derzhavnoi naukovoi biblioteky imeni V. H. Korolenka: kolektsiia O. L. Sarany: faksymile, biobibliohrafichni materialy* [Autographs of Prominent Artists in V. H. Korolenko Kharkiv State Scientific Library Collections: O. L. Sarana Collection: Facsimile, Biobibliographical Materials]. (2011). I. Ya. Losiievskyi (Comp.). Kharkiv : KhChMHU. [In Ukrainian].

8. *Avtohrafy diiachiv nauky i kultury na knyhakh iz fondiv KhDNB im. V. H. Korolenka : teksty, faksymile, biobibliohr. materialy* [Autographs of Scientist and Cultural Figures on the Books from V. H. Korolenko Kharkiv State Scientific Library Collections: Texts, Facsimile, Biobibliographical Materials]. (2008). (*Kharkivski kolektsii* [Kharkiv Collections], No. 1). I. Ya. Losiievskyi (Comp.). Kharkiv: Kharkivskyi pryvatnyi muzei miskoi sadyby. [In Ukrainian].

9. *Vydannia z avtohrafamy ukrainskykh diiachiv nauky i kultury: kataloh kolektsii Natsionalnoi istorychnoi biblioteky Ukrainy* [Publications with Autographs of Ukrainian Scientist and Cultural Figures: Catalogue of National Historical Library of Ukraine Collections]. (2018). O. Marchenko, S. Smilianets, K. Taraniuk-Rusanivskyi (Eds.); N. Horska (Comp.). No. 1. Kyiv: Vinichenko. [In Ukrainian].

10. Denysko, L. M. (2007). *Avtohrafy na knyhakh iz kolektsii ridkisnykh vydan Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho: kataloh* [Autographs on the Books from Rare Publications Collections of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine: Catalogue]. Kyiv: NBUV. [In Ukrainian].

11. Dubrovina, L. A., Onyshchenko, O. S. (1998). *Istoriia Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho 1918–1941* [History of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. 1918–1941]. Kyiv: NBUV. [In Ukrainian].

12. Bodak, O. P. et al. (2018). *Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. 1918–2018* [Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. 1918–2018]. L. A. Dubrovina (Ed.). Kyiv: NBUV. [In Ukrainian].

13. Karoieva, T. R. et al. (2016). *Litera scripta manet: kataloh avtohrafiv na knyhakh viddilu ridkisnykh i tsinnykh vydan Vinnytskoi OUNB im. K. A. Timiriazeva* [Litera scripta manet: Catalogue of Autographs on the Books from Rare and Valuable Publication Collections from K. A. Timiriazev Vinnytsia Region Universal Scientific Library]. O. H. Polishchuk, S. V. Lavreniuk (Eds.). Vinnytsia: Rohalska I. O. [In Ukrainian].

14. *Knyha z avtohrafom: kataloh* [A Book with An Autograph: Catalogue]. (2009). M. B. Badyda (Comp.). Uzhhorod: Vydavnytstvo V. Padiaka. [In Ukrainian].

15. Rikun, I. E. (2000). *Knyhy z avtohrafamy u fondakh Odeskoi derzhavnoi naukovoi biblioteky im. M. Horkoho: zbirka M. H. Kreina : kataloh* [Books with Autographs in the Collections of Maxim Gorky Odesa State Scientific Library: The Collection of M. H. Krein]. Odesa. [In Ukrainian].

16. Koval, T. V. (2018). Istoriia formuvannia knyzhkovykh zbirok Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukoainy imeni V. I. Vernadskoho [The History of Creation of Book Collections of Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. In *Biblioteka. Nauka. Komunikatsiia: materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (6–8 lystop. 2018 r., Kyiv)* [Library. Science. Communication: Materials of the International Scientific Conference (November 6–8, 2018, Kyiv)]. Pp. 664–666. Kyiv: NBUV. [In Ukrainian].

17. *Literaturoznavchyi slovnyk-dovidnyk* [Literature Dictionary Handbook]. (1997). Kyiv: Akademiia. [In Ukrainian].

18. Losiievskyi, I. (2016). Avtohrafy u bibliotechnykh fondakh: aktualni pytannia teorii ta praktyky kolektsionuvannia [Autographs in Library Collections: Topical Questions of Theory and Practice of Collectioning]. In *Visnyk Knyzhkovoi palaty* [Herald of the Book Chamber]. No. 1, pp. 42–48. Kyiv. [In Ukrainian].

19. Adamenko, A. H. et al. (1959). *Opys avtohrafiv ukrainskykh pysmennykiv: (XIX – pochatok XX st.)* [Register of Ukrainian Writers' Autographs: 19th–Beginning of the 20th Century]. Kyiv: Akadademiia nauk Ukrainskoi RSR. [In Ukrainian].

20. Sydorchuk, T. (2015). Avtohrafy ukrainskykh pysmennykiv u bibliotechnii ta arkhivnii kolektsiiakh naukovoi biblioteky Natsionalnoho universytetu «Kyievo-Mohylianska akademiia» [Autographs of Ukrainian Writers in Library and Archival Collections of National University of Kyiv Mohyla Academy Scientific Library]. In *Bibliotechnyi visnyk* [Library Herald]. No. 4, pp. 23–28. Kyiv. [In Ukrainian].

Tetiana Volodymyrivna Koval,
Candidate of Historical Sciences,
Head of Source Study Department, Institute of Manuscript
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine,
ORCID: 0000-0001-9207-7512
e-mail: ktvbon@ukr.net

Collection of autographs at the Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine: history of creation, research, and usage

The aim of the work. The research has been prepared on the occasion of centenary jubilee of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine and includes the study of foundation history of the Library in general, as well as its separate departments and collections. The objectives of the current paper are studying the history of autograph collection formation at the Institute of Manuscript of VNLU, determining the principles of its establishing, registering and creation of scientific cataloguing. **The methodology** of the research is based on historicism and scientific objectivity principles, as well as on general

historical methods, such as chronological, retrospective, problem and topical, statistic and analytical. **The scientific novelty** of the work is in research of history of autograph collection formation in the Institute of Manuscript of V. I. National Library of Ukraine on the basis of archival sources. The sources and ways of the autograph collection during one hundred year period are researched and analysed. The paper demonstrates the activity of officers of the Department (now – Institute) of Manuscript, that is work in establishing, processing and researching autographs of prominent historical figures. The current contents of the autograph collection is sketched, and a method of scientific cataloguing of autograph prints from the Institute of Manuscript is proposed. **Conclusions.** The main principles of creation manuscript collections in the Library, shaped in 1920s, caused a necessity to extract the autographs of prominent personalities of Ukrainian and world history, culture, science into a separate collection. The autograph collection, which includes the period from 1826 up to the present, is a constituent part of the manuscript heritage of Ukraine and a valuable historical and biographical source that is actively used by scholars in the research work.

Key words: autographs, fond, collection, gifts, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, .

Татьяна Владимировна Коваль,
кандидат исторических наук,
заведующая отделом источниковедения Института рукописи
Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского
ORCID: 0000-0001-9207-7512
e-mail: ktvbon@ukr.net

Фонд автографов Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского: история формирования, исследования, использования

Цель работы. Исследование подготовлено в честь 100-летнего юбилея Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского, в рамках которого были исследованы как история становления библиотеки в целом, так и отдельных ее отделов, подразделений, фондов. Цель предлагаемого исследования – изучение истории создания коллекции автографов Института рукописи НБУВ, определения принципов ее формирования, описания и научной обработки. **Методология исследования** базируется на принципах историзма, научной объективности, а также общеисторических методах – хронологическом, ретроспективном, проблемно-тематическом и статистически-аналитическом. **Научная новизна** работы заключается в том, что впервые комплексно, на основе архивных источников рассмотрена история создания коллекции автографов в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. Исследовано и проанализировано научно-методическую документацию, источники, пути комплектования фонда автографов в течение столетнего периода. Отражена деятельность сотрудников отдела рукописей по формированию, обработке и исследованию автографов украинских писателей и выдающихся исторических личностей. Определены современный состав

фонда автографов и предложена методика научного описания автографических изданий из фонда ИР. **Выводы.** Разработанные в 20-х годах XX ст. основные принципы формирования рукописного фонда Библиотеки определили необходимость выделения коллекции автографов выдающихся личностей украинской и мировой истории, культуры, науки в отдельный фонд. Сформированный на протяжение столетия уникальный комплекс авторизованных изданий интересен не только автографами, дарственными записями выдающихся деятелей. Отдельную ценность представляют именно печатные издания, которые, как правило, представлены прижизненными изданиями творческого наследия писателей, поэтов, ученых. Значительная часть этих изданий относится к книжным памятникам Украины и нередко составляет библиографические раритеты. Коллекция автографов, охватывающая период с 1826 г. до сегодняшнего дня является составной частью рукописного наследия Украины и ценным историко-биографическим источником, который используется учеными в исследовательской работе.

Ключевые слова: автограф, фонд, коллекция, дар, Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского.

Стаття підготовлена 16 травня 2019 року;
подана до друку 4 червня 2019 року.

УДК 930.253:929 (477) (Боголюбов М. М.)
DOI: 10.15407/rksu.24.071

Андрій Іванович Шаповал,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу археографії
Інституту архівознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0003-1188-5142
e-mail: shai196@ukr.net

Світлана Володимирівна Старовойт,
кандидат історичних наук,
завідувачка відділу археографії Інституту архівознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0001-6226-8166
e-mail: star-t@ukr.net

ДОКУМЕНТИ АКАДЕМІКА М. М. БОГОЛЮБОВА В АРХІВНИХ ФОНДАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Мета роботи. Розкрити структуру та документальний склад особового архівного фонду видатного фізика-теоретика та математика, дійсного члена Академії наук України М. М. Боголюбова, що зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, а також окреслити коло документів ученого та про нього, що відклалися в інших архівних фондах Інституту архівознавства та Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. **Методологія дослідження** полягає в застосуванні історико-типологічного, історико-системного та історико-хронологічного методів. Зазначений методологічний підхід дозволяє визначити видовий склад документів М. М. Боголюбова в архівних фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та їхній інформаційний потенціал для відображення наукової біографії вченого. **Наукова новизна** дослідження полягає у введенні до наукового обігу архівних документів, що доповнюють відомості про життя, діяльність і творчість дійсного члена Академії наук України М. М. Боголюбова, а також про родину вченого. **Висновки.** В архівних фондах Інституту архівознавства та Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігається значний комплекс документів М. М. Боголюбова, про нього та його родину. Вони відклались як в особових архівних фондах М. М. Боголюбова й інших учених, так і в комплексному архівному фонді «Всеукраїнська академія наук» та архівному фонді Інституту математики НАН України. Представлені в архівних фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського документи, зокрема наукові праці, документи біографічного характеру, статті й спогади про вченого, джерела про його діяльність, листи, фотодокументи, дають можливість розширити знання про життєвий і творчий шлях М. М. Боголюбова.

Ключові слова: М. М. Боголюбов, архівний фонд, Інститут архівознавства, Інститут рукопису, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, НАН України.

© А. І. Шаповал, С. В. Старовойт, 2019

Актуальність теми дослідження. У 2019 р. наукова спільнота України відзначатиме 110-річчя від дня народження Миколи Миколайовича Боголюбова – видатного фізика-теоретика та математика, доктора фізико-математичних наук (1930), професора (1936), дійсного члена Академії наук України (1948) і Російської академії наук (1953), лауреата Державної премії СРСР (1947, 1953, 1984), премії імені М. М. Крилова НАН України (1965, 1989), заслуженого діяча науки України (1970), дійсного члена Наукового товариства імені Шевченка (1990).

В архівних фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ) зберігається значний масив документів, у яких відображені життя, діяльність і наукова творчість М. М. Боголюбова. Зокрема, до ювілею вченого в Інституті архівознавства (далі – ІА) НБУВ сформовано особовий архівний фонд № 42 «Боголюбов Микола Миколайович (21.08.1909 – 13.02.1992) – академік АН України за спеціальністю «математична фізика» (1948)», який нещодавно став доступним для дослідників наукової біографії М. М. Боголюбова та всіх, кого цікавить життєвий і творчий шлях видатного вченого.

Аналіз останніх публікацій. Непересічна постать академіка М. М. Боголюбова привертала увагу багатьох науковців, зусиллями яких створено значний масив наукових досліджень про видатного вченого. Серед останніх публікацій – праця І. М. Мриглода, В. В. Ігнатюка й Ю. В. Головача «Микола Боголюбов та Україна», в якій використано архівні документи, що розкривають діяльність М. М. Боголюбова в Україні [1].

Мета дослідження. У цій статті ставимо за мету ознайомити наукову громадськість зі структурою та документальним складом особового архівного фонду М. М. Боголюбова, що зберігається в ІА НБУВ, а також документами вченого та про нього, що відклалися в інших архівних фондах ІА та Інституту рукопису (далі – ІР) НБУВ.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж перейти до огляду документів М. М. Боголюбова в архівних фондах ІА та ІР НБУВ, нагадаємо основні віхи його біографії. Майбутній учений народився в Нижньому Новгороді (нині – РФ) у сім'ї священика та магістра богослов'я Миколи Михайловича Боголюбова (1872–1934). У вересні 1909 р. Боголюбови переїхали до Ніжина, в 1913 р. – до Києва, а в 1920 р. – до с. Велика Круча (нині – Пирятинський р-н Полтавської обл.), де М. М. Боголюбов закінчив семирічну школу (1921).

Семирічна школа в с. Велика Круча була єдиним навчальним закладом, який закінчив М. М. Боголюбов. За його спогадами, в школі с. Велика Круча працював колектив кваліфікованих учителів, які надавали учням ґрунтовні знання. Викладання всіх предметів у семирічці здійснювалося українською мовою, якою юнак швидко оволодів. Історія України вивчалася за підручниками Г. О. Коваленка і М. С. Грушевського, а поезії Тараса Шевченка запам'яталися М. М. Боголюбову на все життя. У школі с. Велика Круча Микола Миколайович почав посилено вивчати математику і, як він згодом стверджував, саме тут «зробився вченим» [2, арк. 3–4].

Наприкінці 1921 р. родина Боголюбових повернулася до Києва, а в 1922 р. Микола Миколайович почав відвідувати семінар засновника київської алгебра-

ічної школи академіка Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН) Дмитра Олександровича Граве (1863–1955). У 1923 р. М. М. Боголюбов став ученим секретарем семінару з інженерної механіки академіка ВУАН Миколи Митрофановича Крилова (1879–1939), під керівництвом якого в 1924 р. і написав свою першу наукову працю «Про поведінку розв'язків лінійних диференціальних рівнянь на безмежності». З 1925 р. М. М. Боголюбов – аспірант науково-дослідної кафедри сільськогосподарської механіки Інституту технічної механіки ВУАН, якою керував М. М. Крилов. Аспірантська робота М. М. Боголюбова «Про деякі нові методи у варіаційному численні» була опублікована в італійському математичному часопису «Annali di Matematica» й отримала високу оцінку європейських учених, зокрема Л. Тонеллі та Г. Бора. У 1930 р. М. М. Боголюбов одержав науковий ступінь доктора математичних наук «honoris causa» (без захисту дисертації).

Протягом 1928–1939 рр. М. М. Боголюбов працював на кафедрі математичної фізики, яка спочатку була самостійною науковою структурою ВУАН, згодом – у складі Інституту будівельної механіки ВУАН. Водночас був професором і завідувачем кафедри математичної фізики (1936–1941; 1944–1948) Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (далі – КДУ), а крім того, у 1944–1948 рр. був деканом механіко-математичного факультету КДУ. У 1939 р. М. М. Боголюбова було обрано членом-кореспондентом, а у 1948 р. – академіком АН УРСР.

Під час Другої світової війни М. М. Боголюбов виїхав до Уфи, куди було евакуйовано установи АН УРСР. Тут протягом 1941–1943 рр. він працював науковим співробітником Об'єднаного інституту математики і фізики АН УРСР, а також був професором і завідувачем кафедр математичного аналізу Уфимського авіаційного інституту і Уфимського педагогічного інституту. В 1945 р. вченого за сумлінну працю в роки Другої світової війни нагороджено медаллю «За трудовую доблесть».

Із 1944 р. М. М. Боголюбов працював у Московському державному університеті ім. М. В. Ломоносова (далі – МДУ), де обіймав посади професора (1944–1992), завідувача кафедр теоретичної фізики (1953–1966) і квантової статистики (1966–1992) фізичного факультету МДУ.

У 1946 р. М. М. Боголюбова було обрано членом-кореспондентом АН СРСР. Протягом 1948–1950 рр. він – завідувач відділу теоретичної фізики Інституту хімічної фізики АН СРСР. Працював старшим науковим співробітником, завідувачем відділу теоретичної фізики (1949–1992) Математичного інституту ім. В. А. Стєклова АН СРСР, упродовж 1963–1988 рр. був директором цього інституту. Протягом 1950–1953 рр. працював на об'єкті «Арзамас-16» як завідувач відділу в м. Саров (нині – РФ), де проводив дослідження зі створення математичної моделі термоядерної бомби. М. М. Боголюбов був засновником і першим директором Лабораторії теоретичної фізики Об'єднаного інституту ядерних досліджень (далі – ОІЯД) у Дубні (1956–1965), а протягом 1965–1989 рр. – директором ОІЯД. Упродовж 1989–1992 рр. він – почесний директор ОІЯД.

У 1953 р. М. М. Боголюбова було обрано дійсним членом АН СРСР, упродовж 1963–1988 рр. учений був академіком-секретарем Відділення математики АН СРСР. Із 1988 р. працював радником Президії АН СРСР.

Водночас М. М. Боголюбов не поривав зв'язків з АН України. В 1957 р. учений створив і очолив Лабораторію атомного ядра та елементарних частинок в Інституті фізики АН УРСР. Він був організатором і першим директором Інституту теоретичної фізики АН УРСР (1966–1973). У 1990 р. М. М. Боголюбова було обрано дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка.

М. М. Боголюбов є засновником наукових шкіл у Києві, Москві та Дубні.

Наукові дослідження вченого стосуються варіаційного числення, функціонального аналізу, теорії диференціальних рівнянь, теорії ймовірностей, математичної фізики, статистичної механіки, квантової теорії поля і теорії елементарних частинок. М. М. Боголюбов спільно з М. М. Криловим протягом 1934–1937 рр. розробив асимптотичний підхід до теорії нелінійних коливань, або «нелінійну механіку». Учений розробив загальну форму теорії збурень (1946), заклав основи сучасної теорії кінетичних явищ (1947), побудував мікроскопічні теорії надплинності бозесистем (1947–1948) та надпровідності (1957), запровадив поняття квазісередніх і розробив нову теорію фазових переходів (1963). Спільно з Д. В. Ширковим розробив теорію матриці розсіяння і дав нове формулювання квантової теорії поля (1955). М. М. Боголюбов надав строге доведення дисперсійних співвідношень, запровадивши поняття амплітуди розсіяння (1956). Спільно з А. Н. Тавхелідзе і Б. В. Струмінським запровадив квантове число – колір, побудував тритриплетну теорію кварків з цілими зарядами (1955). Він є автором понад 500 наукових праць.

За видатні наукові досягнення М. М. Боголюбова було обрано до складу Американської академії мистецтв у Бостоні (1960, США), АН Болгарії (1961) та Польщі (1962), Гейдельберзької АН (1968, ФРН), Чехословацької АН (1980), АН Монголії (1983), Індії (1983) та інших академій.

Учений – почесний доктор Аллахабадського університету (1958, Індія), Берлінського університету ім. О. Гумбольдта (1960, Німеччина), Чиказького університету (1967, США), Туринського університету (1969, Італія), Варшавського університету (1977, Польща) та ін.

М. М. Боголюбов – двічі Герой соціалістичної праці (1969, 1989), нагороджений орденами «Знак Пошани» (1944, 1944), Трудового Червоного Прапора (1948, 1954), Леніна (1953, 1959, 1967, 1975, 1979), Жовтневої революції (1984) та іншими державними нагородами.

Вченого відзначено Ленінською премією (1958) та преміями Болонської академії наук імені Адольфо Мерлані (1930), імені М. В. Ломоносова МДУ (1957), імені Д. Гайнемана Американського фізичного товариства (1966), імені О. П. Карпінського німецького фонду А. Тепфера (1981), імені М. О. Лаврєнтьєва АН СРСР (1983), золотою медаллю імені Б. Франкліна (1974, США), золотою медаллю імені М. В. Ломоносова АН СРСР (1985).

Помер М. М. Боголюбов 13 лютого 1992 р. Похований на Новодівочому кладовищі в Москві.

У 1992 р. Президія НАН України прийняла рішення про заснування премії імені М. М. Боголюбова, ім'я вченого присвоєно Інституту теоретичної фізики

НАН України. Міжнародним центром теоретичної фізики в Трієсті (Італія) ще в 1987 р. було засновано премію імені М. М. Боголюбова за видатні заслуги в галузі математики та фізики твердого тіла для вчених із країн, що розвиваються.

У 2009 р. на фасаді головного (червоного) корпусу Київського національного університету імені Тараса Шевченка відкрито меморіальну дошку на честь 100-ліття від дня народження М. М. Боголюбова, в с. Велика Круча вченому встановлено пам'ятник.

Чимало наведених вище фактів підтверджують документи особового архівного фонду академіка М. М. Боголюбова в ІА НБУВ, що хронологічно охоплюють період 1926–2009 рр. і об'єднані в 101 справу. Тематично їх поділено на шість розділів: I. Наукові праці; II. Біографічні документи; III. Документи про вченого та фотодокументи; IV. Документи з діяльності; V. Листування, який включає підрозділи: А) Листи М. М. Боголюбова і Б) Листи до М. М. Боголюбова; VI. Документи про рідних М. М. Боголюбова, що поділено на підрозділи: А) Документи про предків М. М. Боголюбова, Б) Документи про Миколу Михайловича Боголюбова – батька М. М. Боголюбова, В) Документи про Миколу Миколайовича Боголюбова (молодшого) – старшого сина М. М. Боголюбова, Г) Документи про Павла Миколайовича Боголюбова – молодшого сина М. М. Боголюбова.

Наукові дослідження М. М. Боголюбова в архівному фонді представлені працями за 1931–1977 рр. Серед них – «Вибрані праці» вченого в 3-х томах, машинописи яких надійшли до фонду з видавництва «Наукова думка» у 1974 р., його монографії «Метод ускоренной сходимости в нелинейной механике» і «Новый метод в теории сверхпроводимости», підготовлені, відповідно, у співавторстві з Ю. О. Митропольським і А. М. Самойленком та В. В. Толмачовим і Д. В. Ширковим, та статті, опубліковані в журналах «Известия Академии наук СССР», «Journal of Physics», «Журнал Інституту математики Академії наук УСРР», у «Збірнику праць Інституту математики Академії наук УРСР», «Українському математичному журналі». Відклалися також машинописні тексти статті М. М. Боголюбова і Д. М. Зубарєва «Метод асимптотического приближения для систем с вращающейся фазой и его применение к движению заряженных частиц в магнитном поле» (1954) та дослідження М. М. Боголюбова і С. М. Мергеляна про розвиток вітчизняної математики в першій половині – середині XX ст. (1967), а також газетні публікації вченого: стаття «Теория сверхпроводимости» (1957) і науково-популярний нарис «Цветущий уголок солнечной Грузии» (1948) тощо.

Документи біографічного характеру репрезентують у фонді витяг з метричної книги про народження М. М. Боголюбова, копії його атестатів як учня підготовчого класу Олександрівської київської чоловічої гімназії 1918–1919 рр., характеристика, відгуки академіків АН УРСР Г. В. Пфейффера, М. М. Крилова, Ю. О. Митропольського про наукову діяльність М. М. Боголюбова з рекомендаціями для обрання його до складу членів-кореспондентів АН УРСР і дійсних членів АН СРСР. Вміщено газетні публікації про нагородження М. М. Боголюбова державними орденами, присудження вченому Державної премії СРСР, премії

імені М. М. Крилова АН УРСР, нагородження його золотою медаллю імені М. В. Ломоносова АН СРСР, золотою медаллю імені Б. Франкліна (США) тощо. Широко представлені публікації у вітчизняних газетах і журналах з нагоди ювілеїв ученого. Відклалися також документи про смерть та увічнення пам'яті М. М. Боголюбова, як-от: некрологи, постанова Президії НАН України «Про заходи з відзначення 100-річчя від дня народження академіка М. М. Боголюбова», програма, афіша та інші документи про Боголюбовські міжнародні конференції, які проводяться під егідою ОІЯД у Дубні.

Значним в архівному фонді є масив документів про М. М. Боголюбова, які датовано 1930–2003 рр. Передусім заслуговують на увагу розвідки та спогади про вченого, написані його молодшим братом, істориком математики і теорії механізмів, доктором технічних наук, членом-кореспондентом НАН України Олексієм Миколайовичем Боголюбовим (1911–2004). Це монографія «Николай Николаевич Боголюбов. Жизнь. Творчество», статті «Николай Николаевич Боголюбов 1909–1992», «Молодість вченого», «Н. Н. Боголюбов. К 90-летию со дня рождения», «Николай Николаевич Боголюбов», «Н. Н. Крылов и Н. Н. Боголюбов», спогади «Дитинство академіка» тощо. У розділі також зберігаються праці М. П. Єругіна, В. С. Королюка, М. М. Крилова, Ю. О. Митропольского, Т. В. Морозової, А. М. Самойленко, В. М. Урбанського, Д. В. Ширкова, Й. З. Штокала про М. М. Боголюбова, а також спогади О. І. Ахієзера «Воспоминания о Николае Николаевиче Боголюбове» та О. О. Стрельцової «Микола Миколайович Боголюбов – видатний педагог». Відклалися й енциклопедичні статті та публікації в газетах про М. М. Боголюбова за 1946–1991 рр., а також фотопортрети вченого.

У архівному фонді відклалися документи щодо діяльності М. М. Боголюбова за 1926–1981 рр.: документи про його роботу на кафедрах сільськогосподарської механіки Інституту технічної механіки ВУАН і математичної фізики ВУАН (план, звіт та ін.), участь у Всесоюзному з'їзді з теоретичної і прикладної механіки та Міжнародній конференції з математичних проблем квантової теорії і квантової статистики (лист-запрошення, доповідь), довідка про створення Інституту теоретичної фізики АН УРСР у Києві і завдання до проектування будівництва інституту, підготовлені М. М. Боголюбовим, відгуки вченого про наукову діяльність Ю. О. Митропольського, М. М. Міріанашвілі, Г. С. Писаренка, програма перебування М. М. Боголюбова в ЧССР під час наукового відрядження. Тут же – постанова Президії АН УРСР від 10 листопада 1971 р. «Про багатотомне видання «Історії вітчизняної математики», в якій схвалено роботу авторського колективу, до складу якого входили М. М. Боголюбов і О. М. Боголюбов, а саму працю висунуто на здобуття Державної премії УРСР у галузі науки і техніки.

Епістолярій у фонді представлено листуванням між Миколою Миколайовичем і Олексієм Миколайовичем Боголюбовими за 1959–1973 рр. і листом М. М. Крилова до М. М. Боголюбова за 1948 р. У перших зі згаданих листів переважно йдеться про сімейні справи, але обговорюються й питання професійної діяльності. Лист М. М. Крилова написано невдовзі після обрання М. М. Боголю-

бова дійсним членом АН УРСР. Вітаючи свого учня, М. М. Крилов наголосив: «Сердечно вітаю Вас, а також і себе за те, що мені перед «відходом» довелося побачити отримання Вами «в межах земного» того, чого не так багато є «на землі», тобто звання... Бажаю Вам і в подальшому успіхів» [3].

Привертають увагу документи про рідних М. М. Боголюбова, що хронологічно охоплюють 1929–2000-ні рр. Зокрема, відклалися документи (витяги з архівних документів, біографічні довідки та ін.) з відомостями про рід Боголюбових як по чоловічій, так і по жіночій лініях від XVIII ст., які розшукали брати Боголюбови: Микола Миколайович, Олексій Миколайович і молодший – Михайло Миколайович Боголюбов (1918–2010), дійсний член Російської академії наук і професор Санкт-Петербурзького університету. Серед них – некролог, присвячений діду фондоутворювача, священику Михайлу Андрійовичу Боголюбову (1838–1900), який у 1900 р. опублікували «Нижньогородські єпархіальні відомості».

У фонді широко представлені документи батька М. М. Боголюбова – Миколи Михайловича Боголюбова: прощальна промова Ф. Л. Царевського з нагоди від'їзду М. М. Боголюбова з Нижнього Новгороду до Ніжина, яку було опубліковано в 1909 р. у «Нижньогородському церковно-громадському віснику», його послужний список як професора богослов'я Університету св. Володимира в Києві та листування з П. О. Флоринським з приводу публікацій у «Богословському віснику», характеристика праць М. М. Боголюбова, довідка про стан його здоров'я як арештанта Нижньогородської в'язниці, біографічні довідки М. М. Боголюбова та спогади про нього О. М. Боголюбова, фотопортрети, статті до 120-ліття від дня народження М. М. Боголюбова, підготовлені Миколою, Олексієм і Михайлом Боголюбовими та ін.

Відклалися документи синів ученого, Миколи і Павла Боголюбових, які також пов'язали своє життя з дослідженнями в галузі теоретичної фізики і математики. Микола Миколайович Боголюбов (молодший), який народився в 1940 р. у Києві, став доктором фізико-математичних наук, професором, членом-кореспондентом РАН (1984), лауреатом Державної премії СРСР (1983), премій Об'єднаного інституту ядерних досліджень (1982, 1985), імені М. М. Крилова (1997) та імені М. М. Боголюбова НАН України (2000). У фонді містяться Curriculum vitae М. М. Боголюбова (молодшого), біографічна довідка вченого, оголошення про публічний захист ним дисертації на здобуття наукового ступеня доктора фізико-математичних наук та документи (відгуки, довідка) про висунення його разом з О. М. Боголюбовим та О. Б. Ликовою на здобуття премії імені М. М. Крилова НАН України. Павло Миколайович Боголюбов (1942–2011) теж був професором, доктором фізико-математичних наук і лауреатом Ленінської премії (1988) та премії імені М. М. Боголюбова НАН України (2000). У фонді зберігаються біографічні довідки вченого та списки його наукових праць.

Документи академіка М. М. Боголюбова наявні і в інших архівних фондах НБУВ. Це наукові праці, підготовлені ним у співавторстві з українськими вченими, документи біографічного характеру та про нього, документи щодо діяльності М. М. Боголюбова, листи та фотодокументи.

З наукових праць, передусім, варте уваги резюме до спільної монографії М. М. Боголюбова і М. М. Крилова «Recherches sur la stabilité longitudinale des avions», що зберігається в ІА НБУВ, у особовому фонді академіка М. М. Крилова [4]. Значна кількість документів М. М. Боголюбова відклалася в особовому архівному фонді його учня, академіка НАН України Юрія Олексійовича Митропольського (1916–2008), серед яких наукові праці, написані М. М. Боголюбовим і М. М. Криловим з проблем нелінійної механіки [5], та підготовлені Миколою Миколайовичем у співавторстві з Ю. О. Митропольським: монографії «Асимтотические методы в теории нелинейных колебаний» і «Метод ускоренной сходимости в нелинейной механике» (спільно з А. М. Самойленком), статті «Аналитические методы теории нелинейных колебаний», «Асимптотические методы в нелинейной механике» (спільно з О. Б. Ликовою), доповіді «Метод интегральных многообразий в нелинейной механике», «Метод интегральных многообразий в теории нелинейных дифференциальных уравнений», «Methodes analytiques de la theorie des oscillations non-lineaires», «Récimes quasi-périodiques dans les systémes oscillants non linéares» та ін. Стаття Ю. О. Митропольського і М. М. Боголюбова «The method of integral manifolds in nonlinear mechanics» міститься і в архівному фонді члена-кореспондента НАН України М. Г. Лук'яненка [6].

У фондах ІА НБУВ зберігаються також статті М. М. Боголюбова (у співавторстві), підготовлені до ювілеїв вітчизняних математиків, зокрема «Марк Григорьевич Крейн (к семидесятилетию со дня рождения)» [7] і «Николай Сергеевич Кошляков (к столетию со дня рождения)» [8], а також розвідки, присвячені математикам України: «Исследование Ю. А. Митропольского в области теории нелинейных колебаний» [9]. Серед документів – відгуки М. М. Боголюбова на праці вчених-механіків, академіків А. Д. Коваленка і Г. С. Писаренка, що відклалися в їхніх особових архівних фондах [10, арк. 118–119а; 11, арк. 115–116].

Цікавими є біографічні документи М. М. Боголюбова із фондів ІА НБУВ. Так, в особовому фонді Ю. О. Митропольського відклалися документи щодо нагородження М. М. Боголюбова державними нагородами (листи-клопотання, характеристика) [12, арк. 1–8], а також про висунення кандидатури вченого на присудження Нобелівської премії в галузі фізики за 1990 р.: лист Комітету з Нобелівської премії в галузі фізики Королівської шведської академії наук до Ю. О. Митропольського з пропозицією висунути кандидатуру вченого-фізика, наукові досягнення якого заслуговують на відзначення Нобелівською премією, біографічна довідка на М. М. Боголюбова та відгук про його наукову діяльність, які підготував Ю. О. Митропольський [13]. Оцінюючи наукові здобутки М. М. Боголюбова, він наголосив, що вчений «створив фундаментальні праці з нелінійної механіки, статистичної фізики й квантової теорії поля» [13, арк. 19]. В архівному особовому фонді фізика-теоретика, академіка Д. В. Волкова зберігається його висновок про можливість присудження М. М. Боголюбову та Д. В. Ширкову Державної премії СРСР за цикл робіт «Метод ренормализационной группы в теории поля» [14, арк. 36–37].

Біографічні документи М. М. Боголюбова відклались і в архівному фонді Інституту математики НАН України, що зберігається в ІА НБУВ (ф. 264). Це, зокре-

ма, протоколи засідань ученої ради Інституту математики АН УРСР від 21 травня 1946 р. про висунення М. М. Боголюбова до складу дійсних членів АН СРСР [15] та від 26 листопада того ж року про висунення кандидатури вченого для присудження Державної премії СРСР за цикл праць у галузі нових методів теорії асимптотичних розкладів у статистичній фізиці [16].

Документи про вшанування пам'яті М. М. Боголюбова репрезентовані листуванням Ю. О. Митропольського з академіком РАН Д. В. Ширковим про організацію міжнародної наукової конференції «Боголюбовські читання» та висунення кандидатури академіка Д. В. Ширкова на здобуття премії імені М. М. Боголюбова НАН України [17], а також про відкриття пам'ятника академіку М. М. Боголюбову біля управлінського корпусу ОІЯД у Дубні [17, арк. 9–10].

Документи про М. М. Боголюбова відклалися в архівних фондах як ІР, так й ІА НБУВ. Серед документів ученого в ІР НБУВ – стаття академіка М. М. Крилова про роботу кафедри математичної фізики ВУАН у 1920–1930-х роках, співробітником якої був М. М. Боголюбов [18], а також відгук академіків Г. В. Пфейффера та М. М. Крилова про наукову діяльність М. М. Боголюбова [19].

В ІА НБУВ зберігаються статті про вченого, як-от: Ю. О. Митропольського «Николай Николаевич Боголюбов и нелинейная механика» [20], «Роль Николая Николаевича Боголюбова в развитии теории нелинейных колебаний» [21], «Развитие метода усреднения Н. Н. Боголюбова» [22] та ін. [23], Ю. О. Митропольського і С. В. Тяблікова «Николай Николаевич Боголюбов (к пятидесятилетию со дня рождения)» [24], Ю. О. Митропольського, В. С. Владимирова і О. С. Парасюка «Обзор основных работ Н. Н. Боголюбова в области математики и теоретической физики» [25]. Представлені доповіді Ю. О. Митропольського «Асимптотические методы Н. М. Крылова и Н. Н. Боголюбова и их дальнейшее развитие» [26], «Идеи Крылова – Боголюбова в теории дифференциальных уравнений и математической физике и их развитие» [27], «Метод усреднения Н. Н. Боголюбова в задачах нелинейной механики» [28], «Николай Николаевич Боголюбов – основоположник и создатель основных направлений «нелинейной механики» [29]. Тут же – спогади Ю. О. Митропольського про М. М. Боголюбова, в яких про Миколу Миколайовича йдеться, головним чином, як про «дуже чуйного, уважного і дбайливого керівника і товариша» [30, арк. 3].

Документи про діяльність М. М. Боголюбова відклались у фонді Інституту математики НАН України. Це, зокрема, інформації про результати наукової діяльності М. М. Боголюбова під час роботи на кафедрі математичної фізики ВУАН [31], діяльність і наукові дослідження вченого під час Другої світової війни [32] та в 1949 р. [33] в Інституті математики АН УРСР, накази директора Інституту математики АН УРСР академіка М. О. Лаврентьєва від 19 січня 1945 р. про призначення М. М. Боголюбова керівником робіт із договірної тематики з 1 січня 1945 р. [34] і від 5 березня 1945 р. про призначення вченого старшим науковим співробітником – керівником семінару з нелінійної механіки [35]. Серед документів – лист директора Інституту математики АН УРСР академіка О. Ю. Ішлінського до

голови Редакційно-видавничої ради АН УРСР академіка О. В. Палладіна про затвердження М. М. Боголюбова членом редакційної колегії «Українського математичного журналу» [36].

В ІА, в особовому архівному фонді математика Г. В. Пфейффера, зберігається відгук академіка М. О. Лаврентьєва, членів-кореспондентів М. М. Боголюбова та Є. Я. Ремеза від 6 грудня 1943 р. на працю академіка Г. В. Пфейффера «Уфимські етюди з інтегрування рівнянь та задач Пфаффа» з рекомендацією про представлення її автора до Державної премії [37]. Серед документів фонду Ю. О. Митропольського зберігаються відгук М. М. Боголюбова про наукову діяльність члена-кореспондента Ю. О. Митропольського з нагоди висунення його кандидатури в академіки АН УРСР, підготовлений 11 лютого 1961 р. [38], а також лист від 26 січня 1987 р. академіків М. М. Боголюбова та Ю. О. Митропольського до першого секретаря ЦК КПУ В. В. Щербицького з пропозицією про нагородження члена-кореспондента АН УРСР М. Г. Крейна орденом Дружби народів з нагоди 80-ліття вченого [39].

У архівному фонді Ю. О. Митропольського зберігаються документи про видання книги «Асимтотические методы в теории нелинейных колебаний», підготовленої М. М. Боголюбовим і Ю. О. Митропольським. Особливий інтерес викликають документи за 1956 р., які стосуються перекладу монографії японською мовою з метою її друку в Токіо, серед яких передмова вчених до японського видання, лист від перекладача книги японською Масіко Масанори до авторів праці із зауваженнями та пропозиціями [40, арк. 1–4].

Привернуть увагу дослідників і документи про організацію та проведення першої в СРСР літньої математичної школи в Каневі, в якій активну участь брали М. М. Боголюбов та інші математики, зокрема й такі відомі, як Ю. О. Митропольський, М. Г. Крейн, В. О. Марченко [41]. Серед документів – списки та анкети лекторів і слухачів літньої математичної школи в Каневі, перелік спецкурсів та розклад занять. Так, М. М. Боголюбовим під час роботи школи був прочитаний спецкурс «О квазипериодических решениях в теории нелинейных колебаний» [41, арк. 1, 21].

У фондах ІА НБУВ відклалися листи українських учених до М. М. Боголюбова та епістолії самого Миколи Миколайовича. Так, в особовому фонді члена-кореспондента АН УРСР С. М. Кожевникова зберігається лист ученого-механіка до М. М. Боголюбова від 21 лютого 1949 р., в якому йдеться про необхідність створення в Україні Інституту механізації і автоматизації промисловості, потенційні завдання цього інституту та його можливий керівний склад [42]. У архівному фонді дійсного члена АН УРСР і СРСР В. М. Глушкова містяться два листи М. М. Боголюбова, які останній, як академік-секретар Відділення математики АН СРСР, надіслав із Москви Віктору Михайловичу з інформацією про заходи Відділення математики АН СРСР і запрошенням до участі в них [43, арк. 23–24]. В ІА НБУВ зберігаються також листи академіків фізика-теоретика О. З. Петрова [44] та океанографа В. І. Бєляєва, в яких обговорюються науково-організаційні та видавничі питання [45]. В ІР НБУВ відклався лист М. М. Боголюбова до україн-

ського математика, професора Б. Я. Букрєєва від 19 травня 1949 р. зі згодою виступити опонентом на захисті дисертації К. Б. Толпига на здобуття наукового ступеня кандидата фізико-математичних наук в Інституті фізики АН УРСР [46].

Зберігаються в архівних фондах НБУВ і фотодокументи, на яких зображено М. М. Боголюбова. Зокрема, в ІА містяться світлини, на яких Микола Миколайович з академіком Ю. О. Митропольським та членом-кореспондентом, майбутнім дійсним членом НАН України О. С. Парасюком, а також під час обговорення наукової проблеми з академіками В. М. Глушковим і Ю. О. Митропольським [47]. В ІР відклалися фотознімки, на яких зафіксовано М. М. Боголюбова з дружиною та українським письменником і драматургом Є. М. Кротевичем на відпочинку [48].

Отже, **наукова новизна** дослідження полягає у введенні до наукового обігу архівних документів, що зберігаються в архівних фондах ІА та ІР НБУВ і доповнюють відомості про життя, діяльність і творчість академіка М. М. Боголюбова, а також про родину вченого.

Висновки. У архівних фондах ІА та ІР НБУВ зберігається значний комплекс документів видатного фізика й математика М. М. Боголюбова, а також про нього та його родину. Документи відклались як в особових архівних фондах М. М. Боголюбова та інших учених, зокрема Д. О. Граве, М. Г. Крейна, М. М. Крилова, Ю. О. Митропольського та інших, так і в комплексному архівному фонді «Всеукраїнська академія наук» та архівному фонді Інституту математики НАН України. В архівних фондах НБУВ представлено широкий спектр архівних документів, зокрема наукові праці, документи біографічного характеру, статті й спогади про вченого, документи про його діяльність, листи, фотодокументи, які дають змогу суттєво розширити знання про життєвий і творчий шлях М. М. Боголюбова.

Список використаних джерел

1. Мриглод І. Д., Гнатюк В. В., Головач Ю. В. Микола Боголюбов та Україна. Львів: Євросвіт, 2009. 192 с.

2. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІА НБУВ). Ф. 42. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 1–7.

3. Там само. Спр. 84. Арк. 1.

4. Там само. Ф. 111. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 1–4.

5. Там само. Ф. 125. Оп. 3. Спр. 57. Арк. 1–55.

6. Там само. Ф. 390. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 1–3.

7. Там само. Ф. 346. Оп. 2. Спр. 27. Арк. 1–5.

8. Там само. Ф. 125. Оп. 1. Спр. 192. Арк. 1–2.

9. Там само. Оп. 2. Спр. 36. Арк. 1–26.

10. Там само. Ф. 102. Оп. 2. Спр. 30. Арк. 1–287.

11. Там само. Ф. 142. Оп. 2. Спр. 33. Арк. 1–130.

12. Там само. Ф. 125. Оп. 2. Спр. 56. Арк. 1–10.

13. Там само. Спр. 114. Арк. 1–24.

14. Там само. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 1–41.

15. Там само. Ф. 264. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 1.

16. Там само. Спр. 60. Арк. 7.
17. Там само. Ф. 125. Оп. 2. Спр. 117. Арк. 1–12.
18. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. Х. Од. зб. 18677. Арк. 1–4.
19. Там само. Ф. ХХ. Од. зб. 137. Арк. 1.
20. ІА НБУВ. Ф. 125. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 1–25.
21. Там само. Спр. 233. Арк. 1–39.
22. Там само. Спр. 180. Арк. 1–42.
23. Там само. Спр. 232. Арк. 1–15.
24. Там само. Спр. 25. Арк. 1–5.
25. Там само. Спр. 141. Арк. 1–21.
26. Там само. Спр. 13. Арк. 1–32.
27. Там само. Спр. 186. Арк. 1–48.
28. Там само. Спр. 167. Арк. 1–23.
29. Там само. Спр. 212. Арк. 1–25.
30. Там само. Оп. 2. Спр. 29. Арк. 1–16.
31. Там само. Ф. 264. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 4.
32. Там само. Спр. 31. Арк. 2, 3.
33. Там само. Спр. 127. Арк. 24, 25.
34. Там само. Спр. 20. Арк. 3.
35. Там само. Арк. 20.
36. Там само. Спр. 149. Арк. 2.
37. Там само. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1–3.
38. Там само. Ф. 125. Оп. 2. Спр. 34. Арк. 1–7.
39. Там само. Спр. 107. Арк. 1–2.
40. Там само. Спр. 52. Арк. 1–23.
41. Там само. Спр. 74. Арк. 1–90.
42. Там само. Ф. 290. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 1–2.
43. Там само. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 1–128.
44. Там само. Ф. 23. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 1–3.
45. Там само. Ф. 60. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 1.
46. ІР НБУВ. Ф. 41. Од. зб. 1571. Арк. 1.
47. ІА НБУВ. Ф. 125. Оп. 2. Спр. 138. Арк. 1–2.
48. ІР НБУВ. Ф. 45. Од. зб. 1030. Арк. 3, 4.

References

1. Mryhlod I. D., Hnatiuk V. V., Holovach Y. V. (2009). *Mykola Boholiubov ta Ukraina* [Mykola Boholiubov and Ukraine]. Lviv: Yevrosvit. [In Ukrainian].
2. Fond 42, Inventory 1, Unit 58. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
3. Fond 42, Inventory 1, Unit 84. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
4. Fond 111, Inventory 1, Unit 44. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

5. Fond 125, Inventory 3, Unit 57. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
6. Fond 390, Inventory 1, Unit 23. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
7. Fond 346, Inventory 2, Unit 27.The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
8. Fond 125, Inventory 1, Unit 192. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
9. Fond 125, Inventory 2, Unit 36. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
10. Fond 102, Inventory 2, Unit 30. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
11. Fond 142, Inventory 2, Unit 33. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
12. Fond 125, Inventory 2, Unit 56. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
13. Fond 125, Inventory 2, Unit 114. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
14. Fond 278, Inventory 1, Unit 22. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
15. Fond 264, Inventory 1, Unit 61. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
16. Fond 264, Inventory 1, Unit 60. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
17. Fond 125, Inventory 2, Unit 117. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
18. Fond X, Unit 18677. The Institute of Manuscript, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
19. Fond XX, Unit 137. The Institute of Manuscript, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
20. Fond 125, Inventory 1, Unit 235.The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
21. Fond 125, Inventory 1, Unit 233. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
22. Fond 125, Inventory 1, Unit 180. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
23. Fond 125, Inventory 1, Unit 232. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
24. Fond 125, Inventory 1, Unit 25. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
25. Fond 125, Inventory 1, Unit 141. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
26. Fond 125, Inventory 1, Unit 13. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

27. Fond 125, Inventory 1, Unit 186. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
28. Fond 125, Inventory 1, Unit 167. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
29. Fond 125, Inventory 1, Unit 212. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
30. Fond 125, Inventory 2, Unit 29. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
31. Fond 264, Inventory 1, Unit 10. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
32. Fond 264, Inventory 1, Unit 31. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
33. Fond 264, Inventory 1, Unit 127The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
34. Fond 264, Inventory 1, Unit 20. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
35. Fond 264, Inventory 1, Unit 20. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
36. Fond 264, Inventory 1, Unit 149. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
37. Fond 206, Inventory 1, Unit 13. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
38. Fond 125, Inventory 2, Unit 34. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
39. Fond 125, Inventory 2, Unit 107.The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
40. Fond 125, Inventory 2, Unit 52. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
41. Fond 125, Inventory 2, Unit 74. The Institute of Archival Studie, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
42. Fond 290, Inventory 3, Unit 8. The Institute of Archival Studies, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
43. Fond 18, Inventory 1, Unit 132. The Institute of Archival Studies, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
44. Fond 23, Inventory 3, Unit 3. The Institute of Archival Studies, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
45. Fond 60, Inventory 3, Unit 2. The Institute of Archival Studies, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
46. Fond 41, Unit 1571. The Institute of Manuscript, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
47. Fond 125, Inventory 2, Unit 138. The Institute of Archival Studies, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
48. Fond 45, Unit 1030. The Institute of Manuscript , V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

Andrii Ivanovych Shapoval,
Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher,
Senior Researcher of the Department of Archaeography,
Institute of Archival Studies
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
ORCID: 0000-0003-1188-5142
e-mail: shai196@ukr.net

Svitlana Volodymyrivna Starovoit,
Candidate of Historical Sciences,
Head of the Archaeography Department,
Institute of Archival Studies
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
ORCID: 0000-0001-6226-8166
e-mail: star-t@ukr.net

Documents of the academician M. M. Boholiubov in the archival fonds of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

The aim of the research is to reveal the structure and documentary contents of the personal archive of the prolific physicist-theorist and mathematician, full member of the Academy of Sciences of Ukraine M. M. Boholiubov, which is preserved at the Institute of Archival Studies at the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine as well as to determine the scope of the scientist's documents, which ended up being in other archival fonds of the Institute of Archival Studies and the Institute of Manuscript within the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. **The methodology** of the research includes the application of historical-typological, historical-systematic, and historical-chronological methods. The afore mentioned methodological approach allows to determine the types of M. M. Boholiubov's documents located within the archival fonds of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine as well as their informative potential to provide additional coverage of scientist's biography. **The scientific novelty** of the research can be found in the inclusion of the archival documents into the scientific circulation. The documents themselves enhance already known information on M. M. Boholiubov's life, activities, work as well as the scientist's family. **Conclusions.** A considerable collection of M. M. Boholiubov's documents concerning him and his family is preserved at the archival fonds within the Institutes of Archival Studies and Manuscript at V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. The documents ended up in the personal archive of M. M. Boholiubov and other scientists as well as the complex archival fond «All-Ukrainian Academy of Sciences» and the archival fonds of the Institute of Mathematics of the NAS of Ukraine. The documents, scientific works, documents of biographical nature, articles and recollections about the scientists, documents illustrating his activities, letters, and photographic documents, which are preserved at the archival fonds of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine allows to broaden the knowledge of M. M. Boholiubov's life and works.

Key words: Mykola Boholiubov, archival fond, Institute of Archival Studies, Institute of Manuscript, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine.

Андрей Иванович Шаповал,
кандидат исторических наук, старший научный сотрудник,
старший научный сотрудник отдела археографии Института архивоведения
Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского
ORCID: 0000-0003-1188-5142
e-mail: shai196@ukr.net

Светлана Владимировна Старовойт,
кандидат исторических наук,
заведующая отделом археографии Института архивоведения
Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского
ORCID: 0000-0001-6226-8166
e-mail: star-t@ukr.net

Документы академика Н. Н. Боголюбова в архивных фондах Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

Цель работы. Раскрыть структуру и документальный состав личного архивного фонда выдающегося физика-теоретика и математика, действительного члена Академии наук Украины Н. Н. Боголюбова, который хранится в Институте архивоведения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского, а также определить круг документов учёного, отложившихся в других архивных фондах Института архивоведения и Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. **Методология исследования** заключается в применении историко-типологического, историко-системного и историко-хронологического методов. Указанный методологический подход позволяет определить видовой состав документов Н. Н. Боголюбова в архивных фондах Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского и их информационный потенциал для освещения научной биографии ученого. **Научная новизна** исследования заключается во введении в научный оборот архивных документов, которые дополняют сведения о жизни, деятельности и творчестве действительного члена Академии наук Украины Н. Н. Боголюбова, а также о родных учёного. **Выводы.** В архивных фондах Института архивоведения и Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского хранится значительный комплекс документов Н. Н. Боголюбова, о нём и его родных. Документы отложились как в личных архивных фондах Н. Н. Боголюбова и других ученых, так и в комплексном архивном фонде «Всеукраинская академия наук», а также в архивном фонде Института математики НАН Украины. Представленные в архивных фондах Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского документы, в частности научные труды, документы биографического характера, статьи и воспоминания об учёном, документы о его деятельности, письма, фотодокументы, дают возможность расширить знания о жизненном и творческом пути Н. Н. Боголюбова.

Ключевые слова: Н. Н. Боголюбов, архивный фонд, Институт архивоведения, Институт рукописи, Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского, НАН Украины.

Стаття підготовлена 22 квітня 2019 року;
подана до друку 26 квітня 2019 року.

УДК 027.54(477-25):025.171]:271.21-726.1(093.2)"1589"
DOI: 10.15407/rksu.24.087

Євген Костянтинович Чернухін,
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу фонду юдаїки Інституту рукопису
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0003-4906-0787
e-mail: geikle@hotmail.com

ГРАМОТА ВСЕЛЕНСЬКОГО ПАТРІАРХА ЄРЕМІЇ II ПРАВОСЛАВНОМУ БРАТСТВУ РІЗДВА ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ В РОГАТИНІ (З КОЛЕКЦІЇ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО В ІНСТИТУТІ РУКОПИСУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)

Мета роботи. Розгляд структури, змісту, текстологічних особливостей, супутніх записів грамоти, наданої в 1589 р. Вселенським патріархом Єремією II православному братству Різдва Пресвятої Богородиці в Рогатині, критичне видання тексту з перекладом. **Методологія дослідження** передбачає комплексне використання порівняльного та емпіричного методів дослідження історичних документів із залученням спеціальних методів кодикології та палеографії. **Наукова новизна.** Вперше проведений детальний текстологічний аналіз грецької грамоти. Представлено відомості стосовно пізнішого втручання до первісного тексту, встановлено особу виконавця. Висловлено припущення щодо мети внесення змін, наведено й прокоментовано супутні записи, представлені ілюстрації, оригінальний текст і переклад. **Висновки.** Надана в 1589 р. Вселенським патріархом Єремією II православному братству Різдва Пресвятої Богородиці в Рогатині фундаційна грамота була підписана й затверджена більшістю православних ієрархів Речі Посполитої. Пізніше, в 1616–1617 рр., грамота була використана вже за інших політичних обставин для подальшої оборони прав рогатинських братчиків. При цьому до тексту грамоти було внесено відповідні зміни рукою митрополита Монемвасійського Іоасафа, який залишив на грамоті свій підпис. Цей виправлений текст був пізніше ще раз підтверджений митрополитом Київським Петром Могилою.

Ключові слова: патріарх Єремія II, православні братства, Рогатин, митрополит Монемвасійський Іоасаф, патріарші грамоти, грецькі рукописи.

Актуальність дослідження обумовлена недостатністю вивчення окремих сторінок історії Церкви на українських теренах, браком відомостей стосовно історії православних братств у Рогатині. Дослідження й публікація давніх документів сприятимуть як більш об'єктивному висвітленню історії Церкви в Україні в цілому, так і відтворенню історії окремих церковних інституцій, церковних зв'язків та окремих знаменних подій.

Аналіз досліджень і публікацій. Попередні нечисленні публікації, дотичні до грамоти патріарха Єремії, наданої братчикам у Рогатині в 1589 р., містили лише короткі описи документа, мали узагальнюючий характер, а видання

© Є. К. Чернухін, 2019

тексту було здійснене за копією, зробленою з оригіналу до внесення в нього змін. Так, первісний текст грамоти в церковнослов'янському перекладі був надрукований 1868 р. у збірнику А. С. Петрушевича (1821–1913) [1, с. 117–118]. Грецький текст був оприлюднений пізніше, під час видання актових пам'яток за документами Львівського ставропігійного братства [2, с. 60–61]. Найповніше оригінал грамоти описаний у каталогах грецьких рукописів у зібраннях Києва [3, с. 209] та колекції митрополита Андрея Шептицького в ІР НБУВ [4, с. 23–24]. Проте формат цих видань не передбачав глибшого вивчення текстологічних особливостей документа або відтворення історичних контекстів його створення та подальшого використання.

Мета дослідження – повніше дослідити текст документа, зокрема підтверджувальні записи, і на підставі отриманих результатів встановити можливу мету внесення змін до первісного тексту. Встановити авторів або виконавців записів. Здійснити критичне видання тексту документа, його переклад.

Виклад основного матеріалу. Грамота зберігається у фонді XVIII ІР НБУВ. Документи фонду надійшли до Києва зі Львова у процесі або після ліквідації Греко-Католицької Церкви навесні 1945 р. [5, с. 3–15]. Як і більшість давніх матеріалів ф. XVIII, грамота була вміщена в жовтий конверт Львівської греко-католицької митрополичої консисторії, в якій, вірогідно, й зберігалась упродовж багатьох років, перебуваючи у складі особистої колекції митрополита Андрея або так званого «архіву Унії» [6, с. 61–65]. Де зберігалася грамота в давніший період, наразі невідомо. Старі шифри на конверті (№ 135; 76; 2666–106) та на самій грамоті (№ 230; Ч: 6) – відносно нові і не пояснюють нам, де саме вона перебувала упродовж століть.

Грамота була написана на аркуші пергаменту малого формату розміром приблизно 430х275 мм, жовтуватого кольору, виробленого «під замшу». Після укладання основного тексту грамота була складена і скріплена печаткою. При цьому утворився загорток розміром близько 50 мм. У подальшому відбиток патріаршої печатки на воску був утрачений, наразі збереглися лише фрагменти дерев'яного футляра (кустодії) та частина жовто-червоного плетеного шнура в позолоченій канителі, що проходить через отвори в загортку.

Основний текст грамоти складають 20 рядків, над ними записана титуляція патріарха Єремії II. Первісне брунатне чорнило, яке вживав писар, помітно вицвіло від часу і набуло рудого відтінку. Титуляція патріарха та основний текст записані грецьким скорописом однієї руки. Почерк писаря доволі «незбалансований», крупний і «широкий», з коливаннями літер навколо умовного центру, з окремими похибками у правопису, але з очевидним намаганням дотримуватися класичних норм у передаванні наголосів і придихів. Скорочення літер типові, але нечисленні, характерні для тогочасних канцелярських текстів. Ім'я писаря нам відоме за іншими документами й рукописними книжками, що їх досліджував Б. Л. Фонкич [7, с. 194–199]. Це – великий логофет Великої церкви Ієракс, рукою котрого записані ще дві грамоти патріарха Єремії II, що зберігаються у Львові [8, с. 353–354 (№ 708), 356 (№ 713)].

Грамоту власноручно підписав патріарх Єремія II Транос (1530–1595), який обіймав Вселенський престол тричі: в 1572–1579, 1580–1584, 1587–1595 рр. Відзначився він, зокрема, тим, що в 1588–1589 рр., під час тривалої подорожі до Москви (або повернення звідти) через землі Речі Посполитої, зустрічався з багатьма українськими ієрархами та сприяв зміцненню православ'я Східного обряду на українських теренах. Московська ж місія патріарха закінчилася заснуванням Московського патріархату і висвяченням 26 січня 1589 р. на новий патріарший престол митрополита Московського Йова (1525–1607).

Трохи нижче грамоту підписали українські православні ієрархи. Так, безпосередньо під підписом патріарха Єремії бачимо (ліворуч) підпис єпископа Львівського, Галицького та Кам'янець-Подільського (з 1576 р.) Гедеона Балабана (1530–1607) та (праворуч) підпис єпископа Луцького та Острозького (з 17 вересня 1586 р.) Кирила Терлецького († 1607). Ці підписи наразі перебувають під загортком і тому збереглися краще.

На загортку (з лівого боку) підписались архієпископ і митрополит Київський та Галицький (з 27 липня 1589 р.) Михайло Рагоза († 1599), а нижче – єпископ Володимирський (з 1576 р.) та архімандрит Київський (з 1574 р.) Мелетій Хребтович († 1593). Праворуч від шнура залишили свої підписи ще два єпископи – Пінський і Туровський Леонтій Пелчицький († 1595) і нижче – єпископ Хелмський (з 1585 р.) Дионісій Збируйський († 1603). Проте ці останні власноручні підписи на загортку доволі затерті, чорнило вицвіло, і літери майже не прочитуються.

На відміну від більшості історичних документів історія тексту цієї грамоти була продовжена після її написання й затвердження згаданими особами.

У 15–16-му та 17–18-му рядках грамоти легко розрізняються два пізніші втручання в первісний текст іншою рукою та чорним чорнилом.

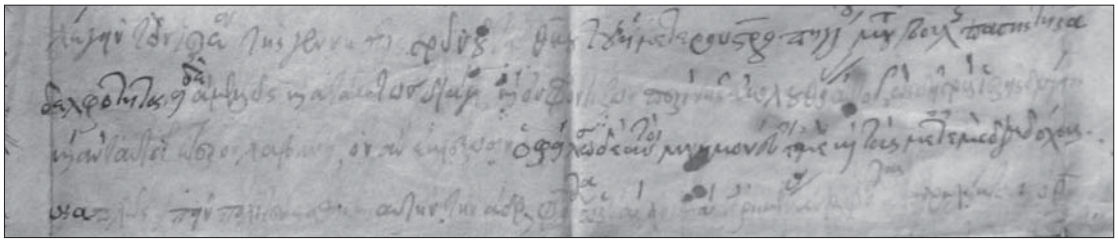

Зміна тексту стосувалася тієї частини грамоти, де йшлося про обрання настоятеля храму з підпорядкуванням львівському єпископові: «за згодою місцевого єпископа і вигнати його, якщо...»; і далі знову про обрання нового: «за згодою тогочасного єпископа Львова, як сказано...». Натомість у новій редакції патріарх нібито надає братчикам «дозвіл обирати ієрея храму Різдва Богородиці нашої ставропігії згідно з волею всього братства», а далі накладає на них обов'язок «поминати мене й моїх наступників». Очевидно, що це суттєво змінювало статус братства та його підпорядкування.

Ці два додані тексти лексично й синтаксично інкорпоровані до загального стилю грамоти і, в певному сенсі, «могли» бути в її змісті. У 16-му та 18-му рядках цією ж рукою наведені або додані наголоси, придихи та деякі інші діакритичні знаки над первісним текстом задля «відновлення» згаслих позначок або з метою зменшення враження від контрасту старого та доданого текстів.

З'ясувати ім'я виконавця записів «у новій редакції» допомагає запис на лівому березі грамоти. Власне, там добре читаються два підтверджувальні записи. Той, що ліворуч, зробив архієпископ і митрополит Київський та Галицький (з 8 квітня 1633 р.) Петро Могила (1596–31 грудня 1646 р.). Праворуч від нього знаходяться підпис і запис грецькою мовою митрополита Монембасійського Іоасафа.

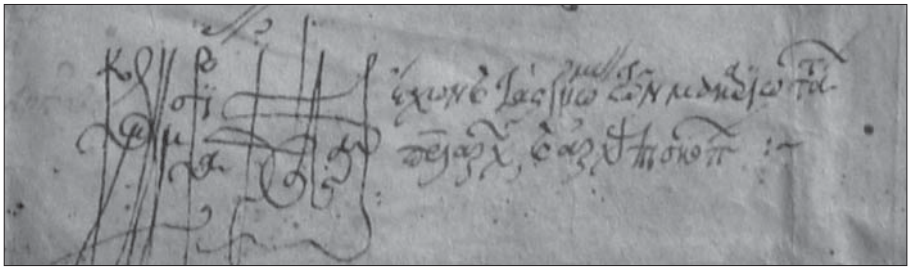

Характерний почерк митрополита Іоасафа, за визначенням Б. Л. Фонкича, «монембасійської школи» [9, с. 154–158], і колір чорнила дозволяють припустити, що саме його рукою були зроблені правки до основного тексту грамоти.

Розглядаючи питання датування всіх перелічених підписів, стає очевидним, що раніше згадані ієрархи української Церкви підписували грамоту після патріарха Єремії, але конкретний час і порядок підписів нам невідомий. Виходячи з титуляції, можна припустити, що всі ієрархи мали можливість уже після видання грамоти восени 1589 р. поставити на ній свої підписи. Для окремих осіб крайнім терміном підтвердження грамоти є дата їхньої смерті, проте видається, що підписи були поставлені в невеликий проміжок часу, можливо, ще за перебування патріарха в містах Західної України, вірогідно – в Замості, і майже одночасно. Принаймні про це опосередковано свідчать такі самі підписи майже всіх згаданих осіб на інших грамотах 1589 – початку 1590-х років, наданих різним церквам або братствам Західної України. У кожнім разі, це підтвердження грамоти мало відбуватися до приєднання ієрархів до Унії або ж принаймні до періоду активного обговорення планів про «з'єднання» Церков, тобто до 1595 р.

Час унесення змін до тексту грамоти визначається часом присутності в Україні в 1616–1617 рр. митрополита Монембасійського Іоасафа. Розшукати докладні відомості про цього монембасійського митрополита допоки ще не пощастило. Його ім'я зазначають В. Містакідіс [10, с. 200] та К. Сатас [11, с. 555] як такого, що був на посаді поміж Леонтієм (у 1606 р.) та Германом (з 1611 р.) і був звержений із сану 1607 р. В українській історії ім'я митрополита Іоасафа майже не згадується. Проте в ЦДІАЛ України зберігається підтвердна грамота, видана

Іоасафом Львівському братству, написана в Унівському монастирі 1616 р. [12; 13, с. 282–289]. Те, що колишній митрополит роздавав різного роду підтвердження на українських теренах, не є чимось незвичайним, надто неканонічним. Позбавлення сану, видане одним із патріархів, доволі часто скасовували його наступники, а відтак постраждалий формально повертався до лав вищого священства і міг навіть виконувати важливі доручення Константинопольської церкви. (А ось повернути собі кафедру або одержати нову вдавалося не всім).

Чи можна вважати втручання в первісний текст грамоти фальсифікацією, є цікавим питанням. Оскільки митрополит Іоасаф залишив на берегах грамоти свій власноручний підпис, солідаризуючись у ньому з іншими архієреями, можна припустити, що він особисто так не вважав, будучи нібито офіційним представником Вселенського престолу і маючи відповідні повноваження. Проте ця офіційність або неофіційність його присутності на теренах Речі Посполитої нічим не підтверджена, окрім його власних «благословенних» записів, а тому може бути легко оскаржена.

Нарешті, власноручний підпис Петра Могили, можливо, з'явився у два перші місяці після квітня 1633 р., коли польська влада прихильно поставилася до його обрання й затвердила на київській катедрі, а сам він, перебуваючи у Львові, налагоджував зв'язки із західноукраїнськими братствами.

Вірогідно, що вже невдовзі після надання грамоти Рогатинському братству або принаймні ще за життя тих перших осіб, що залишили на ній свої підтвердні записи, її текст був записаний до «Альбому» Львівського ставропігійного братства [14; 15]. Саме цей текст і був виданий 1868 р. у церковнослов'янському перекладі у збірнику А. С. Петрушевича [1, с. 117–118], а грецький текст грамоти за тим же джерелом був виданий 1895 р. у книзі «Diplomata statutaria» з тим самим перекладом та коротким коментарем [2, с. 60–61]. Власне, це останнє видання й дозволяє нам відновити первісний знищений текст грамоти, що був замінений двома новими частинами зі словами, прийнятнішими для Рогатинського братства, а відтак саме воно має бути визнане ініціатором зміни первісного тексту на свою користь. Порівнюючи оригінальний текст грамоти з публікацією в «Diplomata», не можна не зауважити фактичної нетотожності текстів не тільки в частині очевидних вищезазначених інтерполяцій, але й у написанні окремих слів. Проте ці дрібні розбіжності цілком укладаються у статистичну вірогідність помилок або свідомих виправлень, що їх зробили давній львівський копіїст або сучасніший його колега при підготовці видання «Альбому» Львівського ставропігійного братства в 1895 р.

Із заголовка над текстом копії грамоти в «Альбомі» Львівського ставропігійного братства дізнаємося, що місцем укладання грамоти був «Кам'янець-Подільський суд». Отже, саме в Кам'янці могла відбутися зустріч рогатинських братчиків із патріархом, а, можливо, і з тими першими особами, що підписалися на грамоті.

Повертаючись до внесених до тексту змін, зазначимо, що церква Різдва Пресвятої Богородиці в Рогатині, мабуть, ніколи не була «ставропігійною», як це

стверджується в доданих словах, а саме братство було доволі пересічним, одним із багатьох інших православних братств на теренах Речі Посполитої [16]. Ці пізніші зміни в тексті грамоти були покликані зміцнити статус братства в протистоянні з очевидними загрозами, що виникли після прийняття Унії 1596 р. майже всіма тими особами, що її підписали. Різке загострення протистояння рогатинських православних із представниками Католицької та «з'єдиненої» Церков могла спричинити й смерть єпископа Львівського Гедеона Балабана в 1607 р. Його наступник Єремія Тиссаровський († 1641) правив за умов подальшого пониження статусу православних і навряд чи міг сповна обороняти права церкви й братства, а, можливо, й сам якось зазіхав на права братчиків [17, с. 218]. Відтак рогатинська конфратернія вдалася до зміни тексту грамоти в частині «підпорядкування місцевому єпископу» й надала своїй церкві статус «ставропігійної», а разом і зобов'язання поминати вселенських патріархів.

Зважаючи на час унесених до тексту змін – 1616–1617 рр., легко припустити, що бажання змінити статус братства цілком укладається у тренди тогочасного національного руху за відновлення або леґітимізацію Східного православного обряду, в якому чільне місце посіли представники грецького духовенства.

Завершуючи цю історію, не можна не згадати про ще одну грамоту, що її одержали рогатинські обиватели. Процес її надання дуже нагадує попередній. Як відомо, Єрусалимський патріарх Феофан III (1570–1644) теж досить тривалий час перебував у Росії та в Україні, переважно в Києві, упродовж 1619–1620 рр. [18, с. 212–218; 19; 20]. Одна з його численних грамот була видана «обивателям града Рогатина храма Пресвятого Животворящого Духа» [4, с. 28]. Грамота, або «хартія», була надана на утвердження і благословення братства при церкві. Вона також не є наданням патріаршої ставропігії, як це було цілком очевидно і в попередньому випадку. Як і більшість тогочасних грамот патріарха Феофана, вона типова за змістом і укладена церковнослов'янською мовою, місцевими, вірогідно київськими, писарями [21; 22]. Місце й час видання грамоти зазначені в належному місці, але число й місяць не вказані. Отож, найвірогідніше, як це зазначає історіографія, грамота була надана рогатинцям десь у вересні–жовтні 1620 р. Більша частина тексту грамоти витримана в характерному для тієї доби і патріарших грамот дискурсі з посиланнями на Святе Письмо та св. Апостолів. Одначе в перших рядках грамоти читаємо, що, «ідучи з Великої Росії» від «князя» Михайла Федоровича Московського (1596–1645, обраний царем у лютому 1613 р.), «случися посетити» патріархові град Київ, де, власне, й надається благословення рогатинцям. На відміну від попередньої «вселенської», ця «єрусалимська» редакція «благословення» не містить жодних указівок щодо устрою або церкви братства чи його «недоторканності», обмежуючись формальним схваленням способу братського життя як угодного Богові.

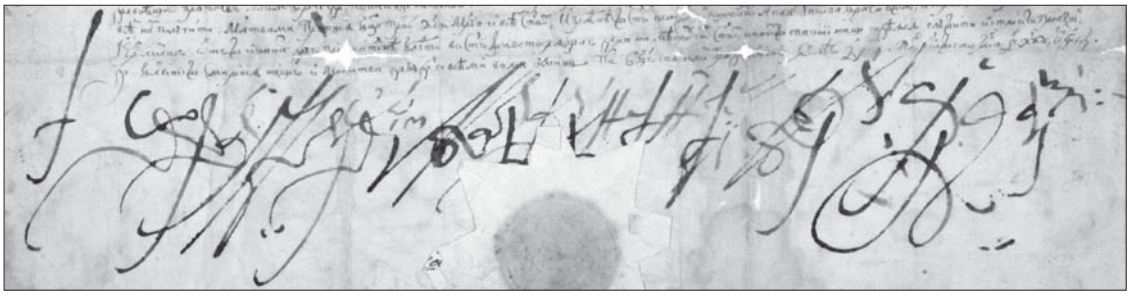

Чому подання 1620 р. зробили братчики «іншої» рогатинської церкви (не Різдва Богородиці), невідомо. Можливо, подавати на підтвердження нещодавно змінений Монемвасійським митрополитом документ було надто небезпечно, і подавці супліки змінили свою формальну «адресу». Не виключено, що йдеться про зовсім іншу громаду Рогатина або ж дві міські парафії злилися до однієї, а церква Святого Духа стала престижнішою за певних тогочасних обставин. До речі, вона є такою й нині, увійшовши до низки українських дерев'яних церков за списком ЮНЕСКО. Церква відома також за легендою про Роксолану та її батька, нібито рогатинського священика, а також за дискусіями стосовно датування цієї споруди – зазвичай дату заснування відносять до першої половини XVII ст., що, власне, й підтверджує зазначена грамота Єрусалимського патріарха Феофана III.

Висновки. Зовнішній огляд та текстологічне дослідження грамоти Вселенського патріарха Єремії II, наданої 1589 р. православному братству при церкві Різдва Пресвятої Богородиці в Рогатині, дозволяє стверджувати, що первісний текст на оригіналі грамоти був затертий і замінений іншим, який, поза всяким сумнівом, мав краще слугувати інтересам братчиків. Це втручання було наслідком певних ієрархічних змін і особливостей тогочасної конфесійної політики уряду Речі Посполитої. Виконавцем запису був колишній митрополит Монемвасійський Іоасаф, який представляв Константинопольську Церкву на теренах Речі Посполитої в 1616–1617 рр. Між тим, уже в 1620 р. православні Рогатина, об'єднані навколо іншої церкви – Святого Духа, теж звернулися за благословенням для свого братства до Єрусалимського патріарха Феофана III, який на той час перебував із візитом у Києві. Обидва братства мали діяти й надалі, позаяк братчики при церкві Різдва Пресвятої Богородиці подали оригінал патріаршої грамоти Єремії II з унесеними до нього змінами на підпис митрополиту Київському Петру Могилі. Подальші дослідження мають показати характер відносин між православними братствами Рогатина, розкрити їхні зв'язки зі Східними патріархатами, особливості відносин з очільниками Львівсько-Галицької митрополії.

ДОДАТОК

Єремія II Транос, патріарх Константинопольський, про надання братству при ставропігійній церкві Різдва Пресвятої Богородиці в Рогатині прав, подібних до тих, що ними володіють Віленське та Львівське братства.

1589 р., [жовтня/листопада], індикту 3.

ІР НБУВ. Ф. XVIII. № 33.

Текст[1]:

† Ἱερεμί(ας) ἐλέῳ θ(εο)ῦ ἀρχιεπίσκοπ(ος) κων(σταντ) ινουπόλε(ως) νέ(ας) ῥώμης καὶ οἰκουμενικὸς π(ατ)ριάρχης
† τοῦ κ(υρίο)υ λέγοντος ὅπου εἰσὶ δύο ἢ τρεῖς ἐν τῷ ἐμῷ ὀνόματι συνηγμένοι, ἐκεῖ | ἐν μέσῳ αὐτῶν εἴμι[2] ὅθεν καὶ οἱ ἀδελφοὶ τοῦ ναοῦ τῆς γεννήσεως τῆς θ(εοτόκο)υ τῆς | οὔσης ἐν τῷ παζαρίῳ τοῦ ραγχαντινίου ἐξ ἰωκί(ας)[3] προαιρέ[σε]ως καὶ ἀγαθῆς γνώμης | αὐτῶν, ἐκινήθησαν καὶ ἠγάπησαν ἀδελφικῶς ζῆν καὶ πολιτεύεσθαι ἐν ὁμονιαν | καὶ εἰρήνην, ὡς χρὴ καὶ ὠφίλει διάγειν τοὺς εὐσεβεῖς καὶ ὀρθοδόξους χριστιανούς, | καὶ τὰ συναζόμενα ἐκ τῆς κοινῆς συνδοσίας καὶ συνεισφορᾶς δαπανᾶσθαι | εἰς καλιεργίαν καὶ βελτίωσιν καὶ εὐπρέπειαν τοῦ εἰρημένου θεῖου ναοῦ τῆς | γεννήσεως τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν θ(εοτό)κου καὶ ἀειπαρθένου μαρίας. καὶ εἰς | ἐλεημοσύνην καὶ βοήθειαν τῶν πενήτων καὶ δεομένων. ἐζήτησαν λαβεὶν εὐλο | γίαν καὶ βεβαίωσιν παρὰ τῆς ἡμῶν μετριότητος ἡδοῦσα οὖν τὴν πρόφασιν καὶ τὴν αἴ | τησιν αὐτῆς τῆς εἰρημένης ἀδελφότητος εὔλογον, ἀποφαίνεται Καὶ ἐν ἁγίῳ παρακελεύετ(αι) | πν(εύματ)ει εἶν(αι) καὶ διαμένειν αὐτὴν ἀνενόχλητον καὶ ἀτάραχοι εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα παρὰ μηδενὸς | ἐναντιουμένην, ἢ ἐπηρεαζομένη, ἐν βάρει ἀργίας ἀσυγγνώστου καὶ ἀφορισμοῦ ἀλλύτου καὶ αἰωνίου τοῦ | παρὰ θ(εο)ῦ ὡς καὶ τὰς λοιπὰς ἀδελφότητας, βιλήνης τε καὶ λεοβί(ας). ἔχωσι δὲ καὶ αὐτοὶ ἄδειαν ἐκ | λέγεῖν τῶν ἱερέαν τῆς γεννήσεως τοῦ ναοῦ τῆς θ(εοτό)κου [4][τοῦ ἡμετερου στ(αυ)ροπηγίου μ(ε)τ(ὰ) βουλ(ῆ)ς πάσης τῆς ἀ | δελφοτητας εἰ δὲ] [5]ἀμελῶς καὶ ἀτάκτως διάγει, καὶ οὐ φροντίζων περὶ τῆς ἀκολουθεί(ας) αὐτοῦ, ὡς δεῖ τοὺς ἱερεῖς διάγειν. | καὶ ἀντὶ

[1] *Усі тексти видаються в дипломатичній редакції – «як у джерелі». У примітках зазначаються лише значні правописні помилки в написаннях слів або рідкісні словоформи.*

[2] *Мат. 18, 20.*

[3] =οἰκίας.

[4] *Наступні слова грамоти були записані замість витертих. В «Альбомі» Львівського ставропігійного братства читаємо: μετὰ καὶ συγγνώμης τοῦ κατὰ τόπου ἐπισκόπου, καὶ ἐξωθεῖν αὐτὸν, ἐὰν…*

[5] *Далі продовження оригінального тексту.*

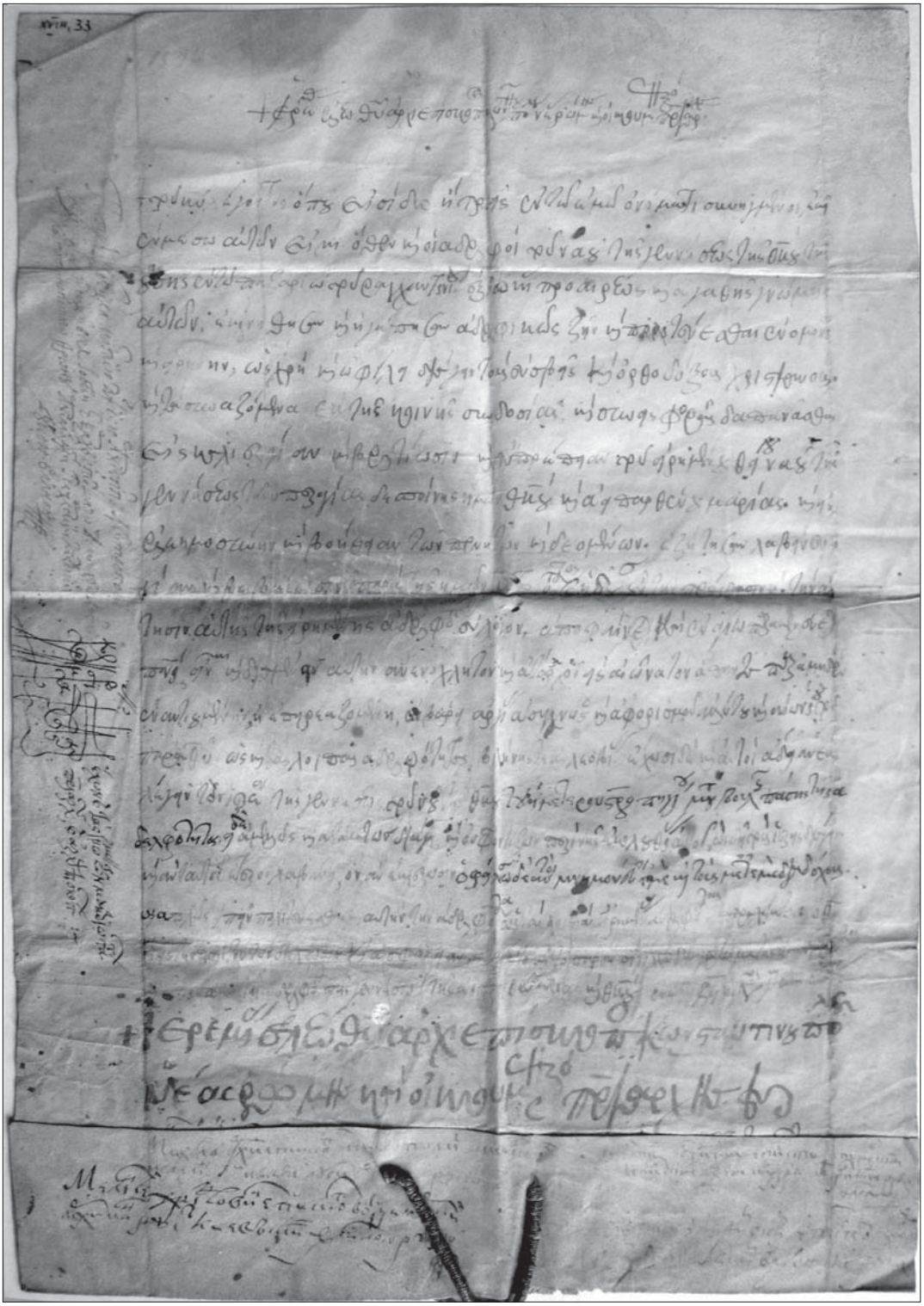

Грамота патріарха Єремії II православному братству Різдва Пресвятої Богородиці в Рогатині. 1589 р.
ІР НБУВ. Ф. XVIII. № 33.

αὐτοῦ ἕτερον λαβάνη, ὃν ἂν ἐκλέξωσιν [1][ὀφείλωσι δὲ αὐτοὶ μνημονεύ(ειν) ἐμὲ καὶ τοὺς μετ᾽ ἐμὲ διαδόχους. | ως ά][2]πλῶς εἰπεῖν πολιτεύεσθαι αὐτὴν τὴν ἀδελφότητα ὡς τὰς λοιπὰς εἰρημέν(ας) ἀδελφότητας ἀπαραλέκτως, ὅθεν | καὶ τὴν περὶ τούτων δήλωσιν καὶ ἀσφάλειαν, ἐγένετο καὶ τὸ παρὸν σιγιλλώδουν[3] γράμμα τῆς ἡμῶν μετριότητος | καὶ ἐπεδώθη τῇ ἀδελφότ(ητι) τῆς γεννήσις τῆς ἀειπαρθένου μαρίας καὶ θ(εοτό)κου ἐν ἔτι ζκη ἰν(δικτιῶν)ος γ΄ ἐν μηνὶ [ὀκτω/νοε]μβρίου
† ἱερεμί(ας) ἐλέῳ θ(εο)ῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως | Νέας ῥώμης καὶ οἰκουμενικὸς π(ατ)ριάρχης

Підтвердні записи:
(під загорткою):
1. (ліворуч) Гєдєω(н) Болоба(н) єпи(ско)пъ лво(вс)ки(й) / гали(ц)ки(й) и камє(н)ца по(до)л(с)кого
2. (праворуч) Кири(л) тєрлє(ц)ки(й) Бо(же)ю м(ил)о(ст)ью / єписко(п) луцки и шстро(жс)ки(й) / вла(с)ною рукою
(на загортку):
1. (ліворуч) Мих(ай)ло а(р)хиєписко(пъ) мит(р)ополи(тъ) киє(в)ский | галицки(й) и всея руси рукою [власною]
2. Мєле(н)т(ий) хрєбтови(ч) єписко(п) во(ло)димє(рс)кий / а(р)хима(нд) р(ит) києвский вла(с)ною рукою
3. (праворуч) [лєо(н)тий] [пє(л)чи(ц)кий] єпи(с)коп пинский / и ту(р) овский архима(н)дрит лещинский рука / власна
4. [дио]нисий [зби]ру(й)ский єпи(с)ко(пъ) хол(мский) / бел(з)ки(й) власна рука

Записи на лівому березі:
1. Петръ Могила м(и)л(ос)тїю б(о)жїєю А(р)хієп(иско)пъ Митрополи(тъ) | Кієвскїй Галицкїй и всея Россїи Еξа(р)хъ с(вя)т(ѣй)шаго Великаго Ап(ос)толь | ск(аго) Кон(с)тантинопо(ль)скаго Θрωну А(р)хїма(н)д(ри)т Пече(р)скїй Кїє(в)скїй | рукою вла(с)ною
2. † ὁ μονεμβασί(ας) ἰωάσαφ ἐχων(τος) τὰς γνώμας τῶν μακαριωτάτ(ων) | π(ατ)ριαρχ(ῶν), καὶ ἀρχιεπισκόπ(ων)

Переклад:
Єремія, милістю Божою архієпископ Константинополя Нового Риму і Вселенський патріарх

---

[1] *Знову втручання в первісний текст. У «Альбомі» читаємо:* μετὰ συγγνώμης τοῦ κατὰ καιροὺς ἐπισκόπου λιοβίου, ὡς εἴρηται, καὶ ά]πλῶς…

[2] *Кінець вставки.*

[3] *Це прикметник від слова «*σιγίλλιον*» (лат. sigillum) – «сигілій» (форма зовнішніх актів візантійських імператорів, а пізніше – соборних постанов Вселенського патріархату).*

† Сказав Господь: «де є дві або три особи в мені зібрані, я серед них»[1], отак і брати храму Різдва Богородиці, що на ринковому майдані в Рогатині, з їхнього власного розсуду й благої думки зрушилися й забажали у братстві жити й порядкуватися у згоді й мирі, як і личить, і корисним є поводитися шановним православним християнам, а все зібране зі спільної данини й пожертв витрачати для плекання й поліпшення, і порядкування вказаного Божого храму Різдва Пресвятої Владичиці нашої Богородиці Приснодіви Марії, а також задля милостині й допомоги никим і нужденним. І попросили вони надати їм на те благословення й підтвердження Нашої Мірності. Отож, уважаючи привід і супліку вказаного Братства розумними, цим стверджується і в Святому Дусі наказується бути й залишатися йому недоторканим і нетурбованим так само, як іншим Братствам, Віленському та Львівському, в усьому колі віків без супротиву або впливу жодного, за умов покарання його непрощеною забороною у священстві і відлученням нерозв'язним і вічним від Бога.

Отож матимуть і вони дозвіл обирати ієрея храму Різдва Богородиці [нашої ставропігії згідно з волею всього братства, а коли][2] ж безпорадно й неправильно буде він себе поводити і не буде дбати про службу свою, як це личить ієреям, нехай замість нього візьме іншого, якщо його оберуть, [мусять же вони поминати мене й моїх наступників, щоби][3], просто кажучи, управлятися тому братству, як іншим названим братствам, незмінно. Отож задля цього зголошення і безпеки видана ця сигілійна грамота Нашої Мірності і вручена Братству Різдва Приснодіви Марії Богородиці в рік 7098, індикту 3, у місяці жовтні / [листопаді?].

Єремія, милістю Божою архієпископ Константинополя Нового Риму і Вселенський патріарх

Гедеон Балабан, єпископ Львівський, Галицький і Кам'янця-Подільського

Кирило Терлецький, єпископ Луцький і Острозький, власною рукою

(на загортку, з лівого боку)

Михайло Рагоза, архієпископ і митрополит Київський, Галицький і всієї Руси, рукою власною

Мелетій Хребтович, єпископ Володимирський, архімандрит Київський, власною рукою

(з правого)

Леонтій Пелчицький, єпископ Пінський і Туровський, архімандрит Лещинський рука власна

Дионісій Збируйський, єпископ Хелмський і Белзький, рука власна

(на лівому березі)

---

[1] *Мат. 18, 20.*

[2] *У тексті з «Альбому» братства читаємо: «за згодою місцевого єпископа і вигнати його, якщо…».*

[3] *Це додані слова. В «Альбомі» читаємо: «за згодою тогочасного єпископа Львова, як було сказано…».*

Петро Могила, милостю Божою Архієпископ митрополит Київський, Галицький та всієї Росії, екзарх святішого Великого Апостольського Константинопольського трону, архімандрит Печерський Київський, рукою власною

Монемвасії Іоасаф, дотримуючися поглядів блаженніших патріархів та архієпископів

Список використаних джерел

1. Петрушевич А. С. Акты, относящиеся к истории южно-западной Руси. Львов, 1868. 203 с.

2. Diplomata statutaria a patriarchis orientalibus confraternitati stauropigianae leopoliensi a. 1586–1592 data. Ed. Milkowicz, W. Leopoli, 1895. T. 2.

3. Чернухін Є. Грецькі рукописи у зібраннях Києва. Каталог. Київ ; Вашингтон, 2000. 378 с.

4. Чернухін Є. Колекція рукописів та архів митрополита Андрея Шептицького: Каталог фонду XVIII Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ, 2011. 242 с.; іл.

5. Чернухін Є. Архів Львівської Греко-Католицької митрополичої консисторії та архів Андрея Шептицького в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: погляд археографа та питання реконструкції джерел // Рукописна та книжкова спадщина України. Вип. 11. Київ, 2007. С. 3–15.

6. Шестакова Н. Колекція архіву історії унії у фонді «Греко-католицька митрополича консисторія у Львові» в ЦДІАЛ України // Студії з архівної справи та документознавства. Львів, 2001. Т. 7. С. 61–65.

7. Фонкич Б. Л. Новые работы по истории греческой культуры послевизантийского периода // Византийский временник. Т. 36. С. 194–199. Москва, 1975.

8. Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. 1233–1799 / укл. О. А. Купчинський, Е. Й. Ружицький. Київ: Наукова думка, 1972. 675 с.

9. Фонкич Б. Л. К вопросу о происхождении Ивирского списка гомилий Фотия о нашествии россов на Константинополь // Byzantinoslavica. 42. Прага, 1981. С. 154–158.

10. Μυστακίδου Βασιλείου. Επισκοπικοί κατάλογοι // Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών. Τ. 12. Αθήνα, 1936. Σ. 139–238.

11. Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη ή Συλλογή ανεκδότων μνημείων της Ελληνικής Ιστορίας / επιστασία Κ. Ν. Σάθα. Τ. 3. Αθήνα, 1872. ριγ΄, 642 σ.

12. Центральний державний історичний архів України в місті Львові. Ф. 129, оп. 1, № 305.

13. Фонкич Б. Л. Палеография греческих грамот Львовского братства // Palaeoslavica. Прага, 2002. Т. X. № 2. С. 282–289.

14. Шустова Ю. Э. Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586—1788): Источниковедческое исследование. Москва, 2009. 648 с.

15. Фонкич Б. Л. «Кодекс» Львовского Успенского братства (к истории рукописи в конце 1580 — начале 1640-х гг.) // Россия и христианский Восток. Вып. 4-5. Москва, 2015. С. 140–162.

16. Ісаєвич Я. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVIII ст. Київ, 1966. 250 с.

17. Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст.: організаційна структура та правовий статус. Львів, 2010. XXIV, 832 с.

18. Фонкич Б. Л. Иерусалимский патриарх Феофан и Россия. Обзор греческих грамот Центрального государственного архива древних актов // Иерусалим в русской культуре / сост. и отв. ред. А. Л. Баталов, А. М. Лидов. Москва: Наука, 1994. С. 212–218.

19. Апанович К. О. Иерусалимский патриарх Феофан и восстановление православной иерархии 1620 года в Речи Посполитой: религиозный и политический аспекты // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А: гуманитарные науки. Новополоцк, 2013. № 9. С. 59–65.

20. Ченцова В. Г. Портреты иерусалимского патриарха Феофана на грамотах // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. Москва, 2015. Т. 3 (61). С. 136-137.

21. Грамота Иерусалимского патриарха Феофана, учреждающая при Киевском Богоявленском братстве, патриаршую Ставропигию. 1620. Мая 26 // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. Отдел III. Известия грамот и документов. Киев: типография Е. Я. Федорова, 1874. С. 61–63.

22. Сухих Л. А., Страшко В. В. До перебування 1620 року Єрусалимського патріарха Теофана в Києві // Архіви України. Київ, 2012. № 1. С. 217–229.

References

1. Petrushevich, A. S. (1868). *Akty, otnosiashchiesia k istorii yuzhno-zapadnoi Rusi* [The Acts on the history of South-West Rus]. Lviv. [In Russian].

2. *Diplomata statutaria a patriarchis orientalibus confraternitati stauropigianae leopoliensi a. 1586–1592 data.* (1895). Vol. 2. Lviv. [In Latin].

3. Chernukhin, Ye. (2000). *Hretski rukopysy u zibranniakh Kyieva. Kataloh* [Greek Manuscripts in the Collections of Kyiv. Catalogue]. Kyiv–Washington. [In Ukranian].

4. Chernukhin, Ye. (2011). *Kolektsiia rukopysiv ta arkhiv mytropolyta Andreia Sheptytskoho: Kataloh fondu XVIII Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Collection of manuscripts of Metropolitan Andrei Sheptytskyi: the Catalogue of the Fond 18 in the Institute of Manuscript of National V. I. Vernadskyi Library]. Kyiv. [In Ukrainian].

5. Chernukhin, Ye. (2007). Arkhiv Lvivskoi Hreko-Katolytskoi mytropolychoi konsystorii ta arkhiv Andreia Sheptytskoho v Instytuti rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho; pohliad arkheohrafa ta pytania rekonstrukctsii dzherel [The archives of the Lviv Greek-Catholic Metropolitan Consistory and the archives of Andrei Sheptytskyi in the Institute of Manucript of the National V. I. Vernadskyi Library of Ukraine: an archaeographer›s view and the issue of proveniences]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine], No. 11, pp. 3–15. Kyiv. [In Ukrainian].

6. Shestakova, N. (2001). Kolektsia arkhivu istorii unii u fondi «Hreko-katolytska mytropolycha konsystoria u Lvovi» v CDIAL Ukrainy [Collection of the Unia history in the

fond «Greek-Catholic Metropolitan Consistory in Lviv» in Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv]. In *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva* [Studies on Archives and Documents]. No. 7, pp. 61-65. Lviv. [In Ukrainian].

7. Fonkich, B. L. (1875). *Novye raboty po istorii grecheskoi kultury poslevizantiiskogo perioda* [New works on the Greek history of the Post-Byzantine period]. In *Vizantiiskii vremennik* [Byzantine Chronographer]. Vol. 36, pp. 194–199. Moscow. [In Russian].

8. *Kataloh perhamentnykh dokumentiv Centralnoho derzhavnoho istorychnoho arkhivu URSR u Lvovi. 1233–1799.* (1972). [Catalogue of the vellum documents in Central State Historical Archive of USSR in Lviv]. O. A. Kupchynskii, E. I. Ruzhyckyi. (Comps.). Kyiv. [In Ukranian].

9. Fonkich, B. L. (1981). K voprosu o proiskhozhdenii Ivirskogo spiska gomilii Fotia o nashestvii rossov na Konstantinopol [On the matter of the origin of the Iberian edition of the Photios' homilia about the Ross invasion into Konstantinopol]. In *Byzantinoslavica*. No. 42, pp. 154–158. Prague. [In Russian].

10. Μυστακίδου Βασιλείου. (1936). Επισκοπικοί κατάλογοι. In *Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*. Vol. 12, pp. 139–238. Αθήνα. [In Greek].

11. *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη ή Συλλογή ανεκδότων μνημείων της Ελληνικής Ιστορίας*. (1872). Κ. Ν. Σάθα (Comp.). Vol. 3. Αθήνα. [In Greek].

12. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v misti Lvovi [Central State Archive of Ukraine in the city Lviv]. Fond 129, Inventory 1, Unit 305. [In Greek].

13. Fonkich, B. L. (2002). Paleografia grecheskikh gramot Lvovskogo bratstva [Palaeography of the Greek charters to the Lviv Brothehood]. In *Palaeoslavica*. Vol. 10, No. 2, pp. 282–289. Prague. [In Russian].

14. Shustova, Yu. E. (2009). *Dokumenty Lvovskogo Uspenskogo Stavropigiiskogo bratstva (1586–1788): Istochnikovedcheskoe issledovanie* [The documents of the Lviv Dormition of Mary Stauropegian Brotherhood: sources' study]. Moscow. [In Russian].

15. Fonkich, B. L. (2015). «Kodeks» Lvovskogo Uspenskogo bratstva (k istorii rukopisi v kontse 1580 – nachale 1640-kh gg. [Codex of the Lviv Dormition of Mary Brotherhood (on the history of the manuscript in the late 1580s — the beginning of 1640s]. In *Rossia i Khristianskii Vostok* [Russia and the Christian East]. Is. 4–5, pp. 140–162. Moscow. [In Russian].

16. Isaevich, Ya. (1966). *Bratstva ta ikh rol u rozvytku ukrainskoi kultury XVI–XVIII st.* [Brotherhoods and their role in development of Ukrainian culture in the 16th–18th cc.]. Kyiv. [In Ukrainian].

17. Skocylias, I. (2010). *Halytska (Lvivska) yeparkhia XII–XVIII st.: orhanizatsiina struktura ta pravovyi status* [Halych (Lviv) episcopy in the 12th–18th cc.: organizational structure and juridical status]. Lviv. [In Ukrainian].

18. Fonkich, B. L. (1994). Ierusalimskii patriarkh Feofan i Rossia. Obzor grecheskikh gramot Tcentralnogo gosudarstvennogo arkhiva drevnikh aktov [Jerusalem Patriarch Theophanes and Russia. Review of the Greek charters in the Central State Archive of the Old Acts]. In *Ierusalim v russkoi kulture* [Jerusalem in Russian Culture]. A. L. Batalov and A. M. Lidov (Eds.). Pp. 212–218. Moscow. [In Russian].

19. Apanovich, K. O. (2013). Ierusalimskii patriarkh Feofan i vosstanovlenie pravoslavnoi ierarkhii 1620 goda v Rechi Pospolitoi: religioznyi I politicheskii aspekty [Jerusalem

Patriarch Theophanes and reinstallation of Orthodox hierarchy in 1620 in Rech Pospolita: religious and political aspects]. In *Vestnik Polotckogo gosudarstvennogo universiteta. Seria A: gumanitarnye nauki* [Bulletin of Polotsk State University. A Series: humanitarian studies]. No. 9, pp. 59–65. Novopolotck. [In Russian].

20. Chentsova, V. G. (2015). Portrety ierusalimskogo patriarkha Feofana na gramotakh [The portraits of Jerusalem Patriarch Theophanes in the charters]. In *Drevniaia Rus. Voprosy medievistiki* [Old Rus. Mediaeval Questions]. Vol. 3 (61), pp. 136–137. Moscow. [In Russian].

21. Gramota Ierusalimskogo patriarkha Feofana, uchrezhdayushchaia pri Kievskom Bogoiavlenskom bratstve, patriarshuiu stavropigiiu. 1620. Maia 26 [The charter of Jerusalem Patriarch Theophanes on establishing Stauropegia for Kyiv Theophany Brotherhood]. (1874). In *Sbornik materialov dla istoricheskoi topografii Kieva i ego okrestnostei. Otdel III. Izvestia gramot i dokumentov* [Collection of Materials on Historical Topography of Kyiv and Urban Areas. Pt. 3. Charters and Documents]. Kyiv: tipografia E. Ia. Fedorova. [In Russian].

22. Sukhix, L. A., Strashko, V. V. (2012). Do perebuvannia 1620 roku Yerusalymskoho patriarkha Feofana v Kyievi [About the visit of Jerusalem Patriarch Theophanes to Kyiv in 1620]. In *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine]. No. 1, pp. 217–229. [In Ukranian].

Yevhen Kostiantynovych Chernukhin,
Candidate of Philological Sciences,
Senior Researcher of Judaica Department, Institute of Manuscript
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
ORCID: 0000-0003-4906-0787
e-mail: geikle@hotmail.com

The Charter of the Ecumenical Patriarch Jeremias II to the Rohatyn Orthodox Brotherhood of the Nativity of the Blessed Virgin Mary (from the collection of Metropolitan Andrii Sheptytskyi preserved in the Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine)

The aim of the research is to consider the structure, contents and textual specifics of additional notes of the Charter issued by the Ecumenical Patriarch Jeremias II for the Rohatyn Orthodox Brotherhood of the Nativity of the Blessed Virgin Mary in 1589 as well as to provide the translation and review of the original text. **The methodology of the research** predefines complex application of comparative and empirical analysis of historical documents as well as use of specific methods of codicology and palaeography. **The scientific novelty.** The paper shows the results of the pilot profound research of the Greek Charter text. The data proving tempering with the document is presented and the personality of the person who altered the Charter is defined. The probable causes for editing the document are stipulated; the commentary on the additional notes is given; the illustrations, original text quotes and translations are provided. **Conclusions.** The Foundation Charter, that in 1589 was granted by The Ecumenical Patriarch Jeremias II to the Rohatyn Orthodox Brotherhood of the Nativity of the Blessed Virgin Mary, was signed and validated by the majority of Orthodox hierarches of the Polish–Lithuanian Commonwealth. Later in 1616–1617 the Charter was used as a tool for protection of the rights

and freedoms of the members of the Brotherhood of Rohatyn within the new political agenda. That entailed the tempering with the document with introduction of new regulations by Joasaph, the Metropolitan of Monemvasia, who left his signature on the altered Charter. The latter altered version of the Charter was later endorsed by Petro Mohyla, the Metropolitan of Kyiv.

Key words: Patriarch Jeremias II, Orthodox Brotherhoods, Rohatyn, Metropolitan Joasaph of Monemvasia, Patriarch's charters, Greek manuscripts.

Евгений Константинович Чернухин,
кандидат филологических наук,
старший научный сотрудник отдела фонда иудаики Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского
ORCID: 0000-0003-4906-0787
e-mail: geikle@hotmail.com

Грамота Вселенского патриарха Иеремии II православному братству Рождества Пресвятой Богородицы в Рогатине (из коллекции митрополита Андрея Шептицкого в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского)

Цель работы. Рассмотрение структуры, содержания, текстологических особенностей и сопутствующих записей грамоты, данной в 1589 г. Вселенским патриархом Иеремией II православному братству Рождества Пресвятой Богородицы в Рогатине, а также критическое издание текста и его перевода на украинский язык. **Методология** исследования включает комплексное использование сравнительного и эмпирического методов исследования исторических документов с привлечением специальных методов кодикологии и палеографии. **Научная новизна.** Впервые проведено текстологический анализ греческой грамоты, представлены сведения о позднейшем вмешательстве в первичный текст, установлена личность исполнителя. Высказаны предположения относительно цели внесения изменений, приведены и прокомментированы сопутствующие записи, представлены иллюстрации, оригинальный текст и перевод. **Выводы.** Выданная в 1589 г. Вселенским патриархом Иеремией II православному братству Рождества Пресвятой Богородицы в Рогатине учредительная грамота была подписана и вскоре подтверждена большинством православных иерархов Речи Посполитой. Позднее, в 1616–1617 годах, грамота была использована для дальнейшей защиты прав рогатинских братчиков. В текст грамоты были внесены соответствующие измененения рукою бывшего митрополита Монемвасийского Иоасафа, представителя Вселенского патриархата, который оставил на грамоте свою подтвердительную подпись. Этот измененный текст был позднее еще раз подтвержден митрополитом Киевским Петром Могилой.

Ключевые слова: патриарх Иеремия II, православные братства, Рогатин, митрополит Монемвасийский Иоасаф, патриаршие грамоты, греческие рукописи.

Стаття підготовлена 7 травня 2019 року;
подана до друку 14 травня 2019 року.

УДК 930.253 (477) (Коваленко А. Д.)
DOI: 10.15407/rksu.24.103

Юрій Володимирович Булгаков,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник відділу археографії
Інституту архівознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0002-9138-9132
e-mail: bulgakov_george@ukr.net

ДІЯЛЬНІСТЬ А. Д. КОВАЛЕНКА ЯК УЧЕНОГО СЕКРЕТАРЯ ПРЕЗИДІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР (1950–1954)

Мета роботи. Дослідити науково-організаційну роботу видатного українського вченого в галузі механіки, спеціаліста з теорії пружності і термопружності, доктора технічних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки, лауреата Державної премії УРСР, академіка АН УРСР Анатолія Дмитровича Коваленка у Президії АН УРСР, зокрема в її Вченому секретаріаті. **Методологія.** Застосовано джерелознавчі методи пошуку та аналізу документальних історичних джерел. Використання проблемно-хронологічного методу історичного дослідження дозволило висвітлити передумови, перебіг та результати професійної діяльності А. Д. Коваленка у Президії АН УРСР. **Наукова новизна.** Введено до наукового обігу архівні документи, в яких зафіксовано трудовий шлях А. Д. Коваленка у Президії АН УРСР. Окреслено та проаналізовано масив опублікованих документів, у яких наводиться інформація про діяльність А. Д. Коваленка як співробітника Президії АН УРСР. Уперше виокремлено та проаналізовано масив неопублікованих та опублікованих документів на предмет відображення в них науково-організаційної роботи А. Д. Коваленка у Президії АН УРСР. На основі документальної інформації висвітлено передумови, перебіг та результати професійної діяльності А. Д. Коваленка у Президії АН УРСР. **Висновки.** А. Д. Коваленко упродовж 1945–1954 рр. брав активну участь у забезпеченні функціонування Президії АН УРСР, зокрема в 1950–1954 рр. – на посадах ученого секретаря та головного вченого секретаря Президії АН УРСР. У результаті його діяльності було підготовлено низку документів (доповідних записок, листів, звернень, клопотань, доповідей, інформаційних повідомлень) із важливих напрямів діяльності Президії – організації наукових досліджень та підготовки наукових кадрів у АН УРСР загалом та в окремих інститутах і установах Академії.

Ключові слова: А. Д. Коваленко, Президія Національної академії наук України, Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, історія науки.

Актуальність теми дослідження. Однією з малодосліджених сфер науково-організаційної діяльності видатного українського вченого в галузі механіки, спеціаліста з теорії пружності і термопружності, доктора технічних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки, лауреата Державної премії УРСР, академіка АН УРСР Анатолія Дмитровича Коваленка (1905–1973) є робота у Президії АН УРСР, зокрема в її Вченому секретаріаті.

Створений у 1950 р. у зв'язку із значним розширенням обсягу робіт Президії АН УРСР, Учений секретаріат узяв на себе широкі обов'язки зі здійснення

© Ю. В. Булгаков, 2019

регулярної перевірки виконання планів науково-дослідних робіт інститутів АН УРСР, забезпечення виконання планів і завдань уряду та звітування перед Президією, відання підбором кадрів, передусім для слабких ділянок роботи наукових інститутів та установ АН УРСР [1, с. 213]. Актуальним завданням є висвітлення діяльності очільників Ученого секретаріату, від якої залежала ефективність його роботи загалом.

Аналіз досліджень і публікацій. Значний комплекс документів, у яких згадується прізвище А. Д. Коваленка у зв'язку з його роботою у Президії АН УРСР, опубліковано у збірниках документів і матеріалів «Історія Національної академії наук України» за 1946–1950 рр. та 1951–1955 рр. (2008, 2012). Кадрові переміщення А. Д. Коваленка по посадах у Президії АН УРСР зафіксовано в документах особової справи вченого, яка міститься в Архіві Президії НАН України, а також у документах особового архівного фонду А. Д. Коваленка, що зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Мета дослідження. У даній статті автор ставить за мету на основі аналізу архівних документів дослідити роботу А. Д. Коваленка у Президії АН УРСР, зокрема на посадах ученого секретаря, т. в. о. та в. о. головного вченого секретаря Президії АН УРСР.

Виклад основного матеріалу. Трудовий шлях А. Д. Коваленка у Президії АН УРСР розпочався в 1945 р. В особовій справі А. Д. Коваленка відклалася його власноручна заява на ім'я віце-президента АН УРСР О. В. Палладіна від 1 жовтня 1945 р. із проханням зарахувати його консультантом Планової комісії по технічному відділенню [2, с. 17]. Про успішне задоволення заяви та проходження А. Д. Коваленком випробувального терміну свідчить те, що з квітня 1946 р. його було переведено на ставку в 900 крб. на місяць [2, с. 22]. На додачу до обов'язків консультанта на нього в жовтні 1946 р. та липні 1947 р. було покладено обов'язки вченого секретаря Відділу технічних наук АН УРСР на час профвідпусток О. М. Міляха [2, с. 25, 28].

А. Д. Коваленко працював на посаді консультанта Планової комісії до січня 1951 р., коли його було звільнено за скороченням штатів [2, с. 95]. Із 1949 р. вченого включили до складу членів спеціалізованих комісій АН УРСР із будівництва газових турбін: у 1949 р. – Комісії з комплексної проблеми газових турбін під керівництвом професора І. Т. Швеця, до якої входили також академіки АН УРСР Г. Ф. Проскура та А. О. Лобко, члени-кореспонденти АН УРСР І. М. Францевич та А. П. Філіппов [1, с. 135]; у 1957 р. – Комісії з комплексної проблеми «Газові турбіни» у складі академіків І. Т. Швеця (голова) та Г. Ф. Проскури, членів-кореспондентів І. М. Францевича (заступник голови), А. П. Філіппова, Л. О. Шубенка-Шубіна та інших, в якій А. Д. Коваленко був заступником голови комісії [3, с. 152].

Діяльність А. Д. Коваленка на посаді вченого секретаря Президії АН УРСР припала на 1950–1954 рр. 18 серпня 1950 р. на засіданні Президії АН УРСР було утворено Вчений секретаріат Президії. Посаду головного вченого секретаря обійняв професор І. Т. Швець, ученими секретарями стали А. Д. Коваленко та

Ф. П. Шевченко [1, с. 213]. Під час відряджень, відпусток та у зв'язку з хворобою головного вченого секретаря Президії АН УРСР виконання обов'язків головного вченого секретаря покладали на А. Д. Коваленка [2, с. 90, 92, 94, 149, 150; 4, с. 42, 347; 5, с. 11 зв.–12 зв.]. Упродовж 27 січня – 25 березня 1953 р. він був т. в. о. головного вченого секретаря Президії АН УРСР між каденціями І. Т. Швеця та О. Н. Щербаня [4, с. 214, 229].

У протоколах засідань Президії АН УРСР висвітлено широкий спектр науково-організаційних проблем, якими опікувався А. Д. Коваленко. Зокрема, він виступав на засіданнях Президії із ґрунтовними доповідями про проблемно-тематичні плани інститутів і установ АН УРСР на 1951–1955 рр. [1, с. 219], про виконання госпдоговірної тематики інститутами Відділу технічних наук та Відділу сільськогосподарських наук АН УРСР [1, с. 231], про виконання постанови РМ УРСР від 22 квітня 1952 р. № 1044 «Про результати науково-дослідних робіт Інституту використання газу в комунальному господарстві та промисловості АН УРСР за 1951 р. і про тематичний план інституту на 1952 р.» [4, с. 152–153], про виконання плану підготовки наукових кадрів по АН УРСР за 1952 р. [4, с. 217], про подальший розвиток робіт Інституту машинознавства і сільськогосподарської механіки АН УРСР [4, с. 304].

Учений також зробив короткі інформаційні повідомлення про організацію дискусій і розгортання наукової критики і самокритики в АН УРСР [4, с. 37], про розробку Інститутом економіки АН УРСР питань, пов'язаних з економічним обґрунтуванням проектування Каховської ГЕС [4, с. 102], про присудження Президією АН СРСР премії імені Л. І. Мандельштама (з фізики) в 1952 р. члену-кореспонденту І. М. Ліфшицю за цикл робіт у галузі динамічної теорії кристалів [4, с. 218].

Як ученого секретаря Президії АН УРСР А. Д. Коваленка було включено до складу різноманітних комісій Президії АН УРСР: Комісії науково-технічного постачання Президії АН УРСР, яку очолили В. Є. Лашкарьов (голова) та член-кореспондент П. С. Кучеров (заступник) [4, с. 20]; комісії науково-технічного постачання АН УРСР під керівництвом віце-президента АН УРСР академіка Г. М. Савіна у складі академіків Ф. П. Бєлянкіна, В. Є. Лашкарьова, членів-кореспондентів – П. В. Головіна, П. М. Василенка та ін. [4, с. 126]; Комісії з історії науки і техніки АН УРСР у складі академіків В. В. Данилевського (голова), Б. В. Гнєденка, А. В. Думанського, О. І. Душечкіна, Р. Є. Кавецького, В. М. Корецького, Й. З. Штокала, членів-кореспондентів Є. В. Звєрезомба-Зубовського, О. С. Давидова, О. П. Маркевича та ін. [4, с. 105]; комісії для складання проекту нового Статуту АН на чолі з академіком О. В. Палладіним, до якої також входили члени Президії – академіки – П. С. Погребняк, М. П. Семененко, І. Т. Швець (заступник голови), П. О. Свириденко, М. М. Доброхотов, П. А. Власюк, М. Е. Омельяновський, Ф. П. Бєлянкін, В. М. Корецький, О. І. Білецький, А. І. Кіпріанов, А. В. Думанський, О. І. Душечкін, член-кореспондент П. С. Кучеров [1, с. 242]; комісії в складі академіків О. В. Палладіна, П. С. Погребняка та М. П. Семененка з підготовки інструкції для проведення виборів у дійсні члени та члени-кореспонденти АН УРСР [4, с. 45].

А. Д. Коваленко брав участь у налагодженні планово-звітної діяльності АН УРСР у складі комісії під головуванням академіка Ф. П. Бєлянкіна з детального опрацювання плану розвитку поліграфічної бази АН на 1951–1955 рр. та організації друкарні закритого типу [1, с. 230]; комісії у складі віце-президента академіка П. С. Погребняка, академіка О. І. Душечкіна та інших учених із доопрацювання проекту постанови щодо звіту про роботу Ради з вивчення продуктивних сил УРСР АН УРСР за 1950 р. [4, с. 43]. Президія АН УРСР також зобов'язала А. Д. Коваленка та начальника Відділу спеціальних робіт АН УРСР С. М. Бухала розробити пропозиції щодо покращання контролю за виконанням установами АН УРСР урядових постанов із науково-дослідних робіт, про впорядкування в установах звітності й організації обліку виконання планів, поліпшення контролю за виконанням установами рішень Президії АН УРСР [4, с. 184].

Ученого залучали до організації та проведення наукових форумів АН УРСР, зокрема до організації в 1951 р. спільно з головою Відділу технічних наук АН УРСР академіком М. М. Доброхотовим заходів із відзначення 75-річчя від дня народження і 50-річчя науково-педагогічної діяльності академіка Г. Ф. Проскури в Харкові [4, с. 30] та наукової конференції молодих учених АН УРСР у складі оргкомітету: академіки – Президент АН УРСР О. В. Палладін (голова), М. П. Семененко (заступник), М. Е. Омеляновський, М. М. Доброхотов, П. А. Власюк, П. О. Свириденко, А. І. Кіпріанов, Б. В. Гнєденко, О. І. Білецький та ін. [4, с. 48]. У 1953 р. А. Д. Коваленка планували відрядити до Москви у групі представників від АН УРСР для участі в роботі XII сесії Ради з координації наукової діяльності академій наук союзних республік, однак замість нього відрядили заступника директора з наукової частини Інституту будівельної механіки АН УРСР, к. т. н. М. М. Студзинського [4, с. 215].

Працюючи у Вченому секретаріаті Президії АН УРСР, А. Д. Коваленко долучився до створення комплексу важливих документів: доповідних записок, листів, звернень та клопотань Президії АН УРСР до вищих державних органів України щодо необхідності відновлення діяльності Інституту мінеральної сировини АН УРСР [6, с. 272–274], про передачу Чернівецької сейсмічної станції до складу Академії [6, с. 274–275], про затвердження списку академічних журналів [6, с. 389–390], про виділення додаткових коштів на ремонтно-реставраційні роботи пам'яток архітектури [6, с. 394], про сприяння впровадженню у промисловість нової технології виробництва чавуну, розробленої Інститутом машинознавства і сільськогосподарської механіки АН УРСР [6, с. 408–409], щодо вирішення питання соціально-правового забезпечення команди експедиційного морського судна Інституту гідробіології АН УРСР [6, с. 410–411], передавання майна і приміщення ліквідованого Українського геологічного управління Інституту геологічних наук АН УРСР [6, с. 411–412], прискорення вирішення питання створення заповідника «Кам'яна могила» [6, с. 532–533], а також довідки про роботу та перспективи діяльності заповідника АН УРСР «Ольвія» [6, с. 457–459]; довідок Президії АН УРСР про наявні площі установ Академії, для яких заплановано

капітальне будівництво й необхідні додаткові асигнування для його здійснення [6, с. 276–278] та про підготовку наукових кадрів через аспірантуру в 1946–1950 рр. [7, с. 475–476], а також звіту про виконання плану підготовки наукових кадрів у АН УРСР у 1952 р. [6, с. 400–404]; постанови Президії АН УРСР про поліпшення організації книгообміну між установами АН УРСР та зарубіжними країнами [6, с. 395]; витягу з протоколу засідання бюро Відділу фізико-математичних і хімічних наук АН УРСР щодо схвалення положення про Астрономічний комітет АН УРСР та складу його бюро [6, с. 249]; повідомлення Президії АН УРСР про проведення в 1953 р. першого конкурсу наукових робіт у галузі медичних наук на присудження премії імені академіка О. О. Богомольця [6, с. 465].

У зв'язку з перевантаженням на основній роботі як завідувача відділу технічної теорії пружності в Інституті будівельної механіки АН УРСР А. Д. Коваленко був змушений написати заяву із проханням звільнити його з посади вченого секретаря Президії АН УРСР. Заява була задоволена постановою Президії АН УРСР від 18 червня 1954 р. За сумлінну й бездоганну роботу А. Д. Коваленко отримав подяку [8, с. 1].

Наукова новизна. Уперше виокремлено та проаналізовано масив неопублікованих та опублікованих документів на предмет відображення в них науково-організаційної роботи А. Д. Коваленка у Президії АН УРСР. На основі документальної інформації висвітлено передумови, перебіг та результати професійної діяльності А. Д. Коваленка у Президії АН УРСР.

Висновки. А. Д. Коваленко упродовж 1945–1954 рр. брав активну участь у забезпеченні функціонування Президії АН УРСР, зокрема в 1950–1954 рр. – на посадах вченого секретаря, т. в. о. та в. о. головного вченого секретаря Президії АН УРСР. У результаті його діяльності було підготовлено низку документів (доповідних записок, листів, звернень, клопотань, доповідей, інформаційних повідомлень) із важливих напрямів діяльності Президії – організації наукових досліджень та підготовки наукових кадрів у АН УРСР загалом та в окремих інститутах і установах Академії.

Список використаних джерел

1. Історія Національної академії наук України, 1946–1950. Ч. 2: Додатки / упоряд.: Л. М. Яременко, С. В. Старовойт, О. М. Березовський, В. А. Кучмаренко; редкол.: О. С. Онищенко (гол. ред.) [та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2008. 716 с.

2. Архів Президії НАН України. Особова справа академіка АН УРСР Коваленка Анатолія Дмитровича. Т. 1. 173 арк.

3. Історія Національної академії наук України, 1956–1960. Ч. 2: Додатки / редкол.: О. С. Онищенко (гол. ред.) [та ін.]; упоряд.: Л. М. Яременко, Г. В. Індиченко, С. В. Старовойт, О. І. Вербіцька, С. М. Коваленко, О. А. Лук'янець, І. В. Шарабанова, Л. О. Шеремета, І. М. Шихненко; НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства. Київ, 2016. 1064с.

4. Історія Національної академії наук України, 1951–1955. Ч. 2: Додатки / НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; редкол.: О. С. Онищенко (гол. ред.) [та ін.]; упоряд.: Л. М. Яременко, С. В. Старовойт, Г. В. Індиченко, О. І. Вербіцька, С. М. Коваленко, Є. С. Костюк, І. М. Шихненко. Київ, 2012. 916 с.

5. ІА НБУВ. Ф. 102. Оп. 4. Спр. 46а. 105 арк.

6. Історія Національної академії наук України, 1951–1955. Ч. 1: Документи і матеріали / НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; редкол.: О. С. Онищенко (гол. ред.) [та ін.]; упоряд.: Л. М. Яременко, С. В. Старовойт, Т. В. Брязкало, Г. В. Індиченко. Київ, 2012. 884 с.

7. Історія Національної академії наук України, 1946–1950. Ч. 1: Документи і матеріали / упоряд.: Л. М. Яременко, С. В. Старовойт, О. М. Березовський, В. А. Кучмаренко; редкол.: О. С. Онищенко (гол. ред.) [та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2008. 604 с.

8. ІА НБУВ. Ф. 102. Оп. 2. Спр. 14. 1 арк.

References

1. Yaremenko, L. M., Starovoit S. V., Berezovskyi, O. M., Kuchmarenko, V. A. (2008). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1946–1950. Chastyna 2: Dodatky* [History of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1946–1950. Part 2: Appendix]. Kyiv. [In Ukrainian]; Onyshchenko, O. S. (Ed., Comp.)

2. Archive of Presidium of National Academy of Sciences of Ukraine. *Osobova sprava akademika Kovalenka Anatoliya. Dmytrovycha* [Personal record of academician Kovalenko Anatoliy Dmytrovych]. Vol. 1, Unit 173. [In Russian, Ukrainian].

3. Yaremenko, L. M., Indychenko H. V., Starovoit S. V., Verbitska, O. I., Kovalenko S. M., Lukianets, O. A., Sharabanova, I. V., Sheremeta, L. O., Shykhnenko, I. M. (2016). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1956–1960. Chastyna 2: Dodatky* [History of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1956–1960. Part 2: Appendix]. Kyiv. [In Ukrainian]; Onyshchenko, O. S. (Ed., Comp.)

4. Yaremenko, L. M., Indychenko H. V., Starovoit S. V., Verbitska, O. I., Kovalenko, Kostiuk Y. S., Shykhnenko, I. M. (2012). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1951–1955. Chastyna 2: Dodatky* [History of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1951–1955. Part 2: Appendix]. Kyiv. [In Ukrainian]; Onyshchenko, O. S. (Ed., Comp.)

5. Fond 102, Inventory 4, Unit 46a, 105 folios. Institute of Archival Studies at V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Russian].

6. *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1951–1955. Pt. 1: Dokumenty i materialy* [History of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1951–1955. Part 1: Documents and materials]. (2012). L. M. Yaremenko, S. V. Starovoit, T. V. Briazkalo, H. V. Indychenko (Comp.), O. S. Onyshchenko (Ed.). Kyiv. [In Ukrainian].

7. Yaremenko, L. M., Starovoit S. V., Berezovskyi, V. A., Kuchmarenko, V. A. (2008). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1946–1950. Chastyna 1: Dokumenty i materialy*

[History of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1951–1955. Part 2: Appendix]. Kyiv. [In Ukrainian]; Onyshchenko, O. S. (Ed., Comp.)

8. Fond 102, Inventory 2, Unit 14, 1 folio. Institute of Archival Studies, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Russian].

Yurii Volodymyrovych Bulhakov,
Candidate of Historical Sciences,
Researcher of the Department of Archaeography, Institute of Archival Studies,
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
ORCID: 0000-0002-9138-9132
e-mail: bulgakov_george@ukr.net

Activities of A. D. Kovalenko as Scientific Secretary of the Presidium of the Academy of Sciences of the UkrSSR (1950–1954)

The aim of the research is to study scientific-organizational work of the prolific Ukrainian scientist in the sphere of mechanics, expert in the theory of elasticity and thermoelasticity, Doctor of technical sciences, professor, Honoured Man of Science and Technology, Laureate of the State prize of the UkrSSR, academician of the Academy of Sciences of the UkrSSR Anatolii Dmytrovych Kovalenko at the Presidium of the Academy of Sciences of the UkrSSR, and particularly at its Scientific Secretariat. **Methodology of the research.** Source study methods have been used to search and analyse the documentary historical sources. The usage of problematic-chronological method of historical research allowed defining the premise, course, and results of the professional activities of A. D. Kovalenko at the Presidium of the Academy of Sciences of the UkrSSR. **Scientific novelty.** Archival documents, which note the working course of A. D. Kovalenko within the Presidium of the Academy of Sciences, have been introduced into scientific circulation. The array of documents containing information on A. D. Kovalenko's activities as the employee at the Presidium of the Academy of Sciences has been defined and analysed. The array of earlier unreleased and unpublished documents has been analysed for the first to determine the scope of their reflection of the course and results of A. D. Kovalenko's professional activities at the Presidium of the Academy of Sciences. **Conclusions.** A. D. Kovalenko took an active part in ensuring the continuing functioning of the Presidium of the Academy of Sciences throughout 1945–1954 time frame. The research also analysed the time of his service on the post of the Head Scientific Secretary at the Presidium of the Academy of Sciences throughout the period of 1950–1954. A series of documents has been prepared as a result (memos, letters, addresses, petitions, reports, informational messages) concerning the important spheres of the Presidium's activities – organisation of scientific researches and preparation of scientific staff at the Academy of Sciences of the UkrSSR overall as well as at the separate institutions and foundations of the Academy.

Key words: Anatolii Kovalenko, Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Archival Studies at the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, history of science.

Юрий Владимирович Булгаков,
кандидат исторических наук,
научный сотрудник отдела археографии Института архивоведения
Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского
ORCID: 0000-0002-9138-9132
e-mail: bulgakov_george@ukr.net

Деятельность А. Д. Коваленко как ученого секретаря Президиума Академии наук УССР (1950–1954)

Цель работы. Исследовать научно-организационную работу выдающегося украинского ученого в области механики, специалиста по теории упругости и термоупругости, доктора технических наук, профессора, заслуженного деятеля науки и техники, лауреата Государственной премии УССР, академика АН УССР Анатолия Дмитриевича Коваленко в Президиуме АН УССР, в частности в ее Ученом секретариате. **Методология.** Применены источниковедческие методы поиска и анализа документальных исторических источников. Использование проблемно-хронологического метода исторического исследования позволило осветить предпосылки, ход и результаты профессиональной деятельности А. Д. Коваленко в Президиуме АН УССР. **Научная новизна.** Введены в научный оборот архивные документы, в которых зафиксирован трудовой путь А. Д. Коваленко в Президиуме АН УССР. Определен и проанализирован массив опубликованных документов с информацией о деятельности А. Д. Коваленко как сотрудника Президиума АН УССР. Впервые выделен и проанализирован массив неопубликованных и опубликованных документов на предмет отражения в них научно-организационной работы А. Д. Коваленко в Президиуме АН УССР. На основании документальной информации освещены предпосылки, ход и результаты профессиональной деятельности А. Д. Коваленко в Президиуме АН УССР. **Выводы.** А. Д. Коваленко в 1945–1954 гг. активно участвовал в обеспечении функционирования Президиума АН УССР, в частности в 1950–1954 гг. – на должностях ученого секретаря и главного ученого секретаря Президиума АН УССР. В результате его деятельности был подготовлен ряд документов (докладных записок, писем, обращений, ходатайств, докладов, информационных сообщений) по важным направлениям деятельности Президиума – организации научных исследований и подготовки научных кадров в АН УССР в целом и в отдельных институтах и учреждениях Академии.

Ключевые слова: А. Д. Коваленко, Президиум Национальной академии наук Украины, Институт архивоведения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского, история науки.

Стаття підготовлена 5 червня 2019 року;
подана до друку 10 червня 2019 року.

Розділ

2

ІСТОРІЯ КНИЖКОВИХ КОЛЕКЦІЙ ТА ЗІБРАНЬ

УДК 091.5:2-523.6(477-25)"16-17"(084.11)
DOI: 10.15407/rksu.24.111

Гліб Миколайович Юхимець,
кандидат мистецтвознавства, доцент,
завідувач відділу образотворчих мистецтв
Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0002-8055-5617
e-mail: library@nbuv.gov.ua

Ірина Іванівна Цинковська,
молодший науковий співробітник
відділу образотворчих мистецтв
Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0003-4674-5633
e-mail: library@nbuv.gov.ua

ОБРАЗ СВЯТОГО МИКОЛАЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ГРАВЮРІ XVII–XVIII ст.

Мета роботи. Дослідження іконографії образу св. Миколая Чудотворця в українській гравюрі доби Бароко, композиційної структури, принципів побудови, семантики гравюри цього тематичного циклу на матеріалах ілюстрованих українських кириличних стародруків, мідних гравірувальних дощок українських друкарень XVII–XVIII ст. та відбитків з них, що зберігаються у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. **Методологія дослідження** базується на застосуванні іконографічного та іконологічного методів, а також порівняльного мистецтвознавчого аналізу втілення образу св. Миколая в іконописі та гравюрі. **Наукова новизна** дослідження полягає в розширенні уявлень щодо іконографії образу св. Миколая Чудотворця в українському сакральному мистецтві доби Бароко. Вперше на матеріалах різних видів образотворчого мистецтва (іконопис, монументальний живопис, станкова гравюра та книжкова ілюстрація) прослідковано іконографію образу св. Миколая в українській гравюрі (одноосібних зображеннях та житійних клеймах) зазначеного хронологічного періоду, її особливості й відмінності від іконографії св. Миколая в українському іконописі. **Висновки.** У статті відзначається, що українські гравери доби Бароко, зображаючи св. Миколая Чудотворця, перенесли акцент із сакрального образу символу, притаманного іконопису, на створення образу, максимально наближеного до реального життя, і тим самим збагатили не лише канонічні іконографічні схеми образу св. Миколая, але й значно розширили тематику та сюжети його житійного циклу в ілюстраціях на сторінках українських стародруків.

Ключові слова: українська гравюра, мідні гравірувальні дошки, ілюстрація, ініціал-ілюстрація, Акафісти, св. Миколай Чудотворець.

© Г. М. Юхимець, І. І. Цинковська, 2019

Актуальність теми дослідження. Іконографія образу св. Миколая Чудотворця як окрема тематика в дослідженні української станкової та книжкової гравюри XVII–XVIII ст. доволі довго залишалася поза увагою мистецтвознавців. У монографіях та наукових статтях, присвячених історії української гравюри доби Бароко, на відміну від іконопису, іконографія образу св. Миколая не досліджувалася.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У фундаментальній праці Любові Бурковської та низці її наукових статей системно розкрито ґенезу, іконографію та семантику образу св. Миколая в українському іконописі XIV–XVI ст., досліджено закономірності та принципи побудови житійних ікон. У текстовій частині публікацій, присвячених різним видам українського мистецтва доби Бароко (ікони, твори дрібної пластики, гравюри тощо), про образ св. Миколая лише згадується, а в ілюстраціях – серед інших – зустрічаються поодинокі репродукції творів, присвячених св. Миколаю Чудотворцю (див. список використаних джерел).

Мета дослідження. Вивчення іконографії образу св. Миколая Чудотворця в українській гравюрі доби Бароко на матеріалах ілюстрованих українських кириличних стародруків, мідних гравірувальних дощок українських друкарень XVII–XVIII ст. та відбитків із них, що зберігаються у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Аналіз іконографічних схем зображення св. Миколая у творах української гравюри, показ їхньої оригінальності й відмінності від українського іконопису.

Виклад основного матеріалу дослідження. Образ св. Миколая Чудотворця в українському сакральному мистецтві має майже тисячолітню історію і багаті традиції його втілення. Навіть та невелика частка пам'яток, що збереглася до нашого часу, вражає чисельністю і надзвичайним розмаїттям зображень св. Миколая в мозаїках, монументальних розписах, іконах, мініатюрах, скульптурах, гравюрах. Але починаючи з XIX ст. українські науковці передусім зосереджувалися на дослідженнях текстів, пов'язаних із життям і культом св. Миколая Чудотворця. Образ Святителя в образотворчому мистецтві розглядався переважно в межах загальної проблематики. Першим комплексним мистецтвознавчим дослідженням образу св. Миколая в образотворчому мистецтві (конкретніше, в українському іконописі XIV–XVI ст.) стала низка статей та опублікована 2015 р. монографія Любові Бурковської [1; 2; 3; 4; 5; 6]. Саме публікації київської мистецтвознавиці спонукали авторів статті здійснити розвідку щодо втілення образу св. Миколая Мірлікійського в українській гравюрі XVII–XVIII ст. Об'єктом дослідження стали станкові гравюри, ілюстрації в українських кириличних стародруках та мідні гравірувальні дошки українських друкарень, що зберігаються у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Із розповсюдженням в Україні книгодрукування й опануванням технікою деревориту, а згодом і мідериту, розпочинає динамічно розвиватися мистецтво книжкової та станкової гравюри. За відносно невеликий період часу, від першої відомої на сьогодні української друкованої книги 1574 р. та початку розповсюдження друкарської справи, талановиті українські гравери вже в XVII та XVIII ст.

досягли високої майстерності як у художньому оздобленні книг, так і в станковій гравюрі. В ілюструванні книг, зображеннях образів Христа і Богоматері, святих, біблійних і євангельських сюжетів, у панегіричних композиціях, портретному жанрі українські майстри створили чимало шедеврів, які становлять самобутнє явище в європейській гравюрі доби Бароко.

В українській гравюрі XVII–XVIII ст. найбільше зображень Миколая Чудотворця, сцен із його життя і діянь міститься у стародруках[1], насамперед в ілюстративних циклах до Акафіста Святителю Миколаю. Починаючи з видань першої третини XVII ст. українськими граверами було відпрацьовано усталений принцип ілюстрування тексту Акафіста Миколаю Мірлікійському: на лівому аркуші розвороту міститься гравюра-ікона святого, а на правому – угорі заставка із його зображенням[2] і під заставкою червоною фарбою – назва розділу книги «Акафист Святителю Христову Чудотворцю Миколаю...». Кожен кондак та ікос Акафіста ілюстрований відповідною до його змісту сюжетною композицією. В одних виданнях – це мініатюрного розміру прямокутного вертикального формату гравюра, в інших – ініціальна літера-ілюстрація. Іноді образ св. Миколая зустрічається в композиції титулів, як це можемо бачити у виданні 1660 р. (Іоаникій Галятовский. Казания приданыи до книги Ключ разуменія названом. Київ, друкарня лаври), де в долішній частині рамки між зображеннями євангелістів Луки і Марка в медальйоні розміщене поясне зображення св. Миколая.

Одне з ранніх відомих втілень образу св. Миколая в українській гравюрі знаходимо в ілюстраціях книги «Акафисти» (Київ, друкарня лаври, 1629). За композицією, – це поясне одноосібне зображення святого, подібне до традиційного образу в іконописі[3]. Професор Федір Титов висловив припущення, «що оригіналом для надрукованого в Акафістах 1629 р. зображення Святителя Миколая міг бути образ цього Святителя, який до сьогодні знаходився на стіні економічної брами [Києво-Печерської] Лаври» [13, с. 184]. Як і на іконах, св. Миколай зображений в єпископському облаченні без митри, з Євангелієм і благословляючим

---

[1] *186. Акафисти. Київ, друкарня лаври, 1. IV 1629; 251. Акафисти успінню богородиці, Миколаю та ін. Київ, друкарня лаври, 8.XI 1636; 386. Акафисти Христу, богородиці і св. Миколаю. Київ, друкарня лаври, 13. IX 1654; 395. Галятовський Іоаникій. Ключ разумѣнія. Київ, друкарня лаври, 3. I 1659; 398. Галятовський Іоаникій. Казання приданыи до книги Ключ разумѣнія названой. Київ, друкарня лаври, 1660; 411. Акафисти. Київ, друкарня лаври, 21. V 1663; 412. Галятовський Іоаникій. Ключ разумѣнія. Львів, друкарня Михайла Сльозки, 18. VIII 1663; 420. Галятовський Іоаникій. Ключ разумѣнія. Львів, друкарня Михайла Сльозки, 30. IX 1665; 429. Акафисти з канонами. Київ, друкарня лаври, 1666; 546. Пречистыи акафисти. Київ, друкарня лаври, IX 1677. Тут і далі в тексті і посиланнях бібліографічний опис стародруків подається за: Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам»ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні. Львів : Вид-во при Львів. держ. ун-ті вид. об-ня «Вища школа», 1981–1984. Кн. 1: (1574–1700); Львів, 1981. 135 с. Кн. 2. Ч. 1: (1701–1764); Львів, 1984. 131 с. Кн. 2. Ч. 2: (1765–1800); Львів, 1984. 127 с. Цифра перед назвою книги означає порядковий номер каталожного опису.*

[2] *Іноді зустрічається заставка із зображенням образу Ісуса Христа, – як у виданні «Акафисти з стихарями і канонами». Львів, друкарня братства. 1699.*

[3] *«…найдавнішим і найпоширенішим типом ікон св. Миколи у візантійському і давньоруському мистецтвах XI – першої половини XIV ст. були поясні одноосібні зображення святого», але вони «не були характерними для галицького малярства кінця XIV– XVI ст.». Див.: Бурковська Л. В. [1, с. 168].*

жестом правиці; по сторонах німбу, за розмірами меншого від голови святого, розміщено зображення Богородиці з омофором та Ісуса Христа з книгою Євангелія, позначені написами над ними. У горішніх кутах напис: *Стꙋый* (ліворуч), *Ніколае* (праворуч). Від іконописців український гравер успадкував не лише композиційну схему, а й характерні риси обличчя св. Миколая. Але його цілком самостійне художньо й технічно досконале творіння вражає вишуканою графічною декоративністю: впевнена лінія абрису маюнка постаті пружна й вивірена; делікатне штрихування короткими лініями, не порушуючи площинності білого аркуша, створює відчуття об'єму, а ретельно прорисовані рослинні орнаменти, що прикрашають єпископське облачення святого і широку прямокутну рамку гравюри, надають неповторної витонченості. Гравюру, вірогідно, гідно оцінили українські друкарі, що зберегли дошку, з якої майже через півстоліття була надрукована ілюстрація у книзі «Пречестныи акафисти» (Київ, друкарня лаври, 1677). У цьому виданні під образом св. Миколая розміщено ще й віршований текст: *Се есть Іерархъ Мѵрейскагѡ Града, Пастыръ же Добрый Словеснагѡ Стада. Добрѹ Пастырѹ Хрꙋтѹ сый Ревнитель, Дшꙋъ иншихъ Бодрый й Чѹдный Хранитель*[1]. Він разом із гравюрою вміщений у зовнішню широку геометрично-рослинну орнаментальну рамку, вкомпоновану з виливних прикрас.

Ілюстрація із зображенням Святителя Миколая роботи українського штихаря монограми «ЛМ» у книзі «Акафисти успінню Богородиці, Миколаю та ін.» (Київ, друкарня лаври, 1636) є прикладом творчого використання й трансформації гравером традицій українського сакрального мистецтва. Композиція середника нагадує фрагмент українського різьбленого іконостаса та церковне шитво[2]. Постать святого повністю займає площину, визначену аркою, яка спирається на дві струнки круглі колонки, капітелі і бази яких декоровані вишуканою орнаментальною різьбою. Площина над аркою заповнена орнаментальною композицією із зображенням херувима. Арковий простір заповнює фронтальна постать св. Миколая в парадному єпископському облаченні без митри. Риси

[1] *«Си єсть Іерархъ Мірєйскаго Града, / Пастиръ же Добрый Словєснаго Стада. / Добру Пастыру Христу сєй Рєвнитель, / Лишъ иншихъ Бодрый й Чудный Хранитель».*

[2] *Іконостас церкви Св. Духа м. Рогатина (др. пол. XVII ст., Івано-Франківщина); Іконостас церкви св. Юрія (XVI–XVII ст., м. Дрогобич); Іконостас П'ятницької церкви (бл. 1648 р., Львів); Фрагмент Єпитрахилі з композиціями «Благовіщення» і «Костянтин та Олена» (XVII ст., Національний Києво-Печерський історико-краєзнавчий заповідник).*

його обличчя, високе чоло, зачіска, борода, жест благословляючої правиці, Євангеліє в розкішно оздобленій оправі, притиснуте до грудей лівою рукою, зображення над плечима у небесах на хмаринах Ісуса Христа з Євангелієм та Богородиці з омофором близькі до канонів українського іконопису. Обабіч і знизу середника розміщено клейма житійного циклу. Над середником та клеймами – пояснювальні тексти українською мовою. У вертикальних прямокутних клеймах площини із зображеннями житійних сцен мають формат круглої арки. Глядач бачить подію немов крізь арковий отвір. За тематикою, три з десяти зображених житійних сюжетів присвячені народженню та юності святого. Житійний цикл гравюри розпочинається з «Різдва св. Миколая» (угорі праворуч), під ним – «Хрещення» і нижче – «Приведення в науку». Така увага до тематики народження та юності святого відповідає християнській традиції. Адже чудесні події, що мали місце при народженні Миколая Чудотворця, свідчили про факт його богообраності[1]. Під третім клеймом лівого бічного ряду розташоване клеймо на тему хіротонії із сюжетами: «Посвячення в диякони», ліворуч від якого під середником – композиція «Посвячення в єпископи». Як і в українських іконах, у першому з названих клейм бачимо св. Миколая безбородим і безвусим юнаком, а у другому – літнім чоловіком із бородою й вусами. У двох перших клеймах ліворуч від середника зображено історію про трьох воєначальників: «Св. Миколай з'являється цареві Костянтину уві сні», під ним – «Св. Миколай утішає трьох стратилатів у темниці». Нижче розташоване клеймо із зображенням одного з перших широковідомих прижиттєвих діянь св. Миколая «Порятунок трьох мужів від страти». Житійний ряд гравюри завершують дві композиції – «Успіння св. Миколая» та «Врятування потопаючого Дмитрія», які належать до чудесних діянь святого після смерті.

[1] *Бурковська Л. В. [1, с. 246]. Гравюр із зображенням св. Миколая з житійними клеймами небагато, але у відомих авторам пам'ятках тематика народження та юності представлена трьома сюжетами: «Різдво св. Миколи», «Хрещення» і «Приведення в науку». У стародруках ця тематика також відображена на сторінках друкованого тексту гравюрами мініатюрного розміру або сюжетними ініціальними літерами.*

Не зупинятимемося окремо на кожній із десяти композицій. Придивімося до деяких із них, спробуємо проаналізувати ключові відмінності художнього мислення гравера та іконописця. Насамперед, відмінність у розумінні співвідношення між постатями дійових осіб і середовищем, в якому вони живуть та діють у зображених історіях. Творець ікони байдужий до подробиць пейзажу та інтер'єру. Йому достатньо лише натяку на небо, землю, морську стихію, архітектуру, дерева, квіти, тобто на середовище, в якому відбуваються зображені події. Усі ці зображення є лише символами середовища, з якими пов'язані дійові особи житійних історій. Гравер, а особливо ілюстратор книги, мислить інакше. Він, насамперед, є оповідачем, для якого важливі кожна деталь, усі подробиці зображуваної події: де вона відбувається і як взаємодіють й рухаються в реальному просторі дійові особи. Саме таким оповідачем і виступає гравер монограми «ЛМ». Вражає технічна майстерність різьблення на дерев'яній дошці подовженого розпилу. В мініатюрних клеймах, що розміром не перевищують 4х3 см, можна не лише «прочитати» сюжет композиції, але й роздивитися кожну деталь у зображених фігурах, архітектурі, краєвидах. Вражає чутливість гравера до людських переживань та емоційність їхнього втілення. Загалом, стилістика гравюри спонукає до думки, що її талановитий автор, лишаючись цілком самостійним творцем, добре обізнаний не лише з українським іконописом, але й із пам'ятками живопису сієнської школи італійського треченто.

Інший український гравер, Діонісій Сінкевич, майже повторюючи традиційну композиційну схему поясного одноосібного зображення св. Миколая Чудотворця, сміливо відходить від притаманних іконопису канонічності образу, строгої симетрії, орнаментальної декоративності та площинності[1]. Постаті св. Миколая, Христа і Богородиці зображені об'ємно і сповнені руху. В зображенні живого доброго обличчя св. Миколая, в його погляді, вишуканому жесті благословляючої правиці багато теплоти й людяності.

В українських стародруках XVII–XVIII ст. поясне одноосібне зображення св. Миколая відзначається значною варіативністю. В ілюстрації до книги «Служба Николаю Мірлікійському» (Київ, друкарня лаври, 1677) (ф. 5263–5264) постаті Чудотворця, Христа і Богородиці на хмарині зображені в арковому просторі, наміченому закругленими в горішній частині прямокутника кутами, що заповнені світлими трилисниками на чорному тлі. Святитель, який бла-

[1] *Гравюра Діонісія Сінкевича вміщена на сторінці з текстом у виданні «Акафісти з стихарями і канонами» (Львів, друкарня братства, 1699).*

гословляє, зображений у парадному єпископському облаченні. У книзі «Акафисти з стихарями і канонами» (ф. 5524–5525), у гравюрі, підписаній монограмою «ИЛ» (Ілля), арка зображена як «реальний» архітектурний елемент із капітеляня Христа ти колон кою ци-

профільованими колонками та ми, а у гравюрі без зображенні Богоматері (5527) круглі фусвстановлені на декоровані квітліндричні бази [1].

У «Анфологіонах» 1638 та 1643 рр. (видання друкарні Львівського братства) міститься гравюра типу поясного одноосібного зображення, яка є прикладом постійних змін в іконографії св. Миколая в українському мистецтві. Традиційні в горішній частині композиції зображення Христа і Богоматері замінені їхніми символами у вигляді сяйва і рук з Євангелієм та з омофором, які є знаком Божого провидіння у прийнятті доленосних рішень та діянь Святителя Христова[2].

Велика гравюра-ікона Миколая Чудотворця XVIII ст., відбиток якої з дерев'яної двосторонньої дошки-кліше Павло Попов включив до альбому «Ксилографічні дошки Лаврського музею» [9, с. 15; табл. VI], переконливо засвідчує, що українські гравери, загалом дотримуючись основ іконографічної традиції іконопису, сміливо додавали власні зображальні мотиви та стилістику,

[1] *Ця гравюра є ілюстрацією в тексті до «Молитва по Акафістє Святителю Христову Ніколаю», наступна – ілюстрацією в тексті до «Молитва вторая».*

[2] *Димитрій Ростовський у книзі «Житія святих» наводить розповідь святого Мефодія щодо обрання св. Миколая архієпископом Лікії: вночі побачив св. Миколай перед собою Спасителя, який подає йому Євангеліє, оздоблене золотом і перлами, а по інший бік – Пресвяту Богородицю, яка вдягає на нього святительський омофор. Удруге чудо явлення Спасителя з Євангелієм та Богородиці з омофором описане в розповіді про події під час Нікейського собору.*

відповідні до вимог часу, а також до художніх і технічних особливостей мистецтва гравюри. Невідомий український гравер паралельними штрихами впевнено моделює об'єми зображених фігур, предметів, архітектури. За монументальною постаттю св. Миколая, яка заповнює майже всю площину аркуша вертикального прямокутного формату, бачимо чудовий краєвид з рікою й пагорбами, архітектурними спорудами, які нагадують київські барокові собори та дзвіниці. Ліворуч від постаті святого – три барокові бані, що цілком можуть бути зображенням фрагмента Військового Миколаївського собору в Києві, спорудженого в 1690–1696 рр. коштом гетьмана Івана Мазепи поруч із Миколаївським монастирем. Григорій Логвин у своєму дослідженні відзначає спостережливість українських мистців, зокрема київського гравера Тита, у гравюрі якого «Святий Миколай» (1706) майстерно відтворено краєвид правого берега Дніпра: посередині ріки на човнику – рибалка, далі – люди на човні переправляються на лівий берег, мальовничі круті пагорби правого берега, величний Миколаївський собор із дзвіницею та біля підніжжя пагорба на березі ріки – водяний млин[1]. На відміну від багатьох близьких за композиційною будовою зображень св. Миколая, гравер Тит відмовився від зображення додаткових сцен чудесних діянь святого, а віддав перевагу реалістичному відтворенню сучасного йому краєвиду.

У фондах НБУВ зберігаються мідна дошка-кліше, виконана 1712 р. Іваном Мигурою, та відбиток з неї із зображенням Чудотворної ікони Миколая Крупицького – головної святині Крупицько-Батуринського монастиря. Гравюра досить точно відтворює живописну ікону, яка прикрашала іконостас Миколаївського собору, збудованого 1680 р. коштом генерального судді Івана Домонтовича. У площині, обмеженій реалістич-

[1] *Ця гравюра розпочинає Акафіст Святителю Христову й Чудотворцю Миколаю у книзі «Пречестыи акафисты и прочія молбі…». Київ, друкарня лаври, 1709. Див.: Логвин Г. Н. [10, с. 80–81]*

но відтвореною широкою профільованою дерев'яною рамкою, зображено образ Святителя Миколая. Його поясне одноосібне зображення цілком традиційне: постать святого подається фронтально, рука, через яку перекинуто кінець омофора, підтримує закриту книгу Євангелія в багато оздобленій оправі, правицею Святитель посилає благословення. Як і на іконах, св. Миколай вбраний у парадне єпископське облачення – розшитий хрестами у круглих медальйонах фелонь-поліставрій з білим омофором. Але риси обличчя дещо відрізняються від іконописної традиції й наближаються до народного мистецтва. Кругле лице святого обрамлене коротким кучерявим волоссям, борода й вуса коротко підстрижені, погляд широко розкритих очей пронизливий і стурбований, одна брова має *S*-подібно вигнуту форму. На рівні плечей текст: С[вя]т[ите]ль Х[ристо]въ /Николає. Під рамкою текст, що розповідає про історію чудесного спасіння Чудотворцем від голодної смерті іноків Ніколо-Крупицької пустині та про Чудотворну ікону Миколая Крупицького, яка від різних хвороб людей виліковує [15, с. 219–220; іл. 220].

В українській гравюрі, як і в іконописі, зустрічаються зображення св. Миколая з Ісусом Христом, святими Стефаном, Микитою, але найчастіше – із св. Параскевою. На думку Любові Бурковської, «семантика такого поєднання бере витоки в народному сприйнятті культу святителя, яке спричинило виникнення ряду апокрифічних за характером творів – духовних віршів, переказів і притч із виразними ознаками фольклорного світосприйняття – та знайшло вираз у рідкісних зображеннях дрібної пластики та іконопису» [1, с. 195], а, на нашу думку, також і у гравюрі. Слід додати, що в українській народній гравюрі XVII–XVIII ст. Святителя Миколая зображали також із великомученицею Варварою, св. Лаврентієм, в оточенні святих Амвросія і Потапія [16, с. 81].

Чудовим оригінальним зразком народної української гравюри є відбиток з дерев'яної дошки-кліше парного зображення святої Великомучениці Параскеви та святого Отця Миколая [8, табл. VA]. Велика (29,5х37 см) гравюра поділена подвійною лінійною рамкою на дві рівні частини: ліву – із зображенням св. Параскеви і праву – св. Миколая. Поясна фігура Великомучениці зображена в розкішній бароковій різьбленій овальній рамі. У руках вона тримає хрест та гілку з квіткою – символ мучеництва. Увінчана короною голова повернута на ¾ у бік образу св. Миколая в ідентичній овальній рамі. Св. Чудотворець зображений фронтально в парадному єпископському облаченні (митра, фелонь-поліставрій із білим

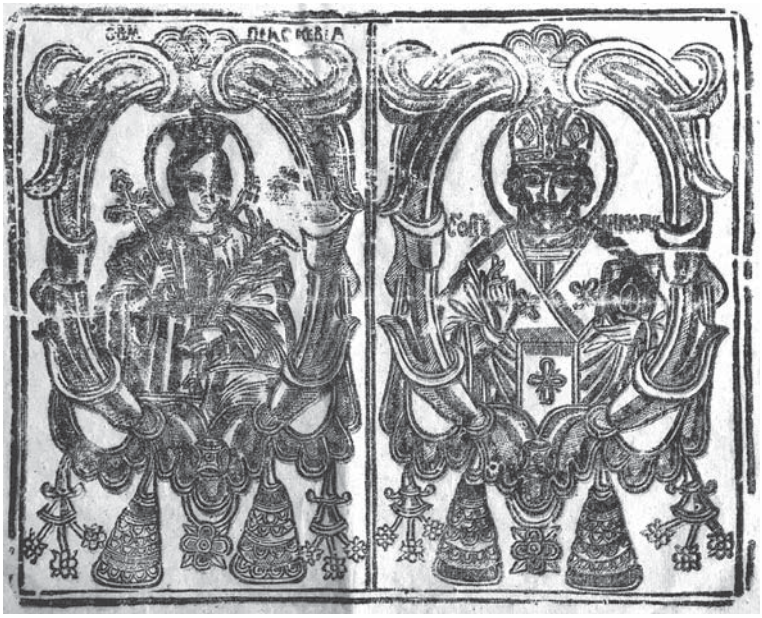

омофором) та традиційними атрибутами: закритою книгою Євангелія та правицею, що благословляє. Красиве обличчя (великі очі, прямий ідеальної форми ніс, густі кучері) змальоване крупними формами, що відтворюють образ Святителя Миколая як людини твердого характеру, спроможної на рішучі й сміливі дії.

У цілому, майстрам української народної гравюри «притаманне традиційне розуміння художнього образу та іконографії, використання усталених технічних прийомів, підвладність принципам народної естетики, щирість і безпосередність мистецького вислову» [16, с. 5]. Образ св. Миколая Чудотворця здебільшого представлений поясним зображенням, фронтально, в єпископському облаченні, з Євангелієм і благословляючою правицею. Відбитки дереворізів на папері нерідко розфарбовувалися й домальовувалися кольоровими рамками та квітами – ілюміновані гравюри-ікони XVIII ст. – «Св. Миколай; Богородиця Оранта», «Св. Миколай», «Св. Миколай» (Стрийщина, Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького); «Св. Миколай; Св. Параскева (?)», «Св. Миколай» (Закарпаття, Львівська національна бібліотека) [16, с. 73, 151, 156, (кольор. вклейка)]. На окрему увагу заслуговує ілюмінований дереворит XIX ст. із Лемківщини, в якому св. Миколай правицею разом із Євангелієм тримає ще й посох, а лівою рукою благословляє [16, с. 164]. Подібних зображень в українських іконах і гравюрах професійних майстрів автори дослідження поки не бачили.

В українській гравюрі XVII–XVIII ст. зображення св. Миколая на повний зріст, на відміну від іконопису, не становлять найчисленнішої групи образів і зустрічаються, переважно, як ілюстрація на окремій сторінці перед початком Акафісту Святителю Миколаю. На відміну від іконописної традиції, у гравюрі одноосібні зображення св. Миколая здебільшого не мають житійних клейм. Але в українській гравюрі, на відміну від іконопису, в одноосібних зображеннях св. Миколая відсутність житійних клейм певною мірою вирішувалася смисловим пейзажним середовищем. В ілюстраціях до книг «Правило к причащению» (Чернігів, 1745), «Акафисти і канони» (Київ, друкарня лаври, 1754) св. Миколай зображений круп-

ним планом на тлі краєвиду, в якому, окрім церков і монастирів, глядач бачить корабель, що нагадує йому одне з чудесних діянь святого – спасіння мореплавців. Таке використання смислового пейзажного середовища, в деталях якого читаються життя й діяння зображеного святого, в українській гравюрі – засіб достатньо характерний. Це можна побачити у гравюрах Никодима Зубрицького «Свята Варвара», Софонія «Свята Варвара», Оверкія Козачківського «Іоанн Предтеча». А у гравюрі Геронтія «Богоматір з Немовлям», там, де в іконах обабіч і знизу центрального зображення розташовані клейма із житійними сценами, у гравюрі розміщені зображення їхніх замінників-символів [10, іл. 308, 422, 426, 420].

Відомий український гравер другої половини XVIII ст. з Почаєва Федір Стрільбицький здається ще радикальнішим. Так, у гравюрі «Святий Миколай Чудотворець» зображення Святителя на повний зріст, Ісуса Христа з Євангелієм та Богородиці з омофором відтворені надзвичайно точно, в усіх деталях, і залишаються в межах канонічної іконописної традиції, як і строго фронтальне зображення святого в парадному єпископському облаченні (сакос, розшиті орнаментами фелон-поліставрій, омофор, палиця, хрест на масивному ланцюзі та митра, прикрашена коштовностями). За іконописним каноном, лівою рукою святий тримає закриту книгу в коштовній оправі, а правицею благословляє. На цьому аналогії з іконописом закінчуються. Зображення Миколая Чудотворця і розлогий пояснювальний текст польською мовою обрамлені пишно декорованою акантом та натюрмортами з плодів і квітів бароковою рамкою. Святий стоїть на невисокому пагорбі, за ним зображено краєвид із переднім, середнім і дальнім планами. Саме в цьому «реальному» просторі розгортаються

важливі події – чудесне рятування від смертної кари трьох воєначальників та спасіння потопаючих від розбурханої морської стихії. Ліворуч, позаду постаті св. Миколая, зображено за всіма правилами прямої перспективи двоповерховий розкішний палац. На першому поверсі видно спальну кімнату[1], на ліжку – імператора Костянтина, якому Святитель Миколай з'явився уві сні з вимогою негайно звільнити неправомірно засуджених воєначальників. Унизу під сходами – маленьке аркове віконце, крізь грати якого видно голови трьох в'язнів, що страждають. Праворуч від постаті св. Миколая на середньому плані зображені бурхливе море, два вітрильники і маленький човен, до якого прямо по воді підійшов Чудотворець, щоб допомогти потерпілим від стихії. У композиції цієї гравюри відтворено відразу дві історії, що відбувалися в різних місцях та в різний час, основною діючою особою яких є св. Миколай. Вірогідно, можна зробити висновок, що українські гравери, використавши дуже поширений у середньовічному мистецтві сукцесивний метод, трансформували зображення в пейзажному просторі різних історій чудесних діянь св. Миколая у своєрідний замінник житійних клейм.

Свідченням довільного ставлення до канонічної іконописної традиції є гравюра Івана Масієвського «Святий Миколай Чудотворець» (1763), відома за мідною гравірованою дошкою, що зберігається у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [15, с. 194–195; іл. 177]. У центрі композиції на повний зріст зображено Миколая Чудотворця, монументальна постать якого нагадує колону. Довгий хрещатий фелон-поліставрій, не підхоплений піднятими за поли руками на рівень плечей, вільно падає донизу і прилягає до сакоса. Лівою рукою святий тримає книгу з трьома кулями на корінці. Постать св. Миколая статична, майже площинна і значно більша за масштабом від інших фігур, які зображені в стилі бароко – об'ємно, динамічно, у складних ракурсах. Горішні кути композиції заповнені традиційними зображеннями на хмарах Христа з Євангелієм і Богородиці з омофором у незвично збільшеному масштабі до центральної постаті. В долішньому правому куті композиції зображено не до кінця зрозумілу сцену – оголених маленького хлопчика, який сидить на краю діжки, і двох янголят: один, нахилившись, зазирає йому в личко, а другий піднятою догори рукою вказує на св. Миколая, до якого спрямовані погляд дитини і його простягнуті рученята[2]. У протилежному долішньому куті зображено в динамічному русі стрункy молоду жінку з глечиком і чашею. Одяг її розлітається від зустрічного вітру. На її ногах видно розірвані кайдани. Але вони ніяк не уповільнюють її граціозного бігу. Здається, що вона не біжить, а летить над землею. Можна лише припустити, що зображення маленького хлопчика, який сидить на краю діжки, пов'язане із чудом, коли св. Миколай одразу після народження простояв на сво-

[1] *Аби надати можливість глядачеві зазирнути до спальної кімнати імператора й побачити, що там відбувається, Стрільбицький «видалив» зовнішню стіну кімнати, – засіб, надзвичайно поширений в європейському середньовічному живописі.*

[2] *Сцену з трьома оголеними хлопчиками біля діжки бачимо також в дереворите «Миколай Чудотворець» з альбому відбитків ксилографічних дощок Лаврського музею [9, табл. XXIX].*

їх ніжках поспіль три години, чим дуже здивував батьків, а молода жінка, яка так радісно біжить прямо на глядача, є тією самою, якій ще юний Миколай «оживив» суху ногу. А три кулі на корінці книги – це золото, яке Чудотворець таємно підкинув як посаг трьом дочкам бідного чоловіка. Вартий уваги й німб навколо голови св. Миколая, прикрашений п'ятьма ромбовидними клеймами із зображеннями Бога-Отця (це горішнє клеймо тримають двоє янголів) та чотирьох євангелістів, а також зображення херувимів та квітів. В українському іконописі переважають німби чисті, орнаментовані або з написами монограми імені святого. Неабияку самостійність виявляє Іван Масієвський і в зображенні обличчя св. Миколая: високий лоб, збільшений великими залисинами, ліве око, майже вдвічі більше за праве, коротко стрижена борідка і довгі звисаючі козацькі вуса зовсім не нагадують звичні традиційні іконописні образи.

В одноосібному зображенні св. Миколая на повен зріст українські гравери, дотримуючись основ композиційної будови, в деталях були достатньо розкутими: Святитель Миколай із митрою і без митри, з книгою, з посохом, із мечем і моделлю храму, святий на тлі «чистого» пейзажу та пейзажу із зображенням, приміром, мореплавців, які потерпають від бурхливої морської стихії (спасіння мореплавців), розкішного палацу (явлення святого заступника уві сні імператорові) та зображення інших сцен у пейзажному тлі, що є нагадуванням різних чудесних подій із життя й заступницьких діянь Чудотворця.

В українських стародруках XVII–XVIII ст. зустрічається й іконографічний тип зображення Святителя Миколая на повний зріст із мечем у правиці та з церквою, яку він тримає лівою рукою[1]. Над його плечи-

[1] *Див.: «Служба Николаю Мирлікійському» (Київ, друкарня лаври, 1700).*

ма розміщено зображення Ісуса Христа з Євангелієм (ліворуч) та Богородиці з омофором (праворуч). Постать Чудотворця зображена строго фронтально і на передньому плані. На обрії видно церкви і палаци міста та кам'янисті пагорби. Обабіч середника розташовано по три житійних клейма: «Різдво св. Миколая», «Хрещення», «Приведення в науку» (ліворуч) та «Посвячення св. Миколая в єпископи», «Св. Миколай з'являється цареві Костянтину уві сні», «Успіння св. Миколая» (праворуч). Під гравюрою надруковано віршований текст: *Святый Отецъ от Бога почтенный, / й на Престолъ Пастырства сущи вознесен ный, / Овцы стада своего умелъ соблюдати, готовъ сущи й мечем, волковъ прогоняти. / Техъ мечемъ истребити Пастыру потщися? / ихъ же ярость на люди твоя устремися. /Да ведять, яко Имя победы носиши, / строптивыхъ накажеши, а гордыхъ смириши.*

Іконографія св. Миколая в українській гравюрі XVII–XVIII ст. значно збагатилася новими елементами. І яскравим прикладом зображення святого з мечем є ілюстрація у книзі «Акафисти і… мольби…» (Київ, друкарня лаври, 1674). В українському іконописі авторам статті невідомі[1] зображення іконографічного типу «Св. Миколай Можайський з мечем і церквою», який зустрічається в російському іконописі. Але у гравюрі українського художника спільного з російською традицією небагато – лише фронтальна постать Святителя Миколая з мечем. На цьому будь-які аналогії закінчуються. Композиція формату, наближеного до кола, обрамлена пишним бароковим картушем геральдичного типу. Зображальна площина по центральній вісі поділена навпіл постаттю св. Миколая в парадному єпископському облаченні з митрою. Широко розставлені під прямим кутом руки разом із вертикаллю тіла створюють хрест і надають постаті ритмічної строгості й монументальності. Правою рукою святий міцно тримає меч лезом догори, а лівою – стопу (сим-

[1] *Не згадуються й українські ікони із зображенням «Св. Миколай з мечем і церквою» у фундаментальному дослідженні Любові Бурковської. Див.: Бурковська Л. В. [1]*

вол смиренності й готовності служити Богові). Впритул над стопою зображене око (символ Бога)[1]. Із зап'ястя звисає торбинка-гаманець (натяк на безкорисну матеріальну допомогу нужденним?). Ліва нога поставлена на державу (символ презирства до влади?). За постаттю святого ліворуч зображено корабель із мореплавцями, на березі – архітектурні споруди міста, а праворуч – висока кругла вежа зерносховища(?)[2]. Далі, на обрії, – кам'яниста гора і високе небо у хмарах. Над плечима Святителя напис: «*Свяыи / Ніколае*»; над постаттю – стрічка з написом: «*Нє ймаы Архиєрєя а немогуща спострадати немощем Нашым: Коє: елі.*»; унизу по сторонах святого – стрічки з текстом: «*Помощник на земли / й на Мори.*». Гравюру супроводжує текст, який прославляє Святителя Христова Миколая як скорого помічника і заступника нужденних і знедолених, захисника від ворогів. Історія життя й діяльності св. Миколая як вірного служителя Бога, його чудесні діяння дають підстави трактувати незвичні для канонічної іконографії деталі зображення, що мають символічний зміст і разом із супровідними текстами є складовою програми ідейного змісту гравюри.

Українські гравери XVII–XVIII ст. значно збагатили іконографію зображень св. Миколая і в ілюстративних циклах на сторінках стародруків. У ілюстрованих гравюрами Акафістах та Службах Святителю Христову Миколаю Чудотворцю, на відміну від іконопису, окрім житійних сюжетів міститься чимало ілюстрацій або ініціальних літер, в яких зображено сцени уславлення та молитви до Святителя Миколая або до його чудотворного образу, що не є характерним для житійних ікон. Вибір гравером сюжету ілюстрації або ініціальної літери визначався, в основному, змістом тексту Акафістів та Служб[3]. Матеріал для ілюстрування сюжетів житійного циклу та чудотворних діянь святого мистці черпали з агіографічної літератури[4]. Для граверів, які працювали на замовлення українських друкарень у XVII–XVIII ст., основним літературним джерелом, вірогідно, були агіографічні твори візантійського письменника X ст. Симеона Метафраста та митрополита Димитрія Ростовського (1651–1709).

У виданнях Акафістів кожен кондак та ікос супроводжуються ілюстрацією або ілюстративною ініціальною літерою, сюжет якої відповідає їхньому змісту. Ілюстрація може бути розташована на початку, в середині або наприкінці тексту кондака та ікоса. А у виданнях, ілюстрованих ініціальними літерами, текст кожного кондака та ікоса обов'язково розпочинається ілюстративною ініціальною

---

[1] На іконах іконографічного типу «Чудотворець Миколай Можайський» святий тримає церкву або місто.

[2] Зображення міста, корабля і зерносховища, вірогідно, мають нагадувати про чудесне спасіння св. Миколаєм мешканців міста Мір Лікійського від голоду.

[3] Підтвердженням є видання: Акафисти. Київ, друкарня лаври, 1629. Автор тексту «Акафиста св. Миколаю» називає Чудотворця другим Іваном Предтечею та звертається до Мойсея із закликом радіти св. Миколаєві і його чудотворним діянням. І, відповідно, на мініатюрах бачимо образ Івана Предтечі та дві композиції на біблійну тематику – «Мідний змій» та «Неопалима купина» – як ілюстрації до історії Мойсея.

[4] «Агіографічні твори про святих об'єднувалися в житійні збірки – Менології, Місяцеслови, Апостоли, Требники, Синаксарії, Прологи та Патерики». Див.: Бурковська Л. В. [1, с. 48]

літерою. Сама ініціальна літера (кольору паперу з чорним абрисом) розміщена в центрі і затуляє собою частину зображеної композиції вертикального прямокутного формату. Сюжети житійного циклу, які зображають життя й діяння святого, також традиційні і для українського іконопису, і для книжкової гравюри. А такі сюжети, як «Уславлення св. Миколая», «Молитва до св. Миколая», «Молитва і звернення св. Миколая до Бога», «Молитва св. Миколая до Святої Трійці», зустрічаються лише у книжкових ілюстраціях.

Типовим прикладом ілюстрування тексту сюжетними ініціальними літерами є видання «Акафисти і… мольби…» (Київ, друкарня лаври, 1674). У цьому виданні «Акафист святому Миколаю…» розпочинається з традиційної за іконографічною схемою гравюри образу св. Миколая та розкішної барокової заставки, декорованої листям аканту й квітами та по центру з образом Чудотворця в овалі. Бувають і винятки, коли початок Акафіста прикрашає заставка із зображенням Ісуса Христа.

Усі сюжетні ініціальні літери мають однакову структуру: в центрі композиції прямокутного вертикального формату зверху зображення награвірована літера, окреслена по абрису чорною лінією різної товщини. Така літера не є органічною частиною композиції зображеної сцени і дещо заважає її сприйняттю.

Ілюстрації в Акафістах Святителю Миколаю в українських стародруках, на відміну від житійних клейм в іконописі, відрізняються детальним зображенням не лише самої події, але й усіх подробиць обстановки, в якій вона відбувається. У гравюрі «Різдво св. Миколая» подія відбувається в просторій кімнаті багатого цегляного дому з арковими вікнами, підлогою, викладеною плитами, декорованими квітами. Праворуч, на ложі під балдахіном, Нонна, щаслива мати новонародженого, приймає вітання і подарунок від родички, постать якої майже закрита ініціальною літерою «А». У нижній частині композиції, ліворуч від ініціала, компактно розташована група з трьох фігур: батько новонародженого – Феофан, який уважно спостерігає за служницями, що готують Немовля для купання. Усі діючі персонажі відтвореної гравером події зображені об'ємно, динамічно, у складних ракурсах, притаманних стилю бароко.

У зображенні багатофігурних сцен, зокрема «Нікейський собор» та «Успіння», гравери використовували засіб ізокефалії[1], завдяки чому створюється враження присутності великої кількості людей в обмеженому просторі. Композиція «Успіння» сповнена урочистої скорботи за святим Миколаєм і надії на його чудодійну поміч після відходу до Бога. У композиції «Нікейський собор» чітко простежується безкомпромісне протистояння охоронця чистоти православної віри св. Миколая і поборника єретичного вчення Арія, зображених на передньому плані один проти іншого. Монументальна, велична, в парадному єпископському облаченні, з митрою і німбом постать св. Миколая вища за постать невпевненого Арія. У глядача не виникає щонайменшого сумніву, хто вийде переможцем у

[1] *Засіб ізокефалії поширений у середньовічному і, насамперед, у сакральному мистецтві – монументальному живописі та іконописі.*

цьому протистоянні. Сповнена динаміки композиція зображеної сцени «Спасіння трьох мужів від меча» – в ініціальній літері «С». Драматургія відтвореної події продумана до деталей: св. Миколай наче увірвався на місце страти й, ні на мить не вагаючись, рішуче перехопив долонею госте лезо меча, занесеного над неправедно засудженою жертвою.

В українській гравюрі доби Бароко в ілюстраціях до Акафістів надзвичайно поширеною була тематика молитви до св. Миколая. Більшість таких ілюстрацій мають схожу композиційну схему: прямокутний вертикальний формат, у центрі – віддалена на другий план постать Чудотворця на повний зріст у парадному єпископському облаченні на хмарі, від німба розходиться сяйво. За постаттю св. Миколая клубочаться хмари. В долішній частині композиції праворуч і ліворуч зображено групи людей у молитовних позах на колінах. Зустрічаються також і зображення св. Миколая в мандорлі. Є варіанти із поясним зображенням на хмарині св. Миколая, розташованим угорі по центральній вісі або у правому горішньому куті композиції.

Надзвичайно динамічною є композиція ініціальної літери «П» на початку тексту кондака 11 із зображенням св. Миколая, який славить Пресвяту Трійцю. В центрі композиції на передньому плані зображений на невисокому пагорбі св. Миколай на колінах спиною до глядача. Над собою на небесах він бачить Бога Отця, Сина і Голуба – Святого Духа на хмарині та янголів по сторонах. У динамічній постаті святого із широко розставленими руками і високо піднятою головою відчувається величезне емоційне збудження, притаманне стилю Бароко.

Цикли ілюстрацій житійної тематики прикрашають видання «Акафисти і… мольби...» (Київ, друкарня лаври, 1674), «Акафисти з стихирами і канонами» (Київ, друкарня лаври, 1693), «Акафисти з стихирами і канонами» (Львів, друкарня братства, 1699), «Служба Николаю Мирлікійському» (Київ, друкарня лаври, 1700), «Пречестныи акафисты всеседмичныи со стихиры и каноны» (Київ, друкарня лаври, 1706) та інші, награвіровані відомими українськими художниками. Кожна із зображених композицій дивує майстерністю гравірування і блискучою режисурою зображених сюжетів. На площині прямокутного вертикального формату (4–4,5 см по висоті та 3,5–3,8 см по ширині) гравери розміщують навіть багатофігурні сцени, панорамні краєвиди, величну барокову архітектуру та багато іншого. Їхні композиції, завдяки тривимірному просторові та об'ємному зображенню фігур, архітектури, пагорбів тощо, сприймаються як реальні події. Діючі особи зображених подій вільно живуть і рухаються в цьому, наче реальному, добре знайомому глядачеві просторі. І це головна відмінність графічної ілюстрації від закріплених канонами іконографічних схем в іконописі. Символіко-алегоричний зріз в іконописі – «більш багатозначний і складний, він розрахований на аналітично-розумове сприйняття зображуваного. ...Клеймо, доволі просте за композиційною схемою, повинне сприйматися лише як частина реального явища, своєрідний «замкнутий квант інформації», наповнений затаєними до часу потужними духовними силами» [1, с. 281]. У графічних ілюстраціях на перший план виходить розповідь про реальну подію, перенесену нерідко

в добре знайомий і близький глядачеві простір. Розглядаючи гравюри, ніби відчуваєш себе учасником зображених подій, емоційно їх переживаєш і віриш, що молитва до Святителя Миколая буде обов'язково почута.

Висновки. Українські гравери доби Бароко в зображенні св. Миколая Чудотворця, не ориваючи з традиціями українського іконопису, перенесли акценти із сакрального образу-символу на створення образу, максимально наближеного до реального життя. Насамперед, у гравюрах святий переважно зображений у знайомому глядачеві природному середовищі, більше того, – в українському середовищі: краєвиди, архітектура соборів, монастирів, міст змальовані реалістично – все природне і добре знайоме. Упізнається і св. Миколай, риси його обличчя не канонізовані, а надзвичайно живі й індивідуальні. У кращих гравюрах українських майстрів св. Миколай немов присутній завжди поруч, а не десь далеко – у Лікії або Нікеї. Він свій, український, і завжди готовий прийти на допомогу, захистити правду, відновити справедливість, почути, втішити й укріпити в дусі всіх нужденних. Тим самим українські гравери доби Бароко не лише збагатили канонічні іконографічні схеми образу св. Миколая, а й значно розширили тематику та сюжети його житійного циклу в численних ілюстраціях на сторінках українських стародруків.

Список використаних джерел

1. Бурковська Л. В. Ікони святого Миколи в українському малярстві кінця XIV–XVI ст. : ґенеза, особливості іконографії та семантики. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2015. 352 с. : 48 іл.

2. Бурковська Л. В. Клейма житійних ікон св. Миколи Мірлікійського у зв'язку з їхньою текстовою основою // Пам'ятки України: історія і культура. Київ, 2008. Ч. 2. С. 24–37.

3. Бурковська Л. В. Клеймо «Хрещення св. Миколи» в українських житійних іконах св. Миколи Мірлікійського. Гіпотеза виникнення сюжету // Волинська ікона: Дослідження та реставрація : зб. наук. пр. за матеріалами XV міжнар. наук. конф. 25–26 верес. 2008 р. Луцьк, 2008. Вип. 15. С. 73–76.

4. Бурковська Л. В. Принципи образної побудови середників житійних ікон св. Миколи Мірлікійського // Мистецтвознавчі записки : зб. наук. пр. Київ : Міленіум, 2008. Вип. 13. С. 149–158.

5. Бурковська Л. В. Принципи побудови житійних циклів св. Миколи Мірлікійського в українському ікономалярстві XIV–XVI ст. // Мистецькі обрії'2008 : актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки. 2008. Київ : Муз. Україна, 2008. Вип. 1(10). С. 77–87.

6. Бурковська Л. В. Софіївська Оранта та образ св. Миколи Заступника // Народознавчі зошити : наук. часопис. Львів, 2008. Ч. 5–6. С. 587–593.

7. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. Львів : Вища школа, 1981–1984. Кн. 1: (1574–1700). Львів, 1981. 135 с. Кн. 2. Ч. 1: (1701–1764). Львів, 1984. 131 с. Кн. 2. Ч. 2: (1765–1800). Львів, 1984. 127 с.

8. Ксилогравюри Чернігівського держмузею / [авт. післямови Б. Пилипенко]. Чернігів : [Б. в.], 1925. Табл. VA.

9. Ксилографічні дошки Лаврського музею. Вип. І.: Українські старовинні гравюри типу «Народних картинок» / обробив до друку і вступний нарис написав П. М. Попов. Київ : Друк. поліграф. ф-ту Худож. ін-ту. 1927. С. 15; табл. VI.

10. Логвин Г. Н. З глибин. Гравюри українських стародруків. XI–XVIII ст. Київ : Дніпро, 1990. С. 80–81.

11. Степовик Д. В. Іконологія та іконографія. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2003. 312 с. : іл.

12. Степовик Д. В. Українська гравюра бароко. Київ : ТОВ «Вид-во «КЛІО»», 2012. 495 с. : іл.

13. Типография Киево-Печерской лавры: исторический очерк (1606–1616–1916 г. г.). Т. I : (1606–1616–1721 гг.) / сост. Федор Титов. Киев : Тип. Киево-Печерской Успенской Лавры, 1916. С. 184.

14. Українська ікона XI–XVIII століть: держ. зібр. України : [альбом] / текст і упоряд. : Л. Міляєва, М. Гелитович. Київ : Духовна спадщина України, 2007. 527 с. : іл.

15. Фоменко Д. Д., Цинковська І. І., Юхимець Г. М. Мідні гравірувальні дошки українських друкарень XVII–XIX ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : каталог. Київ : Вид-во «Академперіодика», 2014. С. 219–220. Іл. 220.

16. Шпак О. Д. Українська народна гравюра XVII–XIX століть. Львів : Друк ВФ «Афіша», 2006. С. 81.

17. Юхимець Г. М., Цинковська І. І. Ініціальні літери на сторінках українських стародруків XVII–XVIII ст. (зібрання відбитків друкарні Києво-Печерської лаври у фондах НБУВ) // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2017. Вип. 21. С. 118–130.

References

1. Burkovska, L. V. (2015). *Ikony sviatoho Mykoly v ukrainskomu maliarstvi kintsia XIV–XVI st.: geneza, osoblyvosti ikonohrafii ta semantyky* [The icons of Saint Nicholas in the Ukrainian painting of the end of 14th–16th centuries: genesis, features of iconography and semantics]. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy. [In Ukrainian].

2. Burkovska, L. V. (2008). Kleima zhytiinykh ikon sv. Mykoly Mirlikiiskoho u zviazku z yikhnioiu tekstovoiu osnovoiu [Frame scenes of Saint Nicholas of Myra Vita icons in connection to their text base]. In *Pamiatky Ukrainy: istoriia i kultura* [Monuments of Ukraine: History and Culture]. Pt. 2, pp. 24–37. Kyiv. [In Ukrainian].

3. Burkovska, L. V. (2008). Kleimo «Khreshchennia sv. Mykoly» v ukrainskykh zhytiinykh ikonakh sv. Mykoly Mirlikiiskoho. Hipoteza vynyknennia siuzhetu [Frame scene «Baptism of Saint Nicholas» in the Ukrainian Vita icons of Saint Nicholas of Myra. Plot origin hypothesis]. In *Volynska ikona: Doslidzhennia ta restavratsiia: zbirnyk naukovykh prats za materialamy XV mizhnarodnoi naukovoi konferentsii25–26 veresnia 2008 roku* [Volhynian icon: researches and restoration: collected scientific works after the pro ceedings of the 15th International Scientific Conference of September 25–26, 2008] (No. 15, pp. 73–76). Lutsk. [In Ukrainian].

4. Burkovska, L. V. (2008). Pryntsypy obraznoi pobudovy serednykiv zhytiinykh ikon sv. Mykoly Mirlikiiskoho [The Principles of figurative composition of central panels of Saint Nicholas of Myra Vita icons]. In *Mystetstvoznavchi zapysky: zbirnyk naykovykh prats* [Art history papers: collected scientific papers]. No. 13, pp. 149–158. Kyiv: Milenium. [In Ukrainian].

5. Burkovska, L. V. (2008). Pryntsypy pobudovy zhytiinykh tsykliv sv. Mykoly Mirlikiiskoho v ukrainskomu ikonomaliartvi XIV–XVI st. [The principles of Life Cycles composition of Saint Nicholas of Myra in the Ukrainian icon painting of 14th–16th centuries]. In *Mystetski obrii'2008: Aktualni problem mystetskoi praktyky i mystetstvoznavchoi nauky* [Art horizons'2008: actual problems of art practice and art history science]. (No. 1 (10), pp. 77–87). Kyiv: Muzychna Ukraina. [In Ukrainian].

6. Burkovska, L. V. (2008). Sofiivska Oranta ta obraz sv. Mykoly Zastupnyka [Orans in Saint Sophia Cathedral and the icon of Patron Saint Nicholas]. In *Narodoznavchi zoshyty: naukovyi chasopys* [Ethnic study papers: scientific journal]. (Pt. 5–6, pp. 587–593). Lviv. [In Ukrainian].

7. Zapasko, Ya., Isayevych, Ya. (1981–1984). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: Kataloh starodrukiv, vydanykh na Ukraini* [Monuments of Book Art: Catalogue of old prints published in Ukraine]. [Book 1: 1574–1700; Book 2, Pt. 1: 1701–1764; Book 2, Pt. 2: 1765–1800]. Lviv. [In Ukrainian].

8. *Ksylohravuiry Chernihivskoho derzhmuzeiu* [Woodcuts of Chernihiv State Museum] (1925). B. Pylypenko, afterword author. Chernihiv. [In Ukrainian].

9. *Ksylohrafichni doshky Lavrskoho muzeiu* [Woodcut Plates of Lavra Museum]. (*Vyp. 1: Ukrainski starovynni hraviury typu «Narodnykh kartynok»)* [Vol. 1: Ukrainian old engravings of «folk pictures» type]. (1927). Popov, P. M. (Ed.). (p. 15, Table 6) Kyiv: Drukarnia Polihrafichnoho fakultetu khudozhnioho instytutu. [In Ukrainian].

10. Lohvyn, H. N. (1990). *Z hlybyn. Hraviury ukrainskykh starodrukiv.* XI–XVIII *st.* [From the depth. printmaking of the Ukrainian old prints. 11th–18th centuries]. Kyiv: Dnipro. [In Ukrainian]

11. Stepovyk, D. V. (2003). *Ikonolohiia ta ikonohrafiia* [Iconology and iconography]. Ivano-Frankivsk: Nova Zoria. [In Ukrainian]

12. Stepovyk, D. V. (2012). *Ukrainska hraviura baroko* [Ukrainian printmaking of Baroque]. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo "KLIO"». [In Ukrainian]

13. *Tipografiia Kievo-Pecherskoi lavry: istoricheskii ocherk (1606–1616–1916 gg.)* [Printing House of Kyiv Pechersk Lavra: Historical sketch (1606–1616–1916)]. (1916). F. Titov (Comp.). Vol. 1: (1606–1616–1721). Kyiv: Tipografiia Kievo-Pecherskoi Uspenskoi Lavry. [In Russian].

14. *Ukrainska ikona XI–XVIII stolit: derzhavne zibrannia Ukrainy: [albom]* [The Ukrainian icon of the 11th–18th centuries: the state collection of Ukraine: [album]]. (2007). L. Miliaieva, M. Helytovych (Comps.). Kyiv: Dukhovna spadshchyna Ukrainy. [In Ukrainian].

15. Fomenko, D. D., Tsynkosvska, I. I., Yukhymets, H. M. (2014). *Midni hraviruvalni doshky ukrainskykh drukaren XVII–XIX stolit u fondakh Natsinalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Verndaskoho: kataloh* [Copper print plates of Ukrainian print houses of 17th–19th centuries in the collections of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine: catalogue]. Kyiv: Vydavnytstvo «Akademperiodyka». [In Ukrainian].

16. Shpak, O. D. (2006). *Ukrainska narodna hraviura XVII–XIX stolit* [The Ukrainian folk printmaking of the 17th–19th centuries]. Lviv: Druk VF "Afisha". [In Ukrainian].

17. Yukhymets, H. M., Tsynkovska, I. I. (2017). Initsialni litery na storinkakh ukrainskykh starodrukiv XVII–XVIII stolit (zibrannia vidbytkiv drukarni Kyievo-Pecherskoi lavry u fondakh NBUV) [Initial letters on the pages of the Ukrainian old prints of the 17th–*18*th centuries (collection of prints from Kyiv Pechersk Lavra printing house in the collections of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine)]. In *Rukopysna i knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. No. 21, pp. 118–130. Kyiv. [In Ukrainian].

Hlib Mykolaiovych Yukhymets,
Candidate of Art Studies, Associate Professor,
Head of Fine Arts Department, Institute of Book Science
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
ORCID: 0000-0002-8055-5617
e-mail: library@nbuv.gov.ua

Iryna Ivanivna Tsynkovska,
Junior Researcher of Fine Arts Department, Institute of Book Science
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
ORCID: 0000-0003-4674-5633
e-mail: library@nbuv.gov.ua

The image of Saint Nicholas in the Ukrainian printmaking of the 17th–18th centuries

The aim of the work is to research the iconography of the image of Saint Nicholas the Wondermaker in the Ukrainian Baroque printmaking, its compositional structure, principles of construction, and semantics of prints of this topical cycle on the basis of the illustrated Ukrainian Cyrillic old prints, copper print plates of Ukrainian printing houses of the 17th–18th centuries and prints made from the plates that are preserved in the collections of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. **Methodology of the research** is grounded on iconographic and iconological approach, as well as comparative art criticism analysis of the embodying of Saint Nicholas' image in icon painting and printmaking. **Scientific novelty** of the research is in broadening of the conception regarding the iconography of Saint Nicholas' image in the Ukrainian religious art of the Baroque era. For the first time, based on diverse fine arts materials (icon painting, monumental painting, easel engraving and book illustration) the iconography of the image of Saint Nicholas the Wondermaker has been traced in the Ukrainian printmaking (in one-person portrait images and frame vita scenes) of the afore-mentioned period, as well as the peculiarities and differences in comparison to the iconography of Saint Nicholas in the Ukrainian icon painting have been shown. **Conclusions.** The article demonstrates that the Ukrainian print masters of the Baroque era portraying Saint Nicholas the Wondermaker shifted the focus from the sacred symbolic image, characteristic to icon painting, to the creation of an image close at most to the real life, and thus they enriched not only the canonical iconographic schemes of Saint Nicholas' image, but also significantly broadened topics and plots of his life cycle in the illustrations on the pages of the Ukrainian old prints.

Key words: Ukrainian printmaking, copper print plates, illustration, initial-illustration, Akathist, Saint Nicholas the Wondermaker.

Глеб Николаевич Юхимец,
кандидат искусствоведения, доцент,
заведующий отделом изобразительных искусств Института книговедения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского
ORCID: 0000-0002-8055-5617
e-mail: library@nbuv.gov.ua

Ирина Ивановна Цинковская,
младший научный сотрудник отдела изобразительных искусств Института книговедения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского
ORCID: 0000-0003-4674-5633
e-mail: library@nbuv.gov.ua

Образ святого Николая в украинской гравюре XVII–XVIII вв.

Цель работы. Исследование иконографии образа св. Николая Чудотворца в украинской гравюре эпохи Барокко на материалах иллюстрированных украинских старопечатных книг, гравировальных медных досок-клише украинских типографий и оттисков с них, хранящихся в фондах Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского в Киеве. **Методология исследования** заключается в использовании иконографического и иконологического методов, сравнительного искусствоведческого анализа композиционных и стилистических воплощений образа св. Николая Чудотворца в иконописи и гравюре. **Научная новизна** исследования состоит в расширении представлений об иконографии образа св. Николая Чудотворца в украинском сакральном искусстве эпохи Барокко. Впервые на материалах различных видов изобразительного искусства (иконопись, монументальная живопись, станковая гравюра и книжная иллюстрация) прослежена иконография образа св. Николая Чудотворца в украинской гравюре указанного хронологического периода (в единичном изображении, а также в житийных клеймах), ее особенности и отличия от иконографии в украинской иконописи. **Выводы.** Изучение значительного количества памятников XVII–XVIII вв. убеждает в том, что украинские граверы эпохи Барокко в изображениях св. Николая Чудотворца отказались от сакрального образа-символа, свойственного иконописи и монументальной живописи, и все внимание сосредоточили на создании образа, максимально приближенного к реальной жизни. Этим самым они не только обогатили канонические иконографические схемы, но и значительно расширили тематику и сюжеты житийного цикла св. Николая Чудотворца в многочисленных иллюстрациях на страницах старопечатных изданий.

Ключевые слова: украинская гравюра, медные гравировальные доски, иллюминация, инициал-иллюстрация, Акафисты, св. Николай Чудотворец.

Стаття підготовлена 22 лютого 2019 року;
подана до друку 2 березня 2019 року.

УДК 781:[7.071.1](477)
DOI: 10.15407/rksu.24.133

Лариса Василівна Івченко,
кандидат мистецтвознавства,
завідувач відділу музичних фондів
Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0003-2562-3979
e-mail: ivchenko@nbuv.gov.ua

ТВОРИ ДЖЕННАРО АСТАРІТИ В НОТНІЙ КОЛЕКЦІЇ ОЛЕКСІЯ РОЗУМОВСЬКОГО

Метою дослідження є отримання інформації про творчий шлях Дженнаро Астаріти (бл. 1745–1805), італійського композитора неаполітанської оперної школи, через комплексну атрибуцію його нотних джерел з відділу музичних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. **Методологія дослідження** ґрунтується на застосуванні методів спеціальних історичних дисциплін – археографії, книгознавства і філігранології, музичного джерелознавства та власних емпіричних спостережень стосовно визначення авторства та датування нотних документів. **Наукова новизна** роботи пов'язана з першим дослідженням нотних джерел Дж. Астаріти з фондів Бібліотеки на предмет їхньої відповідності категоріям автограф, авторизований рукопис і прижиттєва копія. Також уточнені та встановлені назви творів, з'ясовані можливі шляхи надходження документів. Підтверджено, що рукописна партитура опери без назви [«Gernando e Costanza»] (1787, лібрето «L'Isola disabitata» П. Метастазіо) – це автограф композитора. Вперше вводиться до наукового обігу автограф партитури арії Компаньона (1785–1787, лібрето К. Гольдоні з опери «Il paese della Cuccagna», або «L'isola del Bengodi»). Партитура опери «Збитенник» (1786, лібрето Я. Княжніна) – автограф, але є написи словесного тексту у вокальних партіях іншим почерком (тобто – авторизований рукопис). Інструментальні партії увертюри до опери «Збитенник» є прижиттєвими копіями. Вперше подається розширений перелік опер Дж. Астаріти, складений за різними джерелами, з позначенням жанру, місця та часу прем'єри, доповнений перекладом назв українською мовою. **Висновки.** Відомості про рукописи надали змогу скоригувати інформацію щодо творчої спадщини та біографії композитора, зокрема ймовірне місце його перебування в 1785–1787 рр. Загалом Дж. Астаріта написав більше 50 опер, майже 40 з них є різновидами італійської комічної опери (drama giocoso, opera buffa, farsa), 7 опер-серіа. Судячи з репертуару театрів, опери Дж. Астаріти були конкурентоспроможними у XVIII ст., а його музика знаходила відгук у широкої публіки. Водночас, отримана інформація надала змогу поглибити наші знання про музичні смаки представників української еліти XVIII ст., оскільки досліджувані документи є частиною нотної колекції Олексія Розумовського.

Ключові слова: атрибуція нотних джерел, Дж. Астаріта, італійська опера, О. К. Розумовський.

Актуальність теми дослідження. Представники плеяди італійських композиторів, які працювали в Росії і мали вплив на розвиток як російської, так і української музичної культури XVIII ст., все частіше стають об'єктом дослідження

© Л. В. Івченко, 2019

музикознавців та істориків культури. Серед таких постатей – Дженнаро Астаріта – італійський композитор неаполітанської оперної школи, капельмейстер, антрепренер, викладач співу, добре відомий в Європі XVIII ст. і майже забутий у наш час[1], однак визнаний сучасними музикознавцями як музикант, що мав значний вплив на розвиток оперного мистецтва в Росії. Його нотні рукописи, копії творів та першодруки зберігаються у відділі музичних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ).

Аналіз досліджень і публікацій. Перші дослідження документів із нотної колекції О. К. Розумовського, в т. ч. і творів Дж. Астаріти, здійснено в 1927–1937 рр. Олександром Дзбановським (1870–1938) – організатором і першим завідувачем музичного відділу Всенародної бібліотеки України (ВБУ УАН, зараз – НБУВ). Українські музикознавці Марина Гейліг, Андрій Ольховський, Тетяна Тихонова опублікували свої розвідки про раритетні нотні джерела XVIII ст. із фондів НБУВ ще в першій половині XX ст. [10][2], Клавдія Черпухова і Тамара Шефер здійснили публікацію на початку 70-х років минулого століття [12], дослідження тривають і в XXI ст. (Ірина Сікорська [9], Лариса Івченко [2, 3, 4]). Однак київські, за місцем зберігання, джерела і досі залишаються поза увагою світового музикознавства. На жаль, відомостей про ці твори немає в довідниках та музичних енциклопедіях світу, за винятком українських.

Метою дослідження є отримання інформації про життєвий і творчий шлях Дж. Астаріти методом здійснення атрибуції (в тому числі повторної) «київських» нотних джерел, з'ясування їхньої справжності, можливих шляхів комплектування, років створення. Атрибуція джерел ґрунтувалася на застосуванні методів спеціальних історичних дисциплін – археографії (вивчення й описування документів, визначення авторства), книгознавства і філігранології (аналіз водяних знаків на папері), музичного джерелознавства, почеркознавства та власних емпіричних спостережень стосовно авторства та датування нотних документів. Атрибуція здійснювалася з використанням широких можливостей мережі Інтернет для ознайомлення з територіально віддаленими документами через бази даних інших бібліотек та бази даних міжнародних проектів – RISM (*Répertoire International des Sources Musicales* – Міжнародний каталог музичних джерел) та IMSLP (*International Music Score Library Project* – Міжнародний проект бібліотеки музичних партитур). Отримана інформація надала змогу скоригувати наші знан-

---

[1] *Дженнаро Астаріта (італ. Gennaro Astarita, народився бл. 1745 – пом. 18.12.1805 у Роверето поблизу Неаполя). У деяких джерелах трапляється інший варіант прізвища – з подвоєною літерою «т» – Astaritta, але останнім часом прізвище здебільшого подається з однією «t», як у власноручних підписах композитора. Подеколи у відомих довідниках і енциклопедіях зазначають інший рік народження – 1749. Астаріту називають неаполітанцем, хоча місце його народження є невідомим, а прізвище поширене на півострові Сорренто (частина Неаполітанського королівства).*

[2] *У 1940 році було видано збірник праць Кафедри історії музики Київської консерваторії – «Українська музикальна спадщина». Кафедра планувала зробити систематичним дослідження нот із колекції Розумовських: «До речі, всі три роботи є початком розробки того величезного рукописного матеріалу, який зберігається в бібліотеці Академії наук УРСР (музикальний відділ)» [10, с. 6].*

ня про музичні смаки представників української еліти XVIII ст., оскільки досліджувані документи є частиною нотної колекції Олексія Розумовського[1]. Роботу виконано згідно з плановою науковою темою відділу музичних фондів НБУВ «Атрибуція та експертиза як складова дослідження музичних пам'яток: основи теорії та практики» та за рахунок коштів бюджетної програми «Підтримка розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень» (КПКВК 6541230).

Виклад основного матеріалу. У нотній колекції Олексія Розумовського, що зберігається у відділі музичних фондів НБУВ, представлено фактично весь жанровий спектр європейської музики XVIII ст. Значна частина зібрання репрезентує музику італійських авторів (Ніколо Йомеллі, П'єтро Нардіні, Гаетано Пуньяні, Антоніо Саккіні, Джузеппе Тартіні та ін.), написану і вперше оприлюднену на європейських сценах, у концертних залах чи музичних салонах починаючи від другої половини XVIII ст., а серед опер – від 1757 р. *(«L'Amante Ridicolo e Deluso»* Нікколо Піччінні) і закінчуючи 1787 р. (*«Pirro»* Джованні Паезіелло). Оперні партитури в колекції представлено понад 40 назвами (96 одиниць зберігання), переважно це твори композиторів неаполітанської школи – Паскуале Анфоссі, Дженнаро Астаріти, Джузеппе Паезіелло, Нікколо Піччінні, Доменіко Чимарози.

Більшість нот, імовірно, придбано Олексієм під час подорожі, оскільки в 70-ті роки XVIII ст. він відвідав більшість великих культурних центрів Італії – Мілан, Флоренцію, Пізу, Сієнну, Рим, Неаполь, Лоретто, Венецію, Падую, Турин. Частину нот, можливо, надіслав Олексієві з Неаполя його молодший брат, меломан Андрій Розумовський[2], який у той час перебував на своїй першій дипломатичній посаді – російського посла при дворі Фердинанда IV, короля Неаполя і обох Сицилій (кінець 70-х років XVIII ст.). Орієнтовно три чверті оперної колекції придбано до 1774 р., про що свідчать встановлені дати походження рукописних партитур. Частину представлених у колекції опер, ймовірно, замовлено, куплено або скопійовано в Росії в 1774–1787 рр. Передусім це стосується нот композиторів, які жили і працювали в Росії – Дженнаро Астаріти, Джованні Паезіелло, Гаетано Пуньяні, Джузеппе Сарті, Томазо Траетти, Домініко Чимарози. Написання і перші постановки їхніх опер (або перші постановки в Росії) відносяться саме до 70-х і

[1] *Олексій Кирилович Розумовський (1748–1822) – найстарший син гетьмана України Кирила Розумовського, чиновник Російської імперії, сенатор, дійсний таємний радник, куратор Московського університету, міністр народної освіти (1810–1816), кавалер орденів св. Олександра Невського та св. Володимира. Він – батько Варвари Волконської-Рєпніної, дід Варвари Рєпніної, приятельки та шанувальниці Тараса Шевченка. Родоначальник роду Перовських – батько письменника Олексія Перовського (літ. псевдонім Антоній Погорельський), дід поета, письменника, драматурга Олексія Толстого, одного з наймузичніших російських поетів, близько 200 його віршів покладено на музику, зокрема й Ференцом Лістом; дід братів Жемчужникових –– Володимира, Льва, Миколи, Михайла, Олексія й Олександра (серед них – поети, письменники, художники, автори талановитої літературної містифікації – персонажу Козьми Пруткова); прадід Софії Перовської.*

[2] *Андрій Кирилович Розумовський (1752–1836) – граф, пізніше князь, дипломат, дійсний таємний радник, син гетьмана України Кирила Розумовського, молодший брат Олексія Розумовського, музикант-аматор, меценат. Утримував власний струнний квартет, в якому деякий час грав партію другої скрипки. Був особисто знайомий із Йозефом Гайдном, Людвігом ван Бетховеном та іншими видатними австрійськими композиторами і музикантами.*

80-х років XVIII ст. За філігранями паперу книжкових блоків і форзаців встановлено, що всі нотні документи італійських опер, як і каталоги з колекції Олексія Розумовського, походять з XVIII ст., про це також свідчать їхні первісні оправи, виготовлені близько 1780–1785 рр. [3, с. 62].

Серед рукописів опер італійських композиторів найбільшу увагу привертають партитури Дж. Астаріти, оскільки саме в них маємо власноручні написи автора на титульних аркушах – «Originale di Gennaro Astarita». Інформації про життя одного з колись популярних композиторів збереглося небагато. Найповнішою є загальна стаття Денніса Лібби (Dennis Libby) про життя і творчість композитора в енциклопедії *«The New Grove Dictionary of Music and Musicians»* [15, p. 121], там само представлено і список творів композитора, складений музикознавицею Марітою П. Мак-Клаймондс (Marita P. McClymonds) [16, p. 121–122]. Українські науковці – О. Дзбановський [1], А. Ольховський [5], Т. Шеффер, К. Черпухова [12], Л. Івченко [2, 3, 4], І. Сікорська [9], крім коротких відомостей про життя композитора, запозичених здебільшого із західноєвропейських довідників, завжди приділяють увагу джерелам Дж. Астаріти з нотної колекції О. К. Розумовського. Російські дослідники – Анна Порфірьєва [6], Маргарита Пряшнікова [7], Олена Ходорковська [11] – докладно описують його перебування в Петербурзі, приділяють увагу його джерелам у бібліотеках Росії та діяльності Дж. Астаріти як антрепренера. Аналіз літератури про композитора дає підстави стверджувати, що життєвий і творчий шлях Дж. Астаріти в музикознавчих дослідженнях розкрито фрагментарно. Здебільшого, про його творчий шлях можемо дізнаватися за датами постановок опер та рукописами творів, що зберігаються в бібліотеках світу. Причинами втраченої популярності Дж. Астаріти в Західній Європі можна вважати його від'їзд із рідного міста та Італії у відносно молодому віці та тривале перебування в Росії, де висока конкуренція й обставини життя змусили його бути швидше музичним функціонером і педагогом, аніж композитором. Отже, він став чужим серед своїх на батьківщині і залишився чужим у Росії, де мода на італійців швидко відійшла та змінилася на засудження музичної «італійщини», тобто спільних рис, шаблонів та штампів, притаманних італійській музиці XVIII – початку XIX ст.

Як оперний композитор Дж. Астаріта дебютував влітку 1765 р. декількома номерами в комічній опері Нікколо Піччінні *«L'orfana insidiata»* на сцені найстарішого театру в Неаполі (*Teatro dei Fiorentini*). На підставі цього факту дослідники припускають, що він вчився у Н. Піччінні; а серед італійських істориків побутує гіпотеза, що Дж. Астаріта здобував музичну освіту в неаполітанській консерваторії Санта-Марія-ді-Лорето. Але стверджувати як перше, так і друге не маємо достатньо вагомих причин. Там само, в Неаполі, деякий час він керував капелою, де було поставлено дві його перші самостійні опери – *«Il corsaro algerino»* (1765) і *«Tra i due litiganti il terzo gode»* (1766). Після 1766 р. опери Дж. Астаріти в Неаполі

не ставилися[1] (за винятком опери-серіа «*Ulisse e Circe*», 1777[2]), однак у виданнях текстів багатьох лібрето його опер композитор значиться як «*Maestro di Cappella Napolitano*», а від 1779 р. його вже зазначають просто як відомого композитора (*celebre Maestro*). Після або одночасно з Неаполем він працював у Палермо на Сицилії (1768) та в різних північних і центральних містах Італії – Турині (1770–1771), Венеції (1772–1779), Флоренції (1773, 1779), Болоньї (1778), Тревізо (1779) та ін. У 1779 р. він, на замовлення театру Сан-Самуель у Венеції, завершив оперу «*Gli eroi dei Campi Elisi*» – останню оперу свого друга Томазо Траетти, випускника неаполітанської консерваторії, який незадовго перед тим повернувся з Росії. Після 1779 р. Дж. Астаріта полишив територію Італії і деякий час перебував у Пресбурзі – тодішній столиці Угорського королівства (тепер Братислава), де в 1780 р. у придворному театрі було поставлено його опери-серіа «*L'isola disabitata*»[3] та «*Le cinesi*» (йшли разом, в один вечір, обидві написані і вперше поставлені у Флоренції в 1773 р.) та щойно написані оперу «*La Didone abbandonata* (1780) й оратторію «*Il trionfo della pietà*» (1780). Ставили опери Дж. Астаріти і в інших європейських містах і столицях (Дрезден, Прага, Санкт-Петербург та ін.).

У Росії Дж. Астаріта перебував двічі – в 1784–1789 та в 1794–1803 рр., переважно в Петербурзі й Москві, з можливими короткостроковими від'їздами до Італії. Петербурзька публіка ознайомилася з двома комічними операми Дж. Астаріти ще до його приїзду: у 1781 р. – з оперою «*Il Marito indolente*» (прем'єра в Болоньї, 1778) та влітку 1784 р. у Царському Селі було поставлено «*La dama immaginaria*» (прем'єра у Венеції, 1777). Дослідники зазначають, що Дж. Астаріта, напевно, хотів отримати в Петербурзі місце придворного капельмейстера при дворі Катерини II і стати наступником на цій посаді видатних італійських композиторів – Бальдазаре Галуппі, власного друга Томазо Траетти та Джованні Паїзіелло. Однак ще в березні 1784 р. на цю посаду було призначено Дж. Сарті, а Дж. Астаріта приїхав лише в листопаді того самого року. Майкл Медокс, антрепренер, засновник та очільник Петровського театру в Москві, запросив Дж. Астаріту на

---

[1] *За деякими даними, від'їзд із Неаполя припадає на 1766 р. (композиторові на той час мало бути 17 або 21 рік, в залежності від того, яку дату народження вважати достовірною). Про від'їзд Дж. Астаріти з рідного міста ходили таємничі плітки. Джованні Паїзіелло характеризував Астаріту як високошанованого в Італії композитора, якому багато аплодували за його «приємний і природний стиль […] хоча знавці іноді мали іншу думку». У той же час Паїзіелло вважав його людиною «поганих звичок», оскільки він «разом з іншим розбійником втік з Неаполя, образивши дівчину на вулиці вночі…», надалі «він відправився в Московію і показав себе [там] настільки ж поганою людиною. Помер далеко від батьківщини, жалюгідний і ненависний». Цитовано за URL: http://www.treccani.it/enciclopedia/gennaro-astarita_(Dizionario-Biografico) (дата звернення 16.09.2019). Однак підтверджень інформації про ганебну поведінку немає в інших верифікованих, у т. ч. російських, джерелах. Невідомо, як ставитися до слів Дж. Паїзіелло зараз, хоча би тому, що точно знаємо, що помер Астаріта в досить поважному віці і, все ж таки, на батьківщині.*

[2] *Дж. Астаріта керував капелою, напевно, з перервами, або в 1777 р. була спроба повернутися до Неаполя, оскільки у виданні лібрето, зокрема опери «L'isola di Bengodi» у 1777 р., він значиться як неаполітанський капельмейстер [12].*

[3] *У відділі музичних фондів НБУВ зберігається автограф опери Дж. Астаріти без назви, написаної на сюжет «Безлюдного острова», але достеменно невідомо, чи копія це опери, поставленої у Флоренції в 1773 р. та у Братиславі в 1780 р., чи це – інший, самостійний, твір.*

посаду капельмейстера першого громадського театру Росії (після Матіаса Стабінгера), де вже в січні 1785 р. відбулася прем'єра його балету *«La Vengeance de Cupidon...»* у постановці видатного хореографа Франца Мореллі (Francesco Morelli). Театр Медокса переживав складні часи, і невідомо, чи працював Дж. Астаріта в Петровському театрі пізніше січня 1785 р. Після Москви Дж. Астаріта, вірогідно, повернувся до Санкт-Петербурга, непрямим доказом чого є автограф опери *«I Capricci in amore»,* датований 1787 р., що зберігається в бібліотеці Маріїнського театру. Відомостей про постановку цієї опери в Санкт-Петербурзі не збереглося (ставилась у Венеції 1791 р.). Перед від'їздом композитора з Петербурга там було показано ще одну його оперу, написану в неаполітанському дусі на лібрето Я. Б. Княжніна «Удавана божевільна» (партитура має назву *«La finta foletta»*); автор отримав за неї винагороду в 500 рублів. Так і не знайшовши в Росії гідного місця служби, Дж. Астаріта повернувся на батьківщину в 1789 р. Решту життя провів у Італії (Венеція, Флоренція та ін.) та Росії. У 1794 р. йому як комісіонеру російського імператорського двору було доручено князем Миколою Юсуповим, директором імператорських театрів, скомплектувати оперну трупу з найкращих італійських співаків і привезти її до Петербурга, взявши на себе роль *«Maestro inspettore e compositore del Teatro venale»,* тобто антрепренера, композитора і музичного керівника. Дж. Астаріта привіз у 1795 р. власну італійську трупу, яка впродовж 10 років демонструвала найвищий рівень італійського оперного мистецтва, – було поставлено близько 40 назв опер, серед них опери В. Моцарта, Дж. Паїзіелло, Д. Чимарози, П. Гульельмі, Дж. Сарті. Ставились опери і самого Дж. Астаріти – «*Rinaldo d`Ast*», «*I Visionari*» – остання, одна з найуспішніших його опер, вперше була представлена у Венеції, а після того в Турині, Пармі, Павії, Дрездені, Пезаро, Ліссабоні, Флоренції, Болоньї та ін. Інколи вона йшла під назвою «*I Filosofi*» та *«Gli Astrologhi immaginari*». Деякі арії з цих двох опер (*«Rinaldo d`Ast*», «*I Visionari»)* надруковано в Петербурзі в журналі *«Giornale musicale del teatro italiano di St- Pietroburgo, o scelta d'arie, duetti, terzetti, overturi etc. delle opere buffe, rappresentate sul Teatro imperiale de St- Pietroburgo nell'anno 1796…»*, що видавався Б. Брайткопфом. Фактично, в журналі публікувалися твори, виконувані трупою Дж. Астаріти. Від 1796 р. він викладав спів у Імператорській театральній школі Санкт-Петербурга. У 1799 р. Дж. Астаріта став ініціатором щорічного виконання ораторій під час Великого посту. В 1803 році виїхав із Росії. Помер 18 грудня 1805 р. у Роверето.

Отже, білою плямою в біографії композитора залишається місце його перебування в період від січня–лютого 1785 р. по січень 1789 р. Перший дослідник нотної бібліотеки Розумовських О. Дзбановський зробив важливі спостереження про нотні джерела Дж. Астаріти у фонді музичного відділу і висловив гіпотезу про те, що композитор перебував на службі в Олексія Розумовського від 1785 р. У подальшому цю ідею підтримали А. Ольховський [5][1], Т. Шефер, К. Чер-

[1] *З невідомих причин у статті А. Ольховського, як і в інших статтях збірника «Українська музикальна спадщина», не згадано про дослідження О. Дзбановського, матеріалами якого автори, без сумніву, скористалися.*

пухова [12]. Дійсно, рукописи первісно датованих партитур-автографів із нотного зібрання Розумовських можуть бути непрямим доказом того, що в 1785–1787 рр. Дж. Астаріта перебував у Москві. Ймовірно, знайомство композитора з О. К. Розумовським відбулося ще наприкінці 1784 або на початку 1785 років. Саме тоді Олексій проживав у підмосковній садибі Горенки, де влаштував знаменитий, найбільший у тогочасній Європі, ботанічний сад[1], що вважався одним із головних московських див. Там само, в окремій будівлі, він зберігав одну з найбагатших бібліотек Росії з природничих наук[2], опікувався збиранням та впорядкуванням нотної бібліотеки. В особистому житті Олексія Кириловича 1784-й рік був етапним, пов'язаним із розлученням з дружиною Варварою Шереметєвою. Його палкою пристрастю в ці роки стали будівництво, збирання мінералогічних і ботанічних колекцій та бібліотек. На підставі дослідження каталогів із нотної колекції О. Розумовського (філіграні, послідовність здійснення записів) та визначення року публікацій записаних у них нотних видань нами зроблено висновок про активізацію роботи з упорядкування та каталогізації бібліотеки близько 1785 р. [2, с. 42]. Чи пов'язано це з можливим перебуванням Дж. Астаріти в цей час в оточенні як самого О. Розумовського, так і тих музикантів (Андрій Бадилевський, Сава Приходовський та ін.), які копіювали ноти та записували їх у каталоги, – невідомо, але й не виключено[3].

Твори Дж. Астаріти в колекції Олексія Розумовського нині представлені чотирма рукописними нотними документами[4], але за часів Розумовських їх було більше. До нашого часу не дійшли: інструментальні партії симфонії-увертюри *Сі бемоль маж*ор і партитура ораторії *«La Morte d`Abelle»* (відомості про неї вписано до каталогу Рєпніних)[5].

Симфонія-увертюра *Сі бемоль мажор* записана в каталозі XVIII ст. О. К. Розумовського під старим шифром № 12 [2, с. 487–488]. Там наведено нотний інципіт,

---

[1] *У ботанічному саду Олексія Розумовського налічувалося 12 000 (за іншими даними – 7 000) рослин, було майже 40 (за іншими даними – 16) теплиць та оранжерей із різними температурними режимами. Вирощувалося багато рідкісних дерев і кущів, серед них – невідомі на той час рослини віскусів, що отримали на честь графа назви «Razoumovia tranquebarcia» і «Razoumovia juniculata». У 1808 р. було опубліковано каталог рослин ботанічного саду Розумовського: Catalogue du Jardin des plantes de S. E. Monsieur le comte Alexis de Razoumoffsky, cons. Int. act. Chamb. act. Curateur de l'Universite de Moscou & a Gorenki. Moscou, 1808. 143 p. На утримання ботанічного саду, в т. ч. наукового та обслуговуючого персоналу, Олексій Кирилович витрачав щорічно 70 000 рублів (!).*

[2] *Фактично, сад разом із бібліотекою були найбільшим науковим ботанічним центром Росії і одним із найбільших у тогочасній Європі.*

[3] *Так званий «Головний» бібліотекар Розумовського, який здійснив більшість записів італійською мовою в каталогах XVIII ст., був, імовірно, італійцем за походженням [3, с. 34]. Однак знайти ім'я анонімного бібліотекаря серед музикантів того часу навряд чи вдасться.*

[4] *Друковані нотні джерела Дж. Астаріти в даній статті не розглядаються.*

[5] *Варвара Рєпніна (1778–1864) – найстарша донька О. К. Розумовського, дружина Миколи Рєпніна-Волконського. Бібліотека Рєпніних зберігалася в їхньому яготинському маєтку (Яготин у 1820 р. був подарований Варварі Олексіївні Рєпніній) і разом з ним надалі успадковувалася нащадками Рєпніних. Спеціально для бібліотеки було побудоване окреме приміщення, у 1914 р. там зберігалося від 30 до 40 тисяч книжок, поміж яких були найрідкісніші видання. Дякую Григорію Ганзбургу за надану інформацію про каталог Рєпніних, що зберігається в бібліотеці Харківського університету.*

тональність та склад виконавців: «à 9. Strom.: 2. Violini, 2. Corni et Oboe, 1. fagotto, Alto, et Basso», а також початковий темп і розмір: «All[egr]o di molto, C [4/4]». Встановити назву опери, до якої написано увертюру, не вдалося, але показово, що перші такти твору збігаються з початком кантати Гаетано Пуньяні «*La Scomessa*» (див. інципіт 1.1.1. у базі даних *RISM, ID No*.: 464122957), що свідчить про певні інтонаційні вподобання і шаблони, притаманні італійським маестро.

Партитура ораторії «*La Morte d`Abelle*», місцезнаходження якої на цей час так само невідоме, зберігалася в нашій Бібліотеці ще перед Другою світовою війною і, за свідченнями О. Дзбановського й А. Ольховського, на ній було зазначено не тільки рік написання – 1785, але й присвяту Олексію Розумовському[1].

Серед рукописних джерел Дж. Астаріти в колекції О. К. Розумовського маємо дві повні партитури опер – «Збитенник» (Перелік, № 44) і опера без назви [«*Gernando e Costanza*»] (Перелік, № 45)[2], партитуру арії Компаньона з невідомої опери (Перелік, № 46) і оркестрові голоси симфонії-увертюри. Партитури обох опер мають написи на титульному аркуші або перед нотним текстом – «*Originale di Gennaro Astarita*», а арія Компаньона написана тією самою рукою, але без слова «*Originale*», – з написом «*del S*^{r} *Gennaro Astarita*». Для перевірки справжності автографів зіставляємо почерки рукописів із НБУВ з електронною копією автографа опери «*Il re alla caccia*» [«Король на полюванні»] (Перелік, № 7), що знаходиться у Фонді прусської культурної спадщини Державної бібліотеки в Берліні[3]. Порівняння почерків у київських і берлінському джерелах підтверджує їхню автографічність, оскільки варіанти індивідуальних особливостей письмових знаків (літери, ключі, знаки альтерації, ноти, паузи) та спосіб поєднання окремих фрагментів співпадають. Це цілком стосується опери без назви та арії. А щодо партитури «Збитенника», – абсолютно впевнено можна твердити про титульний аркуш, підписаний автором, і тільки з певними застереженнями – про нотний і словесний текст, оскільки рукопис є чистовиком, виконаним «занадто» охайно, старанно і каліграфічно в порівнянні з оперою без назви [«*Gernando e Costanza*»], де є набагато більше «слідів» творчого процесу. У другому томі рукопису «Збитенника» (інв. № 121556) у третьому акті починаючи від аркуша 40-го зворотного – словесний текст вокальних партій вписано іншою особою – змінюється манера заточування пера, лінії стають тоншими, а ритм і темп напису більш рівномірними, збільшується нахил літер, зменшуються розмір і окремі фрагменти накреслення знаків. Тобто рукопис «Збитенника» – частково автограф або авторизована копія.

---

[1] *Частина нот із колекції Розумовських під час Другої світової війни була евакуйована до Уфи. Інший примірник ораторії (без присвяти на титульному аркуші, і невідомо – копія чи автограф) зберігається в Центральній музичній бібліотеці в Санкт-Петербурзі (колишня нотна бібліотека імператорських театрів). Про це йдеться в статті Порфирьева [6, с. 67].*

[2] *У відділі музичних фондів НБУВ зберігаються саме партитури цих опер Астаріти, а не клавіри, як зазначено у статті І. Сікорської [9].*

[3] *У 1986 р. авторка статті ознайомлювалася з автографом опери «I Capricci in amore» в Центральній музичній бібліотеці Санкт-Петербурга.*

Опера Дж. Астаріти «Збитенник» написана за однойменною п'єсою Я. Б. Княжніна в 1786 р. В оригіналі рукопису назва – «Сбитеньщик», текст під нотами вписано російською мовою, отже припущення дослідників про те, що Дж. Астаріта добре володів російською мовою – небезпідставне. П'єсу було не вперше взято за основу опери, двома роками раніше з'явився «Збитенник» Антона Бюлана (Антуана Булландта; *Antoine Bullant*), французького композитора, чеха за походженням. Бюланівська опера багато разів ставилася в Петербурзі й Москві впродовж XVIII і навіть у середині XIX ст. Вибір саме «Збитенника» як оперного сюжету для Дж. Астаріти був сміливим кроком не тільки з огляду на популярність опери Бюлана, але й тому, що це був його перший досвід написання опери не італійською мовою[1]. Сюжет опери, за спостереженнями О. Дзбановського й А. Ольховського, нагадує «Севільського цирульника» Бомарше, відповідно, як і її персонажі: Степан – Фігаро, Волдирев – Бартоло, Паша – Розіна тощо. О. Дзбановському належать важливі спостереження про близькість мелодики кількох арій з цієї опери до української пісні, матеріали про історичний контекст твору, гіпотези про створення опери «Збитенник» на замовлення Олексія Кириловича і про можливу службу Дж. Астаріти у графа. А. Ольховський так само відзначив народний характер мелодій та ритміки, вплив українського мелосу на деякі арії (зокрема, у нього йдеться про арію Степана з першої дії), наголошував на особливому значенні «Збитенника», «що безпосередньо не маючи резонансу в розвитку української музики, він, проте, відіграв роль одного з перших зразків оперної літератури на Україні, що поклали основу живому реалістичному життєвому мистецтву, основами якого є народність і художня правда» [4, с. 37]. Хоча відомостей про постановку опери не збереглося, таке припущення є переконливим, оскільки в колекції присутні не тільки партитура, але й оркестрові партії увертюри до опери[2]. Комплект складається з восьми рукописних партій (19 аркушів) і не має обкладинки, на якій мало би бути зазначено автора і назву опери. Атрибутований за старим шифром Каталогу симфоній і рукописною партитурою опери (інв. № 121555). Партії написано щонайменше чотирма копіїстами, серед них Сава Приходовський (партії 1-го і 2-го гобоїв, почерк встановлено за концертними симфоніями Пуньяні – описи див. Івченко № 416, 417). Партії *vl 1, vl 2, vla* написано другим почерком, *cor 1* і *cor 2* – третім, партія *b* – четвертим.

Автограф іншої опери з нотної колекції О. К. Розумовського датовано 1787 р. Спочатку назву опери було встановлено нами за іменами персонажів і текстом арій як «*L'isola disabitata*» («Безлюдний острів»), її літературне першоджерело – однойменне лібрето П. Метастазіо. З цією назвою опера потрапила до статті про композитора в енциклопедію «Мистецтво України» [2, с. 115]. У переліку творів Дж. Астаріти дійсно є опера з такою назвою, однак написана і поставлена наба-

[1] *Постановки опер Дж. Астаріти здійснювалися не тільки італійською мовою. Такий висновок можна зробити на підставі назв опер німецькою мовою (див., наприклад, № 11, 13, 37 у переліку опер Астаріти) та примірників видань двомовних лібрето.*

[2] *Рукописні партії, без автора і назви [1. Ouverture à 8. Strom: 2. Violini, 2. Oboe, 2. Corni, Alto et Basso].*

гато раніше (Флоренція, 1773; Братислава, 1780 р.). Виявилося, що наша атрибуція була не зовсім правильною, оскільки опера в каталозі Рєпніних, власників нотної бібліотеки О. Розумовського на початку XIX ст., все ж таки мала іншу назву – «Gernando e Costanza», але не виключено, що так назвав її бібліотекар Рєпніних під час каталогізації. Даних про постановку опери в Розумовських чи Рєпніних не маємо. Не виключено, що Дж. Астаріта зробив «римейк» опери, змінивши назву. Адже і він, й інші композитори XVIII ст. практикували постановку однієї й тієї самої опери під різними назвами, інколи додаючи вставні номери, змінюючи імена персонажів. Як уже зазначалося раніше, в цьому рукопису добре проглядаються «сліди» творчого процесу – закреслені і заклеєні такти, виправлення, спостерігаються зміни кольору чорнила, за якими можна відстежити певну послідовність написання голосів – спочатку крайніх – одного басового і одного високого, потім – заповнення середніми голосами. Отже, в даному випадку, можливо, що це не копія опери *«L'isola disabitata»* або її перероблений варіант, а новий твір, про що свідчить не тільки авторська дата – 1787 рік, але й характер написання рукопису, зовсім не подібного до манери письма копіїстів. До того ж, рукопис написано на такому самому папері, як і партитура «Збитенника», створеного на російськомовне лібрето, отже, не раніше, ніж композитор приїхав до Росії (1785)[1]. Тобто партитура опери «Gernando e Costanza» дійсно створена в 1787 р., як це зазначено самим автором перед нотним текстом, хоча й на той самий сюжет П. Метастазіо.

Автографом є й оперна арія Компаньона (бас або баритон[2]) – джерело, раніше не відоме дослідникам. Папір рукопису (10 аркушів) – подібний до паперу з інших рукописних автографів Дж. Астаріти з фондів НБУВ, тобто це венеціанський папір «три місяці». Рукопис не має титульного аркуша, ліворуч, перед нотним текстом, зазначено старий шифр із колекції «*No 581*» (рукою бібліотекаря), далі, в центрі аркуша, – почерком композитора: «*del Sr Gennaro Astarita*» і у правому верхньому куті: «Atto 2-o». Розмір 2/4, тональність *Ci бемоль мажор*. Використано типовий як для Дж. Астаріти, так і для музики XVIII ст. склад інструментів у акомпанементі: перша і друга скрипки, два гобої, дві валторни «in Be Fa», альт і бас. Для встановлення назви опери за словесним текстом арії й персонажем необхідно знайти відповідне лібрето. Персонаж Компаньон зустрічається в опері *«Paese della Cuccagna»* на текст Карла Гольдоні [14]. Проте такої опери серед творів Дж. Астаріти не знайдено. Це може означати, що композитор її написав, але рукопис втрачено, і тому відомості про неї не збереглися. Інший варіант – Дж. Астаріта використав для опери іншу назву. В такому разі необхідно встановити, де в переліку творів композитора «маскується» сюжет опери про «Країну ледарів» (*«Paese della Cuccagna»)*. Припускаємо, що це опера «Острів Достатку» (*«L'isola del Bengodi»)* [15]. Якщо порівняти сюжет і текст лібрето двох опер, – вони майже співпадають, проте в передмові до *«L'isola del Bengodi»* Дж. Астаріти повідомля-

[1] *Венеціанський папір з філігранями «три місяці», «лук зі стрілою» та літерами A, Z. Докладніше ідентифікувати папір не вдалося.*

[2] *Діапазон: d – f[1], або з варіантом верхньої ноти es[1].*

ється, що лібрето *«Paese della Cuccagna»* К. Гольдоні змінено відповідно до вимог часу і побажань автора музики, замість трьох дій – дві та ін. Але слова арії Компаньона є тільки в лібрето *«Paese della Cuccagna»,* і вкладено їх у вуста іншого персонажа – Мадам Лібера. В передостанньому рядку текст «Cuccagna tutti godono» в арії замінено на «Ritrovano il Bengodi», що, по суті, є смисловим синонімом:

Le madri che defraudano
Le figlie della dote,
Le zie che si mantengono
Col bel della nipote,
E quei mariti che amano
Mangiar e non pensar,
Cuccagna tutti godono, [Ritrovano il Bengodi]
Ma poco suol durar.

Отже, нині не маємо змоги встановити назву опери остаточно, для цього необхідно перевірити, чи є ця арія в партитурі опери *«L'isola del Bengodi»,* що зберігається в бібліотеці Флорентійської консерваторії імені Л. Керубіні. Однак, саме слово *«Bengodi»* замість «*Cuccagna*» наштовхує нас на думку, що це опера *«L'isola del Bengodi»*.

Наукова новизна роботи пов'язана з дослідженням нотних документів Дж. Астаріти з фондів НБУВ на предмет їхньої відповідності категоріям автограф, авторизований рукопис і прижиттєва копія; з'ясовано ймовірні шляхи та час надходження творів до колекції О. К. Розумовського. Рукописні партитури опер «Збитенник» (1786, лібрето Я. Княжніна) та «Gernando e Costanza» (1787, лібрето П. Метастазіо з назвою «L'Isola disabitata») дали змогу скласти уточнений перелік опер Дж. Астаріти та скоригувати відомості щодо біографії та творчої спадщини композитора. Вперше введено до наукового обігу автограф партитури оперної арії Компаньона. Вперше подається розширений перелік опер Дж. Астаріти, який доповнено перекладом назв українською мовою[1], позначенням жанру, місця та часу прем'єри.

Висновки. Судячи з репертуару театрів, опери Дж. Астаріти були конкурентоспроможними у XVIII ст., а його музика знаходила відгук у широкої публіки. Дж. Астаріта високо цінувався сучасниками передусім як композитор комічних опер, деякі з них були досить успішними. Загалом він написав понад 50 опер (раніше вважалося – більше 40), майже всі вони є різновидами італійської комічної опери (*opera buffa, drama giocoso, farsa*). У його доробку 7 опер-серіа і опера-семісеріа (тобто напівсерйозна, з елементами комічного). Декілька опер є операми-пастичо. Його стиль – елегантний та простий, але, на думку деяких дослідників, не дуже оригінальний. Точну кількість написаних композитором опер встановити без дослідження всіх нотних джерел на цей час є проблематичним, оскільки у XVIII ст. звичайним було ставити одну й ту саму оперу під різними назвами, або, не змінюючи сюжету та лібрето, написати нову оперу на той самий текст.

[1] *Щиро дякую Олександрові Москальцю за переклад назв італійських опер Дж. Астаріти українською мовою.*

Наявні нотні джерела Дж. Астаріти із зібрання НБУВ використовувалися під час концертів і вистав у О. Розумовського, в т. ч. в українських садибах родини. Завдяки ним можна визначити роль і значення зарубіжних театральних шкіл у становленні національного музичного театру, як це намагався зробити А. Ольховський у статті «"Збитенщик" Дж. Астаріта».

Проте останнім часом, уже у XXI ст., спостерігається інтерес до його творчості і серед виконавців, і серед музикознавців, і навіть серед видавців. Дослідження рукописних нотних документів Дж. Астаріти дали змогу скласти уточнений перелік його опер та скоригувати відомості щодо біографії та творчої спадщини композитора. Вперше подається розширений перелік опер Дж. Астаріти в додатку.

***Перелік опер Дж. Астаріти з перекладом назв українською мовою, позначенням жанру, лібретиста, місця і часу прем'єри*[1].**

1. L'orfana insidiata = Сирота в небезпеці. *Drama giocoso*, лібрето Паломба, (Giuseppe Palomba), Неаполь, літо 1765, пастичо (разом з Нікколо Піччінні).
2. Il corsaro algerino = Алжирський корсар. *Opera buffa*, Неаполь, осінь 1765.
3. Tra i due litiganti il terzo gode = Коли двоє сваряться, третій виграє. *Opera buffa*, Неаполь, 1766.
4. Il vaticinio di Carmenita = Пророцтво Карменіти. *Opera drama*, Палермо, 1768.
5. L'astuta cameriera = Хитра покоївка. *Drama giocoso*, Турин, осінь 1770.
6. Gli amanti perseguitati = Переслідувані коханці. *Opera semi-seria*, Турин, 1770.
7. Il re alla caccia = Король на полюванні. *Drama giocoso,* лібрето Гольдоні (Carlo Goldoni), Турин, 1770.
8. La critica teatrale = Театральна критика. *Drama giocoso,* лібрето Кальцабіджі (Ranieri de' Calzabigi), Турин, осінь 1771; Венеція, 1775.
9. La contessa di Bimbimpoli = Графиня Бімбімполі. *Drama giocoso,* лібрето Бертаті (Giovanni Bertati), Венеція, 1772; Лісабон, 1773.
10. Il divertimento in campagna, див.: (La contessa di Bimbimpoli) = Розваги на селі, лібрето Бертаті (Giovanni Bertati), Дрезден, 1783.
11. Der Zeitvertreib auf dem Lande, див.:(La contessa di Bimbimpoli) = Розваги на селі.
12. I visionari = Провидці. *Drama giocoso,* лібрето Бертаті (Giovanni Bertati), Венеція, осінь 1772.
13. Die lächerlichen Gelehrten, див.: (I visionari) = Смішні вчені. *Drama giocoso,* лібрето. Бертаті (Giovanni Bertati), Дрезден, 1774.
14. I filosofi immaginari, див.: (I visionari) = Позірні філософи. *Drama giocoso,* лібрето Бертаті (Giovanni Bertati).
15. L'avaro in campagna, див.: (L'avaro) = Скупий на селі. *Drama giocoso,* лібрето Бертаті (Giovanni Bertati), Турин, літо 1772.

[1] *Нумерація позицій не співпадає з кількістю опер, написаних композитором, оскільки подеколи одна й та сама опера могла бути представлена під різними назвами.*

16. La tomba di Merlino = Могила Мерліна. *Opera buffa*, лібрето Бертаті (Giovanni Bertati), Турин, осінь 1772.
17. La contessina = Маленька графиня. *Drama giocoso,* лібрето Котелліні за Гольдоні (Marco Coltellini after Carlo Goldoni), Ліворно, осінь 1772; як пастичо, Болонья, осінь 1778 (разом з Д. Чімароза та Ф. Гассманом).
18. L'isola disabitata = Безлюдний острів. *Drama per musica (opera seria*), лібрето Метастазіо (Pietro Metastasio), Флоренція, осінь 1773; Пресбург (Братислава), 1780. Ставилася разом з оперою «Le cinesi».
19. Le cinesi = Китаянки. *Drama per musica (opera seria)*, лібрето Метастазіо (Pietro Metastasio), Флоренція, осінь 1773; Пресбург (Братислава), 1780. Ставилася разом з оперою «L'isola disabitata».
20. Le finezze d'amore, o sia La farsa non si fa, ma si prova = Тонкощі кохання, або Спроба фарсу, якого не було. *Farsa (opera)*, лібрето Бертаті (Giovanni Bertati), Венеція, 1773, варіант у Мілані, 1791?
21. Non si fa ma si prova, див.: (Le finezze d'amore, o sia La farsa non si fa, ma si prova) = Тонкощі кохання, або Спроба фарсу, якого не було.
22. Li astrologi immaginari = Позірні астрологи. *Drama giocoso*, Луго, 1774.
23. Il marito che non ha moglie = Чоловік без дружини. *Drama giocoso,* лібрето Бертаті (Giovanni Bertati), Венеція, осінь 1774.
24. Il principe ipocondriaco = Принц-іпохондрик. *Drama giocoso,* лібрето Бертаті (Giovanni Bertati), Венеція, карнавал 1774.
25. La villanella incostante = Непостійна вілланелла. *Drama giocoso,* Кортона, осінь 1774.
26. Il mondo della luna = Світ місяця. *Drama giocoso,* лібрето Гольдоні (Carlo Goldoni), Венеція, 1775.
27. Li sapienti ridicoli, ovvero Un pazzo ne fa cento = Смішні мудреці, або Дурень на всі сто. *Drama giocoso,* лібрето Бертаті (Giovanni Bertati), Прага, 1775.
28. L'avaro = Скупий. *Drama giocoso,* лібрето Бертаті (Giovanni Bertati), Феррара, карнавал 1776.
29. Armida (Armida e Rinaldo) = Арміда. *Opera seria*, лібрето Мільявакка і Дураццо (Giovanni Ambrogio Migliavacca, Giacomo Durazzo), Венеція, 1777.
30. Armida e Rinaldo, див.: (Armida) = Арміда і Рінальдо.
31. La dama immaginaria = Дама-примара. *Drama giocoso*, лібрето Бальякка (P. A. Bagliacca), Венеція, карнавал 1777; Санкт-Петербург, 1784.
32. Ulisse e Circe = Уліс і Цирцея. *Opera seria*, Неаполь (?), 1777.
33. L'isola di Bengodi = Острів Бенгоді. (L'isola del Bengodi). *Drama giocoso,* лібрето Гольдоні (Carlo Goldoni), Венеція, осінь 1777.
34. Il marito indolente = Ледачий чоловік (Безжальний). *Drama giocoso*, Болонья, осінь 1778; Санкт-Петербург, 1781.
35. Le discordie teatrali = Театральні негаразди. *Drama giocoso*, Флоренція, осінь 1779.
36. Il francese bizzarro (Der wunderliche Franzos) = Дивакуватий француз. *Drama giocoso*, Мілан, весна 1779; Венеція. Дрезден, 1786.
37. Der wunderliche Franzos (Il francese bizzarro) = Дивакуватий француз. *Drama giocoso*.

38. Il caffè di campagna = Сільська кава. *Opera buffa*, Трієст, квітень 1779.
39. Nicoletto bellavita = Ніколетто-життєлюб. *Opera buffa*, Тревізо, 1779.
40. Il trionfo della Pietà = Тріумф співчуття, *opera seria*, Пресбург (Братислава), 1780.
41. Circe ed Ulisse = Цирцея і Уліс, *opera seria,* Брауншвейг, 1781 (на честь принцеси Прусської Філіппіни Шарлотти).
42. La molinarella = Млинарочка. *Opera buffa*, Равенна, весна 1783.
43. Il diavolo a Quattro = Диявол у чотирьох, *farsa*, Неаполь, карнавал 1785.
44. Сбитеньщик = Збитенник, комічна опера, лібрето Княжніна, 1786. Автограф зберігається в НБУВ.
45. Gernando e Costanza (L'isola disabitata) = Джернандо і Костанца, *Drama per musica (opera seria)*, лібрето Метастазіо (Pietro Metastasio), 1787. Автограф зберігається в НБУВ.
46. Paese della Cuccagna, див.: L'isola di Bengodi *Drama giocoso*, лібрето Гольдоні (Carlo Goldoni), 1785–1787?, Автограф арії з опери зберігається в НБУВ.
47. I capricci in amore = Примхи кохання. *Drama giocoso*, Санкт-Петербург?, 1787, 1789.
48. Il curioso accidente = Цікавий випадок. *Drama giocoso*, лібрето Бертаті (Giovanni Bertati), Венеція,осінь 1789.
49. Ipermestra = Гіпермнестра, *opera seria*, лібрето Метастазіо (Pietro Metastasio), Венеція, 1789.
50. Притворная сумасшедшая (Les Folies amoureuses) = Удавана божевільна. *Drama giocoso*, лібрето Княжніна, Санкт-Петербург, 1789; Москва, 1795.
51. Les Folies amoureuses, див.: (Притворная сумасшедшая).
52. L'inganno del ritratto (L'equivoco del ritratto) = Підроблений портрет. *Drama giocoso*, Флоренція, 1791.
53. L'impresario in scompiglio = Спантеличений імпресаріо. *Opera buffa*, Мілан, карнавал 1791.
54. La nobilità immaginaria = Удаване благородство, *intermezzo*, Флоренція, карнавал 1791.
55. L'equivoco del ritratto (L'inganno del ritratto) = Помилковий портрет, або Підроблений портрет. *Opera buffa*, Флоренція, весна 1791.
56. Il medico parigino o sia L'ammalato per amore = Паризький лікар, або Хворий від кохання. *Drama giocoso*, лібрето Паломба (Giuseppe Palomba), Венеція, карнавал 1792.
57. Le fallaci apparenze = Оманлива зовнішність. *Drama giocoso*, лібрето Лоренці (Giovanni Battista Lorenzi), Венеція, осінь 1793.
58. Il parrucchiere = Перукар. *Opera buffa*, Берлін, 1793.
59. Rinaldo d'Asti = Рінальдо д'Асті. *Opera buffa*, лібрето Карпані (Giuseppe Carpanш, Санкт-Петербург, 30 червня 1796.
60. Gl'intrighi per amore = Інтриги через кохання, ?
61. Gli eroi dei campi Elisi = Герої полів Елізіума, Венеція, 1779. Опера Т. Траетти, яку завершив Астаріта.

Список використаних джерел

1. Архів НБУВ. Оп. 1. Спр. № 35. Дзбановський О. Т. Музична бібліотека Розумовського О. К. 89 арк.

2. Івченко Л. В. Астаріта Дженнаро // Мистецтво України : енцикл. у 5 т. / Кудрицький А. В., відпов. ред. та ін. Т. 1. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1995. С. 115.

3. Івченко Л. В. Реконструкція нотної колекції графа О. К. Розумовського за каталогами XVIII століття. Київ, 2004. 643 с.

4. Івченко Л. В. Рукописні партитури опер з нотної бібліотеки Олексія Розумовського // VIII культурологічні читання пам'яті Володимира Подкопаєва. Київ, 2010. С. 479–485.

5. Ольховський А. В. «Збитенщик» Астаріта // Українська музикальна спадщина. [Харків] : Мистецтво, 1940. С. 28–43.

6. Порфирьева А. Л. Астарита // Музыкальный Петербург : энцикл. словарь. Т. 1 : XVIII век. Кн. 1 : А–И. СПб, 1996. С. 65–67.

7. Пряшникова М. П. Антрепренер итальянской оперы Дж. Астарита в Петербурге: новые материалы // Русские музыкальные архивы за рубежом. Зарубежные музыкальные архивы в России. Москва, 2015. Вып. 7. С. 173–182.

8. Пуртов Ф. Э. Нотные издания XVIII века : каталог. Санкт-Петербург : Бельведер, 2007. 466 с. (на с. 13–14, позиции 7 и 8).

9. Сікорська І. М. Астаріта // Українська музична енциклопедія. Т. 1 : А–Д. Київ, 2006.10. Українська музикальна спадщина / А. В. Ольховський (відпов. ред.). [Харків] : Мистецтво, 1940. 159 с.

11. Ходорковская Е. С. Астарitты Ж. труппа // Музыкальный Петербург : энцикл. словарь. Т. 1 : XVIII век. Кн. 1 : А–И. Санкт-Петербург, 1996. С. 67–72.

12. Шеффер Т. В., Черпухова К. М. Нотозібрання Розумовських з фондів ЦНБ АН УРСР – цінний документ музичної культури України XVIII ст. // Українське музикознавство : наук.-метод. міжвід. щорічник. Київ, 1971. Вип. 6. С. 170–184; список авторів музики: с. 252–262.

13. *L'isola di Bengodi: dramma giocoso per musica*. (1777). [Venezia?, 1777] URL: https://www.loc.gov/item/2010664121/

14. *Il paese della Cuccagna : commedia per musica.* (1750). Venezia. Image: https://www.loc.gov/item/2010665086/

15. Libby, Dennis. Astarita [Astaritta], Gennaro [text] // *The New Grove Dictionary of Music and Musicians. 2nd ed,* Oxford ; New York : Grove, An Imprint of oxford Press, 2001. Vol. 2: Aristoxenus ro Bax. S. 121.

16. McClymonds, Marita P. Astarita [Astaritta], Gennaro [work list] // *The New Grove Dictionary of Music and Musicians. 2nd ed.* Oxford : N. Y : Grove, An Imprint of Oxford Press, 2001. Vol. 2: Aristoxenus ro Bax. S. 121–122.

References

1. Fond 1, Unit 35. Archive of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Ukranian].

2. Ivchenko, L. V. (1995). Astarita Gennaro [Astarita Gennaro]. In *Mystetstvo Ukrainy : entsykl. u 5 t.* [Art of Ukraine: Encyclopedia of 5 vols.]. Vol. 1. Kyiv. [In Ukranian].

3. Ivchenko, L. V. (2004). *Rekonstruktsiia notnoi kolektsii hrafa O. K. Rozumovskoho za katalohamy 18th stolittia* [Reconstruction of music collection by Count O. K. Rozumovskyi according to the catalogs of the 18th century]. Kyiv. [In Ukranian].

4. Ivchenko, L. V. (2010). Rukopysni partytury oper z notnoi biblioteky Oleksiia Rozumovskoho [Handwritten scores of operas from the musical library of Alexei Razumovsky]. In *8 kulturolohichni chytannia pamiati Volodymyra Podkopaieva* [8th Cultural Readings of Vladimir Podkopayev's Memory]. Kyiv. [In Ukranian].

5. Olkhovskyi, A. V. (1940). «Sbytenshchyk» Astarita [«The Sbiten Vendor» by Astarita]. In *Ukrainska muzykalna spadshchyna* [Ukrainian musical heritage]. Kharkiv. [In Ukranian].

6. Porfireva, A. L.(1996). Astaritta [Astaritta]. In *Muzykalnyi Peterburg* [Musical Petersburg]. Vol. 1 : XVIII, Book 1 : A–I. St. Petersburg. [In Russian].

7. Prjashnikova, M. P. (2015). Antreprener italjanskoj opery Dzh. Astarita v Peterburge: novye materialy [The entreprener of the Italian opera G. Astarita in St. Petersburg: new materials]. In *Russkie muzykalnye arhivy za rubezhom. Zarubezhnye muzykalnye arhivy v Rossii* [Russian music archives abroad. Foreign music archives in Russia]. Vol. 7. Moscow. [In Russian].

8. Purtov, F. Je. (2007). *Notnye izdanija 18 veka : katalog* [Eighteenth-century sheet music: a catalogue]. St. Petersburg. [In Russian].

9. Sikorska, I. M. (2006). Astarita [Astarita]. In *Ukrainska muzychna entsyklopediia* [Ukrainian Musical Encyclopaedia]. Vol. 1 : A–D. Kyiv. [In Ukranian].

10. *Ukrainska muzykalna spadshchyna* (1940) [Ukrainian musical heritage]. Kharkiv. [In Ukranian].

11. Khodorkovskaia, E. S. (1996). Astaritta Zh. truppa [Astaritta's troupe]. In *Muzykalnyi Peterburg* [Musical Petersburg]. Vol. 1 : XVIII, Book 1 : A–I. St. Petersburg. [In Ukranian].

12. Sheffer T. V., Cherpukhova K. M. (1971). Notozibrannia Rozumovskykh z fondiv TsNB AN URSR – tsinnyi dokument muzychnoi kultury Ukrainy XVIII st. [Music collection of Razumovsky from the fonds of the Central Library of the USSR National Academy of Sciences – a valuable document of musical culture of Ukraine of the 18th century]. In *Ukrainske muzykoznavstvo* [Ukranian musicology]. Vol. 6. Kyiv. [In Ukranian].

13. *L'isola di Bengodi: dramma giocoso per musica*. (1777). [Venezia, 1777] Image: https://www.loc.gov/item/2010664121/. [In Italian].

14. *Il paese della Cuccagna : commedia per musica.* (1750). Venezia. Image: https://www.loc.gov/item/2010665086/. [In Italian].

15. Libby, Dennis. (2001). Astarita [Astaritta], Gennaro. In *The New Grove Dictionary of Music and Musicians. 2nd, ed . Vol. 2: Aristoxenus ro Bax.* Oxford ; New York. [In English]. https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.40020

16. McClymonds, Marita P. (2001). Astarita [Astaritta], Gennaro [work list]. In: *The New Grove Dictionary of Music and Musicians. 2nd, ed . Vol. 2: Aristoxenus ro Bax.* Oxford ; New York. [In English]

Larysa Vasylivna Ivchenko,
Candidate of Art Studies,
Head of Music Fonds Department, Institute of Book Studies,
V. I. Vernadskyi National Library of Ukrane
ORCID: 0000-0003-2562-3979
e-mail: ivchenko@nbuv.gov.ua

Gennaro Astarita's pieces in the Oleksii Rozumovskyi music collection

The aim of the study is to obtain information about the creative path of Italian composer G. Astarita (c. 1745–1805) by the method of complex research of his music sources available in the Music Fonds Department of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (VNLU). **The methodology of the research** is based on the application of methods of special historical disciplines – archeography, book studies and filigranology, musical source studies and personal empirical observations. **The scientific novelty** of the work. For the first time musical sources by G. Astarita from the VNLU fonds have been classified into the categories of autographs, authorized manuscripts and lifetime copies. The titles of some of the works have been clarified and some of them have been defined for the first time, possible ways of documents acquisition for the collection are outlined. It is confirmed that the handwritten score of the untitled opera [«Gernando e Costanza»] (1787, libretto «L'Isola disabitata» by P. Metastasio) is the autograph of the composer. The autograph of the Aria by Compagnone (1785–1787) was introduced into scientific circulation. The score of the opera «The Vendor of Sbiten» (1786, libretto by Ya. Kniazhnin) is an autograph, but in the vocal parts there are inscriptions except by Astarita also in other handwriting (that is, an authorised manuscript). Manuscripts of instrumental parts of the overture to the opera «The Vendor of Sbiten» are copies of the 18th century (c. 1786 year). For the first time, an extended list of G. Astarita's operas, compiled from various sources, with an indication of the genre, location and time of the premiere, supplemented by a translation of the titles into Ukrainian. **Conclusions.** The information from the manuscripts made it possible to adjust assertion about the composer's creative heritage and biography, including his location in 1785–1787. In total, G. Astarita has written about 60 operas, almost 40 of them are varieties of Italian comic opera (*drama giocoso, opera buffa, farsa*), and 7 *opera seria*. G. Astarita's operas were competitive in the 18th century judging from the repertoire of theaters and his music was supported by the general public. At the same time, the information obtained allowed us to contribute to the definition of musical tastes of representatives of the Ukrainian elite of the 18th century, since this documents are part of the music collection of Oleksii Rozumovskyi.

Key words: attribution of sheet music, Gennaro Astarita, Italian opera, Oleksii Rozumovskyi.

Лариса Васильевна Ивченко,
кандидат искусствоведения,
заведующая отделом музыкальных фондов Института книговедения
Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского
ORCID: 0000-0003-2562-3979
e-mail: ivchenko@nbuv.gov.ua

Произведения Дженнаро Астариты в нотной коллекции Алексея Разумовского

Целью исследования является получение информации о творческом пути Дж. Астариты (ок. 1745–1805), итальянского композитора неаполитанской школы, методом осуществления комплексной атрибуции его нотных документов из отдела музыкальных фондов Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. **Методология исследования** основана на применении методов специальных исторических дисциплин – археографии, книговедения и филигранологии, музыкального источниковедения и собственных эмпирических наблюдений относительно авторства и датировки нотных документов. **Научная новизна** работы связана с первым исследованием нотных источников Дж. Астариты из фондов Библиотеки на предмет их соответствия категориям автограф, авторизованная рукопись и прижизненная копия, уточнены и установлены названия произведений, выяснены возможные пути их поступления в коллекцию. Подтверждено, что рукописная партитура оперы без названия [«Gernando e Costanza»] (1787, либретто «L'Isola disabitata» П. Метастазио) – автограф композитора. Впервые вводится в научный оборот автограф партитуры арии Компаньона (1785–1787, либретто К. Гольдони из оперы «Il paese della Cuccagna» или «L'isola del Bengodi»). Партитура оперы «Сбитенщик» (1786, либретто Я. Княжнина) – автограф, но имеются надписи словесного текста в вокальных партиях другим почерком (то есть – авторизованная рукопись). Инструментальные партии увертюры к опере «Сбитенщик» являются прижизненными копиями. Впервые подается расширенный перечень опер Дж. Астариты, составленный по разным источникам, с указанием жанра, места и времени премьеры, дополненный названиями опер в переводе на украинский язык. **Выводы.** Сведения о рукописях дали возможность скорректировать информацию о творческом наследии и биографии композитора, в частности о вероятном месте его пребывания в 1785–1787 годах. Дж. Астарита написал около 60 опер, почти 40 из них являются разновидностями итальянской комической оперы (drama giocoso, opera buffa, farsa), 7 опер-сериа. Судя по репертуару театров, оперы Дж. Астариты были конкурентоспособными в XVIII веке, а его музыка находила отклик у широкой публики. Кроме того, полученная информация предоставила возможность скорректировать наши знания о музыкальных вкусах представителей украинской элиты XVIII века, поскольку исследуемые документы являются частью нотной коллекции Алексея Разумовского.

Ключевые слова: атрибуция нотных источников, Дж. Астарита, итальянская опера, А. К. Разумовский.

Стаття підготовлена 15 травня 2019 року;
подана до друку 20 травня 2019 року.

УДК769.91(477)НБУВ:94(47+57)"192/193":305
DOI: 10.15407/rksu.24.151

Олена Миколаївна Донець,
молодший науковий співробітник
відділу образотворчих мистецтв
Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0003-3837-5273
e-mail: edonec@ukr.net

УКРАЇНСЬКИЙ ДРУКОВАНИЙ ПЛАКАТ 1920-х – ПОЧАТКУ 1930-х РОКІВ ЯК ІНФОРМАЦІЙНЕ ДЖЕРЕЛО З ВИВЧЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ПИТАНЬ (НА МАТЕРІАЛАХ З ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)

Метою статті є репрезентація інформаційного потенціалу українського друкованого плаката 20-х – початку 30-х років ХХ ст. як важливого візуального джерела в дослідженні кола проблем, пов'язаних із «жіночим питанням». **Методологія дослідження** базується на застосуванні методів іконологічного й порівняльного аналізу для розуміння й інтерпретації окремих плакатних зображень, зокрема для розкриття змісту соціальних значень у візуальній символіці. **Наукова новизна** роботи полягає в розширенні уявлення про український друкований плакат 1920-х – початку 1930-х років як інформаційне джерело з вивчення гендерних питань. Доведено, що вже 1932 року з формалізмом було покінчено – авангардне трактування образу жінки в плакаті поступилося реалістичним сюжетним плакатам-картинам, внаслідок чого образ дужої безкомпромісної «жінки-лідерки» перестав домінувати як візуальний тип в іконографічному дискурсі зазначеного періоду. **Висновки**. Аналіз українського друкованого плаката як інформаційного джерела дозволив розглянути основне коло проблем, пов'язаних із вирішенням «жіночого питання», зокрема таких: жінка і професійна та громадська діяльність; жінка і шлюб; жінка і здоровий спосіб життя; простежити зміни в іконографії образу жінки, а також з'ясувати причини, що викликали їх до життя, передусім зміни в радянській ідеологічній системі; розкрити особливості творчого почерку художників – авторів плакатів.

Ключові слова: український друкований плакат 1920-х – 1930-х років, гендерні питання, комунікативні функції.

Актуальність теми дослідження. Питання щодо ролі і місця жінки в суспільстві є нині надзвичайно актуальними з огляду на те, що сучасна гендерна політика використовує досвід нещодавнього радянського минулого. Викладений у статті матеріал дозволить залучити до наукового обігу українські друковані плакати 20–30-х років ХХ ст. як важливі джерела для дослідження гендерних питань.

Аналіз досліджень і публікацій. Український друкований плакат 1920–1930-х років розглядався в контексті дослідження гендерних питань сучасними фахівцями – істориками, культурологами – здебільшого як ілюстрація до викладення й аналізу основного матеріалу. Так, у виданні «Українські жінки в горнилі

© О. М. Донець, 2019

модернізації» авторка розділу «Нова радянська жінка»: гендерна політика радянської влади у 1930-х роках» М. Вороніна звертається до плаката, щоб проілюструвати викладену нею тезу про феміністичну риторику у промові Й. Сталіна на 1-му Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників 1933 року [1, с. 142–143]. Авторки вступної статті до альбома «Женщины в русском плакате» Н. І. Бабурін та С. Н. Артамонова спробували розкрити особливості втілення образу жінки в російському плакаті XX ст. [2]. В. Косів у монографії «Українська ідентичність у графічному дизайні 1945–1989 років» також торкається питання конструювання образу «нової жінки» в плакаті зазначеного періоду [3, с. 198–231], враховуючи різні способи його художнього втілення. Маємо приклад іконологічного аналізу плаката як окремого образотворчого візуально-історичного документа у статті О. Донець «Гендерні аспекти візуалізації жінки в українському радянському плакаті 1940–1980 років (на основі зібрання українського друкованого плаката XX ст. відділу образотворчих мистецтв Інституту книгознавства НБУВ)» [4]. Отже, на нашу думку, в сучасних умовах плакат слід розглядати комплексно: як візуальний історичний документ, з одного боку, і як витвір мистецтва графіки, – з іншого. Це дозволить якнайкраще розкрити його інформаційний потенціал, зокрема при вивченні гендерних питань.

Мета дослідження. Репрезентація інформаційного потенціалу плаката як важливого візуального джерела в дослідженні основного кола проблем, пов'язаних із «жіночим питанням».

Виклад основного матеріалу. У сучасній гендерній політиці використовується радянський історичний досвід (як позитивний, так і негативний), у «прокрустове ложе» котрого потрапило не одне покоління сучасних жінок. Особливої уваги й ретельного аналізу потребує досвід двох перших десятиліть радянської влади, коли хвиля емансипації була досить потужною і в практику почали впроваджуватися заходи з реалізації нової ідеологічної гендерної моделі. У цей період жінка як особистість постала в центрі уваги, принаймні на просторах плакатного аркуша, де її зображено дужою і рішуче налаштованою на нове життя. Зібрання відділу образотворчих мистецтв Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ВОМ) містить плакати, в яких представлено таку роль жінки в суспільстві, якою її бачила на той час радянська влада. З ряду сталих конструктів жіночого гендеру – жінка-мати, жінка-домогосподарка, жінка-дружина, жінка-громадянка – виокремився останній і став домінуючим. Нова жінка – це активна агітаторка за нове життя. Вона – всюди: на перших шпальтах газет, часописів і у плакатних аркушах, що змальовували звільнення жінки від хатньо-побутового рабства, її агітаційно-пропагандистську роботу в кооперативах та радах комнезамів (комнезами – комітети незаможних селян, за допомогою яких на селі проводилася політика «розкуркулення», вони відіграли негативну роль під час голодомору). Способи художнього втілення соціальної ролі жінки в плакаті дають змогу проаналізувати й виокремити найхарактерніші іконографічні типи, а також виявити ті соціальні передумови, що їх сформували.

Принагідно зазначимо, що так зване «жіноче питання» порушувалося українським жіноцтвом ще задовго до Жовтневого перевороту і досить жваво обговорювалось у пресі починаючи ще з середини XIX ст. [5]. А наприкінці XIX ст. жінки в Російській імперії вже були активними учасницями феміністичного руху. Варто лише згадати імена Н. Кобринської, Олени Пчілки, О. Франко та багатьох інших членкинь жіночих товариств і угруповань. Про це йдеться у працях дослідниць феміністичного руху на теренах України О. Кісь, І. Черчович, К. Кобченко [1]. М. Вороніна у статті «Законодавчі зміни щодо правового становища жінок до Жовтневого перевороту» аргументовано розвіює радянський міф про те, що надання всіх прав жінкам відбулося лише з приходом до влади більшовиків [1, с. 106–110]. Та все ж тогочасна політика радянської влади стосовно жіночого гендеру сприймалася міжнародною комуністичною спільнотою як суперпрогресивна. Так, всесвітньо знана феміністка Симона де Бовуар тривалий час була впевнена в тому, що радянським жінкам дійсно надане небачене до цього місце в суспільстві чоловіків. Розмірковуючи над історією закріпачення жінки у світовому масштабі, вона писала про це у своєму програмному творі «Друга стать» (1949 р.): «Світ, суспільство, в якому б чоловіки й жінки були б рівноправними, неважко собі уявити, адже це саме те суспільство, *яке обіцяла створити радянська влада*». Дійсно, більшовиками було ухвалено низку важливих законів, що стосувалися «жіночого питання». У грудні 1917 року було прийнято декрети «Про цивільний шлюб, дітей та про ведення книг актів цивільного стану», «Про розірвання шлюбу». Активну участь у цьому брала О. М. Колонтай (проект декрету про цивільний шлюб). Новий кодекс законів про шлюб, сім'ю та опіку було прийнято 1926 року, в результаті фактичним шлюбним відносинам (цивільний шлюб) було надано правового статусу, завдяки чому права жінок були захищені: запис про батьківство в метриці дитини робився зі слів матері, – і вона мала право на аліменти; діти, народжені у шлюбі та поза ним, мали однакові права. 1920 року, раніше, ніж у Європі, було зафіксовано право жінки на аборт. Вагітним і матерям, що мали немовлят, надавалась оплачувана відпустка. Праця жінки-домогосподарки прирівнювалася до праці чоловіка – годувальника родини. Розірвати шлюб можна було за допомогою поштівки, яку міг надіслати до РАЦСу хтось один із подружжя [6, с. 120]. Усі ці новації активно обговорювалися на сторінках газет і часописів, а також доносилися до «мас» у творах кінематографа, літератури та в тиражованих плакатних аркушах.

Щоб зрозуміти контекст, в якому створювалися плакати «жіночої тематики», побіжно згадаємо деякі твори літератури і кінематографа цього періоду. Знаковою стала стрічка російських кінематографістів А. Ромма та В. Шкловського «Любовь втроём» (або «Третья Мещанская», 1927 р.), де за часів непу з провінції до Москви приїздить друкар Володимир і тимчасово оселяється в кімнаті свого фронтового друга Миколи на 3-й Міщанській вулиці. Людмила, дружина господаря, захоплюється гостем, – і тепер вони живуть утрьох... Відносини між ними усіма заплутуються. Через деякий час з'ясовується, що Людмила при надії

і незрозуміло, хто ж батько. Зрештою жінка після нетривалих вагань вирішує народити і виховувати дитину сама, впевнена в тому, що держава їй допоможе. Вона кидає чоловіків, сідає в потяг і їде назустріч долі.

Тема вільного кохання і розлучення стала популярною і в новій українській літературі: в романі О. Копиленка «Визволення» герой розмірковує, чи варто зберігати шлюбні стосунки без кохання.

Отже, 1920-ті роки можна вважати періодом бурхливого розвою, а 1930-ті – несподіваного припинення унікального соціального експерименту – спроби кардинальної лібералізації державної політики щодо жіноцтва.

Цей час став також винятковим і в історії розвитку українського плаката, в котрому щільно сплелися «красиве і корисне», – художні образи й ідеологія. Він увірвався в повсякденність яскравим зіставленням кольорів, монументальною символічністю авангардних рішень: політика масової агітації проводиться через образотворчі засоби – мистецтво перестає розподілятися на народне й елітарне, створюється загальне культурне поле, в якому плакат долучається до творення нових смислів. Отож не дивно, що в плакатному агітпропі працювала переважна більшість українських художників-авангардистів. У зібранні ВОМ маємо плакати, що висвітлюють тему жіночого гендеру, авторства талановитих українських митців – Анатоля Бондаровича, Наума Соколика (Соколіні), Марії Юнак, Івана Падалки, Віктора Саввіна, Григорія Цапка, Миколи Міщенка, Ібрагима Літинського, Охріма Судомори, Лева Каплана, Олександра Маренкова, Адольфа Страхова та ін. Слід зазначити, що молоді художники-авангардисти досить органічно почувались у вирі розбудови нової пролетарської культури, образотворчого мистецтва зокрема. Так, художники – члени АРМУ (Асоціації революційних митців України), плакати яких маємо в зібранні, активно співпрацювали з видавництвами, що випускали агітаційні плакати. Вони вбачали сутність своєї художньої діяльності у формотворчих пошуках, тому свідомо ставилися до мистецтва плаката як до дієвого, потрібного і такого, де б вони могли цілком органічно виявити свої мистецькі вподобання. Як, приміром, у плакаті Івана Падалки «Жінки йдіть у ради комнезами кооперацію», виданому «Книгоспілкою» і розрахованому на сільську бідноту. Жінок активно залучали

до рад комнезамів, бо саме вони здебільшого ставали ініціаторками голодних бунтів. Цей плакат було виконано І. Падалкою в середині 1920-х років у стилістиці, характерній для школи М. Бойчука, якій притаманні лаконічність українського наївного малярства, майстерна ритмічна організація композиції, застосування кулісної перспективи, лінійно-площинне моделювання об'єму. У плакаті І. Падалка дотримується започаткованого «бойчукістами» «героїчного стилю», ігноруючи «героїчну стилізацію», що пізніше стала основою мистецтва соцреалізму [7, с. 25]. Яскравої декоративності зображення набуло завдяки зіставленню основних кольорів – червоного, жовтого, синього. Оскільки ідея плакатного гасла – це заклик до активної дії, художник спрямовує кремезну постать селянки до гурту «комнезамівок», над яким, власне, написано текст із закликом. Уже через кілька років майстру доведеться віч-на-віч зіштовхнутися з жорстокою правдою. 1933 року І. Падалка побачив на власні очі, як біля харківської дитячої лікарні знімали з вантажівки ледь живих немовлят. Їх звозили до Харкова з навколишніх сіл – голодних батьків, за розпорядженням П. П. Постишева, не рятували [8]. Розгляд теми стосунків митця і влади не є нашим завданням, – та більшість митців-плакатистів так чи інакше заплатили за своє «авангардне» минуле: хтось – життям, хтось – можливістю творити за власним уподобанням. Як це, приміром, сталося з учнями І. Падалки – М. Юнак, О. Павленко, О. Мизіним та іншими, плакати та лубки котрих містяться в зібранні.

Образ соціально заангажованої жінки-активістки був досить часто уживаним у плакаті 1920-х років, його іконографічний тип зазвичай має монументальний характер і представлений масштабно виділеною постаттю головної «героїні» твору, що розташована на першому плані, на тлі «народних мас», новобудов та ін. Та, незважаючи на це, кожен художник – автор плаката – втілював його по-своєму, залежно від власних художніх уподобань і розуміння ідеологічної спрямованості. Так, Наум Соколіні (Соколик) (член одеського Товариства незалежних художників, а з середини 1920-х років – член Товариства московських художників) в інший спосіб вирішує художнє втілення гасла «Жінки йдіть у ради комнезами кооперацію». В його плакаті присутня емоційна напруженість, якої художник досягнув завдяки зіставленню яскраво-червоного (плями

прапора, хустинок і спідниці масштабно виділеної постаті жінки) і зеленого (художнє тло) кольорів. Драматизм твору підкреслює діагональна композиційна побудова, яку врівноважує розкиданий по художній площині скомпонований в окремі слова-прямокутники текст гасла. Експресивної забарвленості творові надають хвилеподібні лінії полотна прапора, узгоджені з лінями підхопленої вітром спідниці жінки-агітаторки. Текст виступає як активна художня складова: стилі шрифту і художнього зображення органічно узгоджуються – вербальне й візуальне у плакаті сприймаються як одне ціле.

Подібний іконографічний тип жінки-лідерки бачимо й у плакатах молодих на той час харківських художників М. Міщенка «Робітнице! Допомагай кооперувати хатнє господарство! Цим ти допоможеш прискорити будування соціялізму!» (1927 р.) та І. Гороха «Трудящі жінки СРСР щільніше лави боротьби за соціялізм за світову революцію!». Обидва художники також вдаються до масштабного виділення постаті жінки-лідерки, що звертається до товаришок, які ще не пристали до кооперативного руху або ж не влилися до лав тих, хто бореться за світову революцію і «соціялізм».

Образ жінки на плакаті М. Міщенка має яскраву експресивну забарвленість: художник змалював дужу, налаштовану на рішучі дії жінку-лідерку. Підкреслюючи нову для неї роль, він змальовує її постать в найбільш візуально активній зоні художньої площини – праворуч від центральної осі, ніби понад натовпом, «народними масами», з широко відкритою горлянкою-трубою, що закликає до дій, вказуючи

однією рукою на плакатне гасло, а в іншій тримаючи червоний прапор. Такий художній прийом загалом є характерним для плакатів, що містили гасла-заклики і спонукали до активних дій – вступу до різних товариств або ж спілок. Також він досить часто використовувався раніше, коли хотіли показати всесвітній поступ чоловіка-пролетарія (Б. Кустодієв, О. Маренков та ін.).

Художник І. Горох у своєму плакаті зобразив жінку в центрі композиції, але її образ, на відміну від попереднього, – монументально-статичний: вона міцно стоїть на ногах (в основі її постаті – трикутний абрис – символ жіночого начала і стійкості), тримаючи в руках вертикаль древка червоного прапора, що розподіляє площину на дві симетричні частини. У правому нижньому куті – на чорному тлі битва червоних із ворогами революції, у верхньому – щільні лави зорганізованих жінок у червоних хустинах із червоними прапорами і транспарантами, готових до боротьби. Ритму плакат набуває завдяки експресивному зіставленню червоного, чорного й оливкового, що становлять основу колористичної гами, а також використанню виразних паралельних діагоналей – полотна прапора, абрисів лав жіночих загонів.

Усі згадані вище художники – І. Падалка, Н. Соколіні, М. Міщенко та І. Горох – репрезентували у своїх плакатах один іконографічний тип жінки-лідерки, але втілили його кожен по-своєму: зі специфікою, властивою їхнім художнім методам та вподобанням. Вони органічно почувалися в атмосфері нової пролетарської художньої естетики. Молоді митці свідомо підтримували більшовицьку владу. Умовність, символізм, метафоричність зображення були невід'ємною частиною їхньої творчості.

Агітаційне спрямування плакатного мистецтва було скероване на те, щоб в найкоротший термін донести основні тези нової влади до жіноцтва. «Активна участь жіноцтва в практичній кооперативній роботі – міцний ґрунт для створення нового побуту», – запевняв плакат невідомого художника видавництва «Книгоспілка» 1928 року. Текст плаката художника Г. Цапка «Ленін – визволитель трудящої жінки з неволі» (1920-ті рр.) засвідчує усвідомлення влади: «не можна втягнути маси в політику без того, щоб не втягнути в політику й жінок, бо жіноча половина роду людського за капіталізму пригноблена вдвічі. Більшовицька

радянська революція підрізує коріння пригноблення та нерівності жінок так глибоко, як не відважувалася робити ні одна партія, ні одна революція на світі». Це один із плакатів для «ленінського кутка» серії, виданої «Книгоспілкою». Художник, який був членом харківського мистецького угруповання «Авангард», виконав плакат у характерній для нього манері: сконструював композиційний простір з окремих площин, скориставшись елементами фотоколажу. Такий прийом додає плакатові документальної переконливості. Композиційним та ідейним центром твору є фото Леніна, навколо якого автор розмістив фотосюжети з життя «визволених жінок»: їхнє навчання в хатах-читальнях, жіночі зібрання та ін. У верхній частині плаката – фото знакових для того часу постатей жінок-революціонерок – Надії Крупської (теоретика й організаторки радянської школи та системи народної освіти), Рози Люксембург та Клари Цеткін (загальновідомих феміністок, засновниць свята 8 березня), Конкордії Самойлової (діячки жіночого пролетарського руху, членкині ВУЦВК, яка опікувалась яслами, дитячими садами, однієї із засновниць жіночого часопису «Работница»).

Плакати на той час були не тільки учасниками вуличного дійства, як колись, у буремне революційне десятиліття, – відтепер їх усе частіше можна було побачити у громадських місцях: у чайних, їдальнях, бібліотеках, хатах-читальнях, вітринах магазинів, – щоб їх не можна було так само легко, як на вулиці, зірвати. Про це дізнаємося з вихідних даних на плакаті. Під художнім зображенням видавництво іноді подавало рекомендації щодо бажаних місць розповсюдження. Так, українське кооперативне видавництво «Книгоспілка» на плакатах, що випускалися для «ленінських куточків», зазначало: «Державний Науково-Методологічний Комітет Наркомосвіти УСРР по секції Політосвіти рекомендував до вжитку в робітничих клубах та инших політустановах у місті, дозволив до вжитку в сельбудах, хатах-читальнях та инших Політустановах на селі». Агітація та пропаганда заполонили відтепер не тільки простір вулиць і майданів, а й увійшли до камерного суспільно-громадського простору. Все частіше плакати випускалися «невуличними» форматами – 50х30 см. Великоформатні плакати (100х60 см) друкувалися зазвичай з нагоди масових народних гулянь.

Отже, корективи в ідеологічній політиці потягли за собою відповідні зміни у способі функціонування плакатів, і це, своєю чергою,

вплинуло й на їхню художню стилістику: з'явилися плакати-картини, плакати-лубки, що потребували детального розгляду з близької відстані та були розраховані як на освічену, так і неписьменну аудиторію.

На плакатах бачимо активних жінок, які навчаються, читають, працюють у кооперації. «Дівці, бабі, молодиці книга завжди знадобиться», – запевняє плакат роботи невідомого художника (монограма І. В.). Це свого роду ідилічна історія про нове жіноче щастя: однією рукою жінка бавить немовля, іншою – гортає книгу, сидячи посеред «ланів широкополих». На плакаті «Чим діток лаять бити краще книжку їм купити» (1928 р.) жінка роздає дітям книжки, серед яких «Книжка про маленьку мавпу» Наталі Забіли.

Щоб продемонструвати переваги нового побуту, у плакатах просували рекламу фабрик-кухонь, пральних машин, дитячих ясел, нових засобів гігієни. Тогочасний плакат не обійшов своєю увагою і проблеми, пов'язані зі здоров'ям жінки (гігієна міжстатевих відносин, спадкові та венеричні хвороби тощо). Ці питання розглядалися й на сторінках жіночих часописів (приміром, у статті «Дефективные и социально-запущенные дети» в «Женском журнале», № 1 за 1926 р., розповідалося про небезпеку спадкових хвороб). Плакати застерігали від безоглядно-сліпого кохання, пропагуючи дослідження «євгеніки» (конструювання нової людини з точки зору фізіології, а не ідеології) – науки

спочатку досить популярної та за сталінських часів знищеної в СРСР. У них ішлося про небезпеку спадкових хвороб, тому молодят, які мали побратися, плакати закликали спочатку відвідати лікаря, а потім уже йти до РАЦСу. Художники змальовували прикрі наслідки бездумної поведінки майбутніх батьків – хворих дітей із вадами розвитку, – як на плакаті «Не вступай слепо в брак!» (1927 р.) видання Одеського будинку саносвіти. «Прежде чем идти в ЗАГС пойди к доктору» (1928 р.) закликає плакат Всеукраїнського видавництва «Научная мысль» у Харкові. Незважаючи на те, що тема плаката далека від «героїчних буднів», авторові, який досконало володів засобами авангардного ліплення форми, вдалося на досить високому художньому рівні справитись із завданням, скориставшись методом художнього протиставлення (пролетар/непман; нове/старе). Композиція складається з трьох окремих сюжетів (засіб, характерний для житійної ікони або ж лубка; останній на той час пропагувався владою як один із видів «мистецтва для народу» – зрозумілий, яскравий і звичний). Угорі – сюжет, на якому дві молодих пари. Ліворуч – парубок із дівчиною, що дотримуються нового закону. Вони йдуть до лікаря і звертаються до молодят-непманів (він і вона характерно вбрані, у жінки замість червоної хустинки на голові – примхливий капелюшок), які прямують до РАЦСу. У двох нижніх сюжетах автор демонструє різні наслідки попередніх дій обох пар. У сюжеті ліворуч – сім'я за столом: батько читає газету (маркер соціально свідомої радянської сім'ї, який повторювався до другої половини XX ст. у плакаті, кінематографі та ін.), син поряд займається кресленням, мати бавить дівчинку. В сюжеті, що праворуч, – за столом чоловік і жінка, мовчазні, засмучені, без дітей. Плакатний текст попереджає: «Прежде чем идти в ЗАГС пойди к доктору. Врач тебя вылечит, если ты болен триппером. При лечении, начатом вовремя, – будешь иметь детей. В противном случае у тебя может не быть детей». Ці плакати пропагують закон, прийнятий 1926 року, в якому від молодят вимагали до реєстрації шлюбу інформувати один другого про свої «історії хвороб», особливо це стосувалося венеричних, психічних хвороб та туберкульозу. Вчені-євгеніки також долучилися до таких питань, як здоров'я жінки, її гігієна. В інструктивних плакатах із санітарії і гігієни розповідалося про те, як правильно доглядати за породіллею та немовлям, як-от у плакаті «Оберігайте жінку-матір!» (1926 р.) харківських художників Б. Уварова та С. Міляєва.

Знаковими стали плакати, що торкалися проблеми звільнення жінки від «домашнього рабства». Візуальним маркером такої особливої, «нової» жінки в плакаті стала червона, пов'язана на голові хустинка, на кшталт фрігійського ковпака – символу свободи, відомого ще з часів давньоримського рабства. Коротко стрижена, з вибритою потилицею, жінка в такій «фрігійській» хустині означала звільнену й емансиповану особистість. Вочевидь символіка зображень жінок у червоних хустинках передусім пов'язана з розробкою іконографії нового соціалістичного руху. Джерелом ідей для неї слугували традиції французької революційної образотворчості, зокрема Маріанна – Діва революції, яка стала символом Свободи. Молоді авангардисти – поети і художники – захоплювалися цим алегоричним образом: «Жона відважна, діва гріховна гряде до нас. Нагая – без одежі, без прикрас – чарує, мов та рожа повна» (Павло Тичина, «Мадонно моя», 1920 р.).

Особливо вживаними у плакатах були гасла про подолання жінками хатнього або побутового рабства. Про це й плакат «Пролетарко! Рабою старого годі бути тобі!» (1930 р.) художника Лева Каплана, який у 1920-ті роки був членом АХЧУ (Асоціації художників червоної України). Композиційно плакат поділено на дві частини – два світи: верхній (сірочорний) – світ пригнобленої жінки. Вона зігнулася над пранням в оточенні брудного виру з примусів, шкарпеток, пателень, каструль, черпаків, що засмоктує в чорну діру жахливого побуту; нижній – «красні» часи кращого життя, що художник позначив символічним червоним, змалювавши «новий соціялістичний побут»: пральні й прасувальні машини, відгодованих дітей у яслах-садках. Тут художник скористався одним із найулюбленіших у радянському образотворчому арсеналі засобів – принципом контрастного протиставлення за змістом, кольором і композиційним рішенням.

Та наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років стався поворот до старого – патріархального родинного устрою, але під тим же гаслом турботи про жінок. Це був період перших п'ятирічних планів індустріалізації та колективізації. З початком сталінізму державна політика переважно була спрямована на вирішення виробничих і демографічних завдань, про емансипацію вже не йшлося. Тому

в плакаті переважає *наступний іконографічний тип*: жінка біля колгоспної техніки, верстата і таке інше, часто – в оточенні дітей або ж із дитиною на руках, але її постать вже не виділена ані кольором, ані масштабно. На початку 1930-х років «плакатна жінка» вже не бореться за власне розкріпачення, не волає горлянкою-трубою: вона щаслива, задоволена, радісна й усміхнена. Відколи «жінка радянська» стала «найщасливішою», вона перестала бути *символом* нового життя, віднині вона стала його *атрибутом*. Символічно-алегоричне зображення жінки поступається реалістичному: радісна жінка біля трактора, літака, в полі... Героїня плаката вже не символізує поступ нової «жіночої ери», а просто живе. У плакаті бачимо, як вона успішно опановує професії, що вважалися колись суто чоловічими – лікаря, вчителя, кухаря, монтажника, тракториста та ін.

Тепер у жінок з'явилися два пріоритетних завдання – народження дітей і ударна праця нарівні з чоловіками. Державі терміново потрібні були нові робочі руки, адже будувалися нові підприємства, куди активно залучали жінок, називаючи це перевагою радянської емансипації. Тобто праця на важких підприємствах подавалася в плакаті як завойоване право на гендерну рівність. Випуск плакатів здійснювався відповідно до спеціально прийнятих партійними органами постанов, спрямованих на пропаганду ідей комунізму і залучення жінок до виробничого процесу. Кардинально змінилася й державна політика щодо художньої творчості: включилися відцентрові сили тоталітаризму, не стало місця художньо-стилістичному розмаїттю – культурно-естетична організація суспільного життя мала відбуватися за єдиним планом пропаганди сталінської ідеології, яка спрямувала художню творчість на змалювання утопічності буття.

«Плакатна жінка» поставала грудастою, стегнастою, з дужим торсом. Але при всій очевидності вторинних статевих ознак її важко назвати сексапільною – в суспільному дискурсі тридцятих сексуальність пов'язувалася насамперед з репродуктивністю. У плакатах оспівується жінка-матір, жінка-трудівниця, що її звільнила радянська влада для праці на благо суспільства, під чим розуміли і народження дітей, – внаслідок воєн і голодомору демографічна ситуація стала критичною. З метою «виховання» жінок і зміцнення сім'ї 1936 року було прийнято закон, що ускладнював процедуру розлучення, з 1935 року в СРСР припинявся випуск контрацептивів, заборонялись аборти (окрім так званих «абортів по медичних показниках»). Отже, зі зміцненням тоталітарного режиму *ідеологія визволення* жінки поступається місцем *ідеології визволеної* жінки. Саме це було закріплено у сталінській конституції і категорично заявлено, що «радянська жінка – найщасливіша в світі». Кампанія із залучення жінок до важкої «чоловічої» праці розпочалася разом з індустріалізацією і колективізацією. Жінка віднині стала важливим «трудовим ресурсом». Намагання влади зробити тяжку фізичну працю привабливою (і навіть престижною!) для жінок бачимо і в плакаті художниці кола М. Бойчука М. Юнак «Жінка Радянського Союзу – найщасливіша в світі» (1936 р.). На плакаті – радісні, усміхнені жінки, що згуртувалися під прапором Сталіна–Леніна: колгоспниця – з орденом Леніна, який був вищою дер-

жавною нагородою за особливі заслуги (відомо, що однією з перших жінок-українок, нагороджених цим орденом, стала українка-буряковод Марія Демченко, яка, можливо, була прототипом колгоспниці на плакаті), поряд – молода жінка у військовій формі з нагрудним знаком «Ворошиловский стрелок» та значком парашутистки, вона тримає на плечі хлопчика; біля неї – дівчина з відзнакою «Готов к противовоздушной и противохимической обороне». Художниця приділила увагу зображенню відзнак на грудях своїх героїнь, таким чином акцентувавши на досягненнях жінок: вони вміють стрибати з парашутом, влучно стріляти, ударно працювати. Отже, жінка щаслива – це жінка, яка опанувала «чоловічі» професії, займається військовою підготовкою, працює на виробництві, народжує й виховує дітей. Угорі, над художнім зображенням, текст статті 122 сталінської конституції: «Жінці в СРСР надаються рівні права з чоловіком в усіх галузях господарського, державного, культурного і громадсько-політичного життя».

Характерним для періоду сталінського повороту в гендерному питанні до патріархату є плакат С. Нодельмана 1936 року, де за гасло взято вислів Й. Сталіна: «Вкорінення комбайна в землеробство і вирощування численних кадрів комбайнерів і комбайнерок є першорядним завданням». Молода жінка стоїть за кермом комбайна, вдивляючись у далечінь. Художник вочевидь скористався фотографією, як це в подальшому часто практикували плакатисти, намагаючись якомога точніше передати і постать жінки і так само точно – деталі сільськогосподарської техніки.

У плакатному світі 1930-х років бачимо чистоту, порядок, доглянутих у яслах дітей. Як-от на плакаті художника О. Судомори «Ясла звільняють колгоспницю-матір для продуктивної роботи в полі» (Харків, 1934 р.). Ясла в плакаті репрезентуються як заклад, що насамперед звільняє матір від догляду за дитиною для більш важливого завдання – продуктивної роботи на благо суспільства. Плакат запевняє, що відтепер жінка, полишивши традиційні для себе ролі хатньої господарки та матері-вихователькі, має час для особистого розвитку і праці на суспільній ниві, вона вже не раба, а «повноцінний член суспільства».

У плакаті художника І. Літинського «Фізкультурники і фізкультурниці – гордість нашої країни» (1936 р.) бачимо обличчя вродливої молодої усміхненої жінки на тлі шеренг чоловіків-фізкультурників і прапорів спортивних товариств, серед яких і прапор українського спортивного товариства «Динамо», що об'єднувало правоохоронців. Тож художник – автор плаката – так демонструє, що жінки успішно опановують професію правоохоронця, займаються спортом. Як зазначає дослідниця гендерних питань К. Кобченко, «фізкультура та спорт посіли важливе ідеологічне місце в стратегії радянської емансипації жіноцтва. Колись сфера виключно чоловічої активності, спорт відкривав жінкам нові шляхи розвитку та реалізації, водночас даючи широке поле для діяльності офіційній пропаганді» [9, с. 105]. Композиція плаката побудована так, ніби художник вихопив кадр з фільму. Відомо, що І. Літинський плідно працював у галузі кінопла-

ката і тему спорту подав з урочистою піднесеністю. Стилістика плаката вже набула рис сталінської оптимістичної утопії і тяжіє до характерного художнього гіперболічного антропоморфізму.

Наукова новизна роботи полягає в розширенні уявлення про український друкований плакат 1920-х – початку 1930-х років як інформаційне джерело з вивчення гендерних питань. Доведено, що вже 1932 року з формалізмом було покінчено – авангардна трактовка образу жінки в плакаті поступилася реалістичним сюжетним плакатам-картинам, внаслідок чого образ дужої безкомпромісної «жінки-лідерки» згодом перестав домінувати як візуальний тип в іконографічному дискурсі зазначеного періоду.

Висновки. Аналіз українського друкованого плаката як інформаційного джерела дозволив, зокрема, розглянути основне коло проблем, пов'язаних із вирішенням «жіночого питання», таких як: жінка і професійна та громадська діяльність; жінка і шлюб; жінка і здоровий спосіб життя; відстежити зміни в іконографії образу жінки, а також з'ясувати причини, що покликали їх до життя, передусім зміни в радянській ідеологічній системі; розкрити особливості творчого почерку художників – авторів плакатів.

Список використаних джерел

1. Українські жінки у горнилі модернізації / під заг. ред. О. Кісь. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 303 с.

2. Женщины в русском плакате. Москва : Контакт-Культура, 2001. 144 с., 121 ил.

3. Косів В. Образи українських жінок // Українська ідентичність у графічному дизайні 194 –1989 років. Київ : Родовід, 2019. 480 с.

4. Донець О. Гендерні аспекти візуалізації жінки в українському радянському плакаті 1940–1980 рр. (на основі зібрання українського друкованого плаката ХХ ст. відділу образотворчих мистецтв Інституту книгознавства НБУВ) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2017. Вип. 21. С. 194–201.

5. Погребная В. Л. Проблемы эмансипации женской личности в русской критике и романах Н.Д. Хвощинской (60–80-е годы XIX столетия). Запорожье: ЗГУ, 2003. 242 с.

6. Грушева Т. В., Рябчевська А. Р., Сєдєнкова А. С. Соціальний статус жінки в радянській Україні у 20–30-ті рр. ХХ ст. // Праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2017. Вип. 47. С. 122–126.

7. Седляр В. АХРР ТА АРМУ. Київ, 1926. 25 с.

8. Соколюк Л. Бойчукіст Іван Падалка // Реабілітовані історією. Харківська область. Київ; Харків, 2014. Кн. 2 С. 140–147.

9. Кобченко К. Емансипація по-радянськи : жінки в фізичній культурі та спорті в СССР у 1920–1930 рр. // Українознавчий альманах. 2010. Вип. 4. С. 104–112.

References

1. *Ukraiinski zhinky u hornyli modernizatsii* [Ukrainian women in the midst of modernisation]. (2017). O. Kis (Ed.). Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia. [In Ukrainian].

2. *Zhenshchiny v russkom plakate* [Women in Russian poster]. (2001). A. Snopkov, P. Snopkov, A. Shklyaruk (Eds.). Moscow: Kontakt-Kultura. [In Russian].

3. Kosiv, V. (2019). Obrazy ukrainskykh zhinok [Images of Ukrainian women]. In *Ukrainska identychnist u hrafichnomu dyzaini 1945–1989 rokiv* [Ukrainian identity in graphic design from 1945 to 1989]. Kyiv : Rodovid. [In Ukrainian].

4. Donets, O. (2017). Henderni aspekty vizualizatsii zhinky v ukrainskomu radianskomu plakati 1940–1980 rr. (na osnovi zibrannia ukrainskoho drukovanoho plakata XX st. viddilu obrazotvorchykh mystetstv Instytutu knyhoznavstva NBUV) [Gender aspects of woman's visualisation in the Ukrainian Soviet poster of 1940–1980 (based on the collection of the Ukrainian printed posters of the 20th century. Fine Arts Department of Institute of Book Studies of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine)]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. Is. 21. Pp. 194–201.

5. Pogrebnaia, V. L. (2003). *Problemy emansipatsii zhenskoi lichnosti v russkoi kritike i romanah N. D. Hvoshchinskoi (60–80-e gody XIX stoletia)* [Problems of emancipation of female personality in Russian criticism and novels by N. D Khvoshchinskaya (60–80-ies of the 19 c.)]. Zaporizhzhia: ZGU. [In Russian].

6. Hrusheva, T. V., Riabchevska, A. R., Siedienkova A. S. (2017). Sotsialnyi status zhinky v radianskii Ukraiini u 20-30-ti rr. XX st. [Social status of women in Soviet Ukraine in the 20–30-s of the 20th c.]. In *Pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu* [Proceedings of the History Faculty of Zaporizhzhya National University]. Is. 47. pp. 122–126. [In Ukrainian].

7. Sedliar, V. (1926). *Asotsiatsiia Khudozhnykiv Revoliutsiinoi Rosii ta Asotsiatsiia Revoliutsiinoho mystetstva Ukrainy* [Association of Artists of Revolutionary Russia and Association of Revolutionary Art of Ukraine]. Kyiv. [In Ukrainian].

8. Sokoliuk, L. (2014). Boichukist Ivan Padalka [Boychukist Ivan Padalka]. In *Reabilitovani istoriieiu. Kharkivska oblast* [Rehabilitated by History. Kharkiv region]. Kyiv, Kharkiv. Book 2, pp. 140–147.

9. Kobchenko K. (2010). Emansypatsiia po-radiansky: zhinky v fizychnii kulturi ta sporti v SSSR u 1920–1930 rr. [Emancipation in the Soviet way: Women in physical culture and sports in the USSR in 1920–1930.]. In *Ukrainoznavchyi almanakh* [Ukrainian Studies Almanac]. Is. 4, pp. 104–112. [In Ukrainian].

Olena Mykolaivna Donets,
Junior Researcher of Fine Arts Department, Institute of Book Science
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
ORCID: 0000-0003-3837-5273
e-mail: edonec@ukr.net

Ukrainian printed poster throughout 1920s and early 1930s as informative source of studying gender issues (based on the materials from the fonds of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine)

The aim of the research is to represent the informational potential of the Ukrainian printed poster throughout 1920s – early 1930s time frame as an important visual source to research the sphere of issues connected to the «gender issue». **The methodology of the research** is based on using iconological and comparative analysis for understanding and interpretation of each given poster images, including the uncovering of social significance content in the visual symbolism. **The scientific novelty** of the research is found in the broadening of knowledge about the Ukrainian printed poster of the 1920s – 1930s era as the informative source for studying gender issues. It has been proven that formalism was over with by 1932 and the avant-garde interpretation of the female image within the poster medium gave way to realistic plot-driven poster-pictures. Therefore, the image of a strong, uncompromising «woman-leader» stopped domineering as a visual type within the iconographic discourse of the aforementioned period. **Conclusions.** Analysis of Ukrainian printed poster as the informative source allowed to regard the primary circle of issues connected with the solution of the «female issue» such as: woman and her professional public activity; woman and marriage; woman and healthy life style; to determine the change in the iconography of woman's image as well as to define the reasons, which brought these changes to life, most importantly – the changes in the Soviet ideological system; to uncover the peculiarities of the artistic style of the posters' authors.

Key words: Ukrainian printed poster of 1920s – 1930s, gender issues, communicative functions.

Елена Николаевна Донец,
младший научный сотрудник отдела изобразительных искусств Института книговедения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского
ORCID: 0000-0003-3837-5273
e-mail: edonec@ukr.net

Украинский печатный плакат 1920-х – начала 1930-х годов как информационный источник по изучению гендерных вопросов (на материалах из фондов Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского)

Целью статьи является репрезентация информационного потенциала украинского печатного плаката 20-х – начала 30-х годов XX ст. как важного визуального источника в исследовании круга проблем, связанных с «женским вопросом». **Методология исследования** базируется на применении методов иконологического

и сравнительного анализа для понимания и интерпретации отдельных плакатных изображений, в частности для раскрытия содержания социальных значений в визуальной символике. **Научная новизна** работы состоит в расширении представления об украинском печатном плакате 1920-х – начала 1930-х годов как об информационном источнике по изучению гендерных вопросов. Доказано, что уже в 1932 году с формализмом было покончено – авангардная трактовка образа женщины в плакате уступила место реалистическим сюжетным плакатам-картинам, вследствие чего образ сильной бескомпромиссной «женщины-лидера» перестал доминировать как визуальный тип в иконографическом дискурсе обозначенного периода. **Выводы.** Анализ украинского печатного плаката как информационного источника позволил рассмотреть основной круг проблем, связанных с решением «женского вопроса», в частности таких: женщина и профессиональная и общественная деятельность; женщина и брак; женщина и здоровый образ жизни; проследить изменения в иконографии образа женщины, а также выяснить причины, которые вызвали их к жизни, прежде всего изменения в советской идеологической системе; раскрыть особенности творческого почерка художников – авторов плакатов.

Ключевые слова: украинский печатный плакат 1920-х – 1930-х годов, гендерные вопросы, коммуникативные функции.

Стаття підготовлена 10 травня 2019 року;
подана до друку 15 травня 2019 року.

Розділ

3 КОДИКОЛОГІЯ ТА КОДИКОГРАФІЯ

УДК 027.54(477-25)НБУВ:025.171]:001.891:091.31"16"
DOI: 10.15407/rksu.24.169

Тетяна Андріївна Добрянська,
науковий співробітник
відділу кодикології та кодикографії
Інституту рукопису
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0002-7162-430X
e-mail: Dobrianska_T@ukr.net

ТИТУЛЬНІ АРКУШІ КОДЕКСІВ XVII СТ. З КОЛЕКЦІЇ РУКОПИСНИХ КНИГ ІНСТИТУТУ РУКОПИСУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Мета роботи. Уточнення, з використанням сучасного наукового інструментарію, часу написання українських писемних джерел XVII ст. з колекції рукописних книг Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Визначення специфічних особливостей української рукописної книги XVII ст. з вихідними даними для подальшого детального кодикологічного описування та атрибуції. **Методологія дослідження** базується на джерелознавчому аналізі, який передбачає вивчення вихідних даних рукописних книг XVII ст. Для виділення кодексів українського походження застосовано методику атрибуції рукописних пам'яток, що дозволило визначити рукописи українського походження за назвою, місцем створення, що зазначаються на титульних аркушах. Використання методу філігранологічного аналізу сприяло уточненню датування рукописів. **Наукова новизна роботи** полягає як у постановці питання, так і у вирішенні завдань дослідження, проблематика якого до цього часу не стала предметом спеціального комплексного дослідження. Усебічне вивчення української рукописної книги XVII ст. дозволило окреслити фундаментальну картину культурно-історичного розвитку та побутування кодексів обраної колекції. **Висновки**. Запропоновані для дослідження рукописні книги XVII ст. складають важливий джерелознавчий матеріал для фахівців. Завдяки атрибуції, кодикологічному аналізу та порівнянню титульних аркушів рукописних книг XVII ст. українського походження ми звернули увагу на ряд кодексів з колекції рукописних книг XVII ст. Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Визначено кодекси, що мають іконостасний, архітектурний та шрифтовий титульні аркуші. Дослідження титульних аркушів рукописних книг XVII ст. є актуальним на сьогодні, а запропонована тематика має перспективи для подальших досліджень.

Ключові слова: рукописна книга XVII ст., титульний аркуш, філігранологічний аналіз, датування.

© Т. А. Добрянська, 2019

Актуальність теми дослідження. Вивчення української кириличної рукописної книги XVII ст., яка посідає значне місце в історико-культурному розвитку, є важливим завданням історичної науки. Запорукою неупередженого дослідження її ролі в освітніх та духовних процесах є атрибуція та описування РК, тобто встановлення назви, автора та переписувачів, дати написання творів та списків, локалізації тощо. Усе це визначається завдяки історико-кодикологічному вивченню рукописно-книжкової культури та кваліфікованому науковому описуванню рукописної книги як артефакту.

Мета дослідження. Встановлення на сучасних наукових засадах часу створення українських писемних джерел XVII ст. із колекції рукописних книг ІР НБУВ. Визначення специфічних особливостей української РК XVII ст. із вихідними даними для подальшого ґрунтовного кодикологічного описування та атрибуції.

Наукова новизна. Комплексне вивчення української рукописної книги XVII ст. дало можливість окреслити ґрунтовну картину культурно-історичного розвитку та побутування кодексів обраного періоду. Адже, як влучно зауважив І. Огієнко, XVII ст. було золотим віком нашого письменства та нашої культури [1, с. 25]. Під час дослідження кириличних рукописних книг зазначеного періоду, які зберігаються в ІР НБУВ, нами було звернуто увагу на доволі рідкісне явище, притаманне українській рукописній книжності XVII ст., – титульні аркуші. Доповнення рукописних книг титульними аркушами є доволі поширеною тенденцією, своєрідним «нововведенням» для рукописних книг цього часу. Вперше титульний аркуш зустрічається на теренах України у виданні Івана Федорова «Читанка» 1578 р. Для порівняння, в українських рукописних книгах титульний аркуш набув значного поширення від XVII ст., а в рукописах російського походження титул як частина їхнього художнього оздоблення поширився лише на початку XVIII ст. [2, с. 190].

Аналіз досліджень і публікацій. Одним із значимих напрямів науки про кодекси, який потребує особливої уваги, є вивчення титульних аркушів рукописних пам'яток XVII ст. як важливої джерелознавчої складової кодикологічного, мистецтвознавчого дослідження тощо. Попри це варто вказати на недостатність розкриття даної теми фахівцями, адже основна увага приділялася, переважно, вивченню титульних аркушів стародрукованих книг. Лише в деяких працях П. М. Жолтовського [3], Я. П. Запаска [4] побіжно згадуються титульні аркуші рукописних книг, але в контексті комплексного дослідження художнього оздоблення української рукописної книги XVII ст. Детально результати студіювання титульних аркушів стародрукованих книг висвітлено у працях Д. Степовика [5], М. Макаренка [6]; типології та художнім особливостям титульних аркушів українських кириличних видань XVII ст. присвячено працю Г. Юхимця [7]. Зазначимо, що основна увага дослідників була прикута до мистецтвознавчого аналізу особливостей титульних аркушів. В основу нашого дослідження покладено типологію титульних аркушів, розроблену Д. Степовиком [5, с. 245]. За цією типологією титульний аркуш заповнюється за зразком стародрукованого, з усіма вихідни-

ми даними, де зазначаються дата написання, місце та подекуди навіть вказуються переписувач та замовник. Тому можемо констатувати, що вивчення титульних аркушів кириличних рукописних книг XVII ст. є перспективним напрямом дослідження, на що вказано в одній із наших робіт, де акцентовано увагу на кодикологічному аспекті вивчення титульних аркушів рукописних книг XVII ст. [8].

Виклад основного матеріалу. Під час науково-дослідницької роботи нами були опрацьовані кодекси із фондів ІР НБУВ. У даних студіях звернуто увагу на кириличні рукописні книги XVII ст. українського походження з колекції рукописних книг (фонд 30), яка зберігається в ІР НБУВ. Дані кодекси залишаються ще малодослідженими та, відповідно, неатрибутованими, тому актуальним є їхнє введення до науково-інформаційного простору. У фондовому описі будь-які посилання на філігранологічні довідники відсутні, тому для уточнення датування кириличних кодексів нами використано такі альбоми філіграней: І. Каманін, О. Вітвіцька [9], Т. Діанової та Л. Костюхіна (Дианова 1980) [10], Е. Лауцявічюс (Лауцявичюс) [11], Ностіц (Nostitz) [12], Хівуд (Heawood) [13].

До наукового пошуку залучалися богослужбові та світські кириличні рукописні книги, в результаті чого було віднайдено ряд кодексів, які мають вихідні дані, що зазначені на титульних аркушах. Робота з виявлення, атрибуції та описування кодексів із вихідними даними, що містяться на титульних аркушах, є тривалою та копіткою. Тому звернемо увагу на групу рукописів, які становлять вагомий джерелознавчий масив та яскраво висвітлюють дану проблематику.

№ 50. Пом'яник Луцької братської церкви. 1677 р. 2º, 111 арк. Стан збереженості пам'ятки незадовільний, рукопис потребує реставрації.

Як видно з вихідних даних, поминальні записи було розпочато в 1618 р. У пом'янику вказано реєстр родів, а також перелік імен померлих родичів луцьких братчиків, осіб духовного стану, міщан та ін.

В оздобленні кодексу використано темно-коричневе чорнило та кіновар. Кожне наступне поминання роду відкривається півуставним кіноварним заголовком. Титульний аркуш із вихідними даними оздоблено значно скромніше, ніж у попередніх кодексах. Текст із вихідними даними прикрашає віньєтка з рослинним орнаментом, увесь текст вихідних даних написано кіновар'ю: «Сїя книга глемая поменикъ црк҃ви бра(ц)кой лѵцкоє в рокѵ: ≠ах҃иі: писати зачатый: а пре(з) мене многорѣ(ш)наго Іеромонаха Іеремѣю Еавицько(го҃) зако(н҃)ника каѳедра(л) но(го҃) Луцкого. С поєлѵшанїѣ тѵтъ тоть на чаєь в рокѵ ≠ахо҃з: мешкаючого єлово в слово рѳкою моєю влаєною за ѿпущенїе грѣхо(в҃) переписаны(х҃)». Даний титул є яскравим прикладом шрифтового титулу, як зазначає Г. Юхимець, це досить популярний тип титульних аркушів, притаманний переважно книгам світської тематики [7, с. 100].

Окрім вихідних даних, вказаних на титульному аркуші, в рукопису міститься пізніший запис про те, що його було дописано та оправлено в 1748 р., також у рукопису зустрічаються й метричні, поминальні записи кінця XVIII ст.; оправа пам'ятки не збереглась. На папері кодексу повторюється філігрань єдиноріг,

Титульний аркуш. Ф. 30, № 50. Пом'яник Луцької братської церкви. 1677 р.

напр., на арк. 42, яка схожа до малюнка в довіднику Е. Лауцявічюс під № 3747 із датуванням 1675 р. Більш пізній водяний знак *Pro patria,* напр., на арк. 110, подібний до малюнка в альбомі філіграней Е. Лауцявічюс під № 2923 (1765 р.). Дана філігрань повторюється, переважно, на останніх аркушах, тож можна припустити, що аркуші були додано до кодексу значно пізніше, адже останній поминальний запис здійснено в 1788 р.

Завдяки філігранологічному аналізу нами підтверджено вихідні дані, вказані на титульному аркуші рукопису. За нашими спостереженнями встановлено, що даний кодекс є списком 1677 р., який розпочато ієромонахом Ієремією Савицьким і завершено значно пізніше іншою особою, про що свідчать різні почерки в кодексі та більш пізні записи XVIII ст.

Зауважимо, що при дослідженні рукописних пом'яників XVII ст. із фондів ІР НБУВ встановлено, що більшість із них збереглася до сьогодні в неналежному стані і потребує реставрації, оздоблення майже відсутнє, можливо, це зумовлене їхнім частим використанням під час молитов чи поминальних богослужінь. Нами встановлено лише вісім українських рукописних пом'яників XVII ст., з них лише декілька мають елементи оздоблення: як рослинна заставка та кіноварний ініціал на першому аркуші Пом'яника 60-х років XVII ст. (ф. І, № 7512) та шрифтовий титульний аркуш із кольоровою рослинною віньєткою в Пом'янику Києво-Михайлівського монастиря 1667 р. (ф. 307, № 538).

№ 60. Збірник слів і повчань. 1655 р. 2º, 255 арк. Стан збереженості рукопису є незадовільним, деякі аркуші випадають із книжного блока, папір має сліди замокання, подекуди є втрати тексту.

У досліджуваному збірнику нами встановлено іконостасний титульний аркуш, побудований у вигляді арки з гарно оздобленими пілястрами та фронтоном. На тлі широких пілястрів зображено в повний зріст Василя Великого, Іоанна Златоуста, Григорія Богослова, прп. Феодора Студита, прп. Єфрема Сирина та погруддя прп. Анастасія, прп. Феодосія, свт. Феофіла, архієпископа Александрійського, прп. Антіоха. Кожен образ узято в подвійну рамку та оздоблено рослинним орнаментом. Усю композицію увінчує Матір Божа та постаті прп. Антонія та Феодосія. Текст із вихідними даними – «Кніга прп(д)бнаго, и бг҃оноснаго ѡц҃а нш҃его Ѳеѡдора Ігѹмена обители стѹдїйскїа. Написаса въ с҃, вѣ(л҃): Лаврѣ Печерскои Кїев(с҃): в лѣ(т҃): ≠а҃хн҃е. м(с҃)ца, се(п҃): к҃ф» – написано темно-коричневим чорнилом та кіновар'ю. Початкові літери в тексті виділено кіновар'ю.

Подібний титульний аркуш із пілястрами, розірваним фронтоном та погруддями святих спостерігаємо в Ірмологіоні нотованому 1691 р., який зберігається в Бібліотеці Російської академії наук. Рукопис має цікаву історію написання та побутування. Як стверджує Я. Запаско, пам'ятка походить із Галичини, у вихідних даних на титулі вказано, що рукопис написано 1691 р. Константином Білинським, за сприяння братства Канчузького [14, с. 438].

Зауважимо, що від другої половини XVII ст. можна простежити певну схожість в оздобленні титульних аркушів рукописних книг XVII ст. українського походження. На таку тенденцію також вказує Я. Запаско. За спостереженнями

Титульний аркуш. Ф. 30, № 60. Збірник слів і повчань. 1655 р.

дослідника, саме з другої половини XVII ст. – у XVIII ст. набула розвитку орнаментика в стилі бароко, архітектурні арки титульних аркушів переважно прикрашені рослинними візерунками, квітами тощо [14, с. 108].

Серед рукописних колекцій та зібрань ІР НБУВ нараховується значна частина рукописних збірників, серед яких чільне місце посідає ораторська проза, зокрема збірники слів та проповідей. Більшість із них датована нами в межах років, і лише декілька мають точну дату написання, як, наприклад, «Збірник слів та повчань» 1610 р. (ф. 306, № 216) та «Збірник слів та апокрифів» 1607 р. (ф. 301, № 901 Л). Проте титульний аркуш із вихідними даними має лише досліджуваний нами збірник. До збірника увійшли «Слова та повчання від неділі Митаря і Фарисея до неділі всіх святих», а саме: твори прп. Феодора Студита, прп. Феодосія, св. Василя, прп. Антіоха, св. Іоанна Златоуста, св. Іларіона та св. Афанасія Александрійського. Лише повчальні слова Феодора Студита на арк. 2 відкриваються гарною сюжетною заставкою та кіноварним ініціалом, наступні розділи збірника виділено лише кіноварними заголовками та ініціалами з рослинними елементами. Папір рукопису з філігранню лілія, напр., на арк. 109, за своєю конфігурацією подібний до малюнка в каталозі Діанової (1980) під № 915 (1668 р.), а також філігрань ворота, напр., на арк. 139, схожа на малюнок в альбомі філіграней Ностіц під № 307 (1651 р.). Здійснений нами філігранологічний аналіз рукопису підтвердив дату написання, вказану у вихідних даних титульного аркуша.

Цікавою є історія побутування рукопису, яку можна прослідкувати за покрайніми записами. Так, на арк. 2–6 є власницький запис скорописом, в якому вказано, що рукописний збірник це власність Києво-Печерського монастиря і в 1670 р. його було позичено ігумену Ніжинського монастиря. Із наступного, також власницького, запису на арк. 7–8 стає зрозуміло, що збірник свого часу належав Софронієво-Молченському монастирю (суч. назва – Різдва Богородиці Софронієво-Молченський чоловічий монастир УПЦ). Монастир було засновано в 1630 р. Він існує й до сьогодні [15, с. 726]. Тож філігранологічний аналіз, покрайні записи на папері рукопису та вивчення отриманих даних дійсно підтверджують вихідні дані, вказані на титульному аркуші, а саме дату написання пам'ятки.

№ 89. Хронограф, друга українська редакція. 1699 р. 2°, 401 арк. Хронограф є яскравим прикладом української рукописної світської тематики XVII ст. Кодекс написано скорописом XVII ст., староукраїнською мовою. В оздобленні кодексу використано темно-коричневе чорнило та кіновар. Окрасою пам'ятки є титульний аркуш, побудований у вигляді арки з широкими пілястрами та фронтоном із криптограмою «ІС̄» «ХС̄» (скорочене ім'я Ісуса Христа) та «Ц̄РЬ» «СЛВЫ» (Цар Слави, що означає набуття Ісусом Христом земної слави ціною власного життя). Текст із вихідними даними «Лѣтописецъ си есть кройника зъ розныхъ авторовъ и гисториыковъ многихъ диалекто(м) рꙋскимъ естъ написана Сто̄ Троѣ̄цкомъ Илин(с̄)комъ Чернѣговско(м) Їеромонахомъ Лєѡнтиємь Боболинскимъ закон(н̄) ико(м) мона(с)тира выдꙋбицкого кїевского рокꙋ ѿ Рождества Хр̄стового ≠ахчф мс̄ца апрыля дня кг̄» написано темно-коричневим чорнилом, початкові літери

Титульний аркуш. Ф. 30, № 89. Хронограф, друга українська редакція. 1699 р.

виділено кіновар'ю. Усю композицію виконано на світло-коричневому фоні з подвійною рослинною віньєткою зі штриховими елементами.

Палеографічний аналіз тексту та датування були зроблені Л. Гнатенко. Для підтвердження датування дослідницею вказується водяний знак ріг поштовий по типу Хівуд №2719 (1687–1690 рр.) [16, с. 63–64]. За нашими спостереженнями, даний водяний знак, напр., на арк. 282 та 396, більш схожий до рисунка в альбомі І. Каманіна під № 840 (1693, 1695 рр.). Варто зазначити, що на папері рукопису є значно більше філіграней, і нам вдалося встановити деякі з них, зокрема: ще один тип філіграні ріг поштовий, напр., на арк. 218, подібний до рисунка в альбомі Е. Лауцявічюс під № 2954 (1698 р., 1700 р.). Водяний знак герб Базель, напр., на титульному аркуші чи на арк. 7, схожий до малюнка в альбомі філіграней Е. Лауцявічюс під № 1229 і датується 1690 р. Ще один герб – герб могила, напр., на арк. 62 та 218, за своєю конфігурацією подібний до рисунка в альбомі Е. Лауцявічюс під № 1065 і датується 1697 р. Доволі погано, але проглядається водяний знак, напр., на арк. 31 та 39, який у довіднику Т. Діанової (1980) значиться як різне і схожий на рисунок під № 266 із датуванням 1685 р., 1686 р. Тож здійснений нами філігранологічний аналіз дійсно підтверджує дату написання списку рукопису.

Важливим залишається питання уточнення та зіставлення вихідних даних, вказаних на титулі, адже зазначена інформація не завжди може співпадати, позаяк переписувач міг доєднати титульний аркуш значно пізніше, під час реставрації чи переоправлення кодексу, або ж навіть перенести вихідні дані з протографа. Така практика була доволі частою в XVII ст., про що свідчать наші попередні дослідження [17], [18]. Зокрема, досліджуючи рукописні книги XVII ст. із колекції Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії, завдяки філігранологічному та кодикологічному аналізам було встановлено, що рукописний Ірмологіон нотований 1640–1803 рр. (ф. 301, № 86Л) був складений у грудні 1803 р. ієреєм Миколаєм Миколайовичем, настоятелем Свято-Димитріївської церкви с. Несторовки (запис на арк. 2). Ним було зроблено титульний аркуш та написано перші 50 аркушів, що відновлювали неповний текст Ірмологіона. А в іншому випадку, в рукописному списку «Вінець віри» (ф. 301, № 849Л), навпаки, – переписувач просто переніс вихідні дані з рукописного протографа.

Висновки. Визначено групу рукописних книг XVII ст. українського походження, які мають вихідні дані, зазначені на титульному аркуші. Проведений філігранологічний аналіз паперу дозволив уточнити час написання кодексів. Завдяки атрибуції, кодикологічному аналізу та порівнянню титульних аркушів кодексів XVII ст. українського походження, ми звернули увагу на ряд рукописних книг, які мають іконостасні титули («Збірник слів» 1655 р. та «Ірмологіон нотований» 1691 р.), архітектурний титульний аркуш (Хронограф 1699 р.) та шрифтовий титул (Пом'яник 1618 р. та Пом'яник 60-х років XVII ст.). Варто зауважити, що запропонований нами типологічний поділ титульних аркушів є доволі умовним, адже інколи важко встановити чітку межу між художнім оздобленням. Отже, вивчення титульних аркушів рукописних книг XVII ст. є актуальним на сьогодні, а запропонована проблематика матиме продовження в подальших студіях.

Список використаних джерел

1. Огієнко І. Українська культура: коротка історія культурного життя українського народу. Київ : Абрис, 1991. 272 с.

2. Тимошик М. С. Історія видавничої справи: підручник. Київ : Наша культура і наука, 2007. 495 с.

3. Жолтовський П. М. Український живопис XVII–XVIII століть. Київ: Наукова думка, 1978. 327 с.

4. Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст. Львів, 1971. 310 с.

5. Степовик Д. В. Українська графіка XVI–XVIII ст. : Еволюція образної системи. Київ : Наукова думка, 1982. 331 с.

6. Макаренко М. Орнаментація української книги XVI–XVIII ст. Київ, 1926. 76 с.

7. Юхимець Г. М., Цинковська І. І. Титули українських кириличних видань XVII ст. : типологія і художні особливості // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2013. Вип. 17. С. 96–151.

8. Добрянська Т. А. Дослідження титульних аркушів рукописних книг XVII ст. (за фондами Інституту рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського) // Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху. Матеріали Міжнар. наук. конф. (8–10 жовтня 2019 р.) в 2 т. Т. 1 / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. та інформ. центрів академій наук – членів МААН. Київ, 2019. С. 156–161.

9. Каманін І., Вітвіцька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI–XVII вв. (1596–1651). Київ, 1923. 144 с.

10. Дианова Т. В. Водяные знаки рукописей России XVII в. : по материалам Отдела рукописей ГИМ / сост Т. В. Дианова, Л. М. Костюхина. Москва : ГИМ, 1980. 172 с.

11. Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV–XVIII веках : атлас. Вильнюс, 1967. 577 с.

12. Labarre E. J. (1956) The Nostitz papers : notes on watermarks found in the German imperial archives of the 17th&18th centuries, and essays showing the evolution of a number of watermarks. Holland : Hilversum, 1956. 122 с.

13. Heawood E. Watermarks mainly, of the 17th and 18th centuries. Holland : The Paper publication. Society, 1950. 533 p.

14. Запаско Я. П. Українська рукописна книга. Львів : Світ, 1995. 480 с.

15. Черняков І.Т., Вортман Д.Я. Софроніївський монастир, Софронієво-Молченська Печерська пустинь Різдва Пресвятої Богородиці. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ Наукова думка, 2012. Т. 9 : Прил. С. 944 с.

16. Гнатенко Л. А. Просвітителі Кирило і Мефодій у писемних джерелах Інституту рукопису ЦНБ НАН України : каталог рукописів другої половини XV – першої чверті XX ст. Київ, 1995. 113 с.

17. Добрянська Т. А. Проблема датування українських кириличних кодексів XVII ст. із колекції Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії в каталозі О. Лебедєва // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2013. Вип. 17. С. 380–389.

18. Добрянська Т. А. Списки книги Симеона Полоцкого «Венец Веры» 1670 г. в Институте рукописи НБУВ // Здабыткі: дакументальныя помнікі на Беларусі. Мінск, 2014. Вып. 17. С. 83–93.

References

1. Ohiienko, I. (1991). *Ukrainska kultura: korotka istoriia kulturnoho zhyttia ukrainskoho narodu* [Ukrainian culture: a short history of the cultural life of the Ukrainian people]. Kyiv: Abrys. [In Ukrainian].

2. Tymoshyk, M. S. (2007). *Istoriia vydavnychoi spravy: pidruchnyk* [History of publishing: a textbook]. Kyiv: Nasha kultura i nauka. [In Ukrainian].

3. Zholtovskyi, P. M. (1978). *Ukrainskyi zhyvopys XVII–XVIII stolit* [Ukrainian painting art of the 17th and 18th cc.]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

4. Zapasko, Y. P. (1971). *Mystetstvo knyhy na Ukraini v XVII–XVIII st.* [Books art in Ukraine in the 17th–18th cc.]. Lviv. [In Ukrainian].

5. Stepovyk, D. V. (1982). *Ukrainska hrafika XVII–XVIII st.: Evoliutsiia obraznoi systemy* [Ukrainian graphics of the 16th–18th cc. : the evolution of the figurative system]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

6. Makarenko, M. (1926). *Ornamentatsiia ukrainskoi knyhy XVI–XVIII st.* [Ornamentation of the Ukrainian book of the 16th–18th cc.]. Kyiv. [In Ukrainian].

7. Yukhymets, H. M., Tsynkovska, I. I. (2013). Tytuly ukrayinskykh kyrylychnykh vydan XVII st.: typolohiia i khudozhni osoblyvosti [Titles of Ukrainian Cyrillic editions of the 17th c.: typology and art features]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. Is. 17, pp. 96–151. Kyiv. [In Ukrainian].

8. Dobrianska, T. A. (2019). Doslidzhennia tytulnykh arkushiv rukopysnykh knyh XVIII st. (za fondamy Instytutu rukopysu Natsionalnoi Biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho) [Research of the cover sheets of manuscript books of the 18th c. (in the fonds of the Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. In *Biblioteka. Nauka. Komunikatsiia: aktualni tendentsii u tsyfrovu epokhu* [Library. Science. Communication: Current trends in the digital age]. Vol. 1, pp. 156–161. Kyiv. [In Ukrainian].

9. Kamanin, I., Vitvitska, O. (1923). *Vodiani znaky na paperi ukrainskykh dokumentiv XVI–XVII vv. (1596–1651)* [Watermarks on the Ukrainians papers of the 16th–17th cc. (1596–1651)]. Kyiv. [In Ukrainian].

10. *Vodianye znaki rukopisei Rossii XVII v.: po materialam Otdela rukopisei GIM* [Watermarks of the manuscripts of Russia of the 17th c.: a case study of Manuscript Department of State Historical Museum]. (1980). Dianova, T. V., Kostiukhina, L. M. (Comps.). Moscow. [In Russian].

11. Lautciavichius, E. (1967). *Bumaga v Litve v XV–XVIII vekakh: atlas* [Paper in Lithuania of the 15th–18th cc.: atlas]. Vilnius. [In Lithuanian].

12. Labarre E. J. (1956). *The Nostitz papers : notes on watermarks found in the German imperial archives of the 17th&18th centuries, and essays showing the evolution of a number of watermarks*. Holland : Hilversum.

13. Heawood, E. (1950) *Watermarks mainly, of the 17th and 18th centuries*, Vol. 1. Holland : Hilversum.

14. Zapasko, Y. P. (1995). *Ukrayinska rukopysna knyha* [Ukrainian manuscript book]. Lviv: Svit [In Ukrainian].

15. Chernyakov. I.T., Vortman, D.Y. (2012). Sofroniivskyi monastyr, Sofroniievo-Molchenska Pecherska pustyn Rizdva Presviatoi Bohorodytsi [St. Sophronius Monastery, Sophronium-Molchen hermitage of the Nativity of the Blessed Virgin Mary]. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopaedia of Ukrainian History]. Vol. 9, p. 726. Kyiv: Naukova dumka [In Ukrainian].

16. Hnatenko, L. A. (1995). *Prosvityteli Kyrylo i Mefodii u pysemnykh dzherelakh Instytutu rukopysu TSNB NAN Ukrainy : kataloh rukopysiv druhoi polovyny XV – pershoi chverti XX st.* [Enlighteners Cyrill and Methodius in the written sources of the Institute of Manuscript of the Central Library of the National Academy of Sciences of Ukraine: catalogue of manuscripts of the second half of the 15th – the first quarter of the 20th cc.]. Kyiv. [In Ukrainian].

17. Dobryanska, T. A. (2013). Problema datuvannia ukrainskykh kyrylychnykh kodeksiv XVII st. iz kolektsii Tserkovno-arkheolohichnoho muzeiu pry Kyivskii dukhovnii akademii v katalozi O. Lebedieva [The problem of dating of Ukrainian cyrillic codex of the 17th c. from the collection of the Church-Archeological Museum at the Kiev Theological Academy in the catalogue of O. Lebedev]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. Is. 17, pp. 380–389. Kyiv. [In Ukrainian].

18. Dobryanska, T. A. (2014). Spiski knihi Simieona Polockoho «Vieniec Viery» 1670 h. v Institutie rukopisi NBUV [Versions of the Simeon of Polotsk book «Crown of Faith», 1670, in the Institute of Manuscripts of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. In *Zdabytki: dakumientaĺnyia pomniki na Bielarusi* [Findings: Documentary Monuments in Belarus]. Is. 17, pp. 83–93. Minsk. [In Russian].

Tetiana Andriivna Dobrianska
Candidate of Historical Sciences
Researcher of the Department of Codicology and Codicography
Institute of Manuscript, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
ORCID: 0000-0002-7162-430X
e-mail: Dobrianska_T@ukr.net

Title pages of codices of the 17th century from the collection of manuscripts at the Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine: source study aspect

The aim of the research is to determine the time frame of creation of Ukrainian written sources of the 17th century using the modern scientific approach. The regarded manuscript books were taken from the Institute of Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Another aim was to determine the specific peculiarities of the Ukrainian of the 17th century handwritten books with the output data for further detailed codicological description and attribution. **The methodology** of the research is based on source study analysis, which presupposes the study of output data of the 17th century manuscript books. For separation of codices of Ukrainian provenance we employed the method of attribution of manuscript artifacts, which allowed to perform the

determination of manuscripts of Ukrainian provenance by title, place of creation, which are pointed on the titular pages. The use of filigranological research contributed to more precise dating of the manuscripts. **The scientific novelty** of the research lies both in the formulation of the issue as well as the solution of the research tasks. The subject matter of the research has not been the object of specialised complex research yet. Comprehensive study of Ukrainian 17th century manuscript book allowed to define the fundamental picture of the cultural and historical development as well as the ubiquity of the codices from the chosen collection. **Conclusions.** 17th century manuscript books presented for the research comprise an important source study material for specialists. Thanks to attribution, codicological analysis and comparison of title pages of the manuscript books of the 17th centuries of Ukrainian provenance, we paid attention to a considerable collection of codices from the collection of manuscript books from the Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. The research defined the codices, which feature iconoclastic, architectural and font title pages. Research of title pages of the 17th century manuscript books remains relevant nowadays while the offered subject matter has perspectives for further researches.

Key words: 17th century manuscript books, title page, filigranological analysis, dating.

Татьяна Андреевна Добрянская,
кандидат исторических наук
научный сотрудник отдела кодикологии и кодикографии
Института рукописи Национальной библиотеки Украины
ORCID: 0000-0002-7162-430X
e-mail: Dobrianska_T@ukr.net

Титульные листы кодексов XVII ст. из коллекции рукописных книг Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского: источниковедческий аспект

Цель работы – определение, с использованием современного научного инструментария, времени создания украинских письменных источников XVII в. из коллекции рукописных книг Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. Определение специфических особенностей украинской рукописной книги XVII в. с выходными данными для дальнейшего детального кодикологического описания и атрибуции. **Методология исследования** основана на источниковедческом анализе, который предусматривает изучение выходных данных рукописных книг XVII в. Для выделения кодексов украинского происхождения применена методика атрибуции рукописных памятников, что позволило осуществить определение рукописей украинского происхождения по названию, месту создания, которые указаны на титульных листах. Использование метода филигранологического исследования способствовало уточнению датировки рукописей. **Научная новизна работы** заключается как в постановке вопроса, так и в решении задач исследования, проблематика которого до сих пор не стала предметом специального комплексного исследования. Всестороннее изучение украинской рукописной книги

XVII в. позволило определить фундаментальную картину культурно-исторического развития и бытования кодексов избранной коллекции. **Выводы.** Предложенные для исследования рукописные книги XVII в. составляют важный источниковедческий материал для специалистов. Благодаря атрибуции, кодикологическому анализу и сравнению титульных листов рукописных книг XVII в. украинского происхождения, мы обратили внимание на ряд кодексов из коллекции рукописных книг Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. Определены кодексы, которые имеют иконостасный, архитектурный и шрифтовой титульные листы. Исследование титульных листов рукописных книг XVII в. является актуальным на сегодня, а предложенная проблематика имеет перспективы для дальнейших исследований.

Ключевые слова: рукописная книга XVII в., титульный лист, филигранологический анализ, датировка.

Стаття підготовлена 6 червня 2019 року;
подана до друку 13 червня 2019 року.

Розділ

4 ДОСЛІДЖЕННЯ В ГАЛУЗІ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

УДК 930(477)(092)"19":[94(477.5)"16/17":622.34]
DOI: 10.15407/rksu.24.183

Марина Анатоліївна Філіпович,
кандидат історичних наук,
завідувач відділу кодикології та кодикографії
Інституту рукопису
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0002-7184-3203
e-mail: marifil@ukr.net

П. К. ФЕДОРЕНКО. РУДНИ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ XVII–XVIII вв. МОСКВА: АН СССР, 1960. 264 с.: ЖИТТЯ ІСТОРИКА КРІЗЬ ПРИЗМУ ОДНІЄЇ КНИГИ

Мета роботи. Відтворити складний шлях наукової роботи українського історика, археографа, архівіста та педагога Павла Костянтиновича Федоренка (1880–1962) «Рудні Лівобережної України XVII–XVIII ст.» – від рукопису до друкованого видання. **Методологія.** Під час дослідження були застосовані загальнонаукові методи аналізу та синтезу, історико-критичний метод, а також мікроісторичний аналіз та біографічний метод, що дозволили реконструювати певний відрізок життя українського дослідника. **Наукова новизна**. Оприлюднено невідомі до цього часу факти біографії Павла Федоренка, виявлені нами під час наукового опрацювання архівного фонду дослідника, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. **Висновки.** З'ясовано, що за публікацією наукової роботи П. К. Федоренка прихована тривала боротьба з системою та людиною. В 1946 році рукопис монографічного дослідження П. К. Федоренка було викрадено М. Ф. Голованівим. Ученому вдалося повернути свою наукову працю, але книга дев'ять років пролежала в портфелі редакції «Исторических записок». Тричі Федоренко отримував відмову від Інституту історії АН СРСР включити рукопис до своїх видавничих планів. Дирекція Інституту двічі (1957, 1958 рр.) відхиляла клопотання Сектору історії СРСР періоду феодалізму щодо публікації монографічного дослідження. Проте завдяки надзвичайній наполегливості вченого його праця все ж побачила світ. «Рудні» отримали схвальні відгуки та рецензії в наукових колах і від пересічних читачів. Реконструйовані події стануть у нагоді для біографістів Павла Федоренка, а також для дослідників українського історіописання 20–60 років XX століття.

Ключові слова: Павло Костянтинович Федоренко, рудні, Лівобережна Україна, Інститут історії АН СРСР, журнал «Исторические записки».

© М. А. Філіпович, 2019

Актуальність теми дослідження. Пропоноване дослідження знаходиться у площині мікроісторії, – воно стосується конкретного моменту життя українського дослідника Павла Костянтиновича Федоренка (1880–1962), а саме непростого шляху просування до друку його монографії «Рудні Лівобережної України XVII–XVIII ст.», а також є студіями біографічними – адже описувана подія тривала не один десяток років. Дослідження цієї, власне головної, справи всього його життя є суттєвим кроком до відтворення повної інтелектуальної біографії історика, незаслужено призабутого в українській історіографії.

Аналіз досліджень і публікацій. Наукових студій, присвячених заявленій нами темі, в українській історіографії немає. Відсутнє і ґрунтовне дослідження життя та діяльності П. К. Федоренка, його історичних поглядів та наукової спадщини. Є декілька невеликих за обсягом біографічних розвідок істориків О. Б. Коваленка та В. В. Ткаченка [1; 2; 3] про трагічну долю репресованого вченого. Зазначені дослідники є авторами також кількох статей стосовно окремих наукових студій П. К. Федоренка [4; 5; 6].

У 2003 році вийшов друком бібліографічний покажчик наукових праць П. К. Федоренка з біографічною передмовою в серії «Історики та краєзнавці Чернігівщини» [7].

Згадується Павло Федоренко (як краєзнавець, архівіст та педагог) в узагальнюючих працях та оглядах, присвячених регіональній історії Чернігівщини [8; 9; 10; 11; 12].

Наукова новизна. Частину архівної спадщини П. К. Федоренка було виявлено нами серед масиву документів української історикині Олени Станіславівни Компан, фонд якої перебував на той час на науковому опрацюванні[1]. Отже, широкому загалові буде представлено невідомі факти з біографії українського дослідника П. К. Федоренка, зокрема про непростий шлях його наукової роботи «Рудні Лівобережної України XVII–XVIII ст.» від рукопису до друкованого видання.

Мета дослідження. Розкриття невідомих сторінок (віх) життя та діяльності призабутого українського дослідника Павла Костянтиновича Федоренка.

Виклад основного матеріалу. У 1960 році в московському видавництві АН СРСР вийшла друком монографія «Рудни Левобережной Украины XVII–XVIII вв.» (рос. мовою) українського історика, археографа, архівіста та педагога Павла Костянтиновича Федоренка (1880–1962) [13]. Книга стала справжнім дарунком до 80-річного ювілею дослідника. Написано її було понад 30 років тому, і вона пройшла непростий шлях від рукопису до друкованого видання.

П. К. Федоренко не був титулованим ученим, проте його життєвий і творчий шлях заслуговує на увагу дослідників. Коротко зупинимося на основних віхах життя вченого [2, с. 199–21; 3, с. 3; 7].

[1] *Документи П. К. Федоренка зберігаються у фондах Державного архіву Чернігівської області, Музею Корсунь-Шевченківської битви та Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ф. 215), а також у приватній колекції двоюрідної онуки вченого Л. С. Федоренко (м. Челябінськ).*

Народився майбутній історик 30 жовтня 1880 року в містечку Ямпіль Глухівського повіту Чернігівської губернії в бідній міщанській родині. Після закінчення початкової школи вступив до підготовчого класу нижчої сільськогосподарської школи на хуторі Воздвиженський поблизу Ямполя, заснованої громадським діячем, філософом та педагогом Миколою Неплюєвим[1]. Навчання у Воздвиженській школі, як зазначають дослідники, суттєво вплинуло на формування світогляду Павла Федоренка: звідти беруть коріння працелюбність, правдивість, почуття відповідальності та витриманість, завдяки яким він стійко переніс усі карколомні події свого нелегкого життя[2].

Після нижчої школи П. Федоренко витримав іспит на звання вчителя початкової, а згодом і двокласної школи. У 1900–1908 роках викладав на Волині. Склав екстерном екзамени в Острозькій чоловічій гімназії та вступив на юридичний, а згодом перевівся на історичний факультет Київського університету Святого Володимира.

У студентські роки Павло Федоренко розпочав серйозні наукові дослідження історії Лівобережної України XVII–XVIII ст. [14; 15], брав участь у роботі історико-етнографічного гуртка під керівництвом професора університету М. В. Довнара-Запольського. Талановитий студент мав усі підстави лишитися в університеті для подальшої науково-педагогічної діяльності, проте попри всі клопотання друзів і знайомих там Павла Федоренка не залишили: на нього чекала військова служба. Відслуживши рік писарем у запасному батальйоні (був демобілізований за станом здоров'я), викладав історію в Чернігівському вчительському інституті[3] (1916–1930) (згодом – Чернігівському інституті народної освіти); в 1917–1921 роках – у Чернігівському народному університеті, в заснуванні якого брав участь разом із відомими громадськими діячами і краєзнавцями П. Дорошенком і А. Верзиловим. У Чернігівському вчительському інституті П. К. Федоренко очолював деканат, завідував кафедрою історії, за сумісництвом обіймав посади вченого архівіста, завідувача сектору Чернігівського губернського, згодом крайового історичного архіву.

Павло Федоренко доклав чимало зусиль до організації на базі архіву студентського історико-архівного гуртка, діяльність якого протягом 1922–1924 років здобула широкого розголосу і дістала схвалення далеко за межами Чернігівщини. У 1928–1929 роках керував роботою історико-архівного семінару, учасники якого досліджували соціально-економічну історію краю XVII–XVIII ст. Значну роботу проводив у Чернігівському науковому товаристві, де очолював

---

[1] *М. Неплюєв був організатором Православного Хрестовоздвиженського Трудового Братства, що уособлювало живу модель вільного братерства бідних і багатих християн та ґрунтувалося на євангельських етичних засадах – вірі, любові та праці.*

[2] *П. К. Федоренко присвятив Воздвиженському братству свій роман «Серебряные нити».*

[3] *Протягом першого року існування навчального закладу в ньому здобували освіту 22 студенти й, окрім директора, працювали двоє штатних викладачів – С. І. Воробйов та П. К. Федоренко.*

історико-філологічну (з 1929 року – історико-краєзнавчу) секцію[1]. Входив до складу ініціативної групи, яка заснувала в 1924 році Чернігівський інститут краєзнавства, що мав координувати краєзнавчі дослідження в регіоні.

Отже, наприкінці 20-х – на початку 30-х років Павло Федоренко здобув значний авторитет у наукових колах і став визнаним лідером серед дослідників Чернігівщини. Саме в цей час він був обраний позаштатним науковим співробітником низки академічних установ – Комісії Лівобережної України, Науково-дослідної кафедри історії України, якою керував Михайло Грушевський, Комісії для вивчення соціально-економічної історії України XVII–XVIII ст.

Навесні 1929 року розпочались арешти представників наукової та творчої інтелігенції, звинувачуваних у приналежності до міфічної «Спілки визволення України». 21 жовтня 1930 року було заарештовано й Павла Федоренка, але через відсутність доказів «контрреволюційної діяльності» звільнено з-під варти. Дослідник був змушений полишити «за власним бажанням» викладацьку діяльність в інституті та зосередитися на роботі в архіві та Чернігівському науковому товаристві.

20 серпня 1934 року Павла Федоренка заарештували вдруге (йому знову інкримінували членство в українській контрреволюційній організації), проте в жовтні цього ж року відпустили через брак доказів. До архіву він уже не повернувся і був змушений заробляти собі на життя на посаді плановика-економіста в Чернігівській міській раді.

14 жовтня 1938 року П. К. Федоренка було заарештовано втретє. Його звинувачували в участі в організації Чернігівської філії СВУ та контрреволюційного підпілля на Чернігівщині, яку він нібито здійснював згідно із вказівками та інструкціями М. Грушевського, а також у шпигунській роботі на користь Польщі. У наукових роботах Федоренка експертна комісія знайшла численні «викривлення» («написані виходячи з методології поміщицько-буржуазної історіографії» «націоналістичної школи Грушевського») [2, с. 208–209; 1, с. 228–233]. Згідно з вироком Особливої наради при НКВС СРСР Павла Федоренка було засуджено до 5-ти років заслання до Казахстану (м. Казалинськ). Певний час науковець викладав математику в Казалинському училищі (через нестачу педагогів під час Другої світової війни). В Україну повернувся восени 1945 року.

Протягом 1945–1946 років Павло Федоренко читав курс елементарної математики в Конотопському вчительському інституті. Згодом переїхав до Києва і в серпні влаштувався на посаду старшого наукового співробітника Державного історико-культурного заповідника «Києво-Печерська лавра» (1946–1948 роки). У 1948–1954 роках учений мешкав у місті Корсунь-Шевченківський та працював завідуючим відділом і заступником директора Музею Корсунь-Шевченківської битви. Останні роки життя Павло Федоренко провів у Києві.

За хрущовської «відлиги» історик оскаржив винесений йому в 1938 році вирок та дочекався його скасування. Президія Чернігівського обласного суду

[1] *Засноване в 1920 році як філія київського Українського Наукового Товариства, з 1925 року діяло під егідою Всеукраїнської академії наук.*

16 травня 1959 року ухвалила рішення про цілковиту реабілітацію Павла Костянтиновича Федоренка [2, с. 210].

Помер Павло Федоренко 5 лютого 1962 року.

В українській історіографії П. К. Федоренка відносять до так званої школи О. Лазаревського (лівобережної історичної школи). Основний напрям його наукових студій – соціально-економічна історія Лівобережної України – Гетьманщини XVII–XVIII ст. [16; 17]. П. Федоренко досліджував історію залізорудної промисловості Лівобережної України [13; 18; 19]. Вивчав історію монастирського господарства [20; 21; 22]. Студіював регіональну історіографію Чернігівщини, історико-культурну спадщину краю [23; 24; 25]. Є автором стислого, проте ґрунтовного огляду фондів Чернігівського архіву [26], а також комплексів документів архівного фонду [4; 5].

Викликає подив той факт, що наукову працю не титулованого науковими ступенями та вченими званнями українського дослідника (який, до того ж, ще й відсидів 5 років у концтаборах ГУЛАГу) було схвалено до друку Інститутом історії АН СРСР, включено до його видавничого портфеля та видано в Москві, у Видавництві АН СРСР[1].

У широкому сенсі праця П. Федоренка була присвячена популярній за тих часів тематиці – історії металургійної справи. У монографії на ґрунтовній джерельній базі (автор залучив неопубліковані документи з архівосховищ Києва, Чернігова, Харкова та Москви, а також великий порівняльний матеріал про рудні волинські, київські, білоруські та польські) розглянуто початкові етапи розвитку залізоробної промисловості України XVII–XVIII століть. Майстерно оперуючи статистичними та топонімічними даними, П. К. Федоренко встановив, що протягом зазначеного періоду на Лівобережній Україні працювали одночасно не менше 50 рудень (залізорудних підприємств/«металургійних млинів»), які щорічно давали по 500–700 пудів «сиродутного» заліза кожна. Такої кількості продукції вистачало для задоволення місцевих потреб майже до 40-х років XVIII ст. Серед власників рудень дослідник згадує і Києво-Печерську лавру, якій у 1862 році належало 7 рудень [13].

Автор наводить цікаві факти і дані про місце розташування рудень на Лівобережному Поліссі, їхню кількість, про техніку та технологію виробництва заліза (заслуговує на увагу висновок про широке застосовування примітивного гідравлічного двигуна у вигляді так званого млинового кола), а також його якість і кількість; підприємство розглядається в його соціальному розрізі. Усе це, на думку автора, свідчить на користь того, що підприємства типу українських рудень були однією з початкових форм залізоробної мануфактури. Це дозволило

---

[1] *Варто зазначити, що в Павла Федоренка вже був досвід публікації роботи у Видавництві АН СРСР (а отже, й певні зв'язки, зокрема з Б. Грековим): у 1948 році вийшла друком його праця у «вимушеному співавторстві» (про що він згадував у своїх листах) із Д. Ф. Красицьким, директором Державного історико-культурного заповідника «Києво-Печерська лавра», – «Усыпальница Юрия Долгорукого. Москва-Ленинград : Издательство АН СССР, 1948. 34 с.».*

авторові спростувати висновки своїх попередників (П. Г. Любомирова зокрема), які вважали українські рудні примітивними і малопродуктивними підприємствами, а українські землі – винятково сировинною базою Московії [13].

Монографія П. К. Федоренка пролежала «під сукном» у Москві близько 10 років. У листі до доктора історичних наук, професора Московського державного університету Бернгарда (Бориса) Борисовича Кафенгауза (від 30 листопада 1960 року) Павло Федоренко згадував: ***«Моя книга о руднях прошла тяжелый путь и на последнем этапе была причиной моей болезни»*** [27][1]. Про її поневіряння московськими видавництвами йдеться трохи нижче. До друку ця наукова праця могла б взагалі не потрапити: в 1947 році рукопис в автора було викрадено.

Як вже було зазначено, частина документальної спадщини П. К. Федоренка була виявлена нами під час наукового опрацювання особового архівного фонду Олени Компан (№ 297). Як вони потрапили до фонду, достеменно невідомо. Олена Станіславівна Компан була «соседкой по бульвару» Павла Костянтиновича (його останнє місце проживання: Київ, бульвар Лихачова, буд. 7, кв. 66, в О. С. Компан – буд. 8 б, кв. 25). Дослідниця, яка писала рецензії на всю поточну історичну літературу, не могла оминути й роботи П. Федоренка (яка, до того ж, була близькою їй тематично). У рецензійній статті «Сторінки з історії промисловості України» О. Компан високо оцінила монографію П. К. Федоренка, зауваживши, що вона «написана з такою науковою сумлінністю і скрупульозністю, яка обеззброює критика» [27][2]. А також натякнула, що робота містить ***«певний підтекст», адже «ряд думок і висновків напрошуються самі собою, хоч автор їх і не висловив, або висловив не зовсім чітко...»*** [27].

У архіві Павла Федоренка зберігається подарований Оленою Компан машинописний варіант рецензії з правками автора та присвятою: ***«Подарок от автора. Напечатана в «Укр. истор. журнале» за 1961 год. № 2»***.

Серед документів П. К. Федоренка нашу увагу привернула папка з написом (рукою вченого) «Дело о краже ученым секретарем киевского культурного заповедника «Киево-Печерская лавра» Николаем Федоровичем Голованом рукописи старшого научного работника того же заповедника Павла Константиновича Федоренко «Рудни Левобережной Украины в XVII–XVIII вв.», а також кілька папок («справ») із назвою «Переписка по поводу издания работ Павла Констан-

---

[1] Оскільки як архівний фонд П. К. Федоренка перебуває на опрацюванні, при посиланні ми будемо вказувати у квадратних дужках лише номер фонду.

[2] У листі до доктора історичних наук, професора Віктора Корниловича Яцунського, наукового редактора «Рудень», [1960 р.] П. К. Федоренко писав: «Я очень рад, что наши мнения об отзыве Е. С. Компан совпали (хороший и грамотный)». Я читал этот отзыв в рукописи. Рукописный текст в сравнении с печатным несколько мягче, что, с моей точки зрения, говорит в пользу Елены Станиславовны. Вообще, общее впечатление от нее очень приятное, сложившееся в результате нескольких встреч с нею (она является моей соседкой по бульвару) подтверждает мнение Н. В. Устюгова о ней, как о серьезном работнике, и, добавлю, приятном собеседнике» [27]

тиновича Федоренко». Ці документи дозволили відтворити невідомі досі сторінки життя вченого, пов'язані з його головною науковою працею. Зупинимося детальніше на цих документах.

Отже, в 1946 році Павло Федоренко працював старшим науковим співробітником історико-культурного заповідника «Києво-Печерська лавра». Восени цього ж року на посаду вченого секретаря заповідника було призначено колишнього викладача та завідуючого кафедрою історії Чернігівського вчительського інституту Миколу Федоровича Голованова. Голованова Федоренку представив його колишній учень, директор історичної бібліотеки Петро Васильович Голік. Архівіст П. Федоренко зафіксував у сформованій ним справі «про викрадення М. Ф. Голованівим рукопису «Рудні Лівобережної України в XVII–XVIII ст.»: ***«Знакомя меня с этим молодым человеком, Голик сказал, обращаясь к нему: «это мой старый учитель, которому я очень многим обязан. Он и тебе поможет в твоей работе»*** [27].

З'ясувалося, що Микола Голованов приїхав до Києва з метою якомога швидше написати кандидатську дисертацію. Своїм неофіційним керівником він обрав П. К. Федоренка. З огляду на те, що Голованов вважав себе медієвістом та висловив бажання студіювати середньовічну історію України, Павло Федоренко порадив йому тему «Господарство міст з магдебурзьким правом на Лівобережній Україні». Якось у розмові поважний дослідник пригадав, що в Конотопі, в його рідних сестер, зберігається ***«давно написання... и случайно уцелевшая во время войны и немецкой оккупации работа под названим «Рудни на Черниговщине ... работа эта сейчас представляет большую ценность, так как многие материалы, на основании которых написана эта работа (напр., черниговские архивы), погибли во время немецкой оккупации и восстановить их невозможно»*** [27].

Кілька днів потому з'ясувалося, що Наркомпрос відряджає Миколу Голованова до (!) Конотопа інспектувати середні школи. Цю поїздку нібито влаштували йому знайомі з Наркомпросу, щоб дати можливість заробити додаткові гроші: ***«Надо поправить финансы, – сказал он улыбаясь. – Вот и хорошо, - сказал я. Вы остановитесь у моих сестер, которые примут Вас как родного и будут Вам полезны как учительницы-старожилы: они всех в Конотопе знают. Да, кстати, Вы привезете мне и мои «Рудни...»*** [27].

4 грудня 1946 року Микола Голованов поїхав у відрядження не до Конотопа, а до Бахмача, проте завітав до сестер Павла Федоренка за «конотопським рукописом» *(**«ведь это одна только станция!»**)*. Повернувшись до Києва 14 грудня, Голованов одразу відвідав учителя, який зліг із серцевим нападом. Але без рукопису. Його він обіцяв принести пізніше, коли Федоренко після одужання вийде на роботу. Федоренко не одержав свого рукопису і після виходу на роботу (16 грудня): Микола Голованов у присутності всіх наукових співробітників заповідника повідомив, що в той час, коли він відвідував хворого колегу, з його квартири викрали валізу з костюмом і рукописом П. К. Федоренка [27].

Розпачу дослідника не було меж. Декілька разів він вивішував у Нижній Лаврі оголошення з проханням повернути викрадений рукопис, проте їх хтось постійно зривав. І хоча, як Павло Федоренко сам пізніше зафіксував у своїх щоденникових записах, «***многое в этом деле мне казалось странным***», йому довелося змиритися з фактом зникнення «Рудень». З Голованівим Федоренко зберіг «рівні» відносини. З приводу дисертації вони більше не спілкувалися [27].

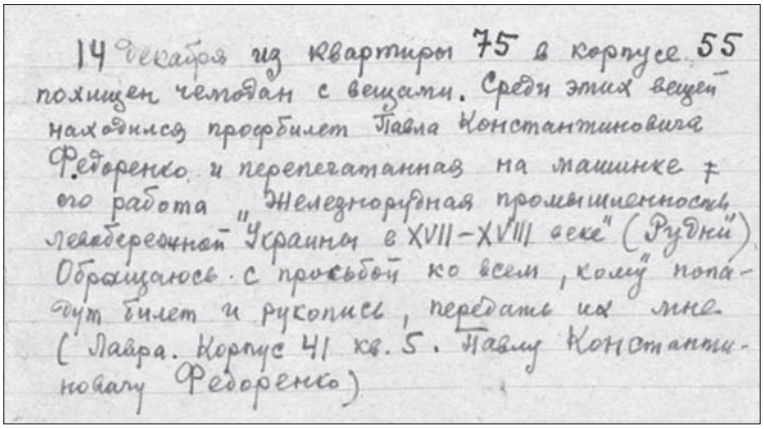
14 декабря из квартиры 75 в корпусе 55 похищен чемодан с вещами. Среди этих вещей находился профбилет Павла Константиновича Федоренко и перепечатанная на машинке т его работа "Железорудная промышленность Левобережной Украины в XVII–XVIII веке" ("Рудни"). Обращаюсь с просьбой ко всем, кому попадут билет и рукопись, передать их мне. (Лавра. Корпус 41 кв. 5. Павлу Константиновичу Федоренко)

28 березня 1947 року Петро Васильович Голік повідомив Павлу Федоренку таку новину: від старшого інспектора управління вищою школою Наркомпросу УРСР Петра Ілліча Годенка він дізнався про те, що М. Ф. Голованов пише дисертацію на тему «Рудні на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст.». Годенко підкреслив (як зафіксував з його слів у своєму щоденнику Павло Федоренко): «***у него составилось мнение, что в руки Голованова случайно попал большой интересный материал, с которым он не в состоянии справиться***» (з листа П. Федоренка до Міністерства державної безпеки) [27].

Петро Голік також повідомив свого вчителя про те, що дисертацію для М. Голованова друкує Марія Зак. Усе це Голік повторив ще раз у присутності іншого колишнього учня П. Федоренка, заступника директора Центрального історичного архіву Аркадія Васильовича Бондаревського. Цей факт підтвердила і сама друкарка, до якої Федоренко завітав разом із Бондаревським.

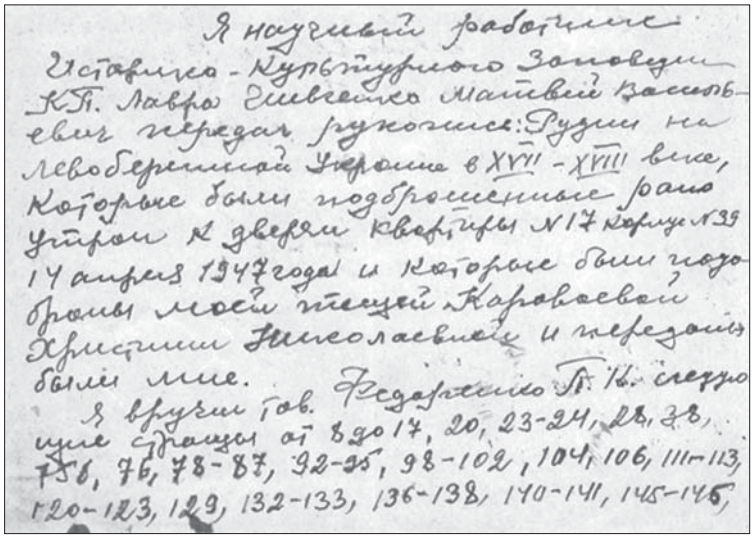
Я научный работник Института Культурного Строительства К.П. Лавра Гиевский Матвей Васильевич передал рукопись: Рудни на Левобережной Украине в XVII - XVIII веке, которые были подброшены рано утром к дверям квартиры № 17 корпуса 39 14 апреля 1947 года и которые были похищены моей тещей Коровосвой Христиной Николаевной и переданы были мне.
Я вручил тов. Федоренко П. К. следующие страницы от № до 17, 20, 23-24, 28, 33, 75-76, 78-87, 92-95, 98-102, 104, 106, 111-113, 120-123, 129, 132-133, 136-138, 140-141, 145-146,

14 квітня 1947 року о 6-й ранку частину рукопису П. К. Федоренка було підкинуто під двері квартири № 17 корпусу № 39, де мешкав секретар партійної

організації музею-заповідника «Києво-Печерська лавра» Матвій Васильович Шевченко. Рукопис під дверима виявила його теща Христина Миколаївна Короваєва.

Д. Ф. Красицький, директор історико-культурного заповідника, якого утаємничили в цю справу, звернувся до Наркомпросу із запитом про те, чи був М. Ф. Голованов у відрядженні в Конотопі – Бахмачі 4–12 грудня 1946 року. Як і очікувалося, відповідь була негативною.

Микола Голованов, відчувши, що над ним густішають хмари, повернув Федоренку одну з частин рукопису, стверджуючи, що йому її теж підкинули. Після тиску на нього Голованов віддав усю роботу її власнику, зобов'язавшись надалі в жодній установі рукопису до захисту не представляти, ніде його не публікувати (з розписки М. Ф. Голованова П. К. Федоренкові від 6 травня 1947 року) [27].

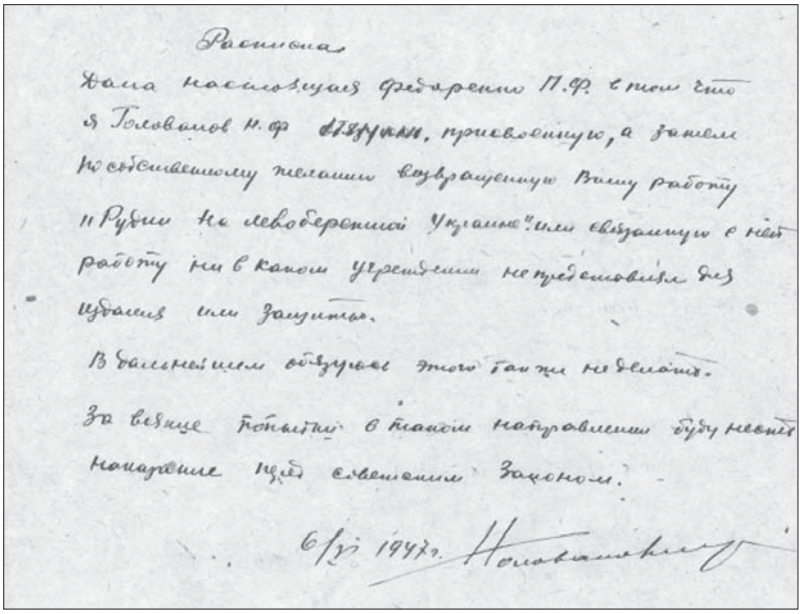

Расписка

Дана настоящая Федоренко П.Ф. в том что
я Голованов М.Ф. получил, приложенную, а затем
по собственному желанию возвращенную Вашу работу
"Русь на левобережной Украине" или связанную с ней
работу ни в каком учреждении не представлял без
издания или защиты.

В дальнейшем обязуюсь этого также не делать.

За всякие попытки в данном направлении буду нести
наказание по всем законам.

6/V 1947г. Голованов

21 травня 1947 року відбулися збори наукових співробітників Державного історико-культурного заповідника «Києво-Печерська лавра», де було ухвалено звільнити М. Ф. Голованова з посади вченого секретаря заповідника та попередити про кримінальну відповідальність перед Народним судом у разі повного або часткового використання матеріалів та фактів з наукової роботи П. К. Федоренка. Було вирішено також довести цю справу до відома ВАК як найвищої установи, що регулює присудження вчених ступенів [27].

Варто наголосити, що сам Павло Федоренко дорікав Голованову в незнанні латини, а також називав його «великоросом».

Доля, ніби їй цього випадку зухвалого викрадення наукової праці з метою подальшого плагіату було замало, приготувала для Павла Федоренка нові випробування.

23 вересня 1951 року вчений (на той час заввідділом та заступник директора держмузею м. Корсунь-Шевченківський) рекомендованим листом відправив до редакції «Исторических записок» (видання Інституту історії АН СРСР) свою роботу «Рудни Черниговского Полесья XVII–XVIII ст.» із проханням надрукувати її в цьому часопису. В листі, адресованому редактору «Исторических записок» І. У. Будовніцу, містилися дві схвальні рецензії на роботу – доктора історичних наук, професора Б. Б. Кафенгауза[1] (м. Москва) та кандидата історичних наук М. М. Ткаченка[2] (Інститут історії та теорії архітектури, м. Київ). У редакції «Исторических записок» «Рудні» П. К. Федоренка отримали схвальні відгуки та були включені до видавничих планів. А далі – довгі роки невизначеності та тиші.

Ще на самому початку «боротьби» за рукопис прихильні до Павла Федоренка Борис (Бернгард) Борисович Кафенгауз, доктор історичних наук, професор історичного факультету Московського державного університету, та Олексій Леонтійович Нарочницький, старший науковий співробітник Інституту історії АН СРСР, завідуючий кафедрою нової та новітньої історії Московського педагогічного інституту ім. В. І. Леніна, радили дослідникові видати книгу через Українську академію наук. Рекомендували йому звернутися до Вадима Архиповича Дядиченка ***(«человек по своим знаниям вполне могущий оценить качество "Рудень" и по натуре трогательно внимательный и доброжелательный)»*** (з листа С. Д. Іванова до П. К. Федоренка від [1951 р.]) [27].

За дорученням П. К. Федоренка просуванням «Рудень» у редакції «Исторических записок» Інституту історії АН СРСР займалися його родичі та небайдужі до долі цієї наукової праці люди: Л. Д. Іванова (дружина П. К. Федоренка), С. Д. Іванов (шурин П. К. Федоренка), письменник, заступник головного редактора журналу «Новый мир» С. С. Смирнов, П. І. Лисенко, уже згадувані О. Л. Нарочницький та М. М. Ткаченко та ін. У листі до М. М. Ткаченка від 25 листопада 1953 року Павло Костянтинович із розпачем зазначав: ***«Всем им тов. Будовниц говорил, что рукопись находится в редакции журнала "Исторические записки" и будет запечатана в № 42 или 43. Ни на одно мое письмо (напр. 23. XI. 1951, 23. III. 1952 и др.) т. Будовниц мне не ответил»*** [27].

Миколі Ткаченку вдалося з'ясувати, що рукопис у редакції «Записок» ***«лежит действительно долго, потому что Б. Д. Греков хочет ее прочитать перед печатанием. Б. Д. Греков был нездоров...»,*** і він порадив Павлу Федо-

---

[1] *Рецензія Б. Б. Кафенгауза про роботу П. К. Федоренка «Рудни Черниговского Полесья в XVII–XVIII ст.»: «Работа П. К. Федоренко заслуживает напечатания. Если будут затруднения при отдельном ее издании, /такое издание было бы всего желательнее/, то следует рекомендовать первую часть ее для «Исторических записок». Для этого следует несколько сократить первую главу, а также устранить некоторые длинноты в других главах» [27].*

[2] *Рецензія М. М. Ткаченка на роботу П. К. Федоренка «Рудни Черниговского Полесья в XVII–XVIII ст.»: «В целом работа П. К. Федоренка о руднях представляет интересное монографическое исследование, которое заслуживает напечатания. Опубликование его несомненно будет содействовать дальнейшему изучению и освещению одной из важных отраслей народного хозяйства – истории железной промышленности на Украине» [27].*

ренку знову написати листа секретареві «Исторических записок» І. У. Будовніцу з проханням нагадати Борису Дмитровичу Грекову про «Рудні» та передати йому рукопис для прочитання (з листа М. М. Ткаченка до П. К. Федоренка від 30 серпня 1953 року) [27]. На цей лист І. У. Будовніц досить швидко відповів: ***«Глубокоуважаемый Павел Константинович, Н. М. Ткаченко не совсем точно Вас поинформировал. Ваша работа не подготовлена к печати, а находится у Б. Д. Грекова, который хотел непременно сам ее посмотреть и поправить. Этому помешала его тяжелая болезнь... Мы все надеемся, что он в самое ближайшее время вернется к работе»*** (з листа І. У. Будовніца до П. К. Федоренка від 8 вересня 1953 року) [27].

9 вересня 1953 року радянського історика українського походження академіка АН СРСР Бориса Дмитровича Грекова не стало. Певний час доля рукопису Павла Федоренка була невідомою.

У 1954 році Павло Федоренко вніс у свою роботу *«необходимые изменения и дополнения и заново написал предисловие»* та повторно надіслав рукопис до редакції «Історичних записок» (лист П. К. Федоренка до Л. С. Гапоненка від 24 березня 1954 року) [27], а 8 травня цього ж року отримав відповідь від І. Будовніца: ***«Мы сейчас "пропускаем" два тематических тома, посвященных советскому периоду и революции 1905–1907 гг., для которых, естественно, ваша статья не подходит. Как только эта работа будет завершена, я тотчас же подготовлю Вашу статью к печати для очередного тома»*** [27].

В очікуванні результатів у справі публікації «Рудень» П. К. Федоренко навіть змінив місце проживання: переїхав з Корсуня-Шевченківського до Києва та орендував абонентську скриньку № 25 на Головпоштамті, про що зазначив у листі до І. У. Будовніца від 15 лютого 1955 року [27].

Другу частину своїх «Рудень» (документальну; з описом окремих рудень Лівобережжя) під назвою «Документы по истории металлургии на Левобережной Украине в XVII–XVIII вв.») П. К. Федоренко в липні 1955 року надіслав завідуючому сектором публікації джерел Інституту історії АН СРСР Олексію Леонтійовичу Новосельському. Її було включено до збірки «Материалы истории СССР» (Москва, 1957. Т. 5). Тут також не все було добре. Мала місце суттєва затримка з виходом збірки у світ. З. М. Бочкарьова, «бригадир» сектору публікації джерел Інституту історії АН СРСР, у листі до П. К. Федоренка від 5 вересня 1957 року писала: ***«Дело в том, что наше Издательство из-за юбилейных изданий к 40-летию Октября, которые идут далее "молнией", очень задерживает работу остальных изданий. Вот и наш сборник попал в эту категорию»*** [27]. Не за тією адресою була вислана Федоренкові верстка його роботи – помилково на «домашню» адресу дослідника (вул. Жертв революції, буд. 4 а, корпус 3, кв. 17) – до студентського гуртожитку, ***«где за ее сохранность ручаться нельзя»*** (із листа П. К. Федоренка до З. М. Бочкарьовій, від 19 січня 1957 року) [27].

За порадою О. Нарочницького, П. Федоренко під час свого чергового візиту до Москви звернувся до заввідділом сектору історії СРСР періоду феодалізму

Інституту історії АН СРСР Л. В. Черепніна з приводу «***способов включения моей большой работы "Металлургия Левобережной Украины в XVII–XVIII вв." в издательский план Института истории на 1956 год с целью напечатания***» (з листа П. К. Федоренка до О. Л. Нарочницького, від 21 вересня 1955 року) [27]. Л. Черепнін запропонував П. Федоренку зробити в Інституті історії доповідь на будь-яку (на власний розсуд) тему з його роботи.

На засіданні Сектору історії СРСР періоду феодалізму від 19 січня 1956 року було заслухано доповідь П. Федоренка на тему «Рудни XVI–XIX ст. на территории СССР». Роботу українського дослідника рекомендували до друку. У жовтні 1956 року О. О. Преображенський, учений секретар Сектору історії СРСР періоду феодалізму, повідомив Федоренкові про те, що його роботу включено до проекту видавничого плану Інституту історії на 1957 рік (лист П. К. Федоренка до О. О. Преображенського від 8 січня 1957 року) [27]. У книзі № 57 (1956 р.) «Исторических записок» була надрукована доповідь Павла Федоренка «Рудни XVI–XIX ст. на территории СССР». А навесні 1957 року Федоренко отримав офіційного листа від заввідділом Сектору історії СРСР періоду феодалізму Л. В. Черепніна з повідомленням про те, що «***монография "Рудни Левобережной Украины в XVII–XVIII вв." исключена дирекцией Института истории из издательского плана 1957 г. ввиду сокращения общего листажа. Издательский план на 1958 г. еще не рассматривался***» (лист Л. В. Черепніна до П. К. Федоренка, від 19 квітня 1957 року) [27].

П. К. Федоренко в листі до О. А. Нарочницького (від 25 квітня 1957 року) писав: «***...в отношении главной цели я снова нахожусь в положении муравья, отброшенного чьим-то сапогом назад... Хотя мое положение пришельца со стороны не должно было бы мне внушать слишком больших надежд, но я все же надеялся и сейчас не знаю, что мне делать. Ждать? Но такой же ответ я могу получить и в 1958 году. При этом я далее не уверен, что "сокращение общего листажа" является основной причиной отказа. Иногда, в минуты малодушия, мне хочется ее просто сжечь, и я бы это сделал, если бы у меня была уверенность, что она не имеет объективной ценности***» [27].

Незважаючи на чергову поразку, Павло Федоренко був налаштований рішуче. Кілька місяців потому він писав у листі до того ж Олексія Нарочницького: «Сначала эта очередная неудача очень меня удручила... Но сейчас я снова полон энергии во что бы то ни стало добиться ее напечатания» (лист П. К. Федоренка до О. Л. Нарочницького від 28 серпня 1957 р.) [27].

Павло Федоренко знову звернувся з листами до заступника директора Інституту історії АН СРСР Луки Степановича Гапоненка (лист від 10 жовтня 1957 року) з проханням «***помочь мне опубликовать мою работу***» та до завідуючого Сектором історії СРСР періоду феодалізму Лева Володимировича Черепніна з проханням «***включить мою монографію "Рудни Левобережной Украины в XVII–XVIII вв." в издательский план 1958 года и ходатайствовать перед редакцией Института истории о ее напечатании***» (лист від 10 жовтня 1957 року).

В офіційному листі-відповіді (від 17 жовтня 1957 року) Л. В. Черепнін наголосив, що Сектор увесь час підтримує прохання П. К. Федоренка, але через перевантаження видавничого плану Інститут історії відмовився від публікації монографії та порадив йому звернутися безпосередньо до директора Інституту А. Л. Сидорова. Л. С. Гапоненко у своєму листі від 18 листопада 1957 року підкреслив, що Інститут змушений був скоротити видавничий план, передусім за рахунок авторів, що не входять до штату установи. Але обіцяв включити роботу П. К. Федоренка до планів за першої нагоди та порадив підтримувати зв'язок із секретарем Інституту історії та Л. В. Черепніним.

Стомившись від очікування відповіді від Інституту історії АН СРСР, П. К. Федоренко намагався видати книгу через «Соцэкгиз» (видавництво соціально-економічної літератури): в січні 1958 року надіслав рукопис його директорові, професору Д. А. Надточеєву, а також головному редактору Г. О. Конюхову (30 січня 1958 р.) (з ним П. К. Федоренка познайомив Л. В. Черепнін). Зрештою – отримав чергову відмову. В офіційному листі завідуючий редакцією літератури з історії СРСР Г. О. Конюхов виніс Федоренку вердикт: «***Касаясь истории одной отрасли промышленности, именно экономики, организации и техники производства железа на металлургических мельницах в XVII–XVIII ст., данная работа освещает узкий исторический вопрос, ограниченный к тому же локальними рамками Левобережной Украины. Наше издательство имеет своей задачей выпуск литературы, посвященной более общим проблемам социально-экономической истории России, с большей полнотой раскрывающим закономерности ее исторического развития ... Исходя из этого, мы вынуждены отказаться от принятия Вашей работы к изданию. Она имеет все основания быть изданной на Украине, поскольку непосредственно касается ее истории***» [27].

Павло Констянтинович Федоренко писав у листі до свого знайомого Петра Івановича Лисенка від 15 березня 1958 р.: «***Значит – еще одно поражение! Два дня я ходил как оглушенный ударом дубины по голове, а потом пришел в норму и стал рассуждать. Конечно, если бы научные достоинства книги видны были только одному автору, то после этого удара ее следовало бы сжечь. Но в моей подшивке накопилось сталько положительных отзывов представителей "научной общественности, что такой шаг можно было бы расценить просто как проявление малодушия (виправлено з: как неудачное подражание Гоголю"). Очевидно нужно продолжать борьбу!***» [27].

У 1958 році Павло Федоренко вкотре звернувся до Лева Черепніна з проханням включити монографію до видавничого плану Інституту. Звертався він і до директора Інституту історії АН СРСР А. Л. Сидорова. 15 серпня 1958 року відбулося засідання дирекції Інституту історії АН СРСР, де було розглянуто лист П. К. Федоренка з приводу видання його монографії. На засіданні постановили: схвалити пропозицію Сектору історії СРСР періоду феодалізму про видання Інститутом історії монографії П. К. Федоренка та включити роботу до видавничого плану Інституту на 1959 рік (копія виписки з протоколу № 21 засідання дирекції Інституту історії АН СРСР від 15 серпня 1958 року) [27].

21 жовтня 1958 року рукопис, передрукований через два інтервали (згідно з вимогами видавництва Інституту), був відправлений П. К. Федоренком рекомендованою бандероллю до Москви. Текст включав 15 таблиць; словник технічних та спеціальних термінів, пов'язаних із рудницькою справою; графік зростання кількості рудень Лівобережної України в XVII–XVIII ст.; карту залізних заводів Лівобережної України; 6 фото (з листа до А. М. Сініцина, вченого секретаря Інституту історії АН СРСР, від 23 жовтня 1958 р.) [27].

28 жовтня 1958 року Павло Федоренко отримав офіційного листа за підписом ученого секретаря А. М. Сініцина: «***При составлении плана редакционной подготовки Института истории на следующий год попытаемся включить Вашу работу в этот план. О результатах сообщим Вам, как только план редакционной подготовки будет утвержден***» [27].

Микола Ткаченко погодився перечитати монографію Павла Федоренка в її останній редакції та написати на неї нову рецензію. Всі зауваження з відзиву Б. Б. Кафенгауза, написаного ним на прохання Б. Грекова, були враховані П. Федоренком під час підготовки останньої редакції монографічного дослідження, про що він зазначив у листі до М. М. Зайцевої від 30 листопада 1958 року.

20 червня 1960 р. було підписано видавничий договір № 173 між директором Видавництва АН СРСР О. І. Назаровим та П. К. Федоренком. Павло Костянтинович довірив вести всі свої справи Петру Івановичу Лисенку (доручення від 4 січня 1960 року). Дала про себе знати застаріла душевна хвороба, яка на останніх кроках до омріяної перемоги звалила з ніг старого історика: «***40 дней я провел в больнице... Нервная моя болезнь развилась на почве переутомленного умственной работой сердца. Выразилась она в мании преследования, в обостренной подозрительности даже по отношению к близким мне людям. Корни этой болезни не в плохой наследственности, не в распущенной жизни (с этой стороны все благополучно), а в тяжелом прошлом...***» (з листа до В. К. Яцунського, наукового редактора видання, від 31 березня 1960 року). Далися взнаки також і сімейні негаразди та побутові проблеми – важкі умови проживання в Києві: «***Ведь мы живем в ужасном подвале... Сейчас мы добились того, что за нами закрепили однокомнатную квартиру 18 кв. м***» (там само) [27].

Після виходу книги в листі до Станіслава Густавовича Гапоненка Павло Федоренко писав: «***Моя книга прошла тяжелый путь. Изданием ее в 1960 году закончена десятилетняя борьба за ее напечатание. Рассматривать ее нужно в совокупности с другими моими работами о руднях: одна из них напечатана в журнале "Исторические записки" № 57, другая – в "Материалах по истории СССР т. V"***» [27].

Висновки. Таким чином, книга українського дослідника Павла Костянтиновича Федоренка дев'ять років пролежала в портфелі редакції «Исторических записок». Тричі Федоренко отримував відмову від Інституту історії АН СРСР включити рукопис до своїх видавничих планів. Дирекція Інституту двічі (1957,

1958 рр.) відхиляла клопотання Сектору історії СРСР періоду феодалізму щодо публікації монографічного дослідження. Проте завдяки надзвичайній наполегливості вченого його праця все ж побачила світ. «Рудні» отримали схвальні відгуки та рецензії в наукових колах і від пересічних читачів.

Висловлюємо сподівання, що відтворені нами факти життя Павла Федоренка спонукатимуть дослідників до більш глибокого вивчення біографії та наукового доробку українського історика, а його постать буде реабілітовано не лише на паперах, але й в українській історичній думці.

Список використаних джерел

1. Коваленко О. Б., Ткаченко В. В. Три справи і одне життя : (П. К. Федоренко) // Репресоване краєзнавство (20–30-ті рр.). Київ ; Хмельницький, 1991. С. 228–233.

2. Коваленко О. Б., Ткаченко В. В. Доля історика // Репресоване «відродження». Київ, 1993. С. 199–211.

3. Коваленко О. Б., Ткаченко В. В. Доля і недоля Павла Федоренка // Старий Чернігів. 1993. № 2 (лип.). С. 3.

4. Коваленко О. Б. Невідома праця Павла Федоренка «Архіви Чернігівського шляхетства» // Студії з архівної справи та документознавства. Київ, 1996. Т. 1. С. 133.

5. Коваленко О. Б. Праця П. К. Федоренка «Архів Милорадовичів» // Студії з архівної справи та документознавства. Київ, 1998. Т. 3. С. 150–151.

6. Ткаченко В. В. Про Воздвиженське трудове братство та присвячену йому повість П. К. Федоренка «Серебрянные нити» // Федоренко П. К. Срібні нитки ; відп. ред. В. Ф. Верстюк. Київ, 2001. С. 3–29. (НАН України. Ін-т укр. археогр. та джерелозн. ім. М. С. Грушевського).

7. Павло Костянтинович Федоренко : (бібліогр. покажч.) / скл. О. Б. Коваленко, Л. В. Студьонова, В. В. Ткаченко ; відп. за вип. П. В. Грищенко. Чернігів : Чернігівська ОУНБ ім. В. Г. Короленка, 2003. 24 с. («Історики та краєзнавці Чернігівщини» ; Вип. 1).

8. Ткаченко В. В. Історичне краєзнавство на Чернігівщині у 20–30–х рр. // Рідна школа. 1991. № 12. С. 51–56.

9. Зуб Т. І. Видатні архівісти Чернігівщини // Збірник статей, виступів за документами державного архіву Чернігівської області. Чернігів, 1998. С. 42–51.

10. Матяш І. Б. Українська архівна періодика 1920–1930-х рр. : історія, бібліографія, бібліометрія / відп. ред. О. С. Онищенко ; Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 1999. 480 с.

11. Матяш І. Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років / Державний комітет архівів України, Український державний НДІ архівної справи та документознавства. Київ, 2000. 591 с.

12. Юркова О. В. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930). Київ : Ін-т історії України НАН України, 1999. 433 с.

13. Федоренко П. К. Рудни Левобережной Украины XVII–XVIII вв. Москва : АН СССР, 1960. 264 с.

14. Федоренко П. К. Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи 1765–1769 гг. // Труды Полтавской археографической комиссии. Полтава, 1915. Вып. 12. С. 79–227.

15. Федоренко П. К. Могильник с. Городка Ровенского уезда Волынской губернии // Труды Общества исследователей Волыни. Киев, 1915. Вып. 1. С. 1–11.

16. Федоренко П. К. З спірних питань економіки України // Україна, 1929. Кн. 35 (лип.–серп.). С. 9–33.

17. Федоренко П. К. Рудни XVI–XIX ст. на территории СССР // Исторические записки. Москва, 1956. Вып. 57. С. 210–231.

18. Документы по истории металлургии Левобережной Украины XVII–XVIII вв. / вступ. ст., подгот. текста и словарь непонятных слов П. К. Федоренко // Материалы по истории СССР. Москва, 1957. Т. 5. С. 115–203.

19. Федоренко П. К. Грабіж у побуті і праві Гетьманщини // Студії з історії України Науково-дослідної кафедри історії України в Києві. Київ, 1930. Т. 3. С. 1–60.

20. Федоренко П. К. З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII–XVIII ст. // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1927. Кн. 11. С. 103–136.

21. Федоренко П. К. Завдання вивчення монастирського господарства // Студії з історії України Науково-дослідної кафедри історії України в Києві. Київ, 1928. Т. 2. С. 1–35.

22. Федоренко П. К. До історії монастирських архівів // Архівна справа. 1929. Кн. 9–10. С. 102–104.

23. Федоренко П. К. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. Чернігів, 1931. Т. 1. С. 5–38.

24. Федоренко П. К. З історії старого Чернігова // Україна. 1930. Кн. 43 (верес.). С. 27–47.

25. Федоренко П. К. О. М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини // Український археографічний збірник. Київ, 1927. Т. 2. С. XXII–L.

26. Федоренко П. К. Чернігівський краєвий історичний архів та його фонди // Архівна справа. 1928. № 7. С. 22–36.

27. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 215.

28. Компан О. С. Сторінки з історії промисловості України // Український історичний журнал. 1961. № 4. С. 135–137.

References

1. Kovalenko, O. B., Tkachenko, V. V. (1991). Try spravy i odne zhyttia : (P. K. Fedorenko) [Three cases and one life : (P. Fedorenko)]. In *Represovane kraieznavstvo (20–30-ti rr.)* [Repressed Local History Studies (20-30›s.)]. Pp. 228–233. Kyiv; Khmelnytskyi. [In Ukrainian].

2. Kovalenko, O. B., Tkachenko, V. V. (1993). Dolia istoryka [The fate of the historian]. In *Represovane «vidrodzhennia»* [Repressed «Rebirth»]. Pp. 199–211. Kyiv. [In Ukrainian].

3. Kovalenko, O. B., Tkachenko, V. V. (1993). Dolia i nedolia Pavla Fedorenka [The fate and disadvantage of Pavel Fedorenko]. In *Staryi Chernihiv* [Old Chernihiv]. No. 2 (July), p. 3. [In Ukrainian].

4. Kovalenko, O. B. (1996). Nevidoma pratsia Pavla Fedorenka «Arkhivy Chernihivskoho shliakhetstva» [Unknown work of Pavel Fedorenko «Archives of Chernihiv nobility»]. In *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva* [Studies in Archival and Documentary Studies]. Vol. 1, p. 133. Kyiv. [In Ukrainian].

5. Kovalenko, O. B. (1998). Pratsia P. K. Fedorenka «Arkhiv Myloradovychiv» [The work of P. Fedorenko «Archive of Miloradovich family»]. In *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva* [Studies in Archival Affairs and Document Studies]. Vol. 3, pp. 150–151. Kyiv. [In Ukrainian].

6. Tkachenko, V. V. (2001). Pro Vozdvyzhenske trudove bratstvo ta prysviachenu yomu povist P. K. Fedorenka «Serebrianye niti» [About the Exaltation of the Cross Labor Brotherhood and P. Fedorenko›s story «Silver Threads»]. In *Fedorenko P. K. Sribni nytky* [Fedorenko, P. Silver Threads]. V. F. Verstiuk (Ed.). Pp. 3–290. Kyiv: NAN Ukrainy. In-t ukr. arkheohr. ta dzherelozn. im. M. S. Hrushevskoho. [In Ukrainian].

7. Kovalenko, O. B., Studonova, L. V., Tkachenko, V. V. (2003). Pavlo Kostiantynovych Fedorenko : (Bibliohr. pokazhch.) [Pavel Fedorenko: (Bibliographic index)]. P. V. Hryshchenko (Ed.). In *Istoryky ta kraieznavtsi Chernihivshchyny* (Series Ed.), Vol. 1, p. 24. Chernihiv: Chernihivska OUNB im. V. H. Korolenka. [In Ukrainian].

8. Tkachenko, V. V. (1991) Istorychne kraieznavstvo na Chernihivshchyni u 20–30–kh rr. [Historical Lore in Chernihiv in the 20-30's.]. In *Ridna shkola* [Native School], No. 12, pp. 51–56. [In Ukrainian].

9. Zub, T. I. (1998). Vydatni arkhivisty Chernihivshchyny [Prominent archivists of Chernihiv region]. In *Zbirnyk statei, vystupiv za dokumentamy Derzhavnoho arkhivu Chernihivskoi oblasti* [Collection of articles, speeches on documents of the State archive of Chernihiv region]. Pp. 42–51. Chernihiv. [In Ukrainian].

10. Matiash, I. B. (1999). *Ukrainska arkhivna periodyka 1920–1930-kh rr.: istoriia, bibliohrafiia, bibliometriia* [Ukrainian archival periodicals of 1920s – 1930s: history, bibliography, bibliometry]. O. S. Onyshchenko (Ed.). Kyiv: Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. [In Ukrainian].

11. Matiash, I. B. (2000). *Arkhivna nauka i osvita v Ukraini 1920–1930-kh rr.* [Archival science and education in Ukraine in the 1920s and 1930s]. Kyiv: Derzhavnyi komitet arkhiviv Ukrainy, Ukrainskyi derzhavnyi NDI arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva. [In Ukrainian].

12. Yurkova, O. V. (1999). *Diialnist Naukovo-doslidnoi kafedry istorii Ukrainy M. S. Hrushevskoho (1924–1930)* [Activity of the M. S. Hrushevsky research chair on the history of Ukraine (1924–1930)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].

13. Fedorenko, P. K. (1960). *Rudni Levoberezhnoi Ukrainy XVII–XVIII vv.* [Mines of the Left-Bank Ukraine of the 17th–18th centuries]. Moskva: AN SSSR. [In Russian].

14. Fedorenko, P. K. (1915). Voronkovskaia sotnia Pereiaslavskogo polka po Rumiantsevskoi opisi 1765–1769 gg. [Voronkiv hundred Pereiaslav regiment according to the Rumiantsev inventory of 1765–1769]. In *Trudy Poltavskoi arkheograficheskoi komissii* [Transactions of the Poltava Archaeographic Commission]. No. 12, pp. 79–227. Poltava. [In Russian].

15. Fedorenko, P. K. (1915). Mogilnik s. Gorodka Rovenskogo uezda Volynskoi gubernii [Burial grounds near the village Horodok of Rivne district in Volyn province]. In *Trudy Obshchestva ssledovatelei Volyni* [Transactions of the Volyn Researchers Society]. No. 1, pp. 1–11. Kyiv. [In Russian].

16. Fedorenko, P. K. (1929). Z spirnykh pytan ekonomiky Ukrainy [On controversial issues of the Ukrainian economy]. In *Ukraina* [Ukraine]. No. 35, pp. 9–33. [In Ukrainian].

17. Fedorenko, P. K. (1956). Rudni XVI–XIX st. na territorii SSSR [Mines of the 16th – 19th cc. on the territory of USSR]. In *Istoricheskie zapiski* [Historical Notes]. No. 57, pp. 210–231. Moskow. [In Russian].

18. Fedorenko, P. K. (1957). Dokumenty po istorii metallurgii Levoberezhnoi Ukrainy XVII–XVIII vv. [Documents on the history of metallurgy of the Left-Bank Ukraine of the 17th–18th centuries]. In *Materialy po istorii SSSR* [Materials on the history of the USSR]. Vol. 5, pp. 115–203. Moskow. [In Russian].

19. Fedorenko, P. K. (1930). Hrabizh u pobuti i pravi Hetmanshchyny [Robbery in the life and law of the Hetmanate]. In *Studii z istorii Ukrainy Naukovo-doslidnoi kafedry istorii Ukrainy v Kyievi* [Studies on the History of Ukraine of the Research Department of History of Ukraine in Kyiv]. Vol. 3, pp. 1–60. Kyiv. [In Ukrainian].

20. Fedorenko, P. K. (1927). Z istorii monastyrskoho hospodarstva na Livoberezhzhi XVII–XVIII st. [From the history of the monastery economy on the Left Bank in the 17th–18th cc.]. In *Zapysky Istoryko-filolohichnoho viddilu VUAN* [Notes of the Department of History and Philology of the VUAN]. Vol. 11, pp. 103–136. Kyiv. [In Ukrainian].

21. Fedorenko, P. K. (1928). Zavdannia vyvchennia monastyrskoho hospodarstva [The problems of studying the monastery›s economy]. In *Studii z istorii Ukrainy Naukovo-doslidnoi kafedry istorii Ukrainy v Kyievi* [Studies on the history of Ukraine of the research chair of the history of Ukraine in Kyiv]. Vol. 2, pp. 1–35. Kyiv. [In Ukrainian].

22. Fedorenko, P. K. (1929). Do istorii monastyrskykh arkhiviv [On the history of monastic archives]. In *Arkhivna sprava* [Archival Affairs]. No. 9–10, pp. 102–104. [In Ukrainian].

23. Fedorenko, P. K. (1931). Narysy z istorii vyvchennia Chernihivshchyny [Essays on the History of Studying the Chernihiv Region]. In *Zapysky Chernihivskoho naukovoho tovarystva* [Notes of the Chernihiv Scientific Society]. Vol. 1, pp. 5–38. Chernihiv. [In Ukrainian].

24. Fedorenko, P. K. (1930). Z istorii staroho Chernihova [From the history of old Chernihiv]. In *Ukraina* [Ukraine]. No. 43, pp. 27–47. [In Ukrainian].

25. Fedorenko, P. K. (1927). O. M. Lazarevskyi ta kulturni tsinnosti Chernihivshchyny [Lazarevskyi and cultural values of Chernihiv region]. In *Ukrainskyi arkheohrafichnyi zbirnyk* [Ukrainian Archeographic Digest]. Vol. 2, pp. XXII–L. Kyiv. [In Ukrainian].

26. Fedorenko, P. K. (1928). Chernihivskyi kraievyi istorychnyi arkhiv ta yoho fondy [Chernihiv Regional Historical Archive and its depositaries]. In *Arkhivna sprava* [Archive Affairs]. No. 7, pp. 22–36. [In Ukrainian].

27. Fond 215. Istitute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National library of Ukraine. [In Ukrainian].

28. Kompan, O. S. (1961). Storinky z istorii promyslovosti Ukrainy [Pages on the history of industry of Ukraine]. In *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. No. 4, pp. 135–137. [In Ukrainian].

Maryna Anatoliivna Filipovych,
Candidate of Historical Sciences,
Head of the Department of Codicology and Codicography
Institute of Manuscript, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
ORCID: 0000-0002-7184-3203
e-mail: marifil@ukr.net

Pavlo Fedorenko. Mines of the Left-Bank Ukraine of the 17th–18th centuries. Moscow: USSR Academy of Sciences, 1960. 264 p.: the life of a historian through the prism of one book

The aim of the research is to reproduce a difficult way of the scientific work of the Ukrainian historian, archaeographer, archivist and teacher Pavlo Fedorenko (1880–1962) «Mines of the Left-Bank Ukraine of the 17th–18th centuries» – from the manuscript to the printed edition. **Methodology.** During the research general scientific methods of analysis and synthesis as well as a historical-critical method, a microhistorical analysis and a biographical method were used. They allowed us to reconstruct a certain part of life of the Ukrainian researcher. **Scientific novelty.** Unknown facts of Pavlo Fedorenko's biography were discovered during the scientific processing of the archive fond of the researcher stored in the Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. **Conclusion.** In the background of the publication of Pavlo Fedorenko's scientific work was a long struggle with a system and a man. In 1946 the manuscript of the monographic research of Pavlo Fedorenko was stolen by M. F. Holovanov. Later the researcher happened to find out and get back his work, but it was staying in the portofolio of the «Historical Notes» Publishing House for nine years. Three times Pavlo Fedorenko received negative answers from the Institute of History of the Academy of Scienses of the USSR for his proposals to accept the paper for the publication. Twice (1957, 1958) the Directory Board of the Institute declined the proposal of the Sector for the pheudal period history of the USSR regarding the publication of the monograph. Nevertheless due to the multiply efforts of the scientist his work was published. The «Mines» had been appreciated and positively reviewed by the scholars and approved by ordinary readers. The recollection of the past events might be useful for Pavel Fedorenko's biographers and for researchers of Ukrainian historiography of the 20s-60s of the 20th century.

Key words: Pavlo Fedorenko, mines, Left-Bank Ukraine, Institute of History of the USSR, «Historical Notes» Publishing House.

Марина Анатольевна Филипович,
кандидат исторических наук,
заведующая отделом кодикологии и кодикографии Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского
ORCID: 0000-0002-7184-3203
e-mail: marifil@ukr.net

П. К. Федоренко. Рудни Левобережной Украины XVII–XVIII вв. Москва: АН СССР, 1960. 264 с.: жизнь историка сквозь призму одной книги

Цель работы. Воспроизвести сложный путь научного труда украинского историка, археографа, архивиста и педагога Павла Константиновича Федоренко (1880–1962) «Рудни Левобережной Украины XVII–XVIII вв.» – от рукописи к печатному изданию. **Методология.** В ходе исследования были применены общенаучные методы анализа и синтеза, историко-критический метод, а также микроисторический анализ и биографический метод, которые позволили реконструировать определенный отрезок жизни украинского исследователя. **Научная новизна.** Обнародованы неизвестные до сих пор факты биографии Павла Федоренко, обнаруженные нами во время научной обработки архивного фонда, хранящегося в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. **Выводы.** Установлено, что за публикацией его научного труда спрятана длительная борьба с системой и человеком. В 1946 году рукопись монографического исследования П. К. Федоренко была похищена М. Ф. Голованoвым. Ученому удалось возвратить свой научный труд, но книга девять лет пролежала в портфеле редакции «Исторических записок». Трижды Федоренко получал отказ от Института истории АН СССР включить рукопись в свои издательские планы. Дирекция Института дважды (1957, 1958 рр.) отклоняла ходатайство Сектора истории СССР периода феодализма по поводу публикации монографического исследования. Но благодаря чрезвычайной настойчивости ученого его труд все же увидел свет. «Рудни» получили положительные отзывы и рецензии в научных кругах и от рядовых читателей. Реконструированные события будут интересны для биографов Павла Федоренко, а также исследователей украинского историописания 20–60 годов XX века.

Ключевые слова: Павел Константинович Федоренко, рудни, Левобережная Украина, Институт истории АН СССР, журнал «Исторические записки».

Стаття підготовлена 25 березня 2019 року;
подана до друку 8 квітня 2019 року.

УДК 271.2-788(477-25)"10/15":159.942
DOI: 10.15407/rksu.24.203

Людмила Анатоліївна Петрушко,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник
відділу кодикології та кодикографії
Інституту рукопису
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0001-7175-9143
e-mail: liudmyla@ukr.net

СКОРБОТА І СЛЬОЗИ ПОКАЯННЯ В ОЦІНКАХ ПЕЧЕРСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ

Мета дослідження – реконструкція ідеальної складової емоційного світу людини українського середньовіччя, а саме – оціночного ставлення чернечої спільноти Києво-Печерського монастиря до покаянних печалі та плачу на основі джерел, які репрезентують печерську традицію, та порівняння цих оцінок із тими, що представлені в перекладних та інших оригінальних текстах Русі. **Методологія дослідження** полягає в застосуванні історико-порівняльного, історико-хронологічного та історико-системного методів, а також інтерпретаційного. Зазначений методологічний підхід дозволяє шляхом детального аналізу контекстів реконструювати погляд печерської общини на покаянні плач і смуток упродовж певного хронологічного періоду (XI–XVI ст.) у його зв'язку із загальнохристиянською і давньоруською традиціями. **Наукова новизна** полягає у виявленні релігійно-етичних основ людських переживань емоційного світу соціуму українського середньовіччя, зокрема сприйняття печалі та сліз покаяння, яке мало потенційний вплив на реальний вимір емоційного світу. Детально розкрито оціночне ставлення до покаянних нерадісних емоцій у середовищі братії Печерської общини. Набули подальшого розвитку наукові знання про Києво-Печерський патерик як цінне джерело до реконструкції ідеальної сфери емоцій давньоруської доби. **Висновки.** У результаті аналізу текстів з'ясовано, що оцінки сліз і скорботи покаяння в середовищі общини Печерського монастиря були однозначно позитивними. Це засвідчено численними контекстами Києво-Печерського патерика, Повчань прп. Феодосія та Слів свт. Кирила Туровського. Аналізовані нерадісні емоції були предметом повчання, настанови. Їхня цінність підтверджувалася авторитетом Святого Письма. Вони розумілися як запорука спасіння душі, згадувалися в контексті подвигів і як приналежні святим. Покаянні печаль і плач, згідно з текстом, мали позитивні наслідки, в тому числі найголовніший для печерської спільноти – вічну радість у Царстві Небесному. Виявлене оціночне ставлення до аналізованих емоцій було суголосним східнохристиянській і давньоруській традиціям.

Ключові слова: історія емоцій, печаль і сльози, Києво-Печерський патерик, Києво-Печерський монастир, українське середньовіччя.

Актуальність теми дослідження. Серед новітніх студій сучасної гуманітаристики одне з чільних місць посідає історія емоцій. До предметної сфери цього наукового напряму входить виявлення актуальних душевних переживань і їхніх проявів та ставлення до них у різні періоди та в середовищі різних соціальних груп. Віддаленість у часі історичних епох виявляє суттєву різницю в поглядах

© Л. А. Петрушко, 2019

на емоційну сферу. Печаль і плач чи не найкраще ілюструють цю відмінність, а тому викликають винятковий інтерес для дослідження. Він посилюється тим, що в середньовічних текстах, насамперед духовно-релігійного змісту, ці аспекти емоційного світу – залежно від обставин їх прояву – мали різні оцінки і могли характеризуватися як чеснота або як великий гріх (при цьому були й нейтрально марковані смуток і плач). Показовою в цьому контексті є чернеча община Києво-Печерського монастиря (далі – КПМ) та основне джерело до вивчення її ментальності – Києво-Печерський патерик (далі – КПП).

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема духовних сліз у християнській культурі порушена в дослідженнях архімандрита Єпифанія (Євфівулоса) [1], Ж. Ле Гоффа та Н. Трюона [2], а також Ф. Конта [3]. Автори виявили позитивне ставлення до таких емоцій у східній та західній традиціях. Однак на оригінальних матеріалах українського середньовіччя питання сприйняття покаянних сліз і скорботи ще потребує вивчення.

Мета дослідження. Метою цієї статті є реконструкція оціночного ставлення печерської спільноти до покаянних печалі та плачу на основі джерел, які репрезентують печерську традицію, та порівняння цих оцінок із тими, що представлені в перекладних та інших оригінальних текстах Русі.

Виклад основного матеріалу. Для чернечої общини Печерського монастиря покаяння було найактуальнішою обставиною нерадісних емоцій: у тексті Патерика (за списком 1553–1554 рр. Касіянівської II редакції, який зберігається у фондах ІР НБУВ та опублікований свого часу Д. І. Абрамовичем [4; 5]) згадки таких скорботи і плачу зустрічаються найчастіше (36 із 169). Крім того, про такі нерадісні емоції повідомляється в різних частинах аналізованого джерела, що були написані різними авторами, у різний час (Сказання про початок Печерського монастиря, Житіє прп. Феодосія та Похвала йому, Послання свт. Симона і прп. Полікарпа). Важливо також те, що названі повідомлення не змінювалися у процесі редагування Патерика, а отже, можна припустити, що ставлення печерської спільноти до цих нерадісних емоцій було сталим упродовж тривалого хронологічного відрізку (принаймні до часу написання аналізованого списку – 1553–1554 рр.). Висновок про актуальність цієї обставини для печерської спільноти підтверджується також трьома згадками у Словах свт. Серапіона Володимирського, який був вихідцем із Печерської обителі [6, с. 374, 382], та п'ятьма повідомленнями про плач покаяння у циклі Повчань прп. Феодосія [7, с. 518, 529].

На відміну від перекладних текстів східнохристиянської монашеської традиції [8, арк. 26зв, 47зв, 200зв], у КПП не зустрічаються чіткі визначення правильних чи неправильних скорботи і сліз. В оригінальному отечнику відсутні навіть такі поняття чи подібні до них означення (наприклад, «корисні», «добрі» або ж «некорисні», «неправильні», «злі» [8, арк. 26зв; 9, арк. 76зв]), які б характеризували оціночне ставлення до тих чи інших нерадісних емоцій. Єдиним способом виявити таке сприйняття є аналіз контекстів. А у випадках, коли наявні більш чіткі формулювання щодо доцільності/недоцільності прояву скорботи (наприклад, як за-

повідь, настанова тощо), таким повідомленням потрібно надавати першочергову увагу. Щодо покаяння, то важливо зауважити, що саме з ним у тексті пов'язані майже чи не єдині прямі та чіткі твердження про необхідність прояву нерадісних емоцій за цієї обставини.

Насамперед таким є повчання прп. Феодосія, що його він промовляє до своєї братії (на відміну від більш ранніх досліджень [10, с. 72–73], у сучасній історіографії стверджується думка про те, що «хоча ми не можемо сказати, наскільки буквально мав нагоду прп. Нестор процитувати святого ігумена, в основі його писання явно лежали якісь матеріали» [7, с. 607]): ***пойдем по пути Господню, ведущему ны въ породу, и <u>възыщем Бога рыданіемь и слезами</u>, пощеніемь и бдѣніемь, покореніем же и послушаніем, да тако обрящем милость от него*** [5, с. 41] (підкреслення наше – *Л. П.*). Підтвердженням того, що святий ігумен має на увазі, дійсно, покаянний плач, слугують такі обставини. По-перше, прп. Феодосій не уточнює характер ридань і сліз, до яких він закликає братію, але в монашеській традиції християнського Сходу так само без пояснень згадувалися саме духовні сльози [9, арк. 80зв]. По-друге, на це вказує і контекст повчання прп. Феодосія, однією з головних тем якого є проповідь покаяння: ***Лѣпо бо есть, намь, братіе, нарекшимся иноком, по вся дьни каатися грѣховь своихъ, покаяніе бо есть ключь царства небеснаго, бес того бо не удобь жити никому же, покаяніе есть путь, въводяй въ породу. Того пути, братие, дръжимся, на том пригвоздим плеснѣ и стопы, к тому пути не приближается змій лукавый, того бо пути шествіа нынѣ прискръбна, послѣди же радостна суть*** [5, с. 42].

Важливо зауважити, що слова прп. Феодосія виступають не тільки і, можливо, не стільки повчанням, як проханням (***<u>Молю</u> вы, братие*** [5, с. 42]). Більше того, він закликає ввірених йому чорноризців до духовних подвигів, у тому числі ридань і сліз, у надзвичайно м'якій формі, кажучи про їхню необхідність не лише для учнів, але й для себе, що виражається через дієслово ***взыщем*** замість **взыщите**. Зауважений характер повчання відповідає історіографічному образу святого ігумена як людини високого смирення [11, с. 115–116], а також співзвучний іншому його повчанню, яке не входило до складу житія. Прп. Феодосій розумів свій обов'язок бути першим виконавцем того, чому повчав братію: він непокоївся, що ***вам глаголю, а самъ не твору*** [7, с. 527].

Поряд із таким повчанням зустрічаємо у КПП іншу пряму настанову про необхідність каяття з плачем: ***Тѣм же ти плакатися подобаеть.*** Її адресує один із авторів КПП – свт. Симон – своєму духовному сину Полікарпу. Суздальський єпископ закликає монаха до оплакування гріха честолюбства: Полікарп, покинувши Печерську обитель, пішов на ігуменство в монастир свв. Козьми і Даміана, відлучився від послуху і захотів ***старѣйшинъства*** [5, с. 100]. Хоча ці слова звернені конкретно до одного чорноризця та стосуються його випадку, очевидно, їх наявність у тексті КПП мала ще одну мету – слова свт. Симона про необхідність плачу можна прочитати як настанову всім, хто впадає в ті чи інші гріхи.

Близьким до щойно наведеного повчання є сказане прп. Григорієм Чудотворцем отрокам князя Ростислава Всеволодовича: ***плачитеся своея погыбели и кайтеся своих съгрѣшеній*** [5, с. 137]. За формулюванням воно подібне до риторичних закликів із пророчих книг Святого Письма, в яких сльози носили характер оплакування, а не покаяння (***Пла́читеся*** (Іс. 23:1,6,14)). Тобто плач у словах ***плачитеся своея погыбели,*** мабуть, варто розуміти, як вираження жалю за життям, що ось-ось закінчиться. Але оскільки поряд зазначене ***и кайтеся своих съгрѣшеній***, то, очевидно, посередництвом плачу через близьку кончину святий закликає перейти до сліз через власну гріховність. Важливість останніх якраз актуалізована тією обставиною, що дуже малий проміжок часу відділяє отроків від Божого суду: пророцтво було сказане за день до їхньої загибелі. Трагічні події, із якими пов'язані слова прп. Григорія, відбулися, згідно з ПВЛ, біля Трипілля 26 травня 1093 р. [12, с. 210]. Не менш драматична зустріч отроків із святим ченцем мала місце напередодні – 25 травня того ж року. Про це свідчить графіті Софійського собору, яке повідомляє про утоплення в цей день прп. Григорія [13, с. 72; 14, с. 38]).

Отже, згадка покаянного плачу як предмету повчання, настанови (до того ж тричі в різних контекстах і різними авторами) засвідчує позитивну оцінку цих емоцій у середовищі чернечої спільноти КПМ.

Більше того, саме зі сльозами через власну гріховність пов'язуються в печерській традиції слова зі Святого Письма, які схвально характеризують плач: ***блажени плачющеи, яко тіи утѣшаться і да сѣявый съ слезами пожнеть в радости рукоати своя, плакаху бо ся, рече, вмѣтающе сѣмена своа, сіи о Христѣ утѣшени будуть*** [5, с. 161]. Цим біблійним заповідям належала визначальна роль у формуванні богослов'я сліз [2, с. 67–73]. Таким чином КПП засвідчує зв'язок із християнською традицією. Для його авторів (конкретно – для Полікарпа, бо всі зазначені цитати згадуються в розповіді про прп. Феофіла) важливо було підтвердити думку про цінність покаянних сліз саме зазначеними словами. Припускаємо, що це не було випадковістю, а зумовлювалося особливою увагою, приділеною названим біблійним заповідям із такими ж акцентами в перекладній літературі [8, арк. 193, 198]. Знаково, що прп. Феодосій у своєму повчанні теж наводить парафраз цих уривків із Святого Письма: ***сѣимъ слезами, да радостію пожнемъ рукояти, и плачемся зде за Царством Небесным, да тамо утѣшеніе подаст ны*** [7, с. 529].

Другим аргументом на користь наведеної тези про позитивне сприйняття сліз по Богу слугують повідомлення про них у контексті опису подвигів – прп. Антонія на світанку історії Києво-Печерського монастиря [5, с. 19], прп. Феодосія в печері в період Великого посту (до речі, про ***рыданіа слезнаа*** йдеться в Похвалі йому, що підсилює аргументацію про позитивне сприйняття цього плачу) [5, с. 89] та прп. Афанасія (під час його 12-літнього затвору в печері) [5, с. 112]. Варто зауважити, що йдеться про подвиги, здійснені в усамітнені. Через це цілком ймовірно, що плач жодного із згаданих отців не був нікому відомим напев-

но. В такому випадку автори писали (або старші отці обителі їм оповідали) про нього лише на основі свого уявлення про духовні труди. А це є ще одним свідченням важливості таких сліз у сприйнятті чернечої общини КПМ.

Третім доказом на користь правильності цих емоцій з точки зору спільноти КПМ є сам факт приналежності їх святим.

Четвертим підтвердженням того, що такі сльози для печерської емоційної спільноти становили велику цінність, є передсмертна молитва прп. Феофіла, в якій він просив Господа ***пріатным быти слезам его перед Ним*** [5, с. 160].

Наступним фактом, що свідчить на користь позитивної оцінки покаянних сліз, є наслідки, які з цими сльозами пов'язувалися. Так, як результат духовного плачу прп. Антонія представлено в тексті виникнення великої – за рівнем духовності – обителі [5, с. 19]. Прп. Феодосій після своїх подвигів у затворі у святу Чотиридесятницю повертався до братії, сяючи великим душевним світлом (***душею сіая паче лица Моисѣова***) [5, с. 89]. В оповіді про прп. Афанасія зазначається, що затворницьким життям, постійним плачем і суворим постом святий угодив Богу, за що Господь нагородив його даром чудотворіння (зцілення від хвороб) після смерті: ***И оттолѣ разумѣша вси, яко угоди Господеви, никогда же бо изыйде и видѣ солнца въ 12 лѣтъ, и плачася не преста день и нощь, ядяше бо мало хлѣба и воды поскуду піаше, и то чресь день*** [5, с. 112]. Як результат власного слізного покаяння можна розглядати також зцілення та порятунок від смерті прп. Тита [5, с. 122–123].

У кількох випадках плач (відносно недовгої тривалості) виступає виходом із стану духовного нечуття і приводить до глибокої переміни. Так, прп. Тит, перебуваючи у смертельній хворобі, побачив Ангелів і нечистих духів. Із цього видіння він зрозумів, що через гріх ворожнечі буде позбавлений Царства Небесного, і ***нача плакатися своего лишеніа*** [5, с. 122]. Його плач був першим проявом усвідомлення свого гріха та розкаяння в ньому. Подальший розвиток подій – прагнення хворого примиритися з братом і моління про те, щоб Євагрій пробачив йому, – засвідчує правильність цього вияву душевних почуттів і те, що так його сприймали (схвально) і представники печерської емоційної спільноти.

Про глибоку внутрішню зміну свідчив також плач у розповіді про прп. Феодора. Цей подвижник довгий час перебував в унинії (оскільки українського відповідника названому поняттю віднайти не вдалося, в роботі будемо використовувати церковнослов'янський оригінал в українській орфографії), жалкуючи, що роздав своє майно в милостиню. І коли інший чорноризець – прп. Василій, турбуючись про спасіння його душі, нагадав історію з Прологу, прп. Феодор зрозумів гріховність своєї печалі. Проявом цього усвідомлення, жалю за скоєним гріхом і виходом із цього гріховного стану унинія саме й був його плач [5, с. 162]. І хоча конкретно оцінка цих сліз не представлена в тексті, можна сказати, що схвальне сприйняття внутрішньої переміни припустимо перенести і на емоції, якими вона супроводжувалася і виражалася.

Згадуються також покаянні сльози світських осіб, зокрема Святослава Ярославовича. Він ***умилися и мало прослезися*** після м'якого зауваження прп. Феодосія щодо марності і непотрібності мирських утіх (у князя грали музики) [5, с. 68]. Із тексту складно визначити авторське ставлення до нерадісних емоцій князя. На перший погляд, воно є нейтральним. Однак, вважаємо, припустимо говорити про позитивне сприйняття сліз Святослава Ярославовича. Подальші дії князя, про які пише агіограф, вказують на правильний результат плачу: музикантам було наказано зупинити гру, тобто господар під впливом слів святого ігумена зрозумів її (гри) даремність перед обличчям Вічності, розкаявся (***умилися*** – слово, яке вказує на розкаяння) і вчинив, як належало вчинити відповідно до цього усвідомлення. Сльози, таким чином, були видимим проявом його внутрішнього покаянного почуття, правдивість якого засвідчена подальшим розпорядженням князя. Тому вони й сприймалися позитивно печерською емоційною спільнотою.

Плодом покаянних сліз названо у КПП і найголовніший для печерської спільноти наслідок: вічну радість у Царстві Небесному. Як зазначається у розповіді про прп. Феофіла Сльозоточивого, який оплакував свою гріховність упродовж надзвичайно тривалого часу, Ангел сповістив йому, що подвижник буде утішений Господом у Царстві Небесному. І святий Посланець однозначно каже, що обіцяна святому радість є благим плодом покаянних сліз, підтверджуючи це авторитетом заповіді Спасителя з Нагірної проповіді: ***блажени плачющеи, яко тіи утѣшаться*** [5, с. 161]. Власне, основна мета оповіді й полягала в тому, щоб повідомити: безперестанними сльозами, плачем і риданнями, в основі яких було глибоке і щире покаяння, прп. Феофіл очистив свою душу, і за це Господь сподобив його Царства Небесного. Головна ідея Слова про прп. Феофіла суголосна із твердженнями Скитського Патерика: хто сам себе опечалить за свої гріхи, тих Господь утішить [8, арк. 193зв]; сльози, пролиті в земному житті, нестимуть радість [8, арк. 198].

Про позитивне сприйняття сліз через власну гріховність свідчить також той факт, що повідомлення про деякі з них є частиною Послання свт. Симона. Суздальський єпископ прагнув привести свого духовного сина Полікарпа до покаяння. Тому інформація, вміщена як в агіографічній, так і в персональній частинах його листа, повинна була відповідати зазначеній меті. Так, задля цього святитель розповів історію про плач прп. Афанасія в затворі, а також про слізне покаяння прп. Тита. Особа останнього (прп. Тита) була особливо важливою, оскільки він, як і Полікарп, страждав від гордині. Свт. Симон розповів Полікарпові історію, очевидцем якої був сам [15, с. 187], з метою подати приклад звільнення від цього гріха (підтвердженням чого є його слова, що ними завершується «Слово»: ***не дай же мѣста гнѣвливому бѣсу, ему же бо кто повинеться, тому и поработиться, но скоро падь поклонися враждующему на тя*** [5, с. 123]). У такому контексті сльози прп. Тита (***пад пред ногами его, съ слезами глаголя: «Прости мя, отче, и благослови***» [5, с. 123]) слід розглядати як надзвичайно значимі

для автора-очевидця, адже вони, разом із земним поклоном і проханням пробачити, виражали це смирення.

Варто згадати і слова свт. Симона про власний душевний стан, зазначені в іншому місці його Послання: ***И сего ради азъ грѣшный, епископъ Симонъ, тужу и скорблю и плачу, да бых точію положенъ былъ въ божественѣи тои персти и малу отраду пріалъ бых многых ми грѣховъ*** [5, с. 106]. Єпископ пише про скорботу і плач, у першу чергу, для підкреслення святості Печерського монастиря, в якому бажає бути похованим і отримати ***малу отраду***. На час написання свого Послання свт. Симон перебував на єпископській кафедрі в Суздалі і сумував через свою віддаленість від святого місця свого постригу й неможливість знайти останній земний прихисток у Печерській обителі. Однак, зважаючи на дидактичний характер Послання, цілком можливо, що словами ***тужу и скорблю и плачу*** автор також мав на меті подати приклад (покаянних нерадісних емоцій) для духовного чада. Тобто такі смуток і плач позитивно сприймалися печерською спільнотою.

Підтвердженням щойно зауваженого є те, що у Феодосіївській редакції редактор замінив ім'я єпископа Симона на своє – ***И сего ради азъ грѣшный, Ѳеодосій мнихъ, недостойный ерей, тужу и скорблю и плачу.*** «Привласнивши» душевний стан автора цього тексту, редактор, на нашу думку, засвідчив те, що він сам і те середовище, яке представляв (духовний стан, монашествуючі), вважали такі емоції правильними.

Про позитивне сприйняття оплакування гріхів свідчить також контекст розповіді про христолюбця, який замовив прп. Аліпію ікону на храмове свято [5, с. 178]. Його дії (***въставъ убо, иде въ церковъ, да тамо плачеться своего съгрѣшеніа***) представлені як правильні.

Лише в одному випадку авторське ставлення до плачу такого характеру є швидше нейтральним, аніж чітко позитивним: у розповіді про прокаженого киянина. Ймовірно, це пов'язано з тим, що йдеться про природні емоції, які мають у собі усвідомлення власної провини [5, с. 174].

Про маркування в печерській традиції сліз і скорботи через власні гріхи зі знаком плюс свідчать також позапатерикові тексти печерян. Так, усі п'ять згадок цих нерадісних емоцій прп. Феодосієм у своїх «Словах» до братії – це повчання про необхідність таких плачу і печалі [7, с. 518, 529]. Так само і свт. Серапіон закликає паству до них [6, с. 374], вказує на важливість скорботи через власне (пастви) духовне безумство [6, с. 382] і посередництвом прикладу ніневітян підкреслює цінність плачу – ним умилостивляється Бог і відвертає Свій справедливий гнів [6, с. 374].

Важливо зазначити, що позитивне сприйняття покаянних сліз притаманне не лише для печерської спільноти, але для християнського соціуму Русі в цілому. Про це свідчать повідомлення інших оригінальних джерел. Так, автори давньоруського літописного зводу (в тому числі його галицько-волинської частини) неодноразово згадують такі емоції в характеристиці прижиттєвих чеснот

духовної (Печерського ігумена) [16, ствп. 530] та світських осіб (князів) [16, ствп. 583, 704, 922] і в розповідях про кончину князів, ставлення авторів до яких було прихильним [16, ствп. 350, 588, 532, 609, 656–657]. Варто зауважити, що в цих характеристиках зустрічаються і повтори, певні штампи. Однак таке явище було поширеним: чи не кожен літописний панегірик складається з низки цитувань похвал попередніх діячів. У такий спосіб вибудовувався ланцюжок «взірців», що їм відповідав саме цей князь [17, с. 104].

Крім зазначеного, про позитивне сприйняття таких сліз свідчать наступні факти. Повідомляючи про суспільні біди, літописці пригадують читачам сказаний через Пророка Господній заклик до покаяння: ***обратитеся ко мнѣ всимъ сердцемь вашимъ постомъ и плачемь*** [16, ствп. 157]. Авторські слова ***(да аще сице творимъ, всихъ грѣхъ прощени будемь)***, що виражають актуальність заповіді для нього і його співвітчизників, свідчать про те, що літописець і середовище, яке він представляє, розділяє представлений у словах пророцтва погляд на плач. Як очевидно з контексту, ці сльози наділені позитивною характеристикою: до них закликає Сам Господь – вищого авторитету для християнської спільноти не може бути. Їх значимість, згідно з текстом, полягає в тому, що вони виражають внутрішню переміну, супроводжують навернення від гріховного життя до Господа і сприяють отриманню прощення від Бога за всі злочини проти Нього. Така ж думка представлена ще в одних словах – вже авторських – літопису: ***но любовию прилѣпимся Господѣ Бозѣ вашемь, постомъ и рыданиемь и слезами омывающе вся прегрѣшения*** [16, ствп. 159]. Отже, літописець пов'язує зі сльозами очищення від гріхів і, в такий спосіб, духовне єднання з Господом; більше того, автор закликає до таких покаянних емоцій.

Як надзвичайно значимі в духовному житті сльози представлені також у проповідях свт. Кирила Туровського. Автор називає їх одним із видів покаяння, духовною зброєю проти ворога спасіння, акцентує увагу на їхній очисній ролі [18, с. 152, 174, 178].

Володимир Мономах у своєму Повчанні дітям теж пише про важливість сліз через власні гріхи як одного (поряд із покаянням та милостинею) із засобів, дарованих Господом для боротьби за власну душу [19, с. 460]. Для підтвердження своїх слів він звертається до прикладу царя Давида (варто зазначити, що і в літописній традиції Пророк часто згадується як взірець покаяння [16, ствп. 583, 704, 922]). Автор підкреслює, що плач Псалмоспівця умилостивив Творця і Бог відпустив гріхи Давиду [19, с. 472]. Загалом, увага, приділена Володимиром Мономахом покаянному плачу, підтверджує повідомлення літописців про актуальність таких нерадісних емоцій не лише для монашествуючих, але й для мирян, у тому числі представників світської верхівки. Цей висновок не заперечує навіть той факт, що Повчання значною мірою побудоване на запозиченнях із різних текстів [20, с. 72–73].

Наукова новизна. У статті здійснено спробу з'ясувати релігійно-етичні основи людських переживань емоційного світу соціуму українського середньо-

віччя. У результаті аналізу повідомлень про печаль і сльози покаяння у КПП та інших текстах печерської традиції виявлено їх сприйняття в середовищі печерської спільноти, яке мало потенційний вплив на реальний вимір емоційного світу. Детально розкрито оціночне ставлення до покаянних нерадісних емоцій у середовищі братії Печерської общини. Набули подальшого розвитку наукові знання про КПП як цінне джерело до реконструкції ідеальної сфери емоцій давньоруської доби.

Висновки. Таким чином, у результаті аналізу текстів з'ясовано, що оцінки сліз і скорботи покаяння в середовищі общини Печерського монастиря були однозначно позитивними. Це засвідчено численними контекстами Києво-Печерського патерика, Повчань прп. Феодосія та Слів свт. Кирила Туровського. Аналізовані нерадісні емоції були предметом повчання, настанови; їхня цінність підтверджувалася авторитетом Святого Письма, вони розумілися як запорука спасіння душі, згадувалися в контексті подвигів і як приналежні святим; покаянні печаль і плач, згідно з текстом, мали позитивні наслідки, в тому числі найголовніший для печерської спільноти – вічну радість у Царстві Небесному. Виявлене оціночне ставлення до аналізованих емоцій було суголосним східнохристиянській і давньоруській традиціям.

Список використаних джерел

1. Евфивулос Е., архимандрит. Путь слёз / пер. с греч. А. Никифоровой. Москва, 2012. 224 с.

2. Ле Гофф Ж., Трюон Н. История тела в средние века; пер. с фр. Е. Лебедевой. Москва, 2008. 192 с.

3. Конт Ф. «Кончавше правило, паки начах молитися Христу и Богородице со слезами» (Слезы в русской духовной культуре) // Тело в русской культуре: сб. ст. Москва, 2005. С. 113–118.

4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф 306. Од. зб. 386 п. 219 арк.

5. Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик: вступ, текст, примітки. Київ, 1991. 280 с. Репринтне вид.

6. Слова и Поучения Серапиона Владимирского // Библиотека литературы Древней Руси. Т. 5. Санкт-Петербург, 1997. С. 370–385.

7. Жиленко І. В. Преподобний Феодосій Печерський: Джерела і матеріали. Київ, 2015. 744 с.

8. Російська державна бібліотека, науково-дослідний відділ рукописів. Ф. 304.I. Од. зб. 703. Скитский патерик. 233 арк. URL: http://old.stsl.ru/manuscripts/%20book.php?col=1&manuscript=703

9. ІР НБУВ. Ф. 301 (ЦАМ КДА). Од. зб. 145 П. Ліствиця Іоана Синайського. 261 арк.

10. Яковлев В. О. Древнекиевские религиозные сказания. Варшава, 1875. 109 с.

11. Рыбаков Д. А. Преподобные Антоний и Феодосий Печерские. Непрочитаные страницы истории Древней Руси. Киев, 2011. 152 с.

12. Патерик Киево-Печерский. Т. 1: Подвижники Киево-Печерской Лавры XI–XV вв. и древние святые, причисляемые к ее чудотворцам / под ред. В. Дятлова. Киев, 2004. 416 с.

13. Жиленко І. В. Святиня. Історія Києво-Печерської лаври XI–XVII століть. Київ, 2005. 368 с.

14. Корнієнко В. В. Графіті Георгіївського приділу Софії Київської із записом про смерть Ростислава Всеволодовича у світлі нових досліджень // Лаврський альманах. 2008. Вип. 22. С. 36–41.

15. Дива печер лаврських / відп. ред. В. М. Колпакова; упоряд. І. В. Жиленко. Київ, 2001. Вид. 2-е, допов. 248 с.

16. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. Изд. 2-е. Т. 2. Санкт-Петербург, 1908. XVI с., 938 стб., 87 с.

17. Ричка В. М. Спадщина Володимира Мономаха // Український історичний журнал. 2013. № 3. С. 98–112.

18. Слова и поучения Кирилла Туровского // Библиотека литературы Древней Руси. Т. 4. Санкт-Петербург, 1997. С. 142–205.

19. Поучение Владимира Мономаха // Библиотека литературы Древней Руси. Т. 1. Санкт-Петербург, 1997. С. 456–475.

20. Гиппиус А. А. Сочинения Владимира Мономаха: опыт текстологической реконструкции // Русский язык в научном освещении. Москва, 2003. № 2. С. 60–99.

References

1. Evfivulos E., archimandrite. (2012). *Put slez* [The way of tears]. A. Nikiforova (Trans.). Moskow. [In Russian].

2. Le Goff Zh., Triuon N. (2008). *Istoriia tela v srednie veka* [History of the body in the Middle Ages]. E. Lebedeva (Trans.). Moskow. [In Russian].

3. Kont F. (2005). «Konchavshe pravilo, paki nachakh molitisia Khristu i Bogoroditse so slezami» (Slezy v russkoi dukhovnoi kulture) [«At the end of the rule, I again began to pray to Christ and the Teotokos with tears» (Tears in Russian spiritual culture)]. In *Telo v russkoi kulture. Sb. st.* [Body in Russian culture. Collection of articles]. Pp. 113–118. Moskow. [In Russian].

4. *Kyievo-Pecherskyi pateryk* [Kyivan Cave Patericon]. Fond 306. Unit 386 P. The Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Church Slavonic].

5. Abramovych, D. I. (1991). *Kyievo-Pecherskyi pateryk: vstup, tekst, prymitky* [Kyivan Cave Patericon: introduction, text, notes]. (Repr. ed). Kyiv. [In Church Slavonic].

6. Slova i Poucheniia Serapiona Vladimirskogo [The words and sermons of Serapion of Vladimir]. (1997). In *Biblioteka literatury Drevnei Rusi* [Old Rus Literature Library]. Vol. *5*, pp. 370–385. St. Petersburg. [In Church Slavonic].

7. Zhylenko, I. V. (2015). *Prepodobnyi Feodosii Pecherskyi: Dzherela i materialy* [Reverend Theodosius of the Caves: Sources and Materials]. Kyiv. [In Ukrainian].

8. *Skytskyi pateryk* [Hermit's Patericon]. Fond 304.I. Unit 703. Research Department of Manuscripts of the Russian State Library. [In Church Slavonic]. Retreaved from: http://old.stsl.ru/manuscripts/%20book.php?col=1&manuscript=703

9. *Listvytsia Ioana Synaiskoho* [Ladder of John of Sinai]. Fond 301. Unit 145 P. The Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Church Slavonic].

10. Yakovlev, V. O. (1875). *Drevnekievskie religioznye skazaniia* [Old Kyiv religious legends]. Warsaw. [In Russian].

11. Rybakov, D. A. (2011). *Prepodobnye Antonij i Feodosij Pecherskie. Neprochitanye stranicy istorii Drevnej Rusi* [Reverend Anthony and Theodosius of the Caves. Unread pages of the history of Old Russia]. Kyiv. [In Russian].

12. *Pateryk Kyievo-Pecherskyi. T. 1: Podvizhniki Kievo-Pecherskoi Lavry XI–XV vv. i drevnie sviatye, prichisliaemye k ee chudotvortcam* [Kyivan Patericon Cave] [The ascetics of the Kyivan Cave Lavra of the 11th–15th centuries and its ancient saints consecrated as miracle workers]. (2004). V. Dyatlov (Ed.). Kyiv. [In Russian].

13. Zhylenko, I. V. (2005). *Sviatynia. Istoriia Kyievo-Pecherskoi lavry XI–XVII stolit* [Shrine. History of Kyivan Cave Lavra of 11–17 cc.]. Kyiv. [In Ukrainian].

14. Korniienko, V. V. (2008). Hrafiti Heorhiivskoho prydilu Sofii Kyivskoi iz zapysom pro smert Rostyslava Vsevolodovycha u svitli novykh doslidzhen [The graffiti of St. George's part of St. Sophia with the record about the death of Rostislav Vsevolodovich in the light of new researches]. In *Lavrskyi almanakh* [Lavra Almanac]. Is. 22, pp. 36–41. Kyiv. [In Ukrainian].

15. *Dyva pecher lavrskykh* [The wonders of Lavra caves]. (2001). V. M. Kolpakova (Ed.), I. V. Zhylenko (Comp.). (2nd ed.). Kyiv. [In Ukrainian].

16. Ipatievskaia letopis [Ipatiev Chronicle]. (1908). In *Polnoe sobranie russkikh letopisei* [Complete collection of Russian chronicles] Vol. 2. (2nd ed.). St. Petersburg. [In Church Slavonic].

17. Rychka, V. M. (2013). Spadshchyna Volodymyra Monomakha [The legacy of Vladimir Monomakh]. In *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. No. 3, pp. 98–112. [In Ukrainian].

18. Slova i poucheniia Kirilla Turovskogo [The words and sermons of Cyrill of Turov]. (1997). In *Biblioteka literatury Drevnei Rusi* [Old Rus Literature Library]. Vol. 4, pp. 142–205. St.Petersburg. [In Church Slavonic].

19. Pouchenie Vladimira Monomakha [Teaching of Vladimir Monomakh]. (1997). In *Biblioteka literatury Drevnei Rusi* [Old Rus Literature Library]. Vol. 1, pp. 456–475. St. Petersburg. [In Church Slavonic].

20. Gippius, A. A. (2003). Sochineniia Vladimira Monomakha: opyt tekstologicheskoi rekonstruktsii [Vladimir Monomakh's Works: The Experience of Textual Reconstruction]. In *Russkii iazyk v nauchnom osveshchenii* [Russian Language in Scientific Coverage]. No. 2, pp. 60–99. Moskow. [In Russian].

Liudmyla Anatoliivna Petrushko,
Candidate of Historical Sciences,
Researcher of the Department of Codicology and Codicography,
Institute of Manuscript, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
ORCID: 0000-0001-7175-9143
e-mail: liudmyla@ukr.net

Sadness and repentant tears in the estimations of the Kyivan Cave Lavra community

The aim of this article is to reconstruct the ideal component of the emotional world of the Ukrainian Middle Ages, namely, the evaluation attitude of the monastic community of the Kyivan Cave Monastery to repentant sorrow and tears on the basis of sources that represent the Cave tradition, and to compare these estimates to those in the translated and other original texts. **The methodology** of the study includes application of historical-comparative, historical-chronological, historical-systemic and interpretation methods. This methodological approach allows, through a detailed analysis of the contexts, to reconstruct the view of the Cave community on the repentant tears and sorrow during a certain chronological period (11th – 16th centuries), in connection with the Christian and ancient Russian traditions. **The academic novelty** is represented by identification of religious and ethical foundations of human experiences of the emotional world of the medieval society, in particular the perception of sorrow and the tears of repentance, which had a potential impact on the real component of the emotional world. Assessment of repentance of joyless emotions in the environment of the Cave community is revealed in detail. The scientific knowledge of the Kyivan Cave Patericon as a valuable source for the reconstruction of the Old Rus' age «ideal» emotional sphere has acquired further development. **Conclusions.** As a result of the analysis of the texts, it was found out that the evaluation of tears and sorrows of repentance in the community of the Kyivan Cave monastery were definitely positive. This is substantiated by the numerous contexts of the Kyivan Cave Patericon, the Teachings of rev. Theodosius and the Words of St. Cyrill of Turov. The unhappy emotions analysed were the subject of instruction. Their value was affirmed by the authority of the Scripture. They were understood as the pledge for the salvation of the soul, referred to in the context of feats, as achievements attributed to the saints. According to the text, the repentance of sorrows and tears had positive consequences, including the most important one for the Cave community – eternal joy in the Kingdom of Heaven. The revealed evaluative attitude to the analysed emotions is consistent with the Eastern Christian and old Russian traditions.

Key words: emotional history, sadness and tears, Kyivan Cave Patericon, Kyivan Cave Monastery, Ukrainian medieval history.

Людмила Анатольевна Петрушко,
кандидат исторических наук,
научный сотрудник отдела кодикологии и кодикографии
Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского
ORCID: 0000-0001-7175-9143
e-mail: liudmyla@ukr.net

Скорбь и слёзы раскаяния в оценках печерского сообщества

Цель исследования. Целью этой статьи является реконструкция идеальной составляющей эмоционального мира человека украинского средневековья, а именно – оценочного отношения монашеской общины Киево-Печерского монастыря к покаянным печали и плачу на основе источников, которые представляют Печерскую традицию, и сравнение этих оценок с теми, что отображены в переводных и других оригинальных текстах Руси. **Методология исследования** заключается в применении историко-сравнительного, историко-хронологического, историко-системного и интерпретационного методов. Указанный методологический подход позволяет путем тщательного анализа контекстов реконструировать взгляд Печерской общины на покаянные плач и скорбь в течение определенного хронологического периода (XI–XVI вв.), в связи с общехристианской и древнерусской традициями. **Научная новизна** заключается в выявлении религиозно-этических основ человеческих переживаний эмоционального мира социума украинского средневековья, в частности восприятия печали и слез покаяния, которое имело потенциальное влияние на реальное измерение эмоционального мира. Подробно раскрыто оценочное отношение к покаянным нерадостным эмоциям в среде братии Печерской общины. Получили дальнейшее развитие научные знания о Киево-Печерском патерике как ценном источнике к реконструкции идеальной сферы эмоций древнерусской эпохи. **Выводы.** В результате анализа текстов выяснено, что оценки слез и скорби покаяния в среде общины Печерского монастыря были положительными. Это засвидетельствовано многочисленными контекстами Киево-Печерского патерика, Поучений прп. Феодосия и Слов свт. Кирилла Туровского. Рассматриваемые нерадостные эмоции являлись предметом поучения, наставления. Их ценность подтверждалась авторитетом Священного Писания. Их понимали как залог спасения души, они упоминались в контексте подвигов и как принадлежащие святым. Покаянные печаль и плач, согласно тексту, имели положительные последствия, в том числе главное для Печерской сообщества – вечную радость в Царстве Небесном. Обнаруженное оценочное отношение к анализируемым эмоциям соотносится с восточнохристианской и древнерусской традициями.

Ключевые слова: история эмоций, печаль и слезы, Киево-Печерский патерик, Киево-Печерский монастырь, украинское средневековье.

Стаття підготовлена 20 червня 2019 року;
подана до друку 27 червня 2019 року.

УДК 930.2:003.072]"653":930(477)(092)"19"
DOI: 10.15407/rksu.24.216

Людмила Анатоліївна Гнатенко,
доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу кодикології та кодикографії
Інституту рукопису
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0001-5287-0081
e-mail: gnatenko.manus@gmail.com

ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ НІМЧУК ЯК ПУБЛІКАТОР ДАВНІХ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТОК ТА ПАЛЕОГРАФ

Мета роботи – висвітлити один із напрямів багатогранної наукової праці члена-кореспондента НАН України, доктора філологічних наук, професора Василя Васильовича Німчука (1933–2017), – його публікаторську діяльність. **Методологія дослідження** базується на застосуванні загальнонаукових методів аналізу і синтезу, історичного й лінгвістичного методів та методу бібліографічного аналізу. **Наукова новизна роботи** полягає в комплексній оцінці публікаторської діяльності В. В. Німчука з оприлюднення давніх українських і старослов'янських (церковнослов'янських) манускриптів та в репрезентації його як палеографа. Зокрема, проаналізувавши численні видання писемних пам'яток, можемо констатувати, що в процесі підготовки їх до друку В. В. Німчук надавав не тільки розлогі лінгвістичні дослідження мовних особливостей тексту, а й палеографічні та кодикологічні характеристики манускриптів. Саме він запропонував археографічну роботу з новітніми джерелами оформити як дисципліну «неографія». Сприяючи вивченню й виданню давніх українських пам'яток іншими дослідниками, вчений розробив «Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції» (1995), якими послуговуються дослідники при підготовці давніх текстів до видання. **Висновки.** Науковий доробок В. В. Німчука в українській кириличній, загалом слов'янській, палеографії при виданні середньовічних українських пам'яток, вивченні їх письма й мови є практично не дослідженим аспектом його діяльності в напрямі здійснюваної вченим атрибуції щодо часу написання та локалізації рукописних джерел. Здобутки В. В. Німчука як палеографа розпорошені по його численних працях, вони потребують ретельного аналізу й належної наукової оцінки.

Ключові слова: Василь Васильович Німчук, кирилична палеографія, середньовічна українська писемна пам'ятка, рукопис.

Актуальність теми дослідження. Серед багатьох напрямів наукової діяльності члена-кореспондента НАН України, доктора філологічних наук, професора Василя Васильовича Німчука такий аспект його роботи, як публікація середньовічних українських писемних пам'яток та їхнє палеографічне дослідження, вивчений чи не найменше, хоча ця царина має велике значення для подальшого студіювання української писемної спадщини.

Аналіз досліджень і публікацій. Спеціальних наукових студій, присвячених задекларованій нами темі, в українській історіографії немає. Діяльність В. В. Німчука як публікатора середньовічних українських писемних пам'яток

© Л. А. Гнатенко, 2019

фрагментарно висвітлюється, зі згадкою про палеографічну діяльність вченого, у присвячених його науковому шляхові нечисленних ювілейних збірниках і статтях, а також у студіях на пошану пам'яті видатного українського вченого, які супроводжуються бібліографічними покажчиками його праць [1–5].

Мета дослідження – окреслити важливість розгляду діяльності В. В. Німчука як публікатора середньовічних українських писемних пам'яток та його дослідження давніх рукописів із залученням здобутків палеографії та кодикології.

Наукова новизна роботи полягає в комплексній оцінці публікаторської діяльності В. В. Німчука та праці його як палеографа.

Виклад основного матеріалу. Життя видатного українського філолога Василя Васильовича Німчука було присвячене вивченню української мови, її історії та сучасного стану. Вчений усебічно досліджував найважливіші для української культури та мови давні рукописні та друковані джерела, видавав унікальні старожитні пам'ятки або був дотичний до їх опублікування.

В. В. Німчуком було замислено розпочатий ще в 60-ті роки XX ст. й керований ним протягом усього життя дослідний і видавничий академічний проект «Пам'ятки української мови», в якому ним одноосібно було опубліковано значну кількість томів, серед яких: «Лексикон славеноросский» П. Беринди (1627), «Синоніма словенороська» (XVII ст.), «Словник української мови» П. Білецького-Носенка (1838–1843), «Лексикон славено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського (XVII ст.), «Буквар» І. Федорова (1574), «Граматика…» Л. Зизанія (1596), «Граматика …» М. Смотрицького (1619), «Київські глаголичні листки» (X ст.); у співавторстві – «Книга Київського підкоморського суду» (1584–1644), «Ділова мова Волині й Наддніпрянщини XVII ст.», «Актова книга Житомирського гродського уряду» (1605), «Євсевієве Євангеліє» (1283), «Ключ царства небесного» Г. Смотрицького (1587). В. В. Німчук надав ідею і сприяв фаховими порадами стосовно роботи над дослідженням унікальної пам'ятки «Лікарство на оспалий умисл чоловічий», що побачила світ в Острозькій друкарні 1607 р., публікацію якої в трьох томах було здійснено в 2017 р. авторським колективом під керівництвом професора В. М. Мойсієнка.

У процесі підготовки до друку пам'яток української мови В. В. Німчук подає не тільки розлогі лінгвістичні дослідження мовних особливостей тексту, а й палеографічні та кодикологічні. Глибока обізнаність у питаннях кодикології дозволила йому виступити офіційним опонентом на захисті докторської дисертації з історичного факу Л. А. Дубровіної [6].

Багато років В. В. Німчук сприяв вивченню й виданню давніх українських пам'яток іншими дослідниками, для чого, зокрема, розробив правила видання українських пам'яток і підготував проект «Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції» (1995), яким і зараз послуговуються вчені при підготовці давніх текстів до публікації [7]. І все ж наприкінці свого життя він із сумом констатував: «На жаль, нині мало лінгвістів працюють над першоджерелами з історії мови, надто – над текстами найдавнішими» [8, с. 3].

Безпосередньо ученим, або його піклуванням, були досліджені й опубліковані такі рукописні книжні пам'ятки, як Добрилове Євангеліє 1164 р. [9], Євсевієве Євангеліє 1283 р. [10], Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. [11], Скотарське учительне Євангеліє 1588 р. [12], перший повний переклад українською мовою Псалтиря, здійснений Пилипом Морачевським у 1865 р. [13]. Нині його учнями й колегами готуються до видання Четья Мінея 1489 р., Новий Завіт у перекладі українською мовою з польської Валентина Негалевського 1581 р., перший повний переклад 1864 р. Нового Завіту українською літературною мовою П. Морачевського.

Василь Васильович мав різносторонні знання й зацікавлення в різних гуманітарних галузях знань, безпосередньо в палеографії. Досліджуючи давні рукописи протягом десятиліть, учений набув безцінний палеографічний та кодикологічний досвід, без якого неможливим є об'єктивне вивчення писемних джерел – встановлення часу їх написання та локалізації, історичної та мовної достовірності.

Палеографічний напрям наукової діяльності ученого сприймався в його історичних мовознавчих дослідженнях як належне й очевидне, і на цьому спеціально не наголошувалося. Основоположні думки вченого з приводу палеографії як науки переважно залишилися у приватних бесідах, зокрема у наших із ним, які часом мали дискусійне спрямування. Об'єднувало спільне сприйняття палеографії як самостійної дисципліни, яка повинна розвиватися в межах свого предмету дослідження, не займаючись проблемами філігранології. Наші з ним палеографічні бесіди відбувалися протягом двох десятиліть – від моєї роботи над кандидатською дисертацією (1997) [14] до докторської (2017) [15]. Василь Васильович був першим, хто прочитав мою монографічну працю, позитивно її оцінив, висловив окремі зауваження з палеографії і побажання як офіційний рецензент [16].

Вражало і вчило його ретельне і дуже уважне ставлення як до цілого джерела, так і до його кожного найдрібнішого, але важливого мовного, палеографічного та історичного факту.

Палеографію учений уважав окремою, а не допоміжною філологічною дисципліною, особливо не допоміжною історичною дисципліною, до кола яких її відносять. Він із повагою і розумінням ставився до переконання знаного палеографа В. М. Щепкіна стосовно того, що палеографія є історико-філологічною прикладною науковою дисципліною [17].

Зупинимося на палеографічному аспекті його досліджень окремих українських книжних пам'яток.

Українська рукописна книга завжди посідала чільне місце в науковій діяльності В. В. Німчука. Саме ним були досліджені та видані Київські глаголичні листки («Київські глаголичні листки: Найдавніша пам'ятка слов'янської писемності», X ст. (1983). Учений детально висвітлив долю пам'ятки за новими матеріалами, віднайденими в архіві Київської духовної академії, відтворив історію

вивчення пам'ятки, виконав новий палеографічний аналіз рукопису та мовний аналіз власне тексту, чим остаточно підтвердив оригінальність Київських глаголичних листків.

У процесі вивчення графіки й орфографії Київського Псалтиря 1397 р. В. В. Німчук особливо акцентував на такій палеографічній прикметі, як написання паєрика в давній формі трикутником, а також детально зупинився на заміні на письмі літер Ъ, Ь паєриком [18].

За особливістю вживання паєрика вченому також вдалося аргументовано підтвердити те, що тексти у виявленому українському варіанті Конституції Пилипа Орлика переписував І. Максимович, який у 1710–1714 рр. був генеральним писарем в уряді гетьмана П. Орлика, а перед цим працював у генеральній канцелярії гетьмана І. Мазепи. У графіці джерела виразно відчувається стиль епохи Бароко – елементи літер, особливо великих, часто писані динамічними розчерками пера, є довгими й округленими. Прагненням до «орнаментальності», мабуть, спричинене вживання в пам'ятці великої літери на початку слова без жодної системи, навіть у написанні службових слів. У цьому писар не оригінальний, – так робили й інші каліграфи. Саме палеографічні спостереження за особливостями ділового письма даної епохи дозволили В. В. Німчуку встановити ім'я писаря [19, с. 31].

За цією юридичною пам'яткою проілюструємо дослідження В. В. Німчуком – лінгвістом і палеографом – діакритичного знака *паєрика*: «Нашу увагу привернуло вживання знака єрика – ѕ . За правилом, сформульованим у «Граматиці» (1619 р.) М. Смотрицького, цей надрядковий знак треба було використовувати в кінцевому складі (тобто в кінці слова)... Однак у тексті «Договорів і постанов...» єрик вжито не лише там, де його рекомендував М. Смотрицький (зокрема після прийменників), а й усередині слова, зокрема після букви *к*, наприклад: єлєкѕції (2), казнѕми (3), назѕначивши (4 зв.), при протєкѕції (4 зв.)… Аналогічне явище спостерігаємо в рукописному латинсько-«слов'янському» словнику І. Максимовича, наприклад: халѕкѕидон камєнь 25, скѕлонєнїє, накѕлонєнїє (287), прикѕлонєнъ (288), укѕлонимый, укѕлонєнїє (401)… Привертає увагу в наведених прикладах те, що коли єрик у них стоїть після іншого приголосного, то в даному слові цей приголосний звичайно сусідить із буквою *к*. І. Максимович був високоосвіченою людиною і не міг свідомо вживати єрик усередині повнозначних лексем. Гадаємо, що такі написання з'явилися мимовільно, машинально, під впливом звички писати єрик після прийменників – вѕ, кѕ, сѕ, изѕ (зѕ)» [19, с. 30].

В. В. Німчуком проведене новітнє дослідження Четьї мінеї 1489 р. – найдавнішого збереженого і точно датованого перекладу агіографічних канонічних та апокрифічних текстів староукраїнською мовою, в якому ним застосовано палеографічний метод зовнішнього спостереження за письмом. Ним аргументовано пояснюється дата створення кодексу – 1489 р. – та доведено, з урахуванням особливостей письма, що перекладач пам'ятки походив із теренів західнополіських (волинсько-поліських) говорів північного наріччя української мови.

За палеографічно-орфографічною ознакою відмічена індивідуальна риса мовлення писця Березки – заміна початкової літери *м* в основі *митропол-* літерою *н* [20, с. 6, 10, 11, 96].

За сприяння і наукового керівництва В. В. Німчука була підготовлена І. П. Чепігою визначна рукописна україномовна пам'ятка – «Пересопницьке Євангеліє 1556–1565 рр.». Ученим було проведене новітнє дослідження кодексу, яке має бути опубліковане окремою книжкою, над виданням якої працює В. М. Мойсієнко.

В. В. Німчуком уточнене датування і походження багатьох українських рукописних книжних пам'яток. Зокрема, ним здійснено атрибуцію Луцького Євангелія XIV ст. і часом написання рукопису встановлено середину століття, на відміну від Г. М. Логвіна, який його відносить до першої чверті цього століття, та Я. П. Запаска, який датував його другою половиною XIV ст. [21] Факсимільне видання рукопису здійснене під широкою датою – XIV ст. (2011).

Факсимільно видане й Королевське Євангеліє 1401 р. (2015), переписане в м. Королево (тепер селище) на Закарпатті. Зберігається в Закарпатському краєзнавчому музеї (м. Ужгород). Його переписувачем був Станіслав Граматик, який, на думку В. В. Німчука – наукового консультанта видання, міг приїхати на Закарпаття разом із дружинниками подільського князя Федора Коріятовича. У додатку до факсиміле висвітлені історія відкриття пам'ятки та історичні умови, за яких її було створено, а також міститься дослідження з лінгвістичного та мистецтвознавчого аспектів.

У сучасній видавничій практиці – під час підготовки текстів середньовічних українських кириличних пам'яток до видання та при їх вивченні й науковому описуванні – не приділяється достатня увага питанню послідовного палеографічно-орфографічного аналізу рукописних книг для з'ясування часу їхнього написання та походження. В. В. Німчук належав до числа тих учених, які визнають необхідність палеографічно-орфографічного аналізу середньовічних кириличних, безпосередньо українських, рукописів на засадах міждисциплінарного підходу.

В. В. Німчук студіював окремі питання графіки й орфографії, зокрема їхні атрибуційні ознаки, наприклад, щодо долі букви **ґ** та історії дзвінких африкат і засобів їхнього позначення на письмі [22; 23].

Орфографічним та палеографічним студіям ученого сприяли й здійснені ним дослідження та факсимільне відтворення текстів українських граматистів кінця XVI – початку XVI ст. Л. Зизанія та М. Смотрицького [24–27]. Результати цих досліджень увійшли до монографії В. В. Німчука «Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст.» [28].

Уведенням текстів українських писемних пам'яток до наукового обігу Василь Васильович сприяв всебічному їх вивченню і належній оцінці нашої джерельної культурної й мовної спадщини. Цьому слугують й укладені ним хрестоматії з історії української мови та правопису [29; 30].

Своїм унікальним науковим досвідом і фаховими порадами вчений сприяв підготовці наукових каталогів кириличної рукописної книги й докумен-

тальних джерел із фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: «Просвітителі Кирило і Мефодій у писемних джерелах Інституту рукопису ЦНБ НАН України : каталог рукописів другої половини XV – першої чверті XX ст.» (Л. А. Гнатенко, 1995); серії каталогів рукописів XII-XVI ст. «Слов'янська кирилична рукописна книга з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» (Л. А. Гнатенко, 2003, 2007, 2012, офіційне рецензування В. В. Німчука; О. А. Іванова, О. М. Гальченко, Л. А. Гнатенко, 2010).

Василь Васильович науково дотичний не тільки до палеографічних досліджень давніх писемних рукописних і друкованих пам'яток, а й до новітніх. Він також був одним із фундаторів створення державного реєстру «Археографічна Україніка» [31]. Саме В. В. Німчуком запропоновано археографічну роботу з новітніми джерелами оформити як дисципліну «неографія».

Наукова новизна роботи полягає в комплексній оцінці публікаторської діяльності В. В. Німчука з оприлюднення давніх українських та старослов'янських (церковнослов'янських) манускриптів та в репрезентації його як палеографа. Зокрема, проаналізувавши численні видання писемних пам'яток, можемо констатувати, що в процесі підготовки до друку пам'яток В. В. Німчук надавав не тільки розлогі лінгвістичні дослідження мовних особливостей тексту, а й палеографічні та кодикологічні характеристики манускриптів. Саме він запропонував археографічну роботу з новітніми джерелами оформити як дисципліну «неографія». Сприяючи вивченню й виданню давніх українських пам'яток іншими дослідниками, вчений розробив «Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції» (1995), якими послуговуються сучасні дослідники при підготовці давніх текстів до видання.

Висновки. Науковий доробок В. В. Німчука в українській, загалом слов'янській, палеографії при виданні середньовічних українських пам'яток, вивченні їхніх письма й мови є ще не дослідженим у напрямі здійснюваної вченим атрибуції щодо часу написання та локалізації рукописних джерел. Палеографічні здобутки вченого розпорошені по його численних працях і потребують належної оцінки.

Список використаних джерел

1. Василь Васильович Німчук. Бібліографія до 75-річчя / автор вст. ст. Н. В. Пуряєва; упоряд. бібліогр. покажчика Ю. В. Осінчук. Київ, 2008. 128 с.

2. Мойсієнко В. В. В. Німчук у лінгвоукраїністиці (до 80-річчя з дня народження Василя Васильовича Німчука) // Українська мова. 2013. № 3. С. 165–173.

3. Дубровіна Л. А., Лобузіна К. В., Гнатенко Л. А., Бондар Н. П. Пам'яті видатного українського вченого, дослідника давньої рукописної та друкованої спадщини України, члена-кореспондента НАН України Василя Васильовича Німчука // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ : НБУВ, 2017. Вип. 21. С. 577–583.

4. Українська мова на осі часу. Василеві Васильовичу Німчукові : упоряд. Г. В. Воронич, Н. В. Пуряєва. Київ: КММ, 2017. 520 с.

5. Професор Василь Німчук у спогадах сучасників. Ужгород : Карпати, 2018. 208 с., іл.

6. Дубровіна Л. А. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. Київ, 1992. 262 с.

7. Німчук В. В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції : проект. Київ, 1995. Ч. 1. 54 с.

8. Німчук В. В. Наддністрянські діалектні риси в «Євсевієвому Євангелії 1283 року» // Вісник Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника. Серія : Філологія (мовознавство) : [зб. наук. праць / відп. ред. В. Г. Матвіїшин]. Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2007. Вип. XIX–XX. С. 3–17.

9. Добрилове Євангеліє 1164 року / відп. ред. В. В. Німчук, упоряд. Ю. В. Осінчук. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012 (Серії: «Історія мови», «Пам'ятки української мови»). 804 с.

10. Німчук В. В. Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови : [передмова] // Євсевієве Євангеліє 1283 року / вид. підгот.: Г. П. Арполенко, З. Г. Козирєва, Г. І. Лиса, В. В. Німчук, К. С. Симонова, Г. К. Щербатюк ; вступ. дослідж. В. В. Німчука. Київ, 2001. С. 3–38.

11. Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. : Дослідження. Транслітерований текст. Словопокажчик / вид. підгот. І. П. Чепіга за участю Л. А. Гнатенко; вступ. слово О. С. Онищенка; дослідж. І. П. Чепіги, Л. А. Гнатенко, Л. А. Дубровіної. Київ : НБУВ, 2001. 703 с. : 24 вкл. (48 іл.). (Перевид. Київ, 2011).

12. Німчук В. В. Передмова // Скотарське учительне євангеліє – український гоміліар 1588 року / текст рукопису підгот. і видав Мігай Кочіш ; з передм. проф. Василя Німчука. Сомбатгей, 1997. С. 5–17.

13. Псалтир: переклад новою українською літературною мовою П. С. Морачевського (1865) / підгот. вид. Л. А. Гнатенко ; дослід. Л. А. Гнатенко, В. В. Німчука ; відп. ред. Л. А. Дубровіна. Київ: НБУВ, 2015. 200 с. ; 5 іл. (Серія: «Пам'ятки української мови XIX ст.», Серія канонічної літератури).

14. Гнатенко Л. А. Староукраїнський правопис останньої чверті XVI – першої чверті XVII ст. у зв'язку з проблемою другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу (Букви на позначення голосних звуків) : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України ; Ін-т укр. мови; наук. кер. В. В. Німчук. Київ, 1997. 28 с.

15. Гнатенко Л. А. Палеографічно-орфографічна атрибуція українських кириличних уставних та півуставних кодексів кінця XIII – початку XVII ст. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 27.00.03 / НАН України ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2018. 33 с.

16. Гнатенко Л. Палеографічно-орфографічна атрибуція української кириличної рукописної книги : уставні та півуставні кодекси кінця XIII – початку XVII ст. Київ, 2016. 476 с. ; іл.

17. Щепкин В. Н. Русская палеография. Москва : Наука, 1967. 224 с.

18. Німчук В. В. Українська мова в Київському Псалтирі 1397 р. // Мовознавство. 1993. № 5. С. 9–21.

19. Німчук В. «Договори і постанови прав і вольностей військових…» 1710 р. з погляду історії української мови // «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладання) / відп. ред. В. А. Смолій; упор. М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. Львів : Світ, 2011. С. 27–60.

20. Німчук В. Українська Четья 1489 року. Житомир, 2015. 102 с. (Серія: «Пам'ятки північноукраїнського наріччя»).

21. Німчук В. В. Луцьке Євангеліє // Енциклопедія історії України. Т. 6 (Ла–Мі). Київ: Наукова думка, 2009. С. 312–313.

22. Німчук В. В. Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія «ґ» (До 60-річчя «Українського правопису») // Мовознавство. 1991. № 3. С. 12–21.

23. Німчук В. В. Історія дзвінких африкат і засобів їх позначення в українській мові (до 60-річчя «Українського правопису») // Мовознавство. 1992. № 2. С. 7–14.

24. Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славенороссская / підгот. текстів пам'яток і вст. ст. В. В. Німчука. Київ: Наукова думка, 1964. 203 с.

25. Зизаній Лаврентій. Граматика словенська / підгот. факс. вид. та дослідж. пам'ятки В. В. Німчука. Київ : Наукова думка, 1980. 55 с. + 90 л.

26. Лексикон словенороський П. Беринди / підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука. Надрук. з вид. 1697, фотомехан. способом. Київ: Наукова думка, 1961. XL, 272 с.

27. Мелетій Смотрицький. Граматика / підгот. факс. вид. та дослідж. пам'ятки В. В. Німчука. Київ: Наукова думка, 1979. Репринт 1619 р. 112 с.

28. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. Київ: Наукова думка, 1985. 223 с.

29. Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Київ–Житомир, 2015. 352 с.

30. Німчук В. В., Пуряєва Н. В. Історія українського правопису: XVI–XX століття : хрестоматія / переднє слово В. В. Німчука. Київ: Наукова думка, 2004. 584 с.

31. Німчук В. В., Боряк Г. В. Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археографічна Україніка» : архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи // Український археографічний щорічник. 1999. Вип. 3–4. С. 661–665.

References

1. *Vasyl Vasylovych Nimchuk. Bibliohrafiia do 75-richchia* [Vasyl Nimchuk. Bibliography for the 75th anniversary]. (2008). N. V. Puriaieva, Yu. V. Osinchuk (Comps.). Kyiv. [In Ukrainian].

2. Moisiienko, V. (2013). V. V. Nimchuk u linhvoukrainistytsi (do 80-richchia z dnia narodzhennia Vasylia Vasylovycha Nimchuka) [V. V. Nimchuk in linguo-ukrainistics (up to 80th anniversary of Vasyl Vasylovych Nimchuk)]. In *Ukrainska mova* [Ukrainian Language]. No. 3, pp. 165–173. [In Ukrainian].

3. Dubrovina, L. A., Lobuzina, K. V., Hnatenko, L. A., Bondar, N. P. (2017). Pamiati vydatnoho ukrainskoho vchenoho, doslidnyka davnoi rukopysnoi ta drukovanoi spadschyny Ukrainy, chlena-korespondenta NAN Ukrainy Vasylia Vasylovycha Nimchuka [To

the memory of the prominent Ukrainian scientist, researcher of the old handwritten and printed legasy of Ukraine, member-correspondent of the NAS of Ukraine Vasyl Vasylovych Nimchuk]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadschyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. Kyiv : NBUV. Iss. 21, pp. 577–583. [In Ukrainian].

4. *Ukrainska mova na osi chasu. Vasylevi Vasylovychu Nimchukovi* [Ukrainian language on the time axis. To Vasyl Vasylovych Nimchuk]. (2017). H. V. Voronych, N. V. Puriaieva (Comps.). Kyiv : KMM. [In Ukrainian].

5. *Profesor Vasyl Nimchuk u spohadakh suchasnykiv* [Professor Vasil Nimchuk in memoirs of contemporaries]. (2018). Uzhhorod : Karpaty. [In Ukrainian].

6. Dubrovina, L. (1992). *Kodykolohiia ta kodykohrafiia ukrainskoi rukopysnoi knyhy* [Codicology and codicography of the Ukrainian manuscript book]. Kyiv. [In Ukrainian].

7. Nimchuk, V. V. (1995). *Pravyla vydannia pamiatok, pysanykh ukrainskoiu movoiu ta tserkovnoslovianskoiu ukrainskoi redaktsii : proekt* [Rules for the publication of monuments written in Ukrainian and Church Slavonic in the Ukrainian edition: a project]. Pt. 1. Kyiv. [In Ukrainian].

8. Nimchuk, V. V. (2007). Naddnistrianski dialektni rysy v «Yevsevievomu Yevanhelii 1283 roku» [Transnistrian dialect features in the 1283 Eusebius Gospel]. In *Visnyk Prykarpat. nats. un-tu im. V. Stefanyka. Seria : Filolohia (movoznavstvo)* [Bulletin of the Prykarpatsky. National V. Stefanyk University. Series: Philology (linguistics)] : collection of works]. Ivano-Frankivsk : Vydavnycho-dyzainerskyj viddil TsIT. Iss. 19–20, pp. 3–17. [In Ukrainian].

9. *Dobrylove Yevanhelie 1164 roku* [The Dobrylo's Gospel of 1164]. (2012). Yu. V. Osinchuk (Comp.). Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukraine. [In Ukrainian].

10. Nimchuk, V. V. (2001). Yevsevieve Yevanhelie 1283 r. iak pamiatka ukrainskoi movy : peredmova [The Gospel of Eusebius of 1283 as a monument of the Ukrainian language: preface]. In *Yevseviieve Yevanheliie 1283 roku* [The Gospel of Eusebius of 1283]. H. P. Arpolenko, Z. H. Kozyrieva, H. I. Lysa, et alia. Pp. 3–38. Kyiv. [In Ukrainian].

11. *Peresopnytske Yevanheliie 1556–1561 rr. Doslidzhennia. Transliterovanyi tekst. Slovopokazhchyk* [The Peresopnytsia Gospel of 1556–1561. Transliterated text. Word index]. (2001). I. P. Chepiha, L. A. Hnatenko (Eds). (2nd ed. 2011). Kyiv : NBUV. [In Ukrainian].

12. Nimchuk, V.V. (1997). Peredmova [Preface]. In *Skotarske uchytelne Yevanheliie – ukrainskyj homiliar 1588 roku* [The Skotarske Teacher's Gospel as a Ukrainian homiletics of 1588]. Mihaj Kochish (Ed.). Pp. 5–17. Sombathei. [In Ukrainian].

13. *Psaltyr: pereklad novoiu ukrainskoiu literaturnoiu movoiu P. S. Morachevskoho* [Psalms: translation into the new Ukrainian literary language by P. S. Morachevsky]. L. A. Hnatenko, V. V. Nimchuk (Eds.). Kyiv: NBUV. [In Ukrainian].

14. Hnatenko, L. A. (1997). *Staroukrainskyj pravopys ostannoi chverti XVI – pershoi chverti XVII st. u zviazku z problemoiu druhoho pivdennoslovians'koho hrafiko-orfohrafichnoho vplyvu (Bukvy na poznachennia holosnykh zvukiv)* [Old Ukrainian orthography of the last quarter of the 16th – the first quarter of the 17th century in connection with the problem of the second South Slavic orthographic influence (Letters for the designation of vowels)]. Candidate thesis. Kyiv. [In Ukrainian].

15. Hnatenko, L. A. (2018). *Paleohrafichno-orfohrafichna atrybutsiia ukrainskykh kyrylychnykh ustavnykh ta pivustavnykh kodeksiv kintsia XIII – pochatku XVII st.* [Paleographic-orthographic attribution of Ukrainian Cyrillic uncial and half-uncial codices of the late 13th – early 17th centuries]. Doctor`s thesis. Kyiv. [In Ukrainian].

16. Hnatenko, L. (2016). *Paleohrafichno-orfohrafichna atrybutsiia ukrainskoi kyrylychnoi rukopysnoi knyhy : ustavni ta pivustavni kodeksy kintsia XIII – pochatku XVII st.* [Paleographic-orthographic attribution of the Ukrainian Cyrillic handwritten book : uncial and half-uncial codices of the late 13th – early 17th cc.]. Kyiv. [In Ukrainian].

17. Shhepkin, V. N. (1967). *Russkaya paleografiya* [Russian paleography]. Moscow : Nauka. [In Russian].

18. Nimchuk, V. V. (1993). Ukrainska mova v Kyivskomu Psaltyri 1397 r. [The Ukrainian language in the Kyiv Psalter of 1397]. In *Movoznavstvo* [Linguistics]. No. 5, pp. 9–21. [In Ukrainian].

19. Nimchuk, V. (2011). «Dohovory i postanovy prav i volnostej viiskovykh…» 1710 r. z pohliadu istorii ukrainskoi movy [«Treaties and resolutions of the rights and freedoms of the military men...» of 1710 in view of the history of the Ukrainian language]. In *«Pakty i Konstytutsii» Ukrainskoi kozatskoi derzhavy (do 300-richchia ukladannia)* [«Conventions and Constitutions» of the Ukrainian Cossack State (up to 300 years of compiling)]. M. S. Trofymuk, T. V. Chukhlib (Comps.). Lviv : Svit. Pp. 27–60. [In Ukrainian].

20. Nimchuk, V. (2015). *Ukrainska Chetia 1489 roku* [The Ukrainian Menaia in 1489]. Zhytomyr. [In Ukrainian].

21. Nimchuk, V. V. (2009). Lutske Yevanheliie [Lutsk Gospel]. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopaedia of Ukrainian History]. Vol. 6, pp. 312–313. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

22. Nimchuk, V. V. (1991). Pro hrafiku ta pravopys yak elementy etnichnoi kultury: istoriia «g» (Do 60-richchia «Ukrainskoho pravopysu») [About graphics and spelling as elements of ethnic culture: history of the «g» (To the 60th anniversary of Ukrainian spelling)]. In *Movoznavstvo* [Linguistics]. No. 3, pp. 12–21. [In Ukrainian].

23. Nimchuk, V. V. (1992). Istoriia dzvinkykh afrykat i zasobiv ikh poznachennia v ukrainskii movi (do 60-richchia «Ukrainskoho pravopysu») [History of voiced affricates and the means of their designation in Ukrainian (to the 60th anniversary of «Ukrainian spelling»)]. In *Movoznavstvo* [Linguistics]. No. 2, pp. 7–14. [In Ukrainian].

24. *Leksys Lavrentiia Zyzaniia. Synonima slavenorosskaia* [Lexis of Lavrentii Zizania. Synonyms of Slavorussian]. (1964). V. V. Nimchuk (Ed.). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

25. *Zyzanij Lavrentii. Hramatyka slovenska* [Zizane Lavrentii. Slovenian grammar]. (1980). V. V. Nimchuk (Ed.). Kyiv : Naukova dumka. [In Ukrainian]. https://doi.org/10.3726/b12927

26. *Leksykon slovenoroskyj P. Beryndy* [The lexicon of the Slovenian by P. Berynda]. (1961). V.V. Nimchuk (Ed.). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

27. *Meletii Smotrytskyi. Hramatyka* [Meletii Smotrytsky. Grammar]. (1979). V. V. Nimchuk (Ed.). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

28. Nimchuk, V. V. *Movoznavstvo na Ukraini v XIV–XVII st.* [Linguistics in Ukraine in the 14th–17th cc.]. (1985). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

29. Nimchuk, V. (2015). *Khrestomatiia z istorii ukrainskoi movy X–XIII st.* [Digest on the history of the Ukrainian language of the 10th–13th cc]. Kyiv–Zhytomyr. [In Ukrainian].

30. Nimchuk, V. V., Puriaieva, N. V. (2004). *Istoriia ukrainskoho pravopysu: XVI–XX stolittia. Khrestomatiia* [History of Ukrainian spelling: 16th–20th cc. Digest]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

31. Nimchuk, V. V., Boriak, H. V. (1999). Natsionalna arkhivna spadschyna Ukrainy ta derzhavnyi reiestr «Arkheohrafichna Ukrainika»: Arkhivni dokumentalni resursy ta naukovo-informatsiini systemy [National archival heritage of Ukraine and State register «Archaeographic Ukrainics»: Archival document resources and scientific-information systems]. In *Ukrainkyj arkheohrafichnyj shchorichnyk* [Ukrainian Archeographic Yearbook]. Iss. 3–4, pp. 661–665.

Liudmyla Anatoliivna Hnatenko,
Doctor of Historical Sciencis, Senior Researcher,
Senior Researcher of the Department of Codicology and Codicography
Institute of Manuscript, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
ORCID: 0000-0001-5287-0081
e-mail: gnatenko.manus@gmail.com

Vasily Nimchuk as the publisher of ancient Ukrainian handwritten sources and a paleographs

The aim of the work is to present one of the many areas of scientific works of Vasily Vasilyevich Nimchuk (1933–2017), a correspondent member of the National Academy of Sciences of Ukraine, doctor of Philological Sciences, professor, as well as his publishing activity. **Methodology of the research** is based on the application of common scientific methods of analysis and synthesis, historical and linguistic methods and bibliographic analysis. **Scientific novelty** of the work lies in a comprehensive assessment of the publishing activities of V. V. Nimchuk in publishing the old Ukrainian and Old Slavonic (Church Slavonic) manuscripts and in representing him as a paleographer. In particular, having analyzed the numerous editions of written monuments, we can state that in the process of preparing the texts for printing V. V. Nimchuk submitted not only extensive linguistic studies of the linguistic features of the text, but also its paleographic and codicological characteristics. He proposed archaeographic work with the latest sources to designate «neography» as a discipline. Contributing to the study and publication of ancient Ukrainian texts by other researchers, the scientist created the «Rules for the publication of the texts written in Ukrainian and Church Slavonic in Ukrainian version» for editors, which is ised by researchers in preparing old texts for publication. **Conclusions.** The scientific contribution of Vasil Nimchuk to Ukrainian Cyrillic, generally Slavic paleography in the publication of medieval Ukrainian texts, the study of their writing and language is practically unexplored aspect of his work in the direction of attribution carried out by the scientist before writing and localizing manuscript sources. Achievements of V. Nimchuk as a paleographer is scattered over many of his works; they require a careful analysis and correct scientific evaluation.

Key words: Vasil Nimchuk, Cyrillic paleography, medieval Ukrainian written texts, manuscript.

Людмила Анатольевна Гнатенко,
доктор исторических наук, старший научный сотрудник,
старший научный сотрудник отдела кодикологии и кодикографии
Института рукописи
Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского
ORCID: 0000-0001-5287-0081
e-mail: gnatenko.manus@gmail.com

Василий Васильевич Нимчук как публикатор древних украинских письменных памятников и палеограф

Цель работы – представить одно из направлений многогранной научной работы члена-корреспондента НАН Украины, доктора филологических наук, профессора Василия Васильевича Нимчука (1933–2017), – публикаторскую деятельность. **Методология исследования** базируется на применении общенаучных методов анализа и синтеза, исторического и лингвистического методов и метода библиографического анализа. **Научная новизна** работы заключается в комплексной оценке публикаторської деятельности В. В. Нимчука по обнародованию древних украинских и старославянских (церковнославянских) манускриптов и в репрезентации его как палеографа. В частности, проанализировав многочисленные издания письменных памятников, можем констатировать, что в процессе подготовки к печати памятников В. В. Нимчук подавал не только пространные лингвистические исследования языковых особенностей текста, но и палеографические и кодикологические характеристики манускриптов. Именно он предложил археографическую работу с новейшими источниками оформить как дисциплину «неография». Способствуя изучению и изданию древних украинских памятников другими исследователями, ученый разработал «Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції», которыми пользуются современные исследователи при подготовке древних текстов к изданию. **Выводы.** Научный вклад Василия Васильевича Нимчука в украинскую кириллическую, в общем славянскую, палеографию при издании средневековых украинских памятников, изучении их письма и языка является практически не исследованным аспектом его деятельности в направлении осуществляемой ученым атрибуции относительно времени написания и локализации рукописных источников. Разработки В. В. Нимчука как палеографа рассеяны по его многочисленным трудам, они требуют тщательного анализа и надлежащей научной оценки.

Ключевые слова: В. В. Нимчук, кириллическая палеография, средневековый украинский письменный памятник, рукопись.

Стаття підготовлена 24 червня 2019 року;
подана до друку 2 липня 2019 року.

УДК 930.25:77:94(47+430)»1939/1945»
DOI: 10.15407/rksu.24.228

Наталія Григорівна Кашеварова,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу спеціальних галузей історичної науки
та електронних інформаційних ресурсів
Інституту історії України НАН України
ORCID: 0000-0003-2426-0440
e-mail: nataliya.kashevarova@gmail.com

ВИКОРИСТАННЯ РАДЯНСЬКИХ КІНОДОКУМЕНТІВ В ІДЕОЛОГІЧНІЙ БОРОТЬБІ ТРЕТЬОГО РАЙХУ ПРОТИ БІЛЬШОВИЗМУ (ЗА ДОКУМЕНТАМИ ОПЕРАТИВНОГО ШТАБУ РАЙХСЛЯЙТЕРА РОЗЕНБЕРҐА)

Мета роботи – проаналізувати документи Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа як джерела щодо використання конфіскованих ним на окупованій нацистами території СРСР кінофільмів різного виду та змісту для ведення пропаганди й політичного навчання в нацистських цивільних установах і військових структурах Третього райху в ідеологічній боротьбі проти Радянського Союзу та більшовизму під час Другої світової війни. **Методологію дослідження** складають історико-архівознавчий та історико-порівняльний методи дослідження, а також методи джерелознавчого аналізу. Це дозволило визначити склад і охарактеризувати інформаційний потенціал групи документів в архіві Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа, що висвітлюють питання конфіскації ним радянських кінофільмів на окупованих територіях, їхнього обліку, опрацювання та вивезення їх до Третього райху, а також використання в антирадянській пропаганді. **Наукова новизна.** Об'єктом дослідження та джерелознавчого аналізу є документи Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа щодо конфіскації радянських кінофільмів, які до сьогодні ще не були введені до наукового обігу. Окреме місце в дослідженні відведено також висвітленню питання про використання як самим Оперативним штабом, так і іншими нацистськими структурами радянських кінофільмів наукового та науково-популярного змісту, документальних фільмів, кіножурналів у політичній просвіті та у профільному навчанні під час Другої світової війни, що досі не стало предметом наукового дослідження ані в Україні, ані поза її межами. **Висновки.** Здійснений джерелознавчий аналіз документів дозволяє дійти висновку, що Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа, крім безпосередньо культурних цінностей, конфісковував на території СРСР і вивозив до райху зібрання кінофільмів і кіноматеріалів, що були цінними для використання їх як джерел в ідеологічній війні проти Радянського Союзу. Про це свідчать різноманітні документи з архіву Штабу – звіти його співробітників, переліки конфіскованих кінофільмів, листування.

Ключові слова: Друга світова війна, ідеологія, пропаганда, більшовизм, Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа, кінодокументи.

Актуальність теми дослідження. З активним розвитком інформаційних воєн у сучасному суспільстві, значення яких в останні десятиліття щороку збільшується, зростанням мілітаризації й напруги в міжнародних відносинах зберіга-

© Н. Г. Кашеварова, 2019

ють своє значення дослідження різних аспектів формування ідеології і пропаганди під час Другої світової війни – наймасштабнішого військового конфлікту в історії людства, а також їх безпосереднього впливу на суспільство і державну політику різних країн – учасників конфлікту. Але водночас низку питань, пов'язаних, наприклад, із дослідженнями джерельної бази формування пропагандистської політики, висвітлено фрагментарно. Питання використання німцями власних матеріалів для кінохроніки з метою пропаганди «нового порядку», створення для місцевого населення окупованих територій образу «ідеологічного ворога» – більшовизму – висвітлені краще, в той час як питання щодо конфіскації і використання радянських кінофільмів з пропагандистською і навчальною метою в німецьких структурах – як цивільних, так і військових і на окупованих територіях, і й у Третьому райху – практично не були предметом окремого розгляду.

Аналіз досліджень і публікацій. В Україні останніми роками тривають дослідження з питань, пов'язаних із нацистською пропагандою на території СРСР, окупованій військами Німеччини та її союзниками в 1941–1944 рр. Так, питання нацистської ідеології, пропаганди, культурні процеси на окупованій території України досліджують такі вітчизняні дослідники, як Д. Титаренко [1], М. Михайлюк [2–3], О. Салата [4] та інші; вийшли друком кілька колективних праць, що містять розділи, присвячені нацистській пропаганді [5], та матеріали конференцій [6]. В останні роки поступово поглиблюються дослідження окремих складових ідеологічної війни та пропаганди; наприклад, політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні під час Другої світової війни стали предметом наукової роботи О. Маєвського [7]. Проте в наукових публікаціях є лише окремі згадки про те, що серед різноманітних матеріалів, конфіскованих німцями на окупованій території СРСР, була також кінематографічна продукція [8–9]. Питання про те, як і в якому обсязі конфіскувалися й вивозилися ці матеріали, ким, з якою метою і якою була їхня подальша доля, досі не висвітлені. На першому плані, крім ідеології та пропаганди, роками перебували проблеми переміщених культурних цінностей – предметів мистецтва, книжкових і архівних зібрань, різних наукових колекцій, а також питання реституції, хоча кінофільми та документальна кінохроніка також є продуктом окремої епохи, складовою духовного життя та культурного надбання.

Метою дослідження є аналіз документів Оперативного штабу Розенберґа як джерела щодо використання конфіскованих ним на окупованій нацистами території СРСР кінодокументів, а саме кінофільмів різного виду та змісту, а також інших кіноматеріалів, зокрема монтажних аркушів до фільмів, для ведення пропаганди та політичного навчання як у різних нацистських цивільних установах, так і у військових структурах Третього райху в ідеологічній боротьбі проти Радянського Союзу та більшовизму під час Другої світової війни.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на сьогодні ані українські науковці, ані зарубіжні дослідники періоду Другої світової війни та окупації у своїх дослідженнях не розглядали як самостійні історичні джерела документи Оперативного штабу Розенберґа, пов'язані з конфіскацією ним радянських

кінодокументів на окупованих територіях Другої світової війни, як і не висвітлювали питання про подальше використання вивезених до Третього райху радянських кінофільмів із пропагандистськими та агітаційними цілями в політичній просвіті членів НСДАП та службовців Вермахту відносно окупованих територій СРСР, а також у профільному навчанні.

Виклад основного матеріалу. Останніми десятиліттями процесові дослідження історії війни та окупації сприяє введення до наукового обігу нових джерел, що тривалий час перебували в закритому доступі, як, наприклад, в архівах республік СРСР, або ж зберігалися в архівах країн Західної Європи та США і через це були недоступними для українських дослідників. Однією з нацистських організацій, доступ до найбільшої частини архіву якої в Україні було відкрито лише наприкінці 1980-х років, є Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа (нім.: Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg) (далі – Оперативний штаб, чи Штаб) (1940–1945). Більша частина його архіву (понад 87 тис. архівних аркушів) зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (Київ) (далі – ЦДАВО України) [10], у фондах 3674 («Штаб імперського керівника Розенберґа для окупованих західних областей та Нідерландів»), 3676 («Штаб імперського керівника Розенберґа для окупованих східних областей»), у складі колекції мікрофільмів КМФ-8 («Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування Вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях»), у фонді 3206 («Рейхскомісаріат України») серед матеріалів п'ятого опису. Друга частина (бл. 37 тис. архівних аркушів) знаходиться у Федеральному архіві в Берліні (Bundesarchiv Berlin) [11], у фонді NS 30, у незначній кількості – у фондах інших нацистських структур, пов'язаних зі структурою Альфреда Розенберґа із назвою «Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП» (нім.: Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP) (далі – Служба Розенберґа) – у фонді NS 8 (нім.: «Kanzlei Rosenberg», укр.: «Канцелярія Розенберґа» (1918–1945) та у фонді NS 15 (Der Beauftragte des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP). Також поодинокі документи наявні у фондах B 126 (нім.: «Bundesministerium der Finanzen», укр.: «Федеральне міністерство фінансів»), B 131 (фонд фотографій Оперативного штабу) та B 323 (нім.: «Treuhandverwaltung von Kulturgut bei der Oberfinanzdirektion München», укр.: «Опікунське управління щодо культурних цінностей при Головному фінансовому управлінні Мюнхена»). Окремі групи документів Штабу зберігаються в Москві, Мінську, Вільнюсі, Парижі, Амстердамі, Нью-Йорку та інших містах світу. Загалом найкраще загальний документальний масив Оперативного штабу висвітлено в публікаціях американської дослідниці Патриції Кеннеді Грімстед [12–14].

Оперативний штаб, що формально діяв при згаданій вище Службі Розенберґа, відомий в Європі передусім масштабними конфіскаціями культурних

цінностей під час Другої світової війни. Його було створено влітку 1940 р. з метою конфіскації культурних цінностей на території Бельгії, Франції, Нідерландів, насамперед тих, що перебували у приватній власності єврейських родин. З 1941 р. Штаб поширив свою «роботу» на окуповані землі України, Білорусії, частини Росії, Латвії, Литви та Естонії, і вона тривала тут орієнтовно до середини 1944 р., коли останні підрозділи Штабу залишили ці території, рухаючись на Захід. Але тут їхня діяльність прямо чи опосередковано була спрямована на підтримку реалізації на окупованих територіях нацистської політики через науково-ідеологічне вивчення даних земель з метою формування політики їхнього ресурсного «освоєння», і тому співробітників Штабу цікавили, насамперед, колекції різних музеїв, бібліотек, архівів, наукових установ, вищих навчальних закладів тощо [15–16]. Окрему частину матеріалів, вивезених із території СРСР, складали саме кінофільми. З одного боку, вони не мали значної художньої чи наукової цінності, свого часу тиражувалися для поширення, як правило, з пропагандистською чи навчальною метою, але, з іншого боку, ці радянські кінематографічні матеріали були для нацистів досить важливими, оскільки відображали формування державної стратегії творення більшовицької свідомості та радянських традицій, насадження їх у свідомості населення. Тому Оперативний штаб був зацікавлений у фільмах передусім пропагандистсько-агітаційного змісту, в тому числі й так званих ігрових, а також у документальних фільмах та кіножурналах відповідно до основних своїх завдань [17, арк. 53–57], які, своєю чергою, передбачали збирання на окупованих територіях Радянського Союзу матеріалів, що могли б стати в нагоді в ідеологічній боротьбі з більшовизмом, – зібрань бібліотек (книги, журнали, картографічні матеріали тощо), різних образотворчих матеріалів (фотографії, листівки, плакати та ін.). За їхньою допомогою планувалося вести ідеологічну боротьбу: так, співробітниками Оперативного штабу здійснювалось оцінювання цих матеріалів для використання в навчанні чи для поточної пропаганди в частинах Вермахту, для практичного використання під час ведення війни (в основному, це фільми технічного або військового змісту), для підтримки Вермахту та місцевої цивільної адміністрації, або ж у майбутньому – як візуальних джерел щодо життя в СРСР у різних сферах (управління, економіка, сільське господарство, наука, соціальна політика).

Документи Штабу як джерела щодо використання радянських кіноматеріалів у пропаганді й навчанні у Третьому райху можна поділити на кілька груп:

1) накази, інструкції і розпорядження Управління Штабу та пов'язаних із ним інших служб А. Розенберґа, що відображали завдання Штабу щодо конфіскації на окупованих територіях різних радянських матеріалів, які могли стати в нагоді в так званій «ідеологічній боротьбі з більшовизмом»; стосовно ведення ідеологічної боротьби за допомогою зібраних матеріалів шляхом оцінювання їхнього значення та потенціалу для використання у пропаганді, насамперед під час війни, з більш ґрунтовним їх дослідженням у подальшому як зовнішнього відображення картини життя у СРСР тощо;

2) звіти співробітників структур Оперативного штабу, що працювали на окупованій території СРСР, до Управління штабу в Берліні, які відображають процес перегляду зібрань установ, їхньої конфіскації і відбору, відправлення конфіскованих матеріалів до райху. У цій групі документів можна знайти лише стислу інформацію про факти конфіскації кінофільмів, їхнього переміщення до сховищ Оперативного штабу, створених при головних робочих групах на окупованій території СРСР, подальшу каталогізацію та відправлення до Німеччини;

3) листування, як внутрішнє – між робочими групами Оперативного штабу на території СРСР з Управлінням у Берліні щодо конфіскації, перегляду, відбору, використання частини конфіскованих матеріалів, їхнього транспортування до райху, до місць подальшого зберігання, так і зовнішнє –Управління штабу в Берліні з різними організаціями і державними службами, що займалися питаннями політичної освіти і пропаганди, в основному щодо надання радянських кінодокументів для навчання. Серед них були служби Розенберґа, що займались освітою серед членів НСДАП, політичні школи, курси тощо;

4) списки конфіскованих і вивезених фільмів, а також різних супутніх матеріалів, зокрема сценаріїв, монтажних листів та ін.

Найцікавішими для дослідників є документи третьої та четвертої груп, за якими можна визначити, звідки та в якому обсязі Оперативним штабом було вивезено зібрання радянських кінофільмів, також облікові переліки дають уявлення про склад конфіскованих зібрань. Ці матеріали зосереджено переважно у справах 7, 12, 14, 21, 118 першого опису фонду 3676 ЦДАВО України, окремі документи – в інших справах фонду. Згідно з документами Оперативного штабу, ним було вивезено зібрання кінофільмів, діафільмів, платівок із Києва, з тогочасного Всеукраїнського центрального фотокіноархіву в Києві (нині Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного), матеріали якого «*дають нам повну картину розвитку радянського кінематографа ігрового та культурного спрямування як зображальні матеріали підготовки функціонерів у ВКП(б)*» [8, s. 187]. У звітах і листуванні згадуються також зібрання кінофільмів із Херсона, Сталіно (нині Донецьк), Мінська, Ростова-на-Дону та інших міст. Скоріше за все, ці кінофільми свого часу були призначені для демонстрації в кінотеатрах, будинках культури тощо, вони зберігалися в установах кінопрокату, при відділах місцевих партійних комітетів, що відповідали за політичну просвіту, а також використовувалися в різних навчальних закладах. Зокрема, це були фільми кінця 1920–1930-х років, виробництва кількох основних радянських кіностудій і студій кінохроніки та науково-популярних фільмів: «Белгоскіно» (або «Білдержкіно»)[1], «Мосфільм», «Мостехфільм», «Ленфільм», «Лентехфільм», «Союзтехфільм»: «Петро Перший» (1937–1938), «Член уряду» (1939), «Олександр Невський» (1938), «Чапаєв» (1934), «Мінін і Пожарський» (1939), «Щорс» (1939), «Суворов» (1940), «Світлий шлях» (1940), «Людина з рушницею» (1938), трилогія «Юність Максима» (1934), «Великий громадянин» (1937–1939), «Повернення Максима» (1937), «Ви-

[1] *Кіностудія при Управлінні у справах кіно при Народному комісаріаті БРСР.*

борзька сторона» (1938), «Ленін у Жовтні» (1937), «Цирк» (1936), «Ленін у 1918 році» (1939), «Партійний білет» (1936), «Учитель» (1939), «До завтра» (1929), «Шлях корабля» (1935), «Золоті вогні» (1935), один із перших кінофільмів для дітей «Поліські робінзони» (1935), «Шукачі щастя» (1936), «Двічі народжений» (1934), «Дочка вітчизни» (1937) та багато інших. Очевидна наявність одних і тих само кінокартин, наприклад, ігрових, що свого часу тиражувалися і, відповідно, дублювалися при конфіскаціях у різних містах, не була проблемою, навпаки, це давало можливість за потреби забезпечити дублетами всі нацистські установи.

У листопаді 1942 р. в Києві та Харкові відбулися засідання керівників відділів Управління штабу та керівників робочих груп, що працювали на території Східної Європи. Одним із результатів цих засідання стало вироблення та погодження інструкцій щодо збирання, обліку та описування радянських матеріалів, які можуть бути використані Штабом для пропаганди і подальшого дослідження: книг, різних інформаційних матеріалів (статей із журналів, газет, перекладів, інформаційно-аналітичних довідок, підготовлених представниками місцевої інтелігенції на замовлення Оперативного штабу), фотографій, плакатів, листівок та інших подібних матеріалів, фільмів, платівок, картин, навчальних матеріалів (наприклад, таблиць), карт тощо. Щодо фільмів у цих інструкціях було викладено ряд вказівок для співробітників робочих груп. Так, фільми слід було збирати «*відповідно до їхнього політичного, світоглядного й наукового змісту. Інші фільми можна віддавати на обмін* (з іншими структурами – *Авт.*). [...] *Загалом ми обираємо фільми, виходячи з наших навчальних цілей та ілюстрування. До кожного фільму, що підлягає обліку, потрібно складати облікову картку у двох примірниках, одну – для головної робочої групи, другу – для Управління штабу (формату А 6). На обліковій картці мають бути вказані: назва фільму (транскрибована російською та перекладена), за можливості – режисер та виконавець головної ролі, рік виготовлення, кількість роликів, стан, походження фільму, опис, за можливості – вказівки на важливі радянські [рецензії], ім'я та місце перебування критика.* [...] *При оцінюванні недостатньо поділити їх на політичні чи не політичні, цінні чи такі, що не мають цінності. Слід подавати стислу характеристику в кількох словах щодо придатності до використання з точки зору ідеології та навчання.* [...] *Наші масштаби завжди політичні та ідеологічні, не «художні»*[1]. *Фільми до десяти примірників зберігаються на місці, один з них потрібно надсилати до Берліна за вимогою. Дублікати можна вказувати на тій самій картці. Фільми нумеруються у послідовному порядку, при надходженні..* [...], *дублікати позначаються як D 2, D 3 та далі* [...] *Ролики фільму, що пакуються окремо, отримують той самий номер, далі через кому – номер ролика: 137, 6 D 3 означає: фільм 137, 6-й ролик, 3-й примірник.* [...] *Фільми, що вже зберігаються в Берліні, отримують номери 1–400, для Риги поки що призначені номери 401–500, для Києва – з номера 501 і далі. Передова команда Кавказу отримує інструкції з Києва. Під номером слід кожного разу вказувати, чи йдеться про звуковий фільм, чи про німий, фільм*

[1] *Так у тексті.*

на вузькій плівці чи про навчальний фільм» [18, арк. 72–73]. Радянські фільми належали до актуальних матеріалів, які слід було одразу за можливості надсилати до Берліна [19, арк. 13], у 30-ти кілометрах від якого, у м. Ранґсдорф, Оперативний штаб мав окреме сховище для радянських кінофільмів [20, Bl. 47[1]], а опікувався ними відділ «Облік та контроль» Управління штабу. Але, на жаль, в архіві Оперативного штабу не знайдено картотеки на конфісковані фільми, яка б укладалася за наведеними вище інструкціями, є лише описи на аркушах формату А 4, наприклад, перелік фільмів військово-технічного змісту [21, арк. 22–27]. Імовірно, що вона могла бути втрачена під час руйнування і пожежі однієї з будівель Оперативного штабу в Берліні в 1943 р. чи вже після переїзду до Ратібора. Або ж її створення не відбулося чи було перерване.

У архіві Оперативного штабу збереглися переліки фільмів, що складалися вже співробітниками Штабу. Наявні як прості переліки, що містили лише назви фільмів [21, арк. 28–29], так і розширені, облікові. У них, крім назви, вказувалися рік і місце виходу фільму, фізичний стан плівки, технічні характеристики фільму та плівки (німий фільм – Stumfilm, звуковий – Tonfilm, фільм на вузькій плівці – Schmalfilm, на стандартній кіноплівці – Normalfilm, діафільм – Stehfilm), характер фільму: ігровий, навчальний за окремими темами – сільське господарство, медицина, військова справа тощо, документальний, а також матеріали кінохроніки за різні роки, що були важливими для нацистів з огляду на те, що в останніх демонструвалися досягнення Радянського Союзу, перш за все, – в царині сільського господарства, індустріалізації та розбудови інфраструктури, хоча, звісно, ці кіножурнали самі були, передусім, засобом радянської пропаганди і цікавили нацистів ще й як її складова.

Але найінформативнішими джерелами є облікові переліки, де, крім вищенаведених даних, зазначалося також, наявний фільм повністю чи в частинах (як у складі кількох окремих серій, так і в частинах, на які поділялася плівка), стисло подавався зміст кожної кінокартини.

Але, на жаль, не всюди в документах Оперативного штабу, навіть у наведених переліках та листуванні, була чітко вказана радянська установа, звідки було забрано фільми, в основному фігурує, переважно, лише місто. Як правило, в німецьких документах ідеться про матеріали, що вже були конфісковані і знаходились у приміщеннях, які використовувалися Штабом як сховища. Крім того, не всі згадані в документах матеріали були конфісковані безпосередньо Оперативним штабом, інколи він отримував зібрання, захоплені військовими час-

[1] *Тут і далі в посиланнях із скороченням «Bl.» (від нім. «Blatt» – «аркуш») ідеться про посилання на фонди Федерального архіву в Берліні. У переліку використаних джерел посилання подано за рекомендацією Федерального архіву. Крім того, це посилання на порядковий номер аркуша співвідноситься не з внутрішньою нумерацією аркушів справи (у багатьох справах фонду нумерація відсутня), а з номером сканованого зображення у справі, що розміщене на сайті Федерального архіву, оскільки фонд NS 30 оцифрований та відкритий для доступу. Як правило, першим відсканованим аркушем вважається обкладинка справи. Пряме посилання на сторінку справи, розміщену на сайті Федерального архіву, тут не наводиться.*

тинами і службами, а також підрозділами пропаганди при Вермахті. Також мав місце і зворотний процес – частина фільмів могла бути передана іншим нацистським структурам. Так, щонайменше бл. 300 кінокартин було знайдено в м. Клинці Брянської області, їх конфіскували ще в 1941 р., але не було відомо, яка саме служба здійснила конфіскацію і кому належать це зібрання. Навесні 1943 р. Оперативний штаб намагався забрати ці кінофільми собі й переправити до Берліна, хоча у Клинцях не було стаціонарного підрозділу Штабу [22, Bl. 52–55, 104], оскільки ця територія вважалася прифронтовою. Так само у квітні 1942 р. передова команда «Ленінград» Оперативного штабу під керівництвом Ґ. Штьове, що здійснювала робочі поїздки з метою пошуку різноманітних матеріалів у прифронтовій смузі (в околицях Ленінграда), знайшла у Феодоровському соборі в м. Пушкін (до 1918 р. – Царське Село) сховище кіноматеріалів та кіноплівки, облаштоване там радянською владою ще до Другої світової війни: «*В одній із церков, що потрапила до безпосередньої зони бойових дій, я знайшов велике сховище фільмів. Уся церква, судячи з усього, використовувалася більшовиками як приміщення для зберігання фільмів. Частина полиць була порожньою, а більша частина церкви вигоріла. Оскільки я побачив перед церквою розкидані кіноплівки, я пошукав і знайшов підвал, повністю заповнений більшовицькими фільмами. Я подбав про перевезення з Пушкіна до Красногвардійська* (нині Гатчина. – *Авт.), де проходила залізниця*» [23, арк. 345]. Члени передової команди забрали залишки із собою, – вони зайняли практично всю вантажівку – і переправили до Риги, що була місцем перебування Головної робочої групи «Остланд» Оперативного штабу, а пізніше, влітку 1942 р., – до Берліна, до Управління штабу. Серед них виявилися старі кінофільми, плівки з фонограмами, грамзаписи, а також багато кіноплівок наукового змісту (техніка, сільське господарство, природознавчі науки, спорт тощо), що становили, як зазначив Ґ. Штьове, найбільшу цінність [24, арк. 131–132].

29 липня 1942 р. із Херсона було відправлено до Берліна кіноархів, знайдений у будівлі колишнього управління флоту 10 грудня 1941 р. За попередніми даними, це міг бути архів кінопрокату при міській адміністрації, у складі якого було 176 фільмів та 167 кіножурналів різного змісту [21, арк. 70–76; 25, арк. 40–44]. Ще бл. 150 конфіскованих фільмів зберігались у підвалі приміщення служби Оперативного штабу в Мінську станом на 1943 р. [26, Bl. 111; 27, Bl. 134–136], бл. 40 навчальних фільмів та діапозитивів було конфісковано у травні 1942 р. у Сімферополі [28, Bl. 35–40] (у жовтні їх було вже 79) [21, арк. 152–155]. Крім того, у Сталіно (нині Донецьк) влітку 1942 р. у приміщенні однієї кінопрокатної організації знаходився архів кінофільмів у кількості 105 одиниць [25, арк. 37–39] (за іншими даними – 170 [29, арк. 163]), що перебував у віданні місцевого підрозділу пропаганди, і співробітники Штабу дійшли з ними згоди про те, що вони отримають переліки цих фільмів та зможуть отримати копії тих із них, яких до цього моменту ще не було в розпорядженні Оперативного штабу [29, арк. 163–164, 167–193]. Влітку 1942 р. було знайдено сховище кінофільмів (для кінопрокату) в Ростові-на-Дону,

по вул. Пушкінській, 236; припускалося, що ще один великий кіноархів мав бути в будівлі НКВС між вулицями Казанською та Ворошиловською [30, арк. 37]. Через це ледь не спалахнув конфлікт між Оперативним штабом та місцевою комендатурою, яка вирішила забрати собі ці матеріали, провела інвентаризацію та за допомогою поліції безпеки, СД та батальйону пропаганди вилучила значну частину фільмів. Особлива команда Оперативного штабу під керівництвом Г. Рьока терміново виїхала з Берліна до Ростова-на-Дону. В підсумку комендатура визнала право Оперативного штабу на ці матеріали, і його співробітники забрали із собою 253 фільми (скільки помістилося до машини), а ті, що залишилися (бл. 200), протягом кількох днів після інциденту разом з іншими матеріалами (книгами, журналами та газетами) було відправлено залізницею до Києва, до Головної робочої групи «Україна» [31, арк. 16–17].

Станом орієнтовно на 1942 р. (дата на документі відсутня, але не пізніше весни 1943 р.) в одному з приміщень Управління штабу на Маргаренетштрасе, 18 у Берліні перебувало бл. 60 фільмів різного змісту, що були вже опрацьовані. Крім того, 147 фільмів знаходилися там само, але ще не були описаними, а 83 ролики на той момент були передані Імперській службі з використання фільмів та зображень у науці і навчанні (нім.: Reichsanstalt für Film und Bild in Wissenschaft und Unterricht) [21, арк. 10–12].

Кількість кінокартин і різних кіноматеріалів, вивезених Штабом із Києва, із Всеукраїнського центрального кінофотоархіву в Києві (нині – Центральний державний архів кінофотофонодокументів ім. Г. С. Пшеничного, далі – ЦДКФФА України), точно не відома. Станом на першу половину 1941 р. у цьому архіві на постійному зберіганні перебувало 117 502 фотодокументи [32, с. 244], а в документах Штабу йдеться, в основному, про вивезення з нього різноманітних фотоматеріалів. При цьому в різних документах обсяги вивезеного різняться: так, найчастіше згадуються 75 000 тис. одиниць, до яких входили фотографії за 1920–1930 рр., позитиви, негативи на склі, матеріали на платівках тощо [8, S. 187; 16, с. 543], хоча подекуди зустрічаються й інші цифри. За даними документів ЦДАВО України, у вересні–жовтні 1943 р. нацистами під час евакуації з Києва було вивезено до Ратібора (нині польське місто Рацібуж) увесь документальний масив цього архіву, що на момент початку окупації міста зберігався в одному з приміщень Києво-Печерської лаври, а пізніше був переміщений німцями до приміщення школи на вул. Прорізній, 17 [33, с. 4]. Саме в Ратібор у другій половині 1943 р. переїхали окремі відділи Управління Штабу, серед них і відділ «Облік і контроль», який відповідав за зберігання, облік, опрацювання та використання радянських матеріалів (для фотографій та різних зображальних матеріалів було навіть створено окремий фотоархів [34, с. 206–222]). Проте в переліку фільмів від 22 лютого 1943 р., замовлених Управлінням Штабу в Берліні з Києва, який має 277 позицій [21, арк. 92–93], відсутня інформація про те, де саме ці фільми було конфісковано. Але в документі від 1 вересня 1943 р., місячному звіті співробітника Головної робочої групи «Україна» згаданого вище архіву Штабу на вул. Прорізній за сер-

пень 1943 р., зазначено, що там серед фотографій, позитивів і негативів, картин знаходилося 276 кінофільмів, а каталог до них уже було відправлено до Берліна 31 серпня того ж року [35, арк. 9].

Документи Штабу, що збереглися, містять свідчення щодо використання радянських фільмів структурами Служби Розенберґа з метою політичного навчання членів НСДАП, оскільки А. Розенберґ намагався взяти під контроль ідеологічне та політичне навчання в партії, а саме її члени обіймали посади середньої та вищої управлінських ланок у державних структурах. Тому радянські кінофільми, передусім, були призначені для використання як навчальний матеріал у різних підрозділах НСДАП і включалися (повністю або частинами, у вигляді діафільмів, для передавання змісту і сюжету) до так званих «навчальних тем», за якими Служба Розенберґа організовувала ідеологічне навчання в партії, наприклад, за темами «Німецька доленосна війна на Сході», «Європа та Америка», «Расове вчення» та ін. [21, арк. 4]. Так, у службовій записці відділу «Облік та контроль» Управління Штабу від 28 червня 1943 р. щодо робочої розмови з керівником відомства «Навчальні засоби» Служби Розенберґа Ґ. Бренделем було зазначено: «*Фрагменти радянських кінофільмів слід використовувати як діафільми для великих навчальних тем. […] При цьому підбірки фрагментів слід використовувати з просвітницькою метою щодо більшовизму. […] цілком можливо упорядкувати фрагменти радянських кінофільмів відповідно до навчальних тем, але доречно в цілому брати кінофільми просвітницького змісту з наявного матеріалу і лише після їх перевірки визначати тематичний підбір навчальних фільмів*» [21, арк. 4].

На території райху Штаб також поширював вивезені кінофільми між різними установами (Імперський кіноархів, Міністерство пропаганди, Міністерство у справах окупованих східних територій та ін.), надавав різні фільми військовим структурам (за потреби для розповсюдження з фільмів робилися копії). Ілюстрацією подібної співпраці може слугувати, наприклад, листування між Головною робочої групою «Остланд» Оперативного штабу та відокремленою від неї у травні 1943 р. Головною робочою групою «Центр» з Управлінням Штабу в Берліні та зі службою командувача груп прикриття та командувача в зоні тилу груп армій «Центр» за квітень–травень 1943 р., що знаходиться у справі 158 фонду NS 30 у Федеральному архіві в Берліні. Предметом листування став запит командувача в зоні тилу груп армій «Центр» до Оперативного штабу, місцем перебування якої був Мінськ, із проханням надати в користування радянські фільми технічного змісту, передусім автотехнічного, що могли знаходитися серед матеріалів, конфіскованих Оперативним штабом на окупованій території СРСР. Головна робоча група «Центр» Оперативного штабу в листі-відповіді від 10 травня 1943 р. до командувача груп прикриття та командувача в зоні тилу груп армій «Центр» у Могильові за підписом керівника Головної робочої групи «Центр» Г. Ланґкопфа зазначала стосовно цього нещодавнього запиту: серед зібрань Головної робочої групи «Центр» є два фільми, що підходять за змістом, а саме «Тракторист» і «Танк»

[36, Bl. 20]. З них надати для користування можливо лише другий, бо фільм «Тракторист» уже давно відправлено до райху. У доданій до документа копії листа робочої групи «Білорусія» (Мінськ) до Головної робочої групи «Остланд» від 21 квітня 1943 р. за підписом О. Нерлінга повідомляється, що фільм № 55 «Тракторист» уже відправлено до Управління Штабу в Берліні, а фільм № 89 «Танк» має гарний стан і придатний для використання [36, Bl. 21].

Крім того, згідно з донесеннями робочих груп Штабу до Управління штабу в Берліні, на окупованій території СРСР Штабом проводилися регулярні публічні заходи з демонстрацією радянських кінофільмів, на так званих «відкритих вечорах», організованих Штабом для місцевих чиновників, службовців Вермахту, представників місцевої преси в Ризі, при Головній робочій групі «Остланд» [24, арк. 357]. Цей захід, як правило, включав доповідь на актуальну політичну тему і показ радянського кінофільму до теми із подальшим обговоренням і дискусією, причому предметом міг бути навіть сам кінематограф як засіб пропаганди радянського устрою і створення способу життя поза СРСР. Для військовослужбовців демонстрували, в основному, радянські ігрові кінофільми, передусім під час проведення короткострокових навчальних курсів для офіцерського складу Вермахту та його пропагандистів [37, арк. 122], до організації яких залучалось одне з відомств Служби Розенберґа із назвою «Навчальні засоби» на чолі з Ґ. Бренделем. Фільми для показу супроводжувалися підписами німецькою мовою, рідше їх перекладали й озвучували німецькою або ж до кінопоказу залучали перекладача, як правило, – когось із співробітників Оперативного штабу (багато з них знали російську мову). Планувалося також створювати окремі кінорепортажі, що містили б коротку інформацію про зміст радянських ігрових фільмів, завдяки яким можна було здійснити попередній відбір фільмів для перегляду і подальшого використання [21, арк. 5]. Наприклад, у повідомленні відділу «Облік та контроль» Управління штабу до керівника Штабу Ґ. Утікаля від 17 вересня 1943 р. згадувалася службова розмова, яка мала місце 15 вересня того ж року стосовно організації та проведення в рамках спеціального навчального курсу для службовців Вермахту окремого спеціального семінару для офіцерів-викладачів військової школи із залученням співробітників Оперативного штабу. Ішлося про попередню програму заходу, згідно з якою крім двох доповідей ідеологічно-пропагандистського змісту, а саме доповіді Й. Поля на тему «Єврейство» (4 жовтня) та доповіді Ґ. Вундера на тему «Радянський Союз» (15 жовтня), мав відбутися показ радянського кінофільму [37, арк. 122]. Ґ. Вундер, керівник відділу «Використання» (або «Оцінювання») Оперативного штабу, неодноразово читав доповіді ідеологічного змісту в різних містах Німеччини, які супроводжував демонстрацією радянських фільмів. Так, 24 листопада 1942 р. він прочитав у Дюссельдорфі доповідь «Більшовицьке керівництво людьми та виховання», після якої відбувся показ фільмів «Цирк», «Перше травня» та «Світлий шлях» [21, арк. 54]. Відомо також, що перегляди радянських кінофільмів організовували і для самого Альфреда Розенберґа й чиновників Міністерства окупова-

них східних територій [20, Bl. 47]. Співробітники Штабу також часто відвідували покази радянських кінофільмів ідеологічного змісту, влаштовані іншими інституціями і службами, подеколи – й кілька разів на місяць. Так, 5 та 12 березня 1943 р. вони побували у відділі культурної політики Міністерства окупованих східних територій [21, арк. 41], 15 березня 1943 р. – в Імперській службі з використання фільмів та зображень у науці й навчанні [21, арк. 39] та ін.

Але водночас листування Оперативного штабу свідчить, що вже у 1944 р. використання подібних радянських матеріалів на тлі зростання антирадянської пропаганди, яку розвивав Й. Геббельс, було ним заборонене. Так, у жовтні 1944 р. він заборонив поширювати та демонструвати радянський кінофільм «Если завтра война» (1938), в якому пропагувалася думка про готовність радянського народу будь-якої миті стати на захист Батьківщини, про війну «малою кров'ю» на чужій землі, а також при підготовці якого активно використовувалися документальні записи військових маневрів радянської армії.

На жаль, за відомими дослідникам документами можна лише простежити шлях переміщення окремих зібрань, а повоєнна доля фільмів у цілому залишається невідомою.

Так, 27 вересня 1943 р., під час евакуації підрозділу Оперативного штабу з Києва до Берліна, у складі залізничного вагону München 22 473 було відправлено 22 пакунки з «більшовицькими фільмами», що належали відділові «Облік» Головної робочої групи «Україна» [8, S. 139]. Пізніше, в листопаді того ж року, цей вагон на своєму шляху випадково потрапив у Бреслау (нині Вроцлав), і його вміст був розділений на декілька частин: друковані матеріали мали відправитися далі, до Ратібора, 9 ящиків з 63-ма художніми картинами та 9-ма рулонами (це теж були картини) – до сховища Оперативного штабу в одному з монастирів у Бухгаймі, а 19 ящиків із фільмами, що були у складі цього вантажу і безпосередньо мали значення для ведення війни, слід було спрямувати до Управління штабу в Берліні [38, Bl. 221; 9, S. 160]. 15 жовтня 1943 р. у складі залізничного вагона France 62 938, що відправлявся до Ратібора з Мінська, серед різних матеріалів – книг і бібліографічних матеріалів з Могильова (половина вагона), 12-ти ящиків із закаталогізованими книгами, двох ящиків з картинами радянського періоду для зондерштабу «Зображальне мистецтво» та 13-ти ящиків з матеріалами з бібліотеки Радзивіллів – були також і 15 ящиків з фільмами навчального змісту (шкільні, наприклад) [38, Bl. 52]. На жаль, переліків того, що було в ящиках, при цьому документі немає. Але частково зміст ящиків розкрито в іншому документі – у переліку навчальних фільмів (12 одиниць), відправлених у цьому вагоні до Ратібора, що зберігається в іншій справі фонду NS 30 [39, Bl. 212]. Серед фільмів були такі, що мали практичне значення, присвячені, наприклад, санітарній справі під час війни, використанню різних видів зброї, задіянню собак і коней під час війни, а також такі, що стосувалися питань ідеології, наприклад, фільм, присвячений Верховній Раді СРСР. Ці стрічки мали надалі переправити до Берліна. Велику й останню партію кінофільмів було відправлено з Мінська до Ратібора 21 червня 1944 р.

Але, на жаль, поки що у складі відомої нам інформації про основні сховища для вивезених культурних цінностей, облаштованих Оперативним штабом на території Третього райху – в Німеччині, Австрії, Польщі, Чехії [40, S. 53–66; 8, S. 40–43] (Троппау (нині Опава) у Чехії, Ратібор у Польщі, Танценберґ в Австрії, в монастирі Буксгайм під Меннінгеном, у замку Банц, замку Гьохштедт на Дунаї), радянські кінофільми не фігурують, як і в низці інших сховищ Оперативного штабу на території Німеччини.

Висновки. Здійснений джерелознавчий аналіз документів свідчить, що Оперативний штаб Розенберґа крім безпосередньо культурних цінностей – предметів мистецтва, зібрань бібліотек, архівних фондів та колекцій наукових установ – конфісковував на території СРСР і вивозив до Третього райху зібрання кінофільмів і різних кіноматеріалів, що слугували джерелом як для ознайомлення з життям у Радянському Союзі, яким його подавала радянська пропаганда, так і для використання в антибільшовицькій пропаганді під час війни. Ці матеріали не мали такого значення, як, наприклад, предмети мистецтва та інші культурні цінності, але були цінними для нацистів як джерела в ідеологічній війні проти Радянського Союзу. Про це свідчать різні документи з архіву Штабу – розпорядження та інструкції Управління Штабу в Берліні, службові записки його співробітників, звіти співробітників стаціонарних команд Штабу – головних робочих груп, мобільних команд тощо, а також переліки конфіскованих кінофільмів, що мали містити всі вихідні дані картини: рік і місце створення, ім'я та прізвище режисера та головного оператора, вид фільму (ігровий, документальний тощо), фізичний стан та характеристики плівки, стислий виклад змісту. Важливим джерелом є також листування. Внаслідок діяльності Оперативного штабу ним особисто, або за сприяння інших структур, наприклад, місцевих комендатур, було вивезено зібрання кінофільмів з фото- і кіноархівів та установ, що надавали послуги прокату кінофільмів, з Києва, Херсона, Сталіно, Мінська, Ростова-на-Дону та інших окупованих міст СРСР (кількість вивезених фільмів, у середньому, в кожному випадку конфіскації та вивезення, складала від 50 до 300 одиниць). Серед них були ігрові та документальні фільми, кінохроніки, що становили цінність для Оперативного штабу, а також наукові, науково-популярні фільми та фільми технічного змісту, які мали практичне значення для інших нацистських структур, зокрема для Вермахту. На жаль, доля цих матеріалів наприкінці війни та після неї невідома, але подальша науково-пошукова та архівна робота дозволить розширити джерельну базу досліджень періоду Другої світової війни та окупації в Україні, заповнити лакуни не лише в дослідженнях ідеологічного та пропагандистського аспектів нацистської політики на окупованих територіях, а й культурної політики періоду нацистської окупації в цілому.

Список використаних джерел

1. Титаренко Д. М. Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації). Львів, Донецьк, 2014. 442 с.

2. Михайлюк М. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2006. 287 с.

3. Михайлюк М. Німецька пропаганда в Україні // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Кн. 2. Київ, 2011. С. 644–658.

4. Салата О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації (червень 1941 – 1944 рр.). Донецьк, 2010. 316 с.

5. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Кн. 2. Київ, 2011. 943 с.

6. Наукові записки : збірник. Київ: Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Вип. 31. Київ, 2006. 161 с. (Серія «Політологія і етнологія»).

7. Маєвський О. Політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр. Київ, 2018. 268 с.

8. Hartung U. Verschleppt und verschollen: eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948). Bremen, 2000. 359 S.

9. Gutsul N. Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine (1941–1944) / Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades… Gießen, 2013. 329 S. URL: http://geb.uni-giessen.de/geb/volltexte/2014/11002/pdf/GutsulNazarii_2013_07_02.pdf

10. Коллекция документов Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберґа URL: http://err.tsdavo.gov.ua/

11. Das Bundesarchiv. URL: https://www.bundesarchiv.de/

12. Grimsted, P. K. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. Cambridge, MA: Harvard University Press for Ukrainian Research Institute, 2001. 798 p.

13. Grimsted, P. K. Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder. A Survey of the Dispersed Archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR). Amsterdam: IISH, (2011).

14. Grimsted, P.K. Displaced Cultural Treasures as a Result of World War II and Restitution Issues: A bibliography of publications Patricia Kennedy Grimsted; International In-te of Social History. First published January 31, 2002. URL: https://iisg.amsterdam/files/2019-05/Bibliography_Displaced_Cultural_Treasures_as_a_Result_of_World_War_II_and_Restitution_Issues_0.pdf

15. Кашеварова Н. Г. Діяльність Оперативного штабу Розенберґа з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945). Київ: Ін-т історії України, 2014. Ч. 1: Джерелознавче дослідження. 552 с.

16. Кашеварова Н. Г. Діяльність Оперативного штабу Розенберґа з вивчення нацистами "східного простору" (1940–1945). Київ: Ін-т історії України, 2014. Ч. 2: Документи. 992 с.

17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 59.

18. Там само. Спр. 118.
19. Там само. Спр. 26 а.
20. Bundesarchiv NS 8/260.
21. ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 21.
22. BArch NS 30/163.
23. ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 149.
24. Там само. Спр. 145.
25. Там само. Спр. 12.
26. BArch NS 30/162.
27. Ibid. NS 30/183.
28. Ibid. NS 30/170.
29. ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 225.
30. Там само. Оп. 2. Спр. 11.
31. Там само. Спр. 12.
32. Ємельянова Т. З історії повернення фотодокументів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, вивезених у роки Другої світової війни // Архіви України. 2009, 1–2 (2009). С. 224–248.
33. Каталог фотопозитивів, повернених та переданих Федеральним архівом Німеччини / уклад. Г. І. Божук. Державна архівна служба України, Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного. Київ, 2013. 280 с.
34. Кашеварова Н. Радянські та німецькі колекції фотоархіву Оперативного штабу Розенберґа в ідеологічній боротьбі Третього райху з більшовизмом: реконструкція складу й змісту, інформаційний потенціал // Український історичний збірник. Ін-т історії України НАН України. Київ, 2019. Вип. 21. С. 206–222.
35. ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 54.
36. BArch NS 30/158.
37. ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 7.
38. BArch NS 30/161.
39. Ibid. NS 30/19.
40. Freitag G., Grenzer A. Der nationalsozialistische Kunstraub in der Sowjetunion // «Betr.: Sicherstellung»; NS-Kunstraub in der Sowjetunion. / Wolfgang Eichwede, Ulrike Hartung (Hrsg). Bremen: Edition Temmen, 1998. S. 53–66.

References

1. Tytarenko, D. M. (2014). *Kulturni protsesy v Ukraiini u roky natsystskoi okupatsii (zona viiskovoii administratsii)* [Cultural processes in Ukraine during the Nazi occupation (military administration area)]. Lviv, Donetsk. [In Ukrainian].
2. Mykhailiuk, M. (2006). *Ahitatsiino-propahandystska diialnist orhaniv nimetskoi okupatsiinoi vlady sered naselennia Ukraiiny (1941–1944 rr.)* [Agitation and propagandistic activity of the German occupation authorities among the population of Ukraine (1941–1944)]: Candidat's thesis. Kyiv. [In Ukrainian].
3. Mykhailiuk, M. (2011). Nimetska propahanda v Ukraini [German propaganda in Ukraine]. In *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI stolittia. Istorychni narysy* [Ukraine in the World War II: viewing from the 21st cent.]. Vol. 2, pp. 644–658. Kyiv. [In Ukrainian].

4. Salata, O. (2010). *Formuvannia nimetskoho informatsiinoho prostoru v Reikhskomisariati Ukrainy ta v zoni viiskovoi administratsii (cherven 1941 – 1944 rr.)* [Forming of German informational space in Reichskommissariat «Ukraine» and in the area of military administration (June 1941–1944)]. Donetsk. [In Ukrainian].

5. *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI stolittia. Istorychni narysy* [Ukraine in the II World War: a view from the 21st century. Historical essays]. (2011). Vol. 2. Kyiv. [In Ukrainian].

6. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy* [Transactions of the I. F. Kuras Institute of political and ethnic studies of the National Academy of Sciences of Ukraine]. (2006). Iss. 31. Kyiv. [In Ukrainian].

7. Maievskyi, O. (2018). *Politychnyi plakat i karykatura yak zasoby ideolohichnoi borotby v Ukraini 1939–1945 rr.* [Political poster and caricature as means of political struggle in Ukraine, 1939–1945]. Kyiv. [In Ukrainian].

8. Hartung, U. (2000). *Verschleppt und verschollen: eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948)*. Bremen: Edition Temmen. [In German].

9. Gutsul, N. (2013). *Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine (1941–1944*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades … Gießen. Verfügbar unter http://geb.uni-giessen.de/geb/volltexte/2014/11002/pdf/GutsulNazarii_2013_07_02.pdf [In German].

10. Kollektsiia dokumentov Operativnogo shtaba reikhsliaitera Rosenberga [Records of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg]. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. Retrieved from: http://err.tsdavo.gov.ua/ [In Russian].

11. Das Bundesarchiv. Retrieved from: https://www.bundesarchiv.de/ [In German].

12. Grimsted, P. K. (2001). *Trophies of war and empire: The archival heritage of Ukraine, World War II, and the international politics of restitution*. Cambridge, MA: Harvard University Press for Ukrainian Research Institute.

13. Grimsted, P. K. (2011). *Reconstructing the record of nazi cultural plunder. A survey of the dispersed archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR)*. Amsterdam: IISH.

14. Grimsted, P. K. (2002). *Displaced cultural treasures as a result of World War II and restitution issues: A bibliography of publications Patricia Kennedy Grimsted*. International Institute of social history. First published January 31, 2002. Available at https://iisg.amsterdam/files/2019-05/Bibliography_Displaced_Cultural_Treasures_as_a_Result_of_World_War_II_and_Restitution_Issues_0.pdf

15. Kashevarova, N. H. (2014). *Dialnist Operatyvnoho shtabu Rozenberga z vyvchennia natsystamy «skhidnoho prostoru» (1940–1945)* [The ERR activities on the nazi ostraum study (1940–1945)]. Pt. 1: Dzhereloznavche doslidzhennia [Source Study]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [In Ukrainian].

16. Kashevarova, N. H. (2014). *Diialnist Operatyvnoho shtabu Rozenberga z vyvchennia natsystamy «skhidnoho prostoru» (1940–1945)* [The ERR activities on the nazi ostraum study (1940–1945)] Pt. 2: Dokumenty. [Documents]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [In Ukrainian, in German].

17. Fond 3676. Inventory 1. Unit. 59. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. [In German].

18. Ibid. Unit 118. [In German].
19. Ibid. Unit 26 a. [In German].
20. Bundesarchiv NS 8/260. [In German].
21. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. Fond 3676. Inventory 1. Unit 21. [In German].
22. BArch NS 30/163. [In German].
23. Fond 3676. Inventory 1. Unit 149. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. [In German].
24. Ibid. Unit 145. [In German].
25. Ibid. Unit 12. [In German].
26. BArch NS 30/162. [In German].
27. Ibid. NS 30/183. [In German].
28. Ibid. NS 30/170. [In German].
29. Fond 3676. Inventory 1. Unit 225. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. [In German].
30. Ibid. Inventory. 2. Unit 11. [In German].
31. Ibid. Inventory. 2. Unit 12. [In German].
32. Yemelianova, T. (2009). Z istorii povernennia fotodokumentiv TsDKFFA Ukrainy im. H. S. Pshenychnoho, vyvezenykh u roky Druhoii svitovoii viiny [The history of the returning of photo documents of the H. Pshenychnyi Central State Film-Photo-Phono Archive of Ukraine, exported during the Second World War]. In *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine]. Iss. 1–2, p. 224–248. [In Ukrainian].
33. Bozhuk, H. I. (2013) (Comp). *Kataloh fotopozytyviv, povernenykh ta peredanykh Federalnym arkhivom Nimechchyny* [Catalogue of photos, returned and transferred from the Federal Archives of Germany]. Kyiv: Derzhavna arkhivna sluzhba Ukrainy, Tsentralnyi derzhavnyi kinofotofonoarkhiv Ukrainy im. H. S. Pshenychnoho. [In Ukrainian].
34. Kashevarova, N. (2019). Radianski ta nimetski kolektsii fotoarkhivu Operatyvnoho shtabu Rozenberga v ideolohichnii borotbi Tretioho raihu z bilshovyzmom: rekonstruktsia skladu i zmistu, informatsiinyi potentsial [Soviet and German collections of photo archive from the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg in the ideological struggle of the Third Reich against Bolshevism: reconstruction of the composition and content, information potential]. In *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk* [Ukrainian Historical Collection]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Iss. 21, pp. 206–222. [In Ukrainian].
35. Fond 3676. Inventory 1. Unit 54. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. [In German].
36. BArch NS 30/158. [In German].
37. Fond 3676. Inventory 1. Unit 7. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. [In German].
38. BArch NS 30/161. [In German].
39. Ibid. NS 30/19. [In German].
40. Freitag, G. and Grenzer, A. (1998). Der nationalsozialistische Kunstraub in der Sowjetunion. In *«Betr.: Sicherstellung»*; NS-Kunstraub in der Sowjetunion. Wolfgang Eichwede, Ulrike Hartung (Comps.). Bremen: Edition Temmen. Pp. 53–66. [In German].

Nataliia Hryhorivna Kashevarova,
Candidate of Historical Sciences
Senior researcher of the Department of special branches of historical science and electronic information resources, Institute of History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ORCID: 0000-0003-2426-0440
e-mail: nataliya.kashevarova@gmail.com

The use of Soviet films in the ideological struggle of the Third Reich against Bolshevism (according to the documents of Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg)

The aim of the research is to analyse the documents of Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg archives as sources for the use of Soviet film strips and documentary film strips confiscated throughout the Nazi-occupied territory of the USSR, that is the films of various kinds and contents, for propaganda and political training, both in different Nazi civilian institutions and within military structures of The Third Reich, devoted to the ideological struggle against the Soviet Union and Bolshevism during the Second World War. **The methodology of research** is comprised of the historical-archival and historical-comparative research methods, as well as methods of source analysis. The use of such methodology made it possible to determine the content as well as determine the informational potential of this kind of documents in the archive of Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, which covers the issue of confiscation of Soviet documentary films on the occupied territories, inventory and processing, export to the Third Reich, as well as their use in anti-Soviet propaganda. **Scientific novelty** of the research. The documents of Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, dedicated to one of the aspects of its activities on the Nazi-occupied territory of the USSR, namely the confiscation of documentary films, which have not been put into scientific circulation until today are the objects of this research and source study. A separate place in the study also covers the issue of the use of the resources by both the Einsatzstab and other Nazi structures of Soviet films of scientific and popular science content, documentaries, and newsreels in political education and in specialised training during World War II, which until now have not been the subject of scientific research, neither in Ukraine nor abroad. **Conclusions.** The carried out source analysis of the documents allows us to conclude that Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, in addition to cultural values – art objects, confiscated in the USSR and exported to the Reich, collections of film materials as sources both for learning about life in the Soviet Union. Evidences for this notion are supplied by the various documents from the Headquarters archives – reports of employees, lists of confiscated films and correspondence.

Key words: World War II, ideology, propaganda, Bolshevism, Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, films.

Наталия Григорьевна Кашеварова,
кандидат исторических наук,
старший научный сотрудник отдела специальных отраслей исторической науки и электронных информационных ресурсов
Института истории Украины НАН Украины,
ORCID: 0000-0003-2426-0440
e-mail: nataliya.kashevarova@gmail.com

Использование советских кинодокументов в идеологической борьбе Третьего рейха против большевизма (по документам Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга)

Цель работы – проанализировать документы Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга как источник на предмет использования конфискованных им на оккупированной нацистами территории СССР советских кинодокументов, а именно кинофильмов разного рода и содержания, для ведения пропаганды и политического обучения как в разных нацистских гражданских учреждениях, так и при военных структурах Третьего рейха в идеологической борьбе против Советского Союза и большевизма во время Второй мировой войны. **Методология исследования** состоит в использовании историко-архивоведческого и историко-сравнительного методов исследования, а также методов источниковедческого анализа. Это позволило определить состав и охарактеризовать содержание группы документов в архиве Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга, освещающих вопрос конфискации им советских кинофильмов на оккупированных территориях, учета и обработки, вывоза в Третий рейх, а также использование в антисоветской пропаганде. **Научная новизна.** Объектом исследования и источниковедческого анализа являются документы Оперативного штаба рейсхсляйтера Розенберга, посвященные одному из аспектов его деятельности на оккупированной территории СССР, а именно конфискации кинофильмов, которые до сегодняшнего дня еще не были введены в научный оборот. Отдельное место в исследовании занимает также освещение вопроса об использовании как самим Оперативным штабом, так и другими нацистскими структурами советских кинофильмов научного и научно-популярного содержания, документальных фильмов, кинохроник в политическом просвещении и профильном обучении во время Второй мировой войны, что до сих пор не было предметом научного исследования, ни в Украине, ни за ее пределами. **Выводы.** Осуществленный источниковедческий анализ документов позволяет сделать вывод, что Оперативный штаб рейхсляйтера Розенберга, кроме непосредственно культурных ценностей, конфисковывал на территории СССР и вывозил в рейх собрания кинофильмов и киноматериалов, которые были ценными для использования их как источников в идеологической войне против Советского Союза. Об этом свидетельствуют разные документы из архива Штаба – отчеты его сотрудников, перечни конфискованных кинофильмов, переписка.

Ключевые слова: Вторая мировая война, идеология, пропаганда, большевизм, Оперативный штаб рейхсляйтера Розенберга, кинодокументы.

Стаття підготовлена 9 квітня 2019 року;
подана до друку 17 квітня 2019 року.

УДК 271.4-472(438):394.92"1865/1867"
DOI: 10.15407/rksu.24.247

Ганна Юріївна Калініч,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник
відділу фондів юдаїки Інституту рукопису
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
e-mail: a.kli@ukr.net

КАДРОВЕ ПИТАННЯ ПРИ ВІДКРИТТІ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ НА ХОЛМЩИНІ І ПІДЛЯШШІ У 1865–1867 РР. (ЗА РОДИННИМ ЛИСТУВАННЯМ ПРОТОІЄРЕЯ ПЕТРА ЛЕБЕДИНЦЕВА)

Мета роботи. Узагальнюється відображення підбору вчителів і службовців для греко-католицьких початкових і середніх навчальних закладів на Холмщині і Підляшші в родинному листуванні керівників Холмської і Седлецької навчальних дирекцій із київським протоієреєм Петром Лебединцевим. **Методологія дослідження** ґрунтується на мікроісторичному й антропологічному підходах у вивченні соціальної і політичної історії. Історико-системний метод використовується для вивчення паралельних процесів підбору кадрів у двох дирекціях як складових однієї соціокультурної й соціополітичної структури. Також було використано методи джерелознавчого аналізу. **Наукова новизна** роботи полягає у виявленні інформаційного потенціалу родинного листування Петра Лебединцева для дослідження людського виміру у вирішенні кадрового питання при відкритті греко-католицьких навчальних закладів на Холмщині і Підляшші у 1865–1867 рр., а також у залученні цього листування як докладного джерела з історії реформи освіти та кадрової політики у Царстві Польському до наукового обігу. **Висновки.** Після Січневого повстання метою відкриття греко-католицьких навчальних закладів була інтеграція польського суспільства до російського культурного простору, а ключовими проблемами в кадровому питанні були професійна компетентність та здатність зберігати русько-православну ідентичність і конкурувати з поляками-католиками. У листуванні міститься унікальна інформація щодо практичної реалізації кадрової політики Російської імперії у східних губерніях Царства Польського, висвітлюються обумовлені економічними, політичними і культурними обставинами закономірності поведінки і діяльності керівників дирекцій і тих, кого вони приймали на службу, емоційне, раціональне і прагматичне сприйняття дій їх виконавцями й учасниками.

Ключові слова: польські греко-католики, міжетнічні і міжрелігійні відносини, російська національна політика, середня і початкова освіта, гімназії, вчителі.

«Дайте мне хотя какого учителя!», – в розпачі писав Феофан Гаврилович Лебединцев, директор Холмської навчальної дирекції, до свого брата, київського протоієрея Петра Гавриловича Лебединцева, наприкінці серпня 1865 року, за місяць до передбачуваного відкриття гімназії. У цьому «крику душі» – вся глибина проблеми підбору кадрів для навчальних закладів Холмщини і Підляшшя, як це відобразилося у листуванні Петра Лебединцева із братом та зі свояком, Юхимом Михайловичем Крижановським, директором Седлецької навчальної дирекції.

© Г. Ю. Калініч, 2019

Ми маємо унікальні певною мірою джерела: паралельне листування з однією особою двох керівників забузьких навчальних дирекцій Царства Польського в період реформування системи освіти в Польщі; причому це листування було одночасно і родинним (зокрема й за відвертістю), і діловим (за колом обговорюваних проблем). Про власне реформи в листах написано небагато, натомість перебіг підготовки навчальних закладів до відкриття, пошуки та прийом на службу викладацького корпусу і службовців дирекцій обговорюється широко.

Річ у тім, що для нових греко-католицьких навчальних закладів Люблінської губернії (а потім виокремлених Холмської і Седлецької губерній) передбачалося запросити вчителів і службовців з імперії, та хоча офіційним способом рекрутування були оголошення в газетах і журналах, у Києві, центрі Київської навчальної дирекції, саме Петро Лебединцев, авторитетний протоієрей, на той час настоятель домового храму при будинку генерал-губернатора і законовчитель Другої київської гімназії, займався пошуком і підбором кандидатів та проводив співбесіди з тими, хто зголосився зайняти посади діловодів й інших службовців канцелярії, вчителів, інспекторів, регентів хору, вчителів початкових народних училищ. Таким чином, кадрове питання обговорювалося різнобічно, докладно і відверто.

Мета дослідження – узагальнити й проаналізувати відображення у приватно-діловому листуванні керівників навчальних дирекцій Холмщини і Підляшшя з видатним київським єпархіальним діячем Петром Лебединцевим проблеми підбору, умов служби і влаштування на службу викладацького корпусу й службовців дирекцій при заснуванні греко-католицьких навчальних закладів. При цьому увагу зосереджено на обумовлених економічними, політичними і культурними обставинами закономірностях поведінки й рішень і керівників дирекцій, і тих осіб, які влаштовувалися на службу.

Актуальність теми дослідження обумовлена важливістю для історії України і Східної Європи тих процесів, на перетині яких проходила служба Юхима Крижановського і Феофана Лебединцева: у підборі кадрів 1) українцями (малоросами) з Київщини, 2) підданими Російської імперії для 3) греко-католиків–українців (русинів) 4) Царства Польського, та ще й із залученням 5) греко-католиків із підавстрійської Галичини як у краплі води переломлюється весь спектр проблем 1) політики ментальної і структурної інтеграції Польщі до імперського простору, 2) етнічної, релігійної і політичної самоідентифікації українців Київщини, 3) кадрових потреб у сфері середньої і початкової освіти. Листи ж виступають цінним джерелом, в якому всі ці проблеми обговорюються докладно і без купюр.

Додамо, що серед викладачів і службовців учбового відомства у Царстві Польському та зокрема у Холмській і Седлецькій губерніях служили такі діячі, як В. М. Білозерський, С. Ф. Грушевський (батько історика), П. О. Куліш, І. С. Нечуй-Левицький та інші, менш іменити, проте все одно значимі для тогочасного українського суспільства представники інтелігенції, і підбір особового складу на ті місця служби, які вони займали, додатково характеризує їхній системний вибір.

Аналіз досліджень і публікацій. Відображення підбору кадрів для Холмської і Седлецької навчальних дирекцій крізь призму листування їх директорів із Петром Лебединцевим досі не досліджувалось. Редактори «Киевской старины» усвідомлювали цінність такого листування як ілюстрації до недавньої історії, коли публікували листи Феофана Лебединцева до брата [10, див. передмову до листів]. Листування Юхима Крижановського із Петром Лебединцевим публікувалося серед його праць, присвячених Підляшшю й Холмщині, проте упорядника цікавив передусім генералізуючий виклад Юхимом Крижановським історії краю і стану справ, а не повсякденні клопоти [6, с. 103–146]. Власне проблеми підбору кадрів коротко й описово торкається автор передмови до зібрання праць Ю. Крижановського [13] (ймовірно, ним був сам Петро Лебединцев).

Призначення вчителів і службовців навчальної дирекції найтісніше пов'язане із реформуванням системи освіти у Царстві Польському у 1864–1867 рр. та політикою культурної й адміністративної інтеграції чи асиміляції Польщі до Російської імперії після придушення Січневого повстання, зокрема із призначенням до Царства Польського чиновників з імперії. Обидві проблеми – і реформування освіти, і політики асиміляції із призначенням росіян до Царства Польського – досить широко висвітлені та досліджені як в російській, так і в польській, проте не в українській історіографії [5].

Роботи, написані до 1915 р., більшою мірою публіцистично-оглядові, аніж аналітичні, і мали на меті обговорення актуальної імперської політики щодо Польщі. Російські автори підтримували котрийсь із конкуруючих політичних підходів [4; 12; 14], а польські – критикували асиміляційну політику, яка шкодила польським інтересам [17; 19; 24]. В російській громадсько-політичній думці окремо обговорювалися питання, пов'язані із Забузькою Руссю [6; 16]. Цінність тогочасних публікацій полягає передусім у широкому висвітленні фактичного матеріалу та відображенні поглядів сучасників на проблему.

У соціалістичній та постсоціалістичній Польщі був докладно вивчений фактографічний бік історії шкільництва XIX ст. [20; 23], зокрема маємо дослідження навіть власне Бяльських і Люблінських навчальних закладів [17; 21]. Польська історіографія як царських часів, так і пізніша, відзначається поглядом на проблеми виключно з позиції користі певних дій і рішень для польської ідентичності. Інтереси національних меншин (українців, литовців, німців, євреїв) не потрапляють в поле зору дослідників або потрапляють виключно як критичні точки, через які російська адміністрація проникала своїми пазурами в тіло Білого Орла.

У сучасній російській та польській історіографії отримало розвиток дослідження і реформи системи освіти в Польщі, і кадрової політики Російської імперії в Царстві Польському, і національної політики у Західних губерніях імперії [2; 3, с. 194–196; 7, с. 79–89; 8; 9]. Холмщина, Підляшшя, Литва розглядаються як області, де у зв'язку з присутністю етнічних меншин у шкільництві проводилася особлива мовна і кадрова політика [1; 22].

Відкриття греко-католицьких навчальних закладів очевидно належить до історії Греко-Католицької церкви, проте українських дослідників і українських публіцистів другої половини XIX – початку XX ст. цікавить передусім Галичина і Правобережжя України, а не Холмщина і Підляшшя. У відомому нам сучасному нарисі історії Греко-Католицької церкви, де увага поширюється і на землі поза офіційним кордоном України [15] відзначено важливість лише тих періодів, які «оточували» 1860-ті роки: полонізацію й латинізацію греко-католиків, яку увірвало придушення Січневого повстання, та русифікацію й оправославлення греко-католицького населення Холмщини і Підляшшя, яке розгорнулося у 1871 р. із призначенням на Холмську кафедру Маркела Попеля і отримало офіційне завершення із приєднанням греко-католиків до православ'я у 1875 р. Суперечливі процеси і різноманіття підходів, у 1864–1870 рр. дружніх до греко-католиків, порушують лінійну логіку як не католицького, то православного переслідування Греко-Уніатської церкви.

У дослідженнях, присвячених Феофану Лебединцеву, здебільшого узагальнюючих або енциклопедичних, опубліковане листування згадується як джерело і, напевно, використовується, проте не в контексті підбору кадрів. Відоме окреме дослідження освітньої діяльності Феофана на Холмщині [5], написане власне на листуванні, опублікованому у «Киевской старине», та на архіві «Освіти», знищеному під час бомбардування Варшави у 1939 р. Проте фокус уваги дослідника зосереджений на інших питаннях, пов'язаних із національною ідентичністю українців та міжнаціональними відносинами.

Що ж стосується дослідників діяльності Петра Лебединцева, то вони подекуди звертаються до його листування, однак цікавляться передусім його особистою службою, а не допомогою брату і свояку.

Виклад основного матеріалу. Збереглися і відомі дослідникам зустрічні листи Феофана і Петра Лебединцевих та листи Юхима Крижановського до Петра Лебединцева, які й були вивчені для цієї статті.

Феофан Лебединцев і Юхим Крижановський до призначення в Польщу викладали в Київській духовній академії та були рекомендовані Федору Федоровичу Вітте (із 1862 р. попечитель Київського навчального округу, а з 1864 – директор Комісії народної освіти Царства Польського) Петром Лебединцевим [13, с. XVII–XVIII]. До Царства Польського Феофан Лебединцев і Юхим Крижановський прибули в січні 1865 р.; центри навчальних дирекцій розташовувалися відповідно у Холмі і в Седльці. В цій роботі досліджуються листи із 1865 р., коли внаслідок реформи почали відкриватися й реорганізовуватися греко-католицькі гімназії, педагогічні курси, семінарії і народні школи Холмщини та Підляшшя, і до фактичного запровадження змін у штатному розкладі дирекцій після відновлення Варшавського навчального округу (1867 р).

46 листів Феофана Лебединцева до Петра за цей час були опубліковані у часопису «Киевская старина» [10; див. також 11]; 22 з них відомі лише за публікацією. Оригінали 24-х із опублікованих листів зберігаються в комплексному фонді

ІІІ («Листування») Інституту рукопису НБУВ. Там само виявлено ще чотири листи цього періоду, які теж були проаналізовані. Листи в «Киевской старине» публікувалися дещо відредагованими (задля пом'якшення оцінок і висловлювань Феофана Гавриловича) та зі значними скороченнями, що стосувалися особистого життя і деяких службових справ, зокрема не надто гідної поведінки імперських чиновників, суперечностей між ними, а також перебігу тих призначень, що зрештою не відбулися[1].

Листи Петра Лебединцева до брата відомі лише за оригіналами. У ІІІ фонді («Листування») Інституту рукопису НБУВ зберігається 20 листів за 1865 р. і 1867 р.

Юхим Михайлович Крижановський не доводився власне родичем Петру Лебединцеву, але його дружина, Надія Наркисівна, в дівоцтві Новицька (племінниця філософа Ореста Марковича Новицького), була рідною сестрою покійної дружини Петра Гавриловича, Олександри, за якою він тужив, особливо не маючи як священик змоги одружитися вдруге. Надія, Надєнька, користувалася опікою бездітного Петра Лебединцева ще в роки навчання в Інституті шляхетних дівчат, а після смерті батька разом із матір'ю перебралася до Петра Лебединцева спершу в Білу Церкву, а потім переїхала з ним до Києва [ІР НБУВ, ф. ІІІ, спр. 6712–6759][2]. Окрім того, Юхим Крижановський стояв біля витоків газети «Руководство для сельских пастырей», дітища Петра і Феофана, «Трудов Киевской духовной академии», «Киевских епархиальных ведомостей» [13, с. ІХ].

Листи Юхима Крижановського до Петра Лебединцева також відклалися у фонді ІІІ Інституту рукопису НБУВ і частково були опубліковані в посмертному виданні праць Ю. Крижановського, присвячених Холмщині і Підляшшю [6]. Всього проаналізовано 50 листів за 1865–1867 рр. (схоже, що з червня 1865 р. збереглися всі), однак інформативні щодо кадрового питання здебільшого листи, написані в 1865–1866 рр., коли були засновані чи реорганізовані середні навчальні заклади Седлецької дирекції. Надалі Юхим Крижановський лише інформував кореспондента про проходження його підлеглими служби. Іншою причиною подальшої малоінформативності стало загострення навесні 1866 р. хвороби його дружини (туберкульозу), коли листи Юхима до Петра сповнилися повідомленнями про стан її здоров'я, лікування, а потім смерть. Повідомлялося і про найпомітніші події Польщі, східних губерній, дирекції, власного життя (поїздки до Львова, до Варшави, приїзд вищого керівництва тощо), однак докладного, як раніше, обговорення поточних справ не стало. Листи Юхима доповнюються кількома листами його дружини до Петра Гавриловича, з яких складається враження про публічне повсякдення вчителів і адміністрації дирекції.

---

[1] *Побутовий бік прибуття й облаштування Феофана в Царстві Польському значно ширше розкривається в його листах до дружини (ІІІ, 3380–3396), Юлії Олександрівни, уродженої Барської, яка перебралася до чоловіка лише в серпні 1865 р., проте для розуміння підбору кадрів ці листи малоінформативні.*

[2] *Тут і далі при посиланні на оригінали листів вказується номер фонду, справи і аркуш рукопису, самі ж справи у списку використаних джерел не вказані.*

Метою[1] відкриття шкіл і гімназій була не тільки освіта, але й поступова інтеграція польського суспільства до російського культурного простору (ми залишаємо за дужками власні оцінки такої цілі, а лише дивимося на вирішення завдань з точки зору кореспондентів). Греко-католиків вважали ментально близькими до руських[2], і запропонована гуманітарна освіта мала вплинути на їхній світогляд, скоротити наявні відмінності. Крім того, греко-католики були зазвичай біднішими і менш шанованими в суспільстві, ніж католики, і їх піднесення, зокрема завдяки удоступненню освіти із подальшим відповідним працевлаштуванням, мало б посилити значимість руського елементу в польському суспільстві (крім нововідкритих уніатських, російських і змішаних, у Польщі діяли польські навчальні заклади). Відкриття мережі початкових шкіл було продовженням селянської реформи 1864 р. – надання селянам, політично стабільному елементу, землі і самоврядності на противагу бунтівній шляхті. Таким чином, було визначено трикутник: пригнічені руські греко-католики[3] – гоноровиті поляки-католики – наділена офіційною владою православна адміністрація й викладацький корпус з імперських теренів. Попри те, що серед петербурзького і варшавського керівництва не було одностайності щодо методів і підходів, цей трикутник слугував стратегічним дороговказом і окреслював коло соціальних і соціопсихологічних проблем, які слід було врахувати при підборі кадрів і які виникали вже під час служби.

Матеріальні умови служби в навчальному відомстві Царства Польського для вчителів і службовців з імперії (саме для тих, хто переїхав) були просто заздрісними. Вчителі гімназій отримували дуже високу платню: спершу від 500 до 900–1100 рублів сріблом на рік (1865 р.), а з 1867 р. до 1200 руб. залежно від предмету. Найменше отримували вчителі співів та малювання і краснопису, а найбільше – вчителі основних, «розвиваючих мислення» предметів: латини, давньогрецької мови і рідної (в даному випадку російської), математики, природничих наук. Учителі географії, літератури, історії та інших загальноосвітніх предметів отримували на 100 руб. менше. Спочатку передбачалося жалування 900–1000 руб. на рік, однак Феофан домігся для своїх вчителів надбавку 100 руб. [III, 3451, арк. 4 зв.]. Також керівники дирекцій могли на власний розсуд доплачувати по 200 руб. чотирьом найкращим вчителям. Інспектори гімназії отримували спершу 1 400 або 1 600 руб. на рік [III, 3456, арк. 15] та окрему плату за викладання предмету – 200 руб. [III, 3414, арк. 20]; інспектор Седлецької гімназії мав 2100 руб. [III, 3464, арк. 9 зв.].

---

[1] Імператорський рескрипт від 30 серпня 1864 р. прямо приписував не перетворювати школи на політичний інструмент і залишати їх винятково для просвіти, для суспільного блага, однак варшавські чиновники мали власне бачення проблеми; а після замаху 4 квітня 1866 р. і сам Олександр II змінив ставлення до ліберальних методів виховання молоді.

[2] У листах присутні як поняття «малороссы» і «великороссы», так і узагальнене «русские», тому використовуємо саме останнє в адаптованій формі.

[3] Тут і далі при переказі ідеологічної складової збережено оціночні судження авторів листів або й близькість до їхньої лексики.

Передбачалося, що вислуга для отримання пенсії вираховувалася за особливим порядком: замість 25-ти років, як у гімназіях імперії, для повної пенсії достатньо було 15-ти років служби, причому служба в імперії перераховувалася до тутешньої емеритури і прирівнювалася до служби в Царстві Польському; за 10 років служби належало виплачувати половину пенсії, а за 5 років – третину [III, 3406, арк. 26 зв.]. Однак зрештою цей марнотратний порядок був відмінений, і навіть сам керівник дирекції мусив служити всі 25 років.

Посади вчителів малооплачуваних предметів у гімназіях суміщалися із викладанням тих самих предметів в інших навчальних закладах (в учительській семінарії чи в педагогічних курсах), де через малу кількість годин штатна посади вчителів, наприклад, співів та малювання, не передбачалася. Таке викладання оплачувалося погодинно, відомо про оплату по 60 копійок за урок [III, 3406, арк. 21]. Існувала можливість суміщати вчителювання із іншими, не педагогічними посадами: члена господарського комітету гімназії (365 рублів на рік) [III, 3452, арк. 7 зв.], регента хору (350–500 р.), канцеляриста (225–300 р.), архіваріуса (360–365 р.) тощо.

Учителі початкових (елементарних) народних училищ отримували всього 150 рублів за рік, а Феофан із Юхимом виклопотали право доплачувати їм іще по 150 рублів із власного бюджету дирекції [10, № 60, с. 338; III, 3451, арк. 4 зв.]. Проте навіть із жалуванням 300 рублів на рік учителю «будет недурно, во всяком случае лучше, чем в Черкасской бурсе» [III, арк. 4 зв.]. Здібні вчителі могли надалі отримати більш прибуткові місця [10, № 60, с. 340].

Учителі гімназії і початкових шкіл, а також службовці дирекції зазвичай отримували квартиру, гроші на «стіл», на дрова, а інколи і на освітлення.

Для дітей учителів і службовців, що переселилися з імперії, передбачалася значна кількість казеннокоштних місць у гімназіях і училищах або пільги на оплату освіти.

Разом із тим, переведення до Царства Польського для вчителя чи службовця означало відірваність від рідних, які нерідко потребували опіки. Інспектор Седлецької гімназії мусив їхати до Польщі із тещею, очевидно, вдовою. Переїзд означав потрапляння в середовище «інших» або й «чужих». На літні канікули всі вчителі залишали дирекції і виїжджали до рідних – Польща не сприймалася як домівка. Зрештою, переїзд потребував багатьох коштів і клопотів, тож до нього були більшою мірою схильні ті, хто не мав власної сім'ї та «господарства»[1].

Учителі початкових шкіл отримували 50 руб. «підйомних», учителі гімназій і семінарій – 300–400 руб. [III, 3417, арк. 1 зв.]. Цієї чималої суми було цілком достатньо для переїзду із невеликою родиною і з незначною кількістю речей, однак коли до Польщі на священицьке місце переїхав із родиною наймолодший із братів Лебединцевих, Андрій, то він «израсходовал весь свой запас – более 800 р.» [154, 105, арк. 2 зв.].

---

[1] *При переїзді з собою брали хатнє начиння, зокрема й меблі, сільськогосподарський реманент, домашню бібліотеку тощо. Слід було або продати коней і візок, щоб купити їх у Польщі, або теж везти з собою. Також необхідно було завчасно, з початку літа, турбуватися або не турбуватися про заготівлю харчових запасів і фуражу на зиму, домовлятися чи не домовлятися про продовження оренди житла та вирішувати подібні побутові питання.*

У листах Феофана Лебединцева і Юхима Крижановського присутній месіанський мотив – пронести руський стяг, відновити історичну руську свідомість українців-уніатів, врятувати їх від поневолювачів-поляків. Ці прагнення могли бути як здебільшого щирими, так і такими, надавали що в очах функціонерів високого смислу їхнім діям, обумовленим насправді цілком прагматичними міркуваннями. Відверту зверхність щодо перспектив служби в Києві і радість щодо переведення до Царства Польського висловлює Феофан, коли розповідає про швидкість отримання нагород і зростання в чині. Він звертає увагу, наскільки швидко у Польщі отримують ордени і чини, особливо за службу у відомстві Установчого комітету [III, 3410, арк. 10]. Однак важко сказати, наскільки викладачі і решта службовців поділяли очікування своїх керівників – чи горіли вони месіанською ідеєю і чи розраховували отримувати швидкі підвищення й нагороди.

Кого запрошували на службу і наскільки простим було переведення. На вчителювання у початкових школах запрошували передусім випускників семінарій. Для багатьох хлопців, які закінчували семінарію, місце вчителя початкового народного училища – в Царстві Польському чи в імперії – було привабливим, адже семінарії готували значно більше випускників, ніж треба, і вчорашні семінаристи мусили йти вчителювати в погано забезпечені церковноприходські школи, в духовні училища, влаштовувалися дячками. Вчителювання в міністерських школах уможливлювало вихід із духовного стану (а до кінця 60-х років діти духовенства, незалежно від бажань і схильностей, були практично прив'язані до церковного майбутнього) із подальшим переходом, наприклад, в чиновники [10, № 60, с. 339] та надавало переваги служби у відомстві народної освіти, а не в духовному. Також учителювання усувало потребу терміново одружитися і шукати більшменш прибуткове священицьке місце, передбачало більші, порівняно зі священицькими, підйомні і прогонні кошти тощо.

Викладати в гімназії могли лише випускники університетів, духовних академій або, щонайменше, гімназій. На відміну від вчорашніх семінаристів, вони потребували додаткового мотиву для переселення, і ним ставав передусім розмір жалування.

Феофану Лебединцеву і Юхиму Крижановському як викладачам духовної академії, а ще раніше – семінарії, найзручніше було шукати вчителів і інспекторів гімназій з-поміж викладачів духовних навчальних закладів. До 1868 р. викладання в духовних семінаріях і академіях було малооплачуваним, і без додаткового заробітку його геть не вистачало для інтелігентського способу життя; духовне відомство надавало мізерну пенсію. Окрім того, до переїзду спонукали внутрішні конфлікти у викладацькій корпорації, коли подекуди було простіше змінити місце служби, ніж воювати далі.

Переведення з семінарії в гімназію означало перехід із духовного відомства до Міністерства народної освіти, що мало свої переваги, однак супроводжувалося додатковою паперовою тяганиною, обтяжливою і тривалою до півроку [III, 3398, арк. 8 зв.; III, 3410, арк. 10], причому коли мова йшла про вчителя гімназії, то справа вирішувалася не в Києві чи у Варшаві, а в Петербурзі.

Щоб пришвидшити переміщення до Польщі, Феофан зрештою домовився із митрополитом Варшавським, аби семінаристів, які ставали вчителями народних шкіл, переводили до Варшавської єпархії, а не виключали із духовного звання [III, 3410, арк. 10]. Тим більше, що в Польщі окремо духовного звання не було [10, № 60, с. 339].

Зауваги щодо необхідності залишити батьків, братів і сестер та перебиратися сім'єю із всім «господарством» до Польщі стосуються і тих, хто вчителював у навчальних закладах Міністерства народної освіти. Однак, на відміну від викладачів духовної семінарії, їм не потрібно було через Міністерство і Синод переводитися в інше відомство. Разом з тим могла виникнути інша перешкода: небажання попечителів, в даному випадку попечителя Київського навчального округу, відпускати їх. Траплялося, що вже після успішних перемовин Феофана чи Юхима із вчителем адміністрація попечителя просто ігнорувала офіційний запит від Комісії дирекції народної освіти Царства Польського про те, чи не існують перешкоди для переведення конкретного вчителя, і справі не давали ходу [III, 3408, арк. 5 зв.; III, 3419, арк. 7–7 зв.].

Чимало розмов точилося про запрошення до Польщі вчителів повітових училищ. Сімейні обставини подекуди змушували їх відмовлятися від запрошення, а інколи і між керівниками навчальних дирекцій та Ф. Вітте виникали суперечки щодо доцільності приймання на службу конкретного вчителя, знайомого Ф. Вітте ще з київських часів [III, 6765, арк. 4 зв.; III, 3408, с. 336; III, 3402, арк. 17; III, 3420, арк. 12]. Проте самі вчителі повітових училищ від переведень не відмовлялися.

У одиничних випадках запрошували випускників Університету св. Володимира. Вони не були ще зв'язані сім'єю і майном, однак, на відміну від випускників духовних семінарій, мали непогані перспективи для влаштування на службу в межах Київського навчального округу, причому не тільки на викладацьку, але й на державну.

Випускники духовних академій, на відміну від семінаристів, зобов'язані були чотири роки прослужити саме в духовному відомстві або сплатити кошти за отримання освіти в академії. Процедура їх переведення із духовного відомства до відомства Міністерства народної освіти теж була марудною, однак випускник, ще не отримавши призначення на службу по духовному відомству, був вільнішим, аніж викладач семінарії, тож справа вирішувалася просто – Міністерство народної освіти сплачувало Синоду 400 рублів за підготовку кадра [III, 3405, арк. 23; III, 3406, арк. 27].

Рекрутування викладачів і службовців офіційно здійснювалося через оголошення. Ф. Вітте розмістив у газетах, зокрема в «Киевлянине», повідомлення про набір учителів початкових шкіл. Закликалися передусім випускники духовних училищ і семінарій. Петро Лебединцев запропонував влаштувати додатковий відбір, бо «налезет всякая дрянь, которой не будете рады» [III, 6761, арк. 15 зв.] (зрештою так і траплялося [10, № 60, с. 338; III, 3451, арк. 4 зв.]). Пошуком випускників в Київській духовній семінарії займався Сергій Федорович Грушевський

[III, 6765, арк. 5 зв.; III, 6767, арк. 8 зв.], який того навчального року ще викладав у семінарії, але збирався звільнитися і переїхати до Холма вчителем гімназії. Далі з кандидатами на посади знайомився Петро Лебединцев. Студенти останнього курсу семінарії і самі приходили до отця протоієрея групами по троє–п'ятеро осіб. Багато хто писав лист у Варшаву, у Холм і Седльце на ім'я керівників дирекцій; Феофан і Юхим залишали листи-прохання в себе і вибирали, коли відкривалася чергова школа [III, 3410, арк. 10 зв.]. Вибравши котрогось, вони зверталися до Петра із проханням попередньо познайомитись із кандидатом на посаду. Свої характеристики семінаристам давали і знайомі викладачі семінарії, а з початку навчального 1865/1866 року – ті вчителі, які вже служили в польських дирекціях.

Охочих вступити на службу до Царства Польського було настільки багато, що встановили окремий інститут кандидатів – так в офіційному і неофіційному листуванні називалися ті, хто подавав прохання про прийняття на службу і чекав відповіді.

На відміну від учителів початкових шкіл, викладацький корпус гімназій та службовці дирекції добиралися індивідуально, за особистим знайомством або за рекомендаціями, з-поміж досвідчених у відповідній справі фахівців – викладачів духовних семінарій, гімназійних учителів, бюрократичних службовців, регентів хорів. Закономірно, що ані Юхим Крижановський, ані Феофан Лебединцев не знали вчителів гімназій Київського округу, тому покладалися на думку більш досвідченого Петра Лебединцева, а надалі – тих учителів, які вже служили в їхніх гімназіях.

Із викладачами семінарій і академії домовлялися про переведення особисто. Всі переведені у 1865 р. були заангажовані Феофаном Лебединцевим і Юхимом Крижановським ще до їхнього власного від'їзду на місце служби. В подальшому домовленості переглядалися, причому просте рішення, допустиме із вчителями народних училищ і службовцями: «Откажу», – було неможливим. Ілюстрацією, наскільки складно відмовляти викладачу семінарії чи академії після попередньої домовленості, може бути історія з Михайлом Спиридоновичем Гуляєвим, професором КДА: вирішивши відмовити, Феофан і Петро погодили справу з Ф. Вітте і передали до Петербурга такі документи, щоб у Синоді вважали, нібито М. Гуляєв сам відмовився від переведення в Польщу, а в Міністерстві народної освіти – нібито його не відпустили з духовного відомства. Це було зроблено для того, щоб, залишившись без місця в Холмській гімназії, він водночас не втратив свого місця в Академії [III, 3402; III, 3403]. Подекуди викладачі відмовлялися й самі.

Відомі випадки, коли Феофан чи Юхим палко бажали запросити котрогось зі знайомих, однак ті, повагавшись, відмовлялися. Так, наприклад, від посади вчителя польської або латинської мови у Холмській гімназії відмовився В. Б. Антонович[1].

[1] *Його зваблювали не лише максимальним жалуванням – 1 200–1 500 руб., але й можливістю досліджувати Холмські архіви [III, 3407, арк. 4 зв.].*

Які вимоги ставилися до майбутніх вчителів і службовців? Вони мали бути, по-перше, компетентними на своїх посадах і працьовитими, по-друге, не схильними до конфліктів, без шкідливих звичок на кшталт непомірності у грі й алкоголі, і порядними, по-третє, політично виваженими – хоча останнє сприймалося, напевне, як питома якість.

Компетентність викладачів духовних семінарій, духовної академії і вчителів гімназії рідко викликала сумніви у кореспондентів. Натомість зазвичай обговорювалося, чи достатньо знають навчальний предмет вчителі повітових училищ і випускники семінарії.

Цінувалися кандидати, прямо рекомендовані близькими Петра, Юхима і Феофана. Рекомендації стосувалися передусім якостей характеру, і тоді, коли викликала сумнів здатність кандидата викладати вакантну дисципліну, йому могли запропонувати іншу посаду – аби не втратити хорошого кандидата [III, 3398, арк. 4; III, 6765, арк. 4 зв.; III, 3399, арк. 7 зв.].

Окремо проговорювалося знання польської мови та польського менталітету потенційними вчителями гімназій і службовцями. Лише вчителі російської мови могли не знати польської – навчання російським предметам (мова, література, історія, географія) проводилося неодмінно російською мовою. Не йшлося про знання мови вчителями початкових училищ, адже діяли паралельно польські (польськомовні) та змішані й уніатські (з російською мовою викладання) школи.

Вельми бажаною, однак не обов'язковою була обізнаність зсередини із устроєм і життям гімназії як типу навчальних закладів [III, 6763, арк. 20 зв.; III, 3399, арк. 7, 8 зв.].

Чи не найконцентрованіше побажання до майбутніх вчителів гімназій виклав Петро, коли рекомендував Феофану запросити на службу свого знайомого, інспектора Житомирської гімназії, «служившего учителем гимназий Каменец-Подольской и Белоцерковской, преподавшего в гимназиях русский язык, латинский, географию, очень хорошо знающего французский язык и польский, и говорящего на последнем бойко, уроженец Каменец-Подольского, и изучившего все гимназические порядки. Характера, ровно и как его семья, прекрасного; он как нельзя более был по этому краю и народу и тебе большим помощником. […] Я бы взял его предпочтительно Пономареву и Рублевичу [викладачі Київської духовної семінарії] и прочим нашим, не знакомым с порядками гимназическими и польским народом. Преподаватель он был дельный» [III, 6763, арк. 20–20 зв.]. Між іншим, він був одним із тих, чийого призначення бажали Петро і Феофан, але відмовлявся затвердити Ф. Вітте, мовляв, «и старый, […] и вялый, и мало знающий, и капризный» [10, № 60, с. 336]. Зрештою йому запропонували замість інспекторської учительську посаду, на яку він погодився.

Петро Лебединцев радив брати випускників академії (на противагу тим, хто отримав світську освіту) лише для викладання історії і мов [III, 6761, арк. 15 зв.; III, 6762, арк. 18 зв.], хоча вважалося, що випускники духовної академії можуть викладати всі прослухані дисципліни (на практиці ж майбутній інспектор гімназії

в Бялій «вероятно, хороший баккалавр философии, но арифметику в женском училище до того мерзко преподавал, что […] пономарь на 100 процентов в этом отношении выше его» [III, 6764, арк. 1]). Точні і природничі науки Петро Лебединцев радив доручити випускникам університету і досвідченим учителям гімназій, «світським». Окрім некомпетентності, він помічав за потенційними вчителями із «духовних» світоглядну обмеженість і боязкість, вважав їх такими, що програватимуть полякам в очах греко-католиків.

На посадах інспекторів обидва, і Феофан, і Юхим, воліли бачити своїх друзів – викладачів Київської духовної академії, проте Юхим зрештою на власному досвіді переконався, що це була погана ідея, а Феофана відрадив Петро: «…кума совсем не советую, он тебе не подначальный»; «не говорю уже о неудобстве иметь на посылках бывшего товарища: все же он должен стоять пред тобою, сесть, когда предложишь, и проч., и проч., и в голове у него все же промелькнет мысль: "И я не глупее его"» [III, 6762, арк. 18; III, 6764, арк. 1]. Інспектор гімназії за діловими якостями приблизно відповідав рівню начальника дирекції: влітку 1865 р., коли Юхиму Крижановському запропонували перейти на таку ж посаду до Варшави, його місце в Седльці міг зайняти майбутній інспектор, Петро Григорович Рублевський, який теж викладав у КДА [III, 6766, арк. 6 зв.]. П. Рублевський залишався в дирекції «за старшого» (не зрозуміло лише, чи виконував обов'язки офіційно), коли Юхим від'їжджав до Варшави. Також інспектор гімназії міг бути відряджений до Варшави замість директора навчального округу [III, 3462, арк. 6 зв.].

Важливим чинником було і здоров'я майбутніх учителів і службовців. Прямо про це мова не заходила, однак показовим є випадок із професором Академії М. С. Гуляєвим, товаришем і кумом Феофана. Михайло Гуляєв мав їхати до Холма на посаду інспектора, проте навесні виявилося, що у нього хворі очі (окрім того Михайло мав слабкість до алкоголю, щоправда, коли йшлося про «свого», Феофана це не зупиняло, аж доки не перетворилося на додатковий аргумент). Петро з Феофаном, домовившись із чиновниками у Варшаві й Петербурзі, обманули М. Гуляєва, нібито його кандидатуру не затвердило вище керівництво, щоб не брати на службу і, разом з тим, не відповідати за відмову [III, 6768, арк. 10].

На посади в канцелярії Петро рекомендував приймати досвідчених службовців, обов'язково беручких до роботи, які вільно володіють російською і польською (діловодство велося польською) і, бажано, знають рахункову справу [III, 6762, арк. 18]. Проте «весьма трудно приискать человека с данными условиями, т. е. чтобы был хороший чиновник, русский и знал польский язык одновременно» [III, 6763, арк. 20]. На відміну від випускників чи викладачів семінарії, службовець міг легко знайти роботу як не в одній, то в іншій конторі Києва, легко переміщуючись між відомствами, тому чіпку увагу привертали ті, хто добре зарекомендували себе, але через обставини змушені були залишити службу; тут навіть скандал, коли чоловік агресивно захистив свою честь, не вважався за ґандж [III, 6763, арк. 19 зв.–20] (натомість для вчителя подібні обставини стали б тавром).

Якщо діловод і канцеляристи повинні були знати польську, то щодо бухгалтера «хорошо, если бы он был сколько-нибудь знаком с польским языком и счетною частию[1], но если и не будет знаком, беда не великая, был бы толковым и писал хорошо. Еще одно условие: поляка нельзя принять» [ІІІ, 3416, арк. 23 зв.].

Цікаво, що службовців із консисторії брати на службу не хотіли, «чтобы консисторские привычки не сказались здесь» [10, № 60, с. 326].

Спершу Петро досить прискіпливо – виправдано прискіпливо, як на його думку, – відбирав майбутніх вчителів з-поміж охочих, але влітку, коли гімназії і школи вже незабаром мали відкриватися, а штат залишався недоукомплектованим, до Польщі відправлялися випускники семінарії, аби як придатні до служби. Так само метушливо підшуковувалися вчителі гімназій. Постійним головним болем були пошуки як не діловода, то канцеляриста – то попередніх переводили на вищі посади, а нових шукали, то дирекція народних училищ дозволяла розширити штат, і потрібні були ще люди. Тобто знайти гідного вчителя і службовця, зважаючи на весь жмут вимог і неготовність зриватися з насидженого місця тих, хто цим вимогам відповідав, було складно.

Додаткові побажання і умови. Чи не найкумеднішим для сучасного читача видається прохання Феофана Лебединцева: «Нет ли такого человека, который при хорошем почерке пел бы басом?» (йшлося про канцеляриста) [ІІІ, 3406, арк. 1]. Річ у тім, що при православному храмі Холма був створений хор із учителів і службовців дирекції (бл. 50-ти чоловік), яким Феофан Лебединцев дуже пишався; він і сам співав у цьому хорі. Подібні побажання виникали і щодо вчителів, однак на вибір вчителя відсутність вокальних даних не впливала.

Так само просив учителя-баса і Юхим Крижановський, обіцяючи йому за сумісництвом місце псаломщика [ІІІ, 3464, арк. 10 зв.]. Подальші перемовини ілюстративні: «Вы пишете про баса-консисториста: не знаю, какое место дать ему. […] архивариуса (360 р.с.) и писца (225 р.) […] На должность архивариуса просятся два поляка – способные люди […] Каков этот бас? Если он может быть хорошим архивариусом (но хорошим), то, пожалуй, откажу полякам. Если же он "тма-мна-здо-тло", то не поедет ли он на 225 руб. сер.?» [ІІІ, 3465, арк. 1]

Восени 1865 р. виникла нова проблема: поважні київські діячі засумнівалися в національно-політичній ортодоксальності майбутніх вчителів, яких набирали Феофан і Юхим. Петро Лебединцев (Феофан і Юхим здебільшого слідували у фарватері його думки) вважав, що українці, малороси, особливо правобережні, завдяки близькості менталітету і звичаїв із польськими греко-католиками та обізнаності із характером польської шляхти ефективніше, ніж будь-хто, нагадають греко-католикам їхнє споконвічне коріння та зуміють протистояти спольщенню. Він вважав українців такою ж «правильною» частиною руської національності, як і великоросів. Натомість деякі викладачі Київської духовної академії, які походили із власне російських губерній, передусім В. Певницький, вирішили, що малороси недостатньо «русские», що вони й самі частково сполячилися, і лише

[1] *Польська бухгалтерія відрізнялася від прийнятої в імперії.*

великороси здатні нести стяг «русской» національності і культури у стінах польських гімназій [III, 6766, арк. 5]. Юхим Крижановський прямо не висловлював своє ставлення до великоросів, однак у його листах немає жодної згадки про призначення вчителів із російських губерній. І водночас він «совершенно чужд "заведенью малорущины" в школах», проти викладання українською мовою – народною, а не літературною [III, 3463, арк. 8 зв.]. Феофан недвозначно пише, що великоросів не хоче в себе в дирекції [III, 3399, арк. 9 зв.], а лише земляків [III, 3410, арк. 10 зв.] і галичан. З листування не зрозуміло, яким чином закінчилася чи заспокоїлася дискусія, як відповів Петербург на академічні кляузи; проте, з огляду на продовження кадрової діяльності Петра, Міністерство народної освіти і жандармерія підтримали його позицію.

Покликання галичан. Із осені 1865 р. Феофан за розпорядженнями із Варшави і Петербурга починає відносини із галицькими греко-католиками: набраних з імперії вчителів було замало, випускники Холмської учительської греко-католицької семінарії вважалися сполячениими і латинізованими, і нестачу кадрів зрештою вирішили заповнити галицькими греко-католиками із москвофільської і народницької політичних течій.

Відносини із галичанами становлять окрему тему в листуванні Феофана із Петром, однак попри те, що Феофан докладно розповідав брату про свої подорожі до Львова і спілкування із галичанами, він практично не пояснює, чому запросив на вчительську службу до Царства Польського саме того, а не іншого галицького юнака. Загалом Феофан відзначає високий рівень освіти галичан, тобто сумнівів щодо компетенції майбутніх учителів не виникало, тому вибір був здебільшого політичним. Феофан на застереження Петра не захоплюватися призначенням галичан[1] наголошує, що добирати галичан слід «с величайшею осмотрительностию и самою крайнею осторожностию относительно их политического направления» [III, 3402, арк. 17 зв.]. Вибір залежав і від рекомендацій лідерів галицьких русинів, коли два угрупування подали Феофану свій список кандидатів [III, 3413, арк. 18]. У Польщі галичан передбачалося призначати в різні дирекції, щоб запобігти їх скупченню [III, 3408, арк. 6].

Феофан дедалі більше захоплювався освіченістю, красномовством, запалом галицьких русинів; шукав їхню подібність до руської народності, якою вона є в українських губерніях Російської імперії (згодом він взагалі захопився ідеєю навернути охочу частину галицьких греко-католиків до православ'я), організовував збори пожертвувань на користь галицьких русинів і передачу цих коштів через кордон, сприяв влаштуванню галичан, зокрема і Якова Головацького, на службу в Російській імперії тощо. Проте галицькі русини так і залишалися для нього чужими людьми.

Застороги Петра Лебединцева щодо високих вимог до професійних і особистих якостей учителів виявилися немарними. Вже в 1866 році від Феофана і Юхима йдуть скарги, що вчителі підпадають під вплив поляків-католиків. Хтось

[1] *Юхим Крижановський також волів обійтися без галичан [III, 3408, арк. 6].*

міг напитися на святкуванні відкриття гімназії, а потім виявилося, що він і раніше зловживав алкоголем і був грубим [ІІІ, 3459, арк. 21 зв.]. Дехто з вчителів надто «по-мужицьки» поводився із учнями [ІІІ, 3462, арк. 6 зв.]. Між учителями виникали конфлікти і заздрість через різницю в жалуванні [ІІІ, 3410, арк. 30], причому конфлікти подекуди настільки великі, що одна зі сторін мусила залишати місце служби [ІІІ, 3417, арк. 2; ІІІ, 3430, арк. 20, 21]. Родини вчителів гімназій і службовців дирекцій жили російськомовними православними анклавами [ІІІ, 3452, арк. 6], де родинні негаразди одного з членів викладацької корпорації озивалися зайвими клопотами для сторонніх: «Кажется, не обойдется без беды. Что за яга [теща], как она с донею мучат его [зятя й чоловіка], да и меня! – пише начальник дирекції про родинні справи регента хору [ІІІ, 3460, арк. 2]. – В казенной квартире не захотели жить – дрянная; я вынужден нанять им ее». Психоемоційна напруга неминуче мала зростати – і на індивідуальному, і на міжособистісному рівнях.

Національно-релігійний трикутник не міг бути перевернутий російськомовно-православною вершиною догори зокрема й через слабкість кадрів.

Наукова новизна. У цій статті було продемонстровано інформативний потенціал унікального родинно-ділового листування керівників «грекокатолицьких» навчальних дирекцій Царства Польського із київським протоієреєм Петром Лебединцевим щодо конкретних механізмів вибору, призначення й переведення до Холмщини й Підляшшя вчителів і службовців з України, переважно з Київської губернії.

У дослідженні не порушувалася питання того, якими у листуванні виявляються особистості кореспондентів та власне їхній емоційний світ, натомість було зосереджено увагу на відображенні у листуванні людського виміру соціальних, соціокультурних і соціополітичних дій.

Висновки. Призначення службовців навчальної дирекції і вчителів до грекокатолицьких початкових і середніх навчальних закладів торкається одночасно кількох концептуальних проблем історії України, історії Польщі, Російської імперії та Східноєвропейського регіону загалом. Огляд цих проблем із більшою широтою представлений у публіцистичних працях другої половини XIX – початку XX ст., ніж у листуванні. Наведені у статті факти про умови служби, про соціальний склад викладацького і службового корпусу Холмської і Седлецької дирекцій, а також тих, хто подавав прохання, але отримав відмову, – з більшою достовірністю, повнотою і навіть вичерпністю подаються в актових документах, і звідти їх простіше «дістати» й систематизувати для ґрунтовного аналізу. Проте в родинно-діловому листуванні міститься не лише унікальна інформація щодо безпосереднього перебігу зазначених процесів та практичної реалізації кадрової політики Російської імперії в східних губерніях Царства Польського – листування дає уявлення про емоційне, раціональне і прагматичне сприйняття цих дій їх виконавцями й учасниками.

Крізь призму листування висвітлюються обумовлені економічними, політичними і культурними обставинами закономірності поведінки і діяльності як керівників дирекцій і їхнього київського помічника-покровителя, так і тих, кого вони приймали чи не приймали на службу. У листуванні виявляються риси і структура характеру кореспондентів, сприйняття ними себе, один одного і тих людей, з ким вони перетиналися у службових справах, відображаються «нормальні» в суспільстві цінності і розважання, якими вони керувалися, приймаючи кадрові рішення.

Цінність листування, порівняно зі спогадами чи щоденником, обумовлена метою повідомлення – інформування задля вирішення поточних справ. Такі повідомлення не викривлені ретроспективним смислотворенням, як спогади або й щоденникова рефлексія. Ці повідомлення, залишаючись словами на папері, фактично є діями кореспондента і свідчать про його характер, схильності і наміри в такий майже спосіб, як дії, вчинки, здійснені особою фізично.

Вивчення подібних джерел надзвичайно важливе для історичних та – ширше – гуманітарних досліджень в рамках антропологічного підходу.

У статті було окреслено фактографічно-емоційне висвітлення лише одного вузла проблем, важливого для історії України та історії регіону. Однак у листуванні Феофана Лебединцева і Юхима Крижановського із Петром Лебединцевим порушується значно ширше коло питань і проблем, для дослідження яких листи можуть стати не менш цінним джерелом.

Список використаних джерел

1. Глембоцкий Х. Александр Гильфердинг и славянофильские эксперименты со сменой национально-культурной идентичности на западных окраинах Российской империи // Ab Imperio. 2005. № 2. С. 135–166.

2. Горизонтов Л. Е. История «пши». Призвание русских чиновников // Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.). Москва: Индрик, 1999. С. 157–190.

3. Западные окраины Российской империи / под ред. А. И. Миллера, М. Д. Долбилова. Москва: Новое литературное обозрение, 2006. 605 с.

4. К вопросу о реформе общеобразовательной школы в Царстве Польском. Москва: Тип. А. И. Мамонова, 1905. 21 с.

5. Кордуба М. Діяльність Теофана Лебединцева в Холмщині (До історії шкільництва на українських землях) // Краківські вісті. 1943. Ч. 188. С. 3–5; Ч. 190. С. 3–5; Ч. 191. С. 3–5; Ч. 192. С. 3–5.

6. Крыжановский Е. М. Русское Забужье (Холмщина и Подляшье): сб. ст. / с предисл. И. П. Филевича. Санкт-Петербург: Тип. «Мирный труд», 1911. XLVI+434+IV с.

7. Миллер А. И. Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования. Москва: Новое литературное обозрение, 2006. 608 с.

8. Миллер А. И. Руссификация: классифицировать и понять // Ab Imperio. 2002. № 2. С. 133–148.

9. Нигалатий М. Е. Правительственная политика в области образования в Царстве Польском в 60-е – середине 70-х годов XIX века: начальное и среднее образование. Автореф. дис. … канд. ист. наук. Москва: МГУ, 2009. 28 с.

10. Письма Ф. Г. Лебединцева к брату в Киев (1865–1867) // Киевская старина. 1898. Т 60. № 3. Отд. 1. С. 318–368; Т. 61. № 4. Отд. 1. С. 51–86; № 5. Отд. 1. С. 169–190.

11. Письма Ф. Г. Лебединцева к брату в Киев (1865–1867). Киев: Тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1898. 107 с.

12. Погодин А. Л. Главные течения польской политической мысли (1863–1907 гг.). Санкт-Петербург: Просвещение, [1907]. 662 с.

13. Предисловие // Крыжановский Е. М. Собрание сочинений: в 3-х т. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1890. Т. 1. С. I–XLIX.

14. Средние учебные заведения в Царстве Польском. Санкт-Петербург: Военная типография, 1866. 15 с. (Из газеты «Русский инвалид». 1866. № 301, 303, 304).

15. Стоколос Н. Г., Шеретюк Р. М. Драма Церкви. (До історії скасування Греко-Уніатської Церкви в Російській імперії та викорінення її духовно-культурних надбань) / передм. П. Л. Яроцького. Рівне: ППДМ, 2012. 348 с.

16. Щебальский П. Русская область в Царстве Польском // Русский вестник. 1883. Июнь. С. 493–516.

17. Askenazy Sz. Sto lat zarządu w Królewstwie Polskim. 1800–1900. Lwów: Księgarnia H. Altenberga, 1901, 68 s.

18. Flisiński J. Szkoły Bialskie w XVII–XX wieku: monografia. Biała Podlaska: Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna, 1998. 301 s.

19. Krzemiński S. Dwadzieścia pięć lat Rosyi w Polsce (1863–1888). Zarys historyczny. Lwów: Nakładem Redakcyi «Ekonomisty Polskiego», 1892. 523 s.

20. Kucha R. Oświata elementarna w Królestwie Polskim w latach 1864–1914. Lublin : Kraj. Agencja Wydaw., 1982. 223 s.

21. Kucha R. Szkolnictwo Lublina w latach 1864–1915: zarys dziejów. Lublin: Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1995 348 s.

22. Latawiec K. W służbie imperium... Struktura społeczno-zawodowa ludności rosyjskiej na terenie guberni lubelskiej w latach 1864–1915. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. 273 s.

23. Staszyński E. Polityka oświatowa caratu w Królestwie Polskim (od powstania styczniowego do I wojny światowej). Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawn. Szkolnych, 1968. 259 s.

24. Studnicki W. Polityka Rosji względem szkolnictwa zaboru rosyjskiego. Krakow: G. Gebethner i Spółka, 1906. 260 s.

References

1. Glembotskii, H. (2005). Aleksandr Gilferding i slavianofilskie eksperimenty so smenoi natsionalno-kulturnoi identichnosti na zapadnykh okrainakh Rossiiskoi imperii [Alexander Hilferding and Slavophilic experiments to the change of national cultural identity in the Westen purlieus of the Russian Empire]. In *Ab Imperio*. Vol. 2, pp. 135–166. Moskow. [In Russian].

2. Gorizontov, L. E. (1999). Istoria «pshy». Prizvanie russkikh chinovnikov [The story of the «pshy». The calling of the Russian functionaries]. In Gorizontov, L. E. *Paradoksy imperskoi politiki: poliaki v Rossii i russkie v Polshe (XIX – nachalo XX v.)* [The paradoxes of imperial politics: the Poles in Russia and the Russians in Poland (the 19th – the beg. of 20th c.)]. Pp. 157–190. Moscow: Indrik. [In Russian].

3. *Zapadnye okrainy Rossiiskoi imperii* [The Westen purlieus of the Russian Empire]. (2006). A. I. Miller, M. D. Dolbilov (Edd.). Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie. [In Russian].

4. *K voprosu o reforme obshcheobrazovatelnoi shkoly v Tsarstve Polskom* [The problem of the school system reform in the Kingdom of Poland]. (1905). Moskow: Tipografia A. I. Mamonova. [In Russian].

5. Korduba, M. (1943). Diyalnist Teofana Lebedyntseva v Kholmshchyni (Do istorii shkilnytstva na ukrainckykh zemliakh) [Theofan Lebedintsev's activity in the Chełm Land (The history of school education in the Ukrainian Lands]. In *Krakivski visti* [Cracow News], Vol. 188, pp. 3–5; Vol. 190, pp. 3–5; Vol. 191, pp. 3–5; Vol. 192, pp. 3–5. Cracow. [In Ukrainian].

6. Kryzhanovskii, E. M. (1911). *Russkoe zabuzhe (Kholmshchina i Podliashe)* [Russian Ttransbugian (Chelm Land and Podlashia)]. (Foreword by I. P. Filevich). Saint Petersburg: Tipografia «Mirnyi trud». [In Russian].

7. Miller, A. I. (2006). *Imperia Romanovykh i natsionalizm. Esse po metodologii istoricheskogo issledovania* [The Romanovs' Empire and the nationalism. Essays on the methodology of the historical research]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie. [In Russian].

8. Miller, A. I. (2002). Russifikatsia: klassifitsirovat i poniat [Russification: classify and understand]. In *Ab Imperio*. Vol. 2, pp. 133–148. Moscow. [In Russian]. https://doi.org/10.1353/imp.2002.0094

9. Nigalatii, M. E. (2009). *Pravitelstvennaia politika v oblasti obrazovania v Tsarstve Polskom v 60-e – seredine 70-kh godov XIX veka: nachalnoe i srednee obrazovanie* [The Government policy of the education in the Kingdom of Poland at the 60s – the mid. 70s of the 19th c.]. (Extended abstract of PhD dissertation). Moscow State University, Moscow. [In Russian].

10. [Lebedintsev, F. G.]. (1898). Pisma F. G. Lebedintseva k bratu v Kiev [Letters from F. G. Lebedintsev to his brother in Kyiv]. In *Kievskaia starina* [Old Kyiv], Vol, 60 (3), pp. 318–368; Vol. 61 (4–5), pp. 51–86, 169–190. [In Russian].

11. [Lebedintsev, F. G.]. (1898). *Pisma F. G. Lebedintseva k bratu v Kiev* [Letters from F. G. Lebedintsev to his brother in Kyiv]. Kyiv: Tipographia N. T. Korchak-Novitskogo. [In Russian].

12. Pogodin, A. L. ([1907]). *Glavnye techenia polskoi politicheskoi mysli* (1863–1907 gg.) [The main trends in the Polish politic thought (1863–1907)]. Saint Petersburg: Prosveshchenie. [In Russian].

13. Predislovie [Foreword]. (1890). In Kryzhanovskii, E. M. Sobranie sochinenii [Collected works] (Series Ed.): Vol. 1. Kyiv: Typography of S. V. Kulzhenko. [In Russian].

14. Srednie uchebnye zavedenia v Tsarstve Polskom [The secondary school in the Kingdom of Poland]. (1866). In *Russkii invalid* [The Russian Disabled], Vols. 301, 303, 304. Saint Petersburg: Voennaia tipografia. [In Russian].

15. Stokolos, N. H., Sheretyuk, R. M. (2012). *Drama Tserkvy. (Do istorii skasuvannia Greko-Uniatskoi Tserkvy v Rosiyskiy imperii ta vykorinennia yii dukhovno-kulturnykh nadban)* [The drama of the Church. (The history of the abolishment of the Greek Catholic Church in the Russian Empire and the eradication of its spiritual and cultural legacy)]. (Foreword by P. L. Yarotskiy). Rivne: PPDM. [In Ukrainian].

16. Shchebalskii, P. (1883). Russkaia oblast v Tsarstve Polskom [The Rus Region of the Kingdom of Poland]. In *Russkii Vestnik* [The Russian Herald]. Vol. June, pp. 493–516. Saint Petersburg. [In Russian].

17. Askenazy, Sz. (1901). Sto lat zarządu w Królewstwie Polskim. 1800–1900. Lwiw: Księgarnia H. Altenberga. [In Polish].

18. Flisiński, J. (1998). *Szkoły Bialskie w XVII–XX wieku: monografia.* Biała Podlaska: Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna. [In Polish].

19. Krzemiński, S. (1892). *Dwadzieścia pięć lat Rosyi w Polsce (1863–1888). Zarys historyczny.* Lwiw: Nakładem Redakcyi «Ekonomisty Polskiego». [In Polish].

20. Kucha, R. (1982). *Oświata elementarna w Królestwie Polskim w latach 1864–1914.* Lublin : Kraj. Agencja Wydaw. [In Polish].

21. Kucha, R. (1995). *Szkolnictwo Lublina w latach 1864–1915: zarys dziejów.* Lublin: Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. [In Polish].

22. Latawiec, K. (2007). *W służbie imperium... Struktura społeczno-zawodowa ludności rosyjskiej na terenie guberni lubelskiej w latach 1864–1915.* Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. [In Polish].

23. Staszyński, E. (1968). *Polityka oświatowa caratu w Królestwie Polskim (od powstania styczniowego do I wojny światowej).* Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawn. Szkolnych. [In Polish].

24. Studnicki, W. (1906). *Polityka Rosji względem szkolnictwa zaboru rosyjskiego.* Krakow: G. Gebethner i Spółka. [In Polish].

Hanna Yuriivna Kalinich
Candidate of Historical Sciences,
Researcher of Judaica Department,
Institute of Manuscript V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
e-mail: a.kli@ukr.net

Selection of personnel at the foundation of the Greek Catholic schools at Chełm Land and Pidliashshia in 1865–1867 (by the archpriest Petro Lebedyntsev's family correspondence)

The aim of the paper. The research provides generalised overview of the matter of selection of personnel at the Greek Catholic primary and secondary schools at Chelm Land and Pidlashshia reflected in the family correspondence between the superintendents' of Chelm and Siedlce educational directorates and the archpriest Petro Lebedyntsev of Kyiv. **The methodology** of the study consists in application of the microhistorical, the anthropological approaches for the researching of social and political history. Historical systemic analysis is used for the scrutiny of the parallel selection of personnel

at two educational directorates as the parts of the unit sociocultural and sociopolitical arrangement. Also, there were used the methods of the source criticism. **The scientific novelty** of the article consists in the revealing of information potential of the Petro Lebedintcev' family correspondence for the study of the human factor in personnel recruitment during foundation of the schools at Chelm Land and Podlashshia in 1865–1867. Also, this correspondence was introduced to the scientific circulation as a detailed historical source of the history of the education reform and personnel politic in the Kingdom of Poland. **Conclusion.** After the January Uprising the foundation of the Greek Catholic schools became a priority as an essential part of integration of Polish society into the Russian cultural space. The professional competence and the aptitude for keeping the Russian Orthodox identity and rivalry with the Polish Catholic community have been key issues at the selection of personnel. The correspondence contains the unique information about realization of the personnel policy of the Russian Empire in the Eastern provinces of the Kingdom of Poland. It displays the patterns of behaviour and actions, which have been exercised by superintendents of educational directorates and people that had been recruited. It displays the emotional, rational and pragmatic perception of actions by executive officials and participants of the recruitment process.

Key words: the Polish Greek Catholics, interethnic and inter-confessional relations, the Russian national policy, primary and secondary education, gymnasium, teachers.

Калинич Анна Юрьевна,
кандидат исторических наук,
научный сотрудник отдела фондов иудаики Института рукописи
Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского
e-mail: a.kli@ukr.net

Кадровый вопрос при открытии греко-католических учебных заведений на Холмщине и Подляшье в 1865–1867 гг. (по семейной переписке протоиерея Петра Лебединцева)

Цель работы. Обобщается отображение подбора учителей и служащих для греко-католических начальных и средних учебных заведений на Холмщине и Подляшье в семейной переписке начальников Холмской и Седлецкой учебных дирекций с киевским протоиереем Петром Лебединцевым. **Методология исследования** основывается на микроисторическом и антропологическом подходах в изучении социальной и политической истории. Историко-системный метод применяется для изучения параллельных процессов подбора кадров в двух дирекциях как составляющих единой социокультурной и социополитической структуры. Были применены методы источниковедческого анализа. **Научная новизна** работы состоит в выявлении информационного потенциала семейной переписки Петра Лебединцева для исследования человеческого измерения решения кадрового вопроса при открытии греко-католических учебных заведений на Холмщине и Подляшье в 1865–1867 гг., а также в введении в научный оборот этой переписки как подробного источника по истории реформы образования и кадровой политики в Царстве Польском.

Выводы. После польского восстания 1863 г. целью открытия греко-католических учебных заведений была интеграция польского общества в российское культурное пространство, а ключевыми проблемами при решении кадрового вопроса – профессиональная компетентность и способность удерживать русско-православную идентичность, конкурируя с польско-католической общностью. В переписке содержится уникальная информация о практической реализации кадровой политики Российской империи в восточных губерниях Царства Польского, отображаются обусловленные экономическими, политическими и культурными обстоятельствами закономерности поведения и действий руководителей дирекций и тех, кого они принимали на службу, эмоциональное, рациональное и прагматическое восприятие действий их исполнителями и участниками.

Ключевые слова: польские греко-католики, межэтнические и межрелигиозные отношения, российская национальная политика, среднее и начальное образование, гимназии, учителя.

Стаття підготовлена 27 лютого 2019 року;
подана до друку 12 березня 2019 року.

УДК 351.853(477)
DOI: 10.15407/rksu.24.268

Юлія Сергіївна Калініна-Симончук,
начальник відділу правового забезпечення діяльності
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0002-8936-2926
e-mail: kcyuliya@gmail.com

ЕКСПЕРТИЗА ЦІННОСТІ РУКОПИСНОЇ ТА КНИЖКОВОЇ СПАДЩИНИ В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Мета роботи полягає в аналітичному огляді норм українського законодавства стосовно рукописної та книжкової спадщини, її наукової експертизи та експертизи цінності, а також обґрунтуванні пропозицій щодо їхнього вдосконалення. **Методологія дослідження** базується на системному структурно-функціональному аналізі законодавчих актів, що стосуються рукописної та книжкової спадщини, її наукової експертизи та експертизи цінності. Зазначений підхід дозволяє проаналізувати сучасний стан українського законодавчого поля відносно відбиття в ньому визначень культурної спадщини, рукописної та книжкової спадщини, пам'яток, культурних цінностей національного культурного надбання, національного бібліотечного фонду, наукової експертизи та експертизи цінності рукописної та книжкової спадщини. **Наукова новизна.** У дослідженні вперше розглядається експертиза цінності рукописної та книжкової спадщини як окреме визначення в законодавстві; також уперше акцентується увага на відсутності в нормативно-правових актах понять культурної спадщини фондів бібліотек та національного бібліотечного фонду України. **Висновки.** Через недосконалість законодавства України досі не створено єдиного реєстру історико-культурної спадщини – зведеної бази даних культурних цінностей, до функцій якої мали б відноситися державна реєстрація, централізований облік та охорона пам'яток на загальнонаціональному рівні. Також відсутня чітка нормативно-правова основа щодо виокремлення, експертизи цінності та реєстрації рукописної та книжкової спадщини. Отож на порядок денний постає питання оновлення законодавчої бази щодо визначення поняття, складу і змісту національного бібліотечного фонду як культурного надбання та унікальної спадщини, оновлення термінологічної бази, встановлення чітких дефініцій цих понять, а також нормативно-правового забезпечення збереження рукописної та книжкової спадщини й організації вільного доступу до неї.

Ключові слова: культурна спадщина; рукописна та книжкова спадщина; національне культурне надбання; наукова експертиза; експертиза цінності рукописної та книжкової спадщини.

Актуальність теми дослідження. Українське законодавство в цілому дозволяло впродовж 90-х років XX ст. і до 10-х років XXI ст. виконувати експертні функції бібліотечним фахівцям, які володіють спеціальними знаннями в галузі атрибуції книжкової та рукописної спадщини України. Разом із тим, ці функції були спрямовані переважно на охоронну функцію документів рукописної та книжкової спадщини як об'єктів матеріальної і духовної культури для їхнього вивезення (тимчасового вивезення) та повернення після тимчасового вивезен-

© Ю. С. Калініна-Симончук, 2019

ня через митний кордон України. Чіткої нормативно-правової основи щодо виокремлення, експертизи цінності рукописної та книжкової спадщини та її реєстрації й досі немає. Завдання бібліотек полягає в актуалізації питання оновлення законодавчої бази щодо визначення поняття, складу і змісту національного бібліотечного фонду як культурного надбання та унікальної спадщини. Це стосується також і термінологічної бази та встановлення чітких дефініцій щодо культурної спадщини та національного культурного надбання в цілому.

Аналіз досліджень і публікацій. Після розпаду СРСР активно створюється нове українське законодавство у сфері державної реєстрації і наукової оцінки національної спадщини, забезпечення її збереженості та унормування принципів інформаційного доступу до цієї спадщини в бібліотеках та архівах, інтенсифікуються пошуки методологічних засад та спеціальних методик у цій царині. На сьогодні існують ґрунтовні наукові дослідження окремих законодавчих актів щодо законодавчого забезпечення певних аспектів регулювання державою процесу виявлення та державної реєстрації культурної спадщини. Багатьма правознавцями вивчалися поняття культурних цінностей та культурної спадщини, правових засад понятєвого апарату, охорони культурної спадщини в аспектах переважно реституції культурних цінностей. Це, зокрема: В. І. Акуленко, Ю. Д. Древаль, Т. Каткова, О. Р. Копієвська, С. І. Кот, С. Ю. Кузьменков, В. В. Литовченко, І. Ю. Слюсаренко, Г. М. Шаповалова, Ю.С. Шемшученко та інші. Специфіка Державного реєстру національного культурного надбання в галузі реєстрації рукописних книг і стародруків вивчалася такими дослідниками, як Г. В. Боряк, Л. А. Дубровіна, Г. І. Ковальчук, Л. В. Муха, О. М. Рибачок та іншими. До розробки науково-практичних засад створення інтегрованого цифрового ресурсу з урахуванням сучасних методичних вимог та міжнародних стандартів долучилися К. В. Лобузіна та І. В. Лобузін, О. Ю. Мар'їна.

Виклад основного матеріалу. Суспільне усвідомлення значущості історичної культурної спадщини України для незалежної держави засвідчує стаття 54 Конституції України: «Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами» [1].

Встановлення суверенітету України активізувало увагу до історичної культурної спадщини, а її державний облік та охорона, з огляду на масштабні втрати Україною своїх національних культурних реліквій, дістали широкої підтримки в різних формах соціокультурної діяльності. Адже відсутність власної держави та входження свого часу українських земель до різних державних утворень спричинили такий стан рукописної та книжкової культурної спадщини, коли вона не акумулювалася на українських теренах, а розпорошувалася по різних центральних книгосховищах імперій, до складу яких входила Україна. Фатальних наслідків завдали також революції, війни та інші збройні конфлікти, масштабна еміграція діячів науки та культури у ХХ ст., коли значна частина культурних цінностей опинилася за кордоном, незаконне вивезення реліквій за межі України внаслідок контрабанди, крадіжок та інших кримінальних злочинів, неповернення експонатів із зарубіжних виставок тощо.

Унормування стану культурної спадщини та «інвентаризація» національних рукописних і книжкових культурних цінностей у бібліотеках, оцінка реального стану та втрат відбувалися за різними векторами.

Так, у перші роки незалежності в Україні було закладено фундамент організаційного та нормативно-правового забезпечення повернення культурних цінностей. Було створено Національну комісію з питань розшуку і повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України (1993); оприлюднено концептуальну заяву Президента України «Про повернення національних культурних скарбів» (1993); під егідою ЮНЕСКО в Україні відбувся Міжнародний семінар, який зібрав представників із багатьох країн Європи та Америки (1996). Питання співробітництва в поверненні втрачених культурних цінностей почали включати до всіх міжнародних угод України. Двічі урядовими рішеннями затверджувалася п'ятирічна програма «Культурні цінності України: Втрати. Шляхи повернення». Знаковим стало ухвалення Закону України «Про ввезення, вивезення і повернення культурних цінностей» (1999), який визначив принципи державної політики в даній сфері та її організаційні засади.

Доволі швидко чільне місце посіла проблема наукової експертизи найцінніші частини бібліотечних фондів як об'єктів національного культурного надбання та культурної спадщини держави та заходів щодо запобігання їхній втраті. Бралися до уваги й наявність цінного досвіду бібліотек та профільна діяльність наукових фахівців. Було враховано також міжнародне законодавство, що на базі розробок ЮНЕСКО дбало про охорону культурної спадщини [2].

Розглянемо основні нормативно-правові акти, що стосуються рукописної та книжкової спадщини, її збереження, наукової експертизи та експертизи цінності рукописної та книжкової спадщини у хронології їхнього прийняття. Отож першими були прийняті «Основи законодавства України про культуру» від 12 лютого 1992 р. (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2117-12), які на сьогодні втратили чинність і надалі були замінені Законом України «Про культуру» (2011) (http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2778-17), що визначає правові засади діяльності у сфері культури, регулює суспільні відносини, пов'язані зі створенням, використанням, розповсюдженням, збереженням культурної спадщини та культурних цінностей, і спрямований на забезпечення доступу до них. Термін «національне культурне надбання» в Законі вживається як сукупність унікальних культурних цінностей, об'єктів культурної спадщини, що мають виняткове історичне значення для формування культурного простору України. А під термін «об'єкти культурного призначення» підпадають пам'ятки культурної спадщини, предмети колекцій, зібрання, фонди, будівлі, споруди тощо.

«Положення про Державний реєстр національного культурного надбання», затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р. (http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/466-92-%D0%BF), запроваджує Державний реєстр національного культурного надбання (далі – ДРНКН), завданням якого є облік об'єктів матеріальної та духовної культури виняткової історичної, художньої, наукової чи іншої культурної цінності, що мають важливе значення для формуван-

ня національної самосвідомості українського народу і визначають його внесок у всесвітню культурну спадщину. У документі застосовуються терміни: «надбання», «пам'ятка», «об'єкти національного культурного надбання». До об'єктів національного культурного надбання належать: пам'ятки історії, археології, містобудування і архітектури, мистецтва, документальні пам'ятки. Також до ДРНКН можуть бути занесені й інші об'єкти, що становлять виняткову цінність з погляду історії, культури, етнології чи науки.

Значення ДРНКН закріплене Законом «Про бібліотеки та бібліотечну спра ву», де вказано, що цінні, рідкісні документи та колекції мають включатися до Державного реєстру в аспекті книжкової пам'ятки, тоді як архівні видання, зібрані в бібліотеках, регулюються Законом «Про Національний архівний фонд та архівні установи», – як унікальні документи, документальні пам'ятки (https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/32/95-%D0%B2%D1%80). Законом «Про Національний архівний фонд та архівні установи» визначається поняття «експертиза цінності документів» як всебічне вивчення документів з метою внесення їх до Національного архівного фонду або вилучення з нього, проведення грошової оцінки документів Національного архівного фонду, віднесення їх до унікальних та встановлення строків зберігання документів, що не підлягають внесенню до Національного архівного фонду (Ст. 1) (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12).

Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р., який пов'язаний із ДРНКН (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14), спрямовано на охорону національної культурної спадщини та розвиток міжнародного співробітництва України у сфері культури та визначає «культурні цінності» як об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України, до яких, зокрема, включено стародруковані та рідкісні видання, рукописи, архівні документи, кіно-, фото- і фонодокументи, окремо чи в колекції, «родинні цінності» – культурні цінності, що мають характер особистих або родинних предметів. Тобто рукописна, книжкова та архівна спадщина визначається як національна культурна спадщина. Цим Законом передбачено проведення обов'язкової державної експертизи цінності щодо заявлених до вивезення (тимчасового вивезення) та повернутих після тимчасового вивезення культурних цінностей) (Ст. 11), а також охорону права власників культурних цінностей, визначено цінності, що не підлягають вивезенню, зокрема й ті, що мають бути внесеними до ДРНКН України.

«Порядок відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань до Державного реєстру національного культурного надбання», затверджений наказом Міністерства культури і мистецтв України від 20 листопада 2001 р., визначає механізм відбирання рукописних книг, рідкісних і цінних видань, окремих книжкових колекцій (далі – книжкові пам'ятки) для включення до ДРНКН (http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1027-01), задекларовує термін «книжкова пам'ятка» та встановлює форми опису книжкових пам'яток.

«Порядок проведення державної експертизи культурних цінностей», затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2003 р. № 1343 (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1343-2003-%D0%BF), регулює питання проведення державної експертизи культурних цінностей, заявлених до вивезення, тимчасового вивезення та повернутих в Україну після тимчасового вивезення, а також вилучених митними або правоохоронними органами, конфіскованих за рішенням суду та обернених відповідно до закону в дохід держави. «Порядком» визначено, що експерт – працівник державного сховища культурних цінностей (музею, бібліотеки, реставраційної або науково-дослідної організації, архівної установи), інший фахівець, який має високу кваліфікацію та спеціальні знання, безпосередньо проводить мистецтвознавчу експертизу та несе персональну відповідальність за достовірність, повноту аналізу та обґрунтованість рекомендацій. У експертному висновку мають міститися визначені критерії експертизи: достовірність об'єкта, автор, назва та атрибутивний опис – час створення; причетність до історичних подій, культурних традицій народів, пам'яток історії, видатних особистостей, виробників, мануфактур і шкіл; рівень визнання автора; стан збереженості; знаки та позначки; комплектність; лінійні розміри; соціокультурна функція; рівень суспільного визнання; унікальність; рівень виконавської техніки та популярності; наукова значущість; оцінна вартість. Експертний висновок також повинен містити аргументовану рекомендацію щодо доцільності включення об'єкта до ДРНКН та можливості вивезення його з території України. Право на проведення експертизи надається установам, державним закладам культури, іншим організаціям відповідно до наказу Міністерства культури України «Про затвердження Переліку державних установ, закладів культури, інших організацій, яким надається право проведення державної експертизи культурних цінностей» від 31.03.2017 № 267. Цим документом визначається перелік установ, яким надається право: проводити державну експертизу культурних цінностей відповідно до Порядку проведення державної експертизи культурних цінностей, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2003 року № 1343; затверджувати персональний склад працівників, які безпосередньо здійснюватимуть державну експертизу культурних цінностей. Щороку, до першого лютого, ці установи зобов'язані подавати до Відділу з питань переміщення культурних цінностей Міністерства культури України для узагальнення звіт про проведення державної експертизи культурних цінностей за формою, наведеною в додатку до зазначеного вище наказу (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0529-17).

Певне методологічне значення має Закон України «Про наукову і науково-технічну експертизу» від 10 лютого 1995 р. (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/51/95-%D0%B2%D1%80), який спрямовано на оцінку об'єктів науки і техніки. Він не містить поняття «атрибуція», проте пропонує певні методичні засади, які можна використати і для експертизи культурних цінностей. Наукова і науково-технічна експертиза визначається як діяльність, метою якої є дослідження, перевірка, аналіз, оцінка науково-технічного рівня об'єктів експер-

тизи та підготовка обґрунтованих висновків для прийняття рішень щодо таких об'єктів. Експертиза, за згаданим законом, – це послідовний процес встановлення значимості об'єкта, який проводиться компетентними й об'єктивними особами та враховує комплексну оцінку об'єкта експертизи (Ст. 2, 3). Закон розрізняє попередню, первинну, повторну, додаткову, контрольну наукову і науково-технічну експертизи. Запобіганню неякісній експертизі слугує «Контрольна наукова і науково-технічна експертиза», що здійснюється для перевірки висновків первинної експертизи за ініціативою суб'єктів експертизи, зацікавлених у спростуванні окремих положень, частин або в цілому висновків раніше проведених експертиз (Ст. 15–18).

Варто зазначити, що науковцями Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ) було створено колективну методичну працю щодо критеріїв експертизи та реєстрації для ДРНКН [3].

У 2003 р. впроваджується Міждержавний стандарт «Система стандартів з інформації бібліотечної та видавничої справи. Книжкові пам'ятки. Загальні вимоги (ГОСТ 7.87-2003. IDT)» [4]. Відтоді увага книгознавців спрямована на визначення поняття «книжкова пам'ятка», що дозволить запровадити загальні принципи оцінювання культурного значення та матеріальної цінності книжкових пам'яток, які закладають, у тому числі, й засади експертизи. Методика віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних (із змінами, внесеними згідно з наказом Державного комітету архівів) була затверджена наказом Державного комітету архівів від 25 листопада 2008 р., № 237. Вона стосувалася також архівних документів, що зберігались у бібліотеках (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1148-16).

Необхідно врахувати, що нормативно-законодавча діяльність у галузі експертизи не виникає на порожньому місці, вона ґрунтується на величезній науково-дослідній роботі найдосвідченіших учених, які опрацьовують питання наукової атрибуції, ідентифікації, наукового описування книжкових джерел різного походження, закладають джерельну базу проведення кваліфікованої експертизи. За роки незалежності з'явилися цілі наукові школи, які працюють у галузі культурної спадщини та її ідентифікації як культурного надбання, культурної цінності для держави.

Так, книгознавці НБУВ створюють наукові засади для атрибуції та проведення коректної експертизи пам'яток друку, що викладаються як у численних статтях, так і в монографічних дослідженнях. Зокрема, 2004 року побачила світ монографія Г. І. Ковальчук, присвячена книжковим пам'яткам (рідкісним та цінним книжкам) у бібліотечних фондах, в якій пропонувалися визначення пам'ятки, наукові засади експертизи та методики віднесення книжок до ДРНКН [5]. Надалі вченою актуалізувалося питання про особливості експертизи книжкових пам'яток у бібліотеках в українознавчому аспекті [6].

Методологічним питанням експертизи книжкової та рукописної спадщини присвячені праці Л. А. Дубровіної, в яких подається визначення рукописної книги,

її ідентифікації та атрибуції, висвітлюється роль бібліотечної культурної спадщини в системі інституцій національної пам'яті України, національної культурної спадщини та її книжкового ресурсу [7, 8, 9]. Розвиток інформаційного ресурсу в контексті книжкових джерел українки розглядається у працях К. В. Лобузіної [10].

Методологічне значення для експертизи рукописних книг мають ґрунтовні праці наукових співробітників Інституту рукопису НБУВ Л. А. Гнатенко (напрацьовано засади палеографічно-орфографічної атрибуції української кириличної рукописної книги: уставні та півуставні кодекси кінця XIII – початку XVII ст. [11]), О. А. Іванової (історико-кодикологічне дослідження кириличної рукописної книги XVI ст. з альбомом філіграней [12]), О. М. Гальченко (історія та технології оправи східнослов'янських рукописних книг та стародруків [13]), а також публікації на сторінках періодичного збірника наукових праць «Рукописна та книжкова спадщина України : археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів» (http://rksu.nbuv.gov.ua). Велике значення для здійснення експертизи та атрибуції книжкової спадщини мають спеціальні наукові довідники, наприклад, видання, укладене Л. М. Дениско, яке присвячене книжковим знакам на книгах із колекції рідкісних видань НБУВ [14].

На жаль, досвід провідних національних наукових бібліотек, передусім НАН України, не завжди впроваджується в методичну діяльність Міністерства культури України. Через неузгодженість дій на сайтах національних наукових бібліотек створено спеціальні ресурси – матеріали до ДРНКН України, які є результатом кваліфікованої наукової діяльності, враховують міжнародні стандарти в галузі електронних ресурсів та цифрового контенту, мають досвід визнання та представлення в європейських та світових ресурсах, забезпечують науково-методологічний супровід проектів. Проте в такому вигляді вони не можуть бути використані для ДРНКН. Основна вада Держреєстру полягає в тому, що він не знаходить широкого обговорення серед фахівців, створюється за застарілими методичними підходами, обмеженою кількістю працівників, шляхом ручного внесення даних, на засадах централізованого ресурсу, без урахування досвіду провідних експертів у цій справі.

Сьогодні, у цифровому суспільстві, цифрові об'єкти спадщини, зокрема й ті, що не мають аналогів у традиційних матеріальних формах, потребують законодавчого врегулювання. ЮНЕСКО ще у 2003 р. прийнято Хартію про збереження цифрової спадщини (www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/digital_heritage_charter.shtml), яку необхідно буде врахувати при оновленні українського законодавства. Ідеться передусім про залучення сучасного досвіду створення такого ресурсу в нормативно-правових актах України з цього питання.

Потребують розширення й уточнення термінологія, яка застосовується в законодавчих актах; мають бути оновлені нормативно-правові документи про ДРНКН, де необхідно визначити нові принципи експертизи та атрибуції пам'яток щодо їх безсумнівної ідентифікації [15]; повинно бути встановлене унормування об'єктів рукописної та книжкової спадщини, що мають загальносвітове та на-

ціональне значення; слід зайнятися розробкою на державному рівні спеціальних методичних документів у галузі експертизи цінності рукописної та книжкової спадщини.

Сьогодні бібліотеки створюють не лише національні, а й світові цифрові колекції рукописної та книжкової спадщини: Манускрипторіум (http://www.manuscriptorium.com), Європеана (http://www.europeana.eu), Світова цифрова бібліотека (http://www.wdl.org). Уже накопичено значний досвід стосовно цифрової бібліотеки історико-культурної спадщини в НБУВ, яка активно функціонує на сайті Бібліотеки (http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?C21COM=F&I21DBN=NAV&P21DBN=ELIB).

Цифровий ресурс на сьогодні становить значний інтерес для реєстрації культурної спадщини та проведення наукової експертизи, ідентифікації та атрибуції пам'яток як для досвідчених учених, так і початківців у цій справі. Цифрові технології вже давно впроваджено у практику страхового копіювання, а також у методику атрибуції та ідентифікації пам'яток за цифровими технологіями, зокрема в дослідженнях зарубіжних науковців.

У Законі Україні «Про бібліотеки і бібліотечну справу» від 2 січня 1995 р. № 32/95-ВР (https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/32/95-%D0%B2%D1%80) (далі – Закон) культурна спадщини фондів бібліотек не знайшла належного визначення та висвітлення. У статті 1 лише згадуються поняття: «бібліотечний фонд» як «упорядковане зібрання документів, що зберігається в бібліотеці» та «бібліотечні ресурси» як «упорядковані бібліотечні фонди документів на різних носіях інформації, бази даних, мережеві інформаційні ресурси, довідково-пошуковий апарат, матеріально-технічні засоби опрацювання, зберігання та передачі інформації». Відсутнє законодавче визначення поняття «Національний бібліотечний фонд України» (за аналогією з термінами «Національний архівний фонд України» та «Музейний фонд України»), а також поняття «історико-культурна рукописна та книжкова спадщини бібліотек». Важливо врахувати, що впродовж останніх 30-ти років у державі активно розвивається й поняття «Україніка» як частина національного бібліотечного фонду, що об'єднує документи за низкою критеріїв: документи про Україну, українською мовою, українського авторства, створені в України. Це поняття акцентує увагу на національно-державних аспектах бібліотечного соціокультурного фонду і є візиткою національних засад України як суверенної держави.

У статті 7 Закону визначено, що «Бібліотечний фонд національної бібліотеки України є національним культурним надбанням Українського народу, невід'ємною складовою частиною культурної спадщини та перебуває під охороною держави». Водночас, культурна спадщина бібліотек набагато ширша за фонди національних бібліотек, вона існує в багатьох обласних, спеціальних та спеціалізованих бібліотеках. Ми маємо величезну рукописну та книжкову спадщину, що складається з мільйонів документів, створених упродовж століть, що також слід урахувати в Законі.

З іншого боку, фонди національних бібліотек не в повному обсязі можуть вважатися історико-культурною рукописною та книжковою спадщиною, існує поточний фонд, представлений книжками, що відображають щоденну видавничу діяльність видавництв та установ, які мають право видавничої діяльності. І не всі ці видання, що опубліковані значним за обсягом накладом і зберігаються в багатьох бібліотеках, можуть вважатися цінним культурним надбанням. Тут має значення підхід до репертуару видань та значення окремих примірників. Єдиним критерієм віднесення сучасної літератури до культурної спадщини слід вважати недоторканий фонд архівного примірника українського друку, що є національною джерельною базою українського національно-державного друку і свідчить про розвиток усіх сфер держави. Таким чином, «національною культурною спадщиною бібліотек» як фондом національної спадщини сьогодні може бути визнана офіційно лише така, що має включатися до ДРНКН у розділі книжкових пам'яток України, на відміну від Національного архівного та Національного музейного фондів.

Наукова новизна. У дослідженні вперше розглядається експертиза цінності рукописної та книжкової спадщини як окреме визначення в законодавстві; також вперше акцентується увага на відсутності в нормативно-правових актах понять культурної спадщини фондів бібліотек та національного бібліотечного фонду України.

Висновки. Таким чином, можемо констатувати, що єдиний реєстр історико-культурної спадщини – зведена база даних культурних цінностей, яка здійснювала би функцію державної реєстрації, централізованого обліку та охорони книжкових пам'яток на загальнонаціональному рівні, – відсутній через недосконалість законодавства України. У зв'язку з цим неможливо визначити реальні масштаби наявної в Україні спадщини, втрачених і переміщених культурних цінностей, а це значно принижує імідж нашої держави у світовому цивілізаційному просторі. Також, з огляду на розвиток цифрового суспільства, нормативно-правове забезпечення збереження рукописної та книжкової спадщини, організації вільного доступу до неї вимагає суттєвого оновлення.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/print

2. Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей / відп. ред.: Ю. С. Шемшученко, В. І. Акуленко. Київ : Юрінком Інтер, 1997. 864 с.

3. Методичні рекомендації для Державної реєстрації книжкових пам'яток України. Кириличні рукописні книги та стародруки. Принципи реєстраційного опису / укл. Л. А. Дубровіна та ін. Київ, 2007.

4. Міждержавний стандарт: ДСТУ: ДОСТ 7.87:2008 Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Книжкові пам'ятки. Загальні вимоги (ГОСТ 7.87-2003. IDT). – Див. ГОСТ 7.87-2003 «Книжные памятники. Общие сведения».

5. Ковальчук Г. І. Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах. Київ: НБУВ, 2004. 644 с.

6. Ковальчук Г. Експертиза книжкових пам'яток у бібліотеках: українознавчий аспект // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2012. № 21. С. 403–416.

7. Дубровіна Л. А. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. Київ, 1992.

8. Дубровіна Л. А. Бібліотеки в системі інституцій національної пам'яті України, національної культурної спадщини та її джерельного ресурсу // Рукописна та книжкова спадщина. Київ, 2016. Вип. 20. С. 233–251.

9. Дубровіна Л. А. Книжкові та рукописні фонди бібліотек – культурна спадщина та джерельна база вивчення спільного історичного минулого та міжрегіональної інтеграції в епоху цифрового суспільства (Розділ у кол. монографії). Київ, 2018.

10. Лобузіна К. В. Формування електронних інформаційних ресурсів рукописної та архівної спадщини // Рукописна та книжкова спадщина України. 2012. Вип. 16. С. 234–245.

11. Гнатенко Л. А. Палеографічно-орфографічна атрибуція української кириличної рукописної книги : уставні та півуставні кодекси кінця XIII – початку XVII ст. Київ, 2016.

12. Іванова О. А. Кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: історико-кодикологічне дослідження; альбом філіграней. Київ : НБУВ, 2016.

13. Гальченко О. М. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні: історія, структура, опис. Київ, 2005.

14. Дениско Л. М. Книжкові знаки на книгах із колекції рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ, 2017.

15. Рибачок О. М. Документальна спадщина як складова культурних цінностей і культурної спадщини // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2017. № 2. С. 81–91.

References

1. *Konstytutsiia Ukrainy. Zakon vid 28.06.1996 r. No. 254k/96-VR.* [The Constitution of Ukraine; Act of 28.06.1996 r. No. 254k/96-VR]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/print [In Ukrainian].

2. *Ukraina v mizhnarodno-pravovykh vidnosynakh. Kn. 2. Pravova okhorona kulturnykh tsinnostei* [Ukraine in the international affairs. Book 2. Legal protection of cultural values]. (1997). Yu. S. Shemshuchenko, V. I. Akulov (Eds.). Kyiv: Yurinkom Inter. [In Ukrainian].

3. *Metodychni rekomendatsii dlia Derzhavnoi reiestratsii knyzhkovykh pamiatok Ukrainy. Kyrylychni rukopysni knyhy ta starodruky. Pryntsypy reiestratsiinoho opysu.* [Methodical recommendations for the State registration of books in Ukraine. Cyrillic handwritten books and early printed books. Principles of the registration inventory]. (2007). L. A. Dubrovina and alia. (Comps.). Kyiv. [In Ukrainian].

4. *Mizhderzhavnyi standart: DSTU: DOST 7.87.2008 Systema standartiv z informatsii, bibliotechnoi ta vydavnychoi spravy. Knyzhkovi pamiatky. Zahalni vymohy*. [International

Standart: DSTU: DOST 7.87.2008 The Standart system on informatics, bibliology and publishing. The printed heritage. General requirements]. [In Ukrainian].

5. Kovalchuk, H. I. (2004). *Knyzhkovi pamiatky (ridkisni ta tsinni knyzhky) v bibliotechnykh fondakh* [Rare and precious books in library collections]. Kyiv. [In Ukrainian].

6. Kovalchuk, H. (2012). *Ekspertyza knyzhkovykh pamiatok u bibliotekakh: ukrainoznavchyi aspect* [Expertise of books in library: Ukrainian Studies aspect]. In *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* [Ukraine: cultural heritage, national consiousness, the concept of state]. No. 21,. pp. 403–416. [In Ukrainian].

7. Dubrovina, L. A. (1992). *Kodykolohiia ta kodykohrafiia ukrainskoi rukopysnoi knyhy*. [Codicology an codicography of Ukrainian manuscripts]. Kyiv. [In Ukrainian].

8. Dubrovina, L. A. Biblioteky v systemi instytutsii natsionalnoi pamiati Ukrainy, natsionalnoi kulturnoi spadshchyny ta ii dzherelnoho resursu [Libraries within the system of institutions of national historical memory of Ukraine, cultural heritage and databases]. (2016). In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*. Is. 20, pp. 233–251. Kyiv. [In Ukrainian].

9. Dubrovina, L. A. (2018). *Knyzhkovi ta rukopysni fondy bibliotek – kulturna spadshchyna ta dzherelna baza vyvchennia spilnjhj istorychnoho mynuloho ta mizhrehionalnoi intehratsii v epokhu tsyfrovoho suspilstva (Rozdil u kolektyvnii monohrafii)* [Book and manuscript collections of libraries as cultural heritage and the database for historical studies of the mutual past and regional integration in the era of digital society]. Kyiv. [In Ukrainian].

10. Lobuzina, K. V. Formuvannia elektronnykh informaciinykh resursiv rukopysnoi ta arkhivnoi spadshchyny [Formation of digital data of handwritten and archive heritage]. (2012). In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*. Is. 16. pp. 234–245. [In Ukrainian].

11. Hnatenko, L. A. (2016). *Paleohrafichno-orfohrafichna atrybutciia ukrainskoi kyrylychnoi rukopysnoi knyhy: ustavni ta pivustavni kodeksy kintsia XIII – pochatku XVII st.* [Palaeographic and orthographic attribution of Ukrainian Cyrillic manuscripts: uncial and half-uncial handwritten codices of the late 13 th – early 17 th cc.]. Kyiv. [In Ukrainian].

12. Ivanova, O. A. *Kyrylychna rukopysna knyha XVI st. z fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho: istoryko-kodykolohichne doslidzhennia, albom filihranei* [Cyrillic Manuscripts of 16th c. from the fonds of the Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine: historical and codicological study, the album of water-marks]. Kyiv. [In Ukrainian].

13. Halchenko, O. M. (2005). *Oprava skhidnoslovianskykh rukopysnykh knuh ta starodrukiv v Ukraini: istoriia, struktura, opys* [The bindings of Eastern Slavonic manuscripts and early books in Ukraine: history, structure, description]. Kyiv. [In Ukrainian].

14. Denysko, L. M. (2017). *Knyzhkovi znaky na knyhakh iz kolektsii ridkisnykh vydan Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Book signs at books of the rare editions collection of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. Kyiv. [In Ukrainian].

15. Rybachok, O. M. Dokumentalna spadshchyna iak skladova kulturnykh tsinnostei i kulturnoi spadshchyny [Documentary legacy as a part of cultural values cultural heritage]. (2017). In *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia*. [Library Studies. Documents Studies. Information Studies]. No. 2. Pp. 81–91. [In Ukrainian].

Yuliia Serhiivna Kalinina-Symonchuk,
Head of Legal Support Department
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
ORCID: 0000-0002-8936-2926
e-mail: kcyuliya@gmail.com

The expert evaluation of the manuscript and book heritage within the framework of Ukrainian legislation: current state and future prospects

The aim of the research is to provide analytical outlook of the norms and regulations of the Ukrainian legislation concerning handwritten and book heritage, its preservation, scientific expertise and value assessment as well as proposals for its improvement. **The methodology** of the research is based on a systematic approach, structural and functional analysis of legislative acts concerning the manuscript and book heritage, scientific expertise and value assessment thereof. This approach provides a necessary toolkit for analysis of reflection in the legislation of such concepts as cultural heritage, handwritten and book heritage, monuments, cultural values of national cultural heritage, national library collections, scientific expertise and expertise of the value of handwritten and book heritage. **The scientific novelty of the research.** For the first time the evaluation of handwritten and book heritage as a separate definition in the legislation and regulation of all issues related to it is considered; the paper emphasises the lack of concepts of cultural heritage of the depositaries of libraries and the National Library Fond of Ukraine in legal norms and regulations. **Conclusions.** Due to the imperfection of Ukrainian legislation, there is no unified register of historical and cultural heritage – a consolidated database of cultural values that would perform the function of state registration, centralised accounting and protection of monuments at the national level. There is no clear regulatory framework regarding the value assessment and the registration of manuscript and book heritage. Therefore the current agenda should include the legislative update of the definition, composition and content of the National Library Fond as a phenomenon of cultural and unique heritage; the revision of terminology; provision of precise definitions of cultural heritage and the national cultural heritage; development and enforcement of legal regulations ensuring the preservation of the manuscript and book heritage, and provision of free access to it.

Key words: cultural heritage; manuscript and book heritage; national cultural legacy; scientific expertise; value assessment of manuscripts and books.

Юлия Сергеевна Калинина-Симончук,
начальник отдела правового обеспечения деятельности
Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского
ORCID: 0000-0002-8936-2926
e-mail: kcyuliya@gmail.com

Экспертиза ценности рукописного и книжного наследия в законодательстве Украины: современное состояние и перспективы развития

Цель работы состоит в аналитическом обзоре норм украинского законодательства относительно рукописного и книжного наследия, его научной экспертизы и экспертизы ценности и обосновании предложений по их усовершенствованию. **Методология исследования** базируется на системном подходе, структурно-функциональном анализе законодательных актов, касающихся рукописного и книжного наследия, его сохранности, научной экспертизы и экспертизы ценности рукописного и книжного наследия. Указанный подход и анализ позволяют рассмотреть отдельно и в совокупности понятия культурного наследия, рукописного и книжного наследия, памятников, культурных ценностей национального культурного достояния, национального библиотечного фонда, научной экспертизы и экспертизы ценности рукописного и книжного наследия, значение и связи между ними с целью выявления пробелов законодательства и его совершенствования. **Научная новизна.** В исследовании впервые рассматривается экспертиза ценности рукописного и книжного наследия как отдельное определение в законодательстве; также впервые акцентируется внимание на отсутствии в нормативно-правовых актах понятий культурного наследия фондов библиотек и национального библиотечного фонда Украины. **Выводы.** Из-за несовершенства законодательства Украины до настоящего времени не создан единый реестр историко-культурного наследия – сводная база данных культурных ценностей, к функциям которой должны были бы относиться государственная регистрация, централизованный учёт и охрана памятников на общенациональном уровне. Также отсутствует чёткая нормативно-правовая основа относительно выделения, экспертизы ценности и регистрации рукописного и книжного наследия. Итак, на повестку дня встают вопросы обновления законодательной базы относительно определения понятия, состава и содержания национального библиотечного фонда как культурного достояния и уникального наследия, обновления терминологической базы, установления чётких дефиниций этих понятий, а также нормативно-правового обеспечения сохранения рукописного и книжного наследия и организации свободного доступа к нему.

Ключевые слова: культурное наследие; рукописное и книжное наследие; национальное культурное достояние; научная экспертиза; экспертиза ценности рукописного и книжного наследия.

Стаття підготовлена 7 червня 2019 року;
подана до друку 14 червня 2019 року.

Розділ

5 ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

УДК 027.549477-25)НБУВ:025.171]:[641.85:663.393(476)"16"]
DOI: 10.15407/rksu.24.281

Світлана Олегівна Булатова,
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник
відділу кодикології та кодикографії Інституту рукопису
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0003-2830-7867
e-mail: irnbuv@gmail.com

«NASTAWOWAĆ MIÓD STARY, WLAŚNIE STARY», АБО БІЛОРУСЬКІ РУКОПИСНІ РЕЦЕПТУРИ ПИТНОГО МЕДУ XVII ст. ІЗ ЗІБРАННЯ ІНСТИТУТУ РУКОПИСУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Мета роботи полягає в залученні до наукового обігу маловідомих рукописних текстів із білоруського медоситництва XVII ст., що сприятиме вивченню історико-кулінарної спадщини на теренах Великого князівства Литовського. Адже старопольські рецептури питних медів XVII ст., збережені у шляхетських рукописних зібраннях, є доволі рідкісними археографічними джерелами, яким присвячуються студії не лише українських, а й білоруських, литовських, польських істориків. **Методологія** обґрунтована принципами публікації старопольських рукописних історичних джерел XVI–XIX ст., а також визначенням старопольської фахової термінології XVII–XVIII ст. **Наукова новизна** роботи полягає в першій публікації двох старопольських рецептур питного меду XVII ст. з білоруських земель Великого князівства Литовського та визначенні їхніх особливостей у порівнянні з іншими рецептурами з медоситництва в Речі Посполитій. У публікації до польських текстів рецептур надається їхній переклад українською мовою, також здійснений уперше. Водночас до рецептур, на підставі фахових та довідкових видань, укладений Словник старопольських кулінарних, господарсько-побутових і метрологічних термінів, а також доданий перелік латинських слів та виразів, які зустрічаються в тексті. **Висновки.** Інформативна цінність запропонованих до публікації рецептур полягає в тому, що вони віддзеркалюють регіональні традиції медоваріння, оскільки походять із північно-західної частини білоруських земель – з Міра та з Холопенич, що є істотним для вивчення історії медоситництва у Великому князівстві Литовському. Наявність рецептур питного меду XVII ст. свідчить про практичну зацікавленість шляхтича Миколая Млечка, який застосовував досвід місцевих фахівців-медоварів у власному маєтку Холопеничі.

Ключові слова: рукопис, старопольська рецептура, мед питний, білоруська шляхта, Велике князівство Литовське.

© С. О. Булатова, 2019

Актуальність теми дослідження. Збережені у шляхетських рукописних зібраннях старопольські рецептури питних медів XVII ст., на жаль, є доволі рідкісним археографічним джерелом у різнопланових дискурсах історії кулінарії, культури повсякдення доби Бароко, історії економіки, регіональних промислів та інших міждисциплінарних галузей. Водночас, автентичні тексти рецептур, особливо локального походження, викликають велике зацікавлення в сучасних виробників, працівників закладів харчування, користувачів соціальних мереж із метою звернення до традиційного досвіду та технологій. Не є винятком у цьому сенсі й запропоновані далі рукописні рецептури білоруського медоситництва XVII ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ).

Аналіз досліджень і публікацій. В останні роки традиційні напої білоруських земель XVII–XIX ст. залишаються у фокусі як фахових, так і науково-популярних студій; згадаємо, зокрема, розвідку білоруського дослідника Алєся Бєлого (псевд. Кухмістр Веращчака), яка частково спирається на документальні джерела XVI–XIX ст. [1]. Публікацій же власне текстів білоруських рецептур з архівних і бібліотечних сховищ серед цих видань украй бракує.

Відтак, невідомі раніше рукописні рецептури як явище кулінарної культури у Великому князівстві Литовському залишаються в полі зору українських, білоруських, литовських і польських дослідників. У цьому зв'язку актуальності набувають атрибуція, вивчення та публікація окремих першоджерел, враховуючи їхню розпорошеність у сховищах різних країн. Адже фактично вони репрезентують спільний для тодішньої Литовської держави археографічний історико-кулінарний доробок XVII–XVIII ст. Отож публікація цілісного корпусу рукописних текстів з історії кулінарії, які походять із Великого князівства Литовського та складають доволі строкатий матеріал, на сьогодні залишається не здійсненим, але надзвичайно важливим завданням. У цьому контексті слід враховувати плідний досвід польських дослідників, які в серії «Monumenta Poloniae Culinariae» опублікували рукописні рецептури з історії старопольської кухні [2].

Мета дослідження. Публікація двох маловідомих рецептур білоруського питного меду першої чверті XVII ст. є спробою їхнього аналізу та залучення як джерела для студій з історії старопольської кулінарної культури. Інформативна цінність обраних рецептур пов'язана з тим, що вони віддзеркалюють регіональні традиції медоваріння, оскільки походять з північно-західної частини білоруських земель – з Міра та з Холопенич, що є істотним для розгляду та порівняння архаїчних процесів медоситництва у Великому князівстві Литовському та загалом – у Речі Посполитій.

Виклад основного матеріалу. Оригінальні рецептури питного меду виявлені та атрибутовані в рукописній книзі першої половини XVII ст. із щорсовського зібрання Хрептовичів, яка зберігається у фонді ІР НБУВ (Ф. І. Од. зб. 5962) [3, арк. 66, 66 зв.]. Рукописний збірник 1616–1640 рр. – різноманітного, переважно майново-господарчого змісту – належав шляхтичу Миколаю Млечку герба До-

ліва, оршанському хорунжому, з маєтку Холопеничі, розташованого в Оршанському повіті Вітебського воєводства Великого князівства Литовського [4, s. 625]. Дві обрані для публікації рецептури – «Sycenia miodu w Mirze przepis od P. Skorulskiego» («Рецепт розсичування меду в Мірі від пана Скорульського») та «Nastawować miód stary, właśnie stary» («Розсичувати старий мед, саме старий») – написані наприкінці збірника різними почерками, коричневим згаслим чорнилом, та датуються приблизно 30-ми роками XVII ст. [3, арк. 66, 66 зв; 5, с. 113–116].

Питний мед, відомий із давнини в різних народів, вважався найулюбленішим алкогольним напоєм на білоруських та литовських теренах. Традиційно сировиною для цього напою був дикий мед із багатих на ліси білоруських земель, де розвивалося бортництво. Первісні питні меди були т. зв. «ставленими»: їх витримували до 10–15 років і більше, чим досягали природного (холодного) зброджування високоякісного напою. Однак згодом цей дорогий та тривалий спосіб замінило медоваріння, або медоситництво.

Неабияка популярність медоситництва в XV–XVI ст. була пов'язана з доступністю сировини – надлишками меду, отриманого, переважно, з пасік, розташованих у фільварках при кляшторах та заможних шляхетських і магнатських дворах. У XVI ст. в містах також розвивалося медоситництво, зокрема в корпоративних цехах, діяльність яких, на прикладі медоситень Королівської Пруссії, дослідив польський історик А. Клондер [6].

Мед питний сичений, або мед варений, – алкогольний напій, що отримувався внаслідок ферментації шляхом варіння розчиненого з водою меду прісного, тобто свіжого. Згідно зі стародрукованими джерелами XVI–XVII ст., мед підсичувався також із додаванням ароматичного зілля та квітів, завдяки чому ставав цілющим. Так, автори XVI ст. Стефан Фаліміж та Алексіс Педемонтан (П'ємонтезе) описують виготовлення медів із пелюстками троянди [7, s. 324]. На початку XVII ст. Сіреніуш наводить рецептури питних медів із додаванням коріандру та фенхелю [8, k. 394, 456]. Подеколи під час варіння старопольських медів додавались ягідні складники (вишня, малина тощо) в залежності від того, на що були багаті місцеві ліси та сади. Наприклад, рецептуру розсичення малинового, а також т. зв. «семигородського» (від Семигородського князівства) меду вміщено в іншому рукописному збірнику 60-х років XVII ст. із зібрання Оссолінеум у Вроцлаві, який належав Станіславові Казимиру Беневському, чернігівському воєводі [9].

Білоруський питний мед репрезентував локальний продукт, розсичений зі врожаю місцевого меду, в порівняно невеликих обсягах, задля власного вжитку шляхти та її клієнтели. У відповідності до балансу розчину бджолиного меду з водою, питні меди розрізнялися на півтораки (т. зв. «королівський» мед), двійняки, трійняки та четвертаки. Цей коштовний та урочистий алкогольний напій вирізнявся тривалим терміном зберігання.

Поза сумнівом, вишуканий смак трунку, особливо в його елітній версії, цінувався й на королівських столах. Свідченням високого рейтингу литовських медів був часто цитований факт, згаданий Л. Голембіовським, що останній з

Ягеллонів, король Сигізмунд II Август, у листах дорікав своїм литовським старостам за несвоєчасне постачання йому до Кракова литовського питного меду, який високо цінувався при королівському дворі [10, s. 106–107].

Литовсько-білоруські терени відрізнялися найсприятливішими природними умовами для виготовлення меду; там споживання питного меду було надзвичайно поширеним. Особливо славився витонченим ароматом помірно солодкий липець – білий питний мед з Ковна та його околиць, багатих на липові дерева [11, s. 218–219; 10, s. 106]. У другій половині XVI та в XVII ст. литовський питний мед транспортувався поза межі Великого князівства Литовського, до інших регіонів, сягаючи міст Королівської Пруссії [6, s. 47].

Проте в XVII ст. цей найдавніший трунок уже втратив популярність. На скорочення патріархального медоситництва, окрім занепаду пасічництва через військові дії в XVII ст., значно вплинула нерівна конкуренція з горілкою – технологічно дешевшим алкоголем, отриманим внаслідок дистиляції. Поступово в Речі Посполитій, та особливо в західних її регіонах, горілка – «wódka», яка раніше цінувалася, насамперед, завдяки своїм лікарським властивостям, почала лідирувати серед міцних трунків.

Утім на сході ситуація була більш сприятливою: зокрема, в білоруських фільварках Великого князівства Литовського ще залишались осередки медоситництва. Вживалась усталена технологія розсичення меду, який смакував шляхті та клієнтелі. Найчастіше медоваріння практикувалося в сезони, багаті на медозбір.

Так, згідно з відомостями з рукопису, у 20-х роках XVII ст. в Холопеничах та в інших фільварках Оршанщини розвивалося бджільництво та утримувалися пасіки з вуликами, звідки безпосередньо надходила сировина для розсичення меду. В господарчих реєстрах Млечка, зокрема в «Miód, który się teraz w Chołopiniczach A[nno] 1622 Septembris 30 d[nia] jest w świrnie dawniejszy», наведено дані, які свідчать про значні запаси меду з різних фільварків, що зберігалися в Холопеницькому маєтку, загалом – 20 кадок меду (близько 70 пудів). Крім того, деяку частину прісного меду попередньо було розсичено на питний мед, як згадано в реєстрі. Дані про обсяги та способи медоситництва в Холопеничах дещо епізодичні: зафіксовано близько 18 пудів меду, призначеного на розсичення [3, арк. 13–13 зв.]. Це не було потужне медоситництво, орієнтоване на широкий продаж; напій при холопеницькому дворі варили час від часу для домашнього вжитку. Медоситництвом, безпосередньо пов'язаним із сезонним медозбором, зазвичай займалися при дворі восени, продовжуючи таким чином річний цикл господарчих праць.

Вочевидь, у господарстві Млечків окрім кадок свіжого меду нового врожаю залишалися ще й запаси попередніх років, які також розподілялися на продаж для своєї клієнтели, челяді, робітників фільварків [3, арк. 13–13 зв., 14]. Звісно, холопеницькі фільварки постачали вдосталь прісного меду як сировини для медоситництва, тому презентовані в збірнику способи його виготовлення викликали практичне зацікавлення в М. Млечка.

Перевірений спосіб варіння питного меду в Мірі – містечку в Новогрудському воєводстві, яке належало до ординації князів Радзивіллів, запропонований в рецептурі «Sycenia miodu w Mirze, przepis od P. Skorulskiego» («Рецепт розсичування меду в Мірі від пана Скорульського») [12, s. 485–488].

Зауважимо, що в 1579 р. литовський надворний маршалок Миколай Кшиштоф Радзивілл, званий «Сироткою», надав Міру привілей на неповне магдебурзьке право, який, з-поміж іншого, дозволяв вільне виробництво та продаж горілчаних напоїв, зокрема сичення меду. Адже ще здавна цей край був відомий бортництвом і традиціями медоситництва. На нашу думку, рецептура походить не з корпоративного цеху мірських медоварів, а, радше за все, описує технологію в медоситні двору Радзивіллів у Мірі. В будь-якому випадку, рецептуру питного меду слід відносити до категорії напоїв-спеціалітетів з білоруського містечка Міра.

У назві рецепта не вказано, хто саме з членів литовської родини Скорульських герба «Kościesza» порадив цей спосіб медоситництва, яким користувалися в Мірі, маєтності князів Радзивіллів. Імовірно, йдеться про Анджея Скорульського (? – 1637), лицаря Гробу Господнього, посла на сейми, ковенського маршалка. А. Скорульський належав до кола найближчих клієнтів Миколая Кшиштофа Радзивілла. Будучи старостою та намісником Радзивілла в Несвіжі, А. Скорульський фактично керував господарством у добрах князя, а після його смерті, до 1626 р., завідував маєтком його старшого сина Яна Єжі, троцького каштеляна [13; s. 552–553]. Відзначимо, що мовний стиль рецептури Скорульського докладний та послідовний, зі спорадичним вкрапленням властивих старопольській писемній мові латинізмів, що додає текстові особистої, авторської інтонації.

Базова технологія виготовлення питного меду була дуже подібною до броварництва. Розсичення досягалося приготуванням розчину прісного бджолиного меду з водою – сити – та його варінням, закисанням, потім вистуджуванням, що спричиняло ферментацію, а далі відстоюванням. Варіння прісного меду в розчині з водою здійснювалось у таких пропорціях: одна частина (міра) меду до половини частини води для отримання півтораку, або одна до одної – двійняку, або одна до двох – трійняку [14; s. 20]. На білоруських землях переважно виготовляли т. зв. литовський мед – двійняк, а також трійняк.

Для організації медоситництва, як і у броварництві, потрібні були значні запаси сировини. Так само, як і для виготовлення пива, в мірській рецептурі медосичення акцентовано увагу на чистоті продукту у процесі варіння. Як і у броварництві, в медоситництві також застосовувалися для варіння великий котел та інше підручне начиння, можливо, з броварництва. В рецептурі розсичення меду з Міру зафіксовані фахові терміни, що позначають начиння, яким користувалися місцеві медовари. Серед них: «kocioł» – котел; «uszatek» – ушат; «kubeł» – кубел; «cebr» – цебер, відро; «kowsz» – ківш; «sito» – сито; «beczka» – бочка, діжка. Судячи з тексту, в лексиці медоварів XVII ст. вживалися номени міри ваги – «łut» – лут та міри довжини, запозичені з тогочасної торговельної термінології – «dłoń» – долоня, «palec» – палець.

Докладна рецептура з Міру від Скорульського описує досить складну технологію. Традиційне варіння, або т. зв. «підсичування», здійснювалось у медоситні в осінньо-зимовий сезон у кілька етапів та чергувалось із проміжками на відстоювання. Особливого смаку мірський мед набував після тривалого (від листопада до березня) відстоювання в діжках та останнього уварювання, коли мед «зарум'янювався», ставав більш темним, із червоним відтінком, та загусав. Специфічною ознакою організації праці в мірській медоситні було виготовлення трунку в залежності від фаз Місяця, власне в періоди повного місяця, адже невипадково в астрології питний мед асоціювався зі зростаючим Місяцем.

Незмінним компонентом рецептур білоруських медів, як і у броварництві, був хміль, з якого окремо готували гіркувато-духмяний відвар для розсичування, що, вочевидь, практикувалося в мірській медоситні. Природно, що ця супутня сировина для медоваріння та броварництва в М. Млечка також постачалася з власних фільварків. Згідно зі старопольським економічно-господарчим порадникам XVII ст., культивування хмелю було предметом особливого піклування у фільварковому господарстві, зокрема Я. К. Гаур своєму господарчому трактаті описував методи покращення його врожайності у «O chmielu, aby się każdego roku rodził» («Про хміль, щоб родив кожного року») [15; k. 77–78]. Історично склалося, що з XVI ст. добірний хміль для броварництва постачався торговцями саме з Литви до інших регіонів Речі Посполитої [16]. І хоча дослідник Т. Цесельський у праці XIX ст., присвяченій медоситництву, стверджував, що литовський питний мед виготовлявся без додавання хмелю, тексти автентичних рецептур із теренів Великого князівства Литовського доводять протилежне [14; s. 25].

Процес медоваріння в Мірі проходив так: спочатку готувався хмільний відвар, тобто хміль заливався варом, який поступово, в міру википання, підливався. Хмільний відвар надавав міцності та витримки майбутньому трункові, а тривале кип'ятіння позбавляло його властивої хмелю, але небажаної для меду гіркуватості. Для чистоти медової сировини Скорульский, автор рецептури, радив попередньо намочити її та ретельно просіяти через сито, щоб відокремити віск і домішки. Є в рукопису й деякі деталі щодо організації праці в медоситні, зокрема згадка про те, що в доволі важкій процедурі відокремлення меду мають брати участь троє робітників.

Отже, згідно з текстами білоруських рецептур першої чверті XVII ст., виготовлення якісного меду було поетапним та достатньо трудомістким, а також вимагало певних навичок та фахової інтуїції.

Мірський медовар спочатку повинен був врахувати астрономічні чинники, зокрема положення Місяця (аби розпочати варіння у фазі повного місяця), далі протягом цілого тижня, варити вдень та вночі, пильно стежачи, щоб мед вистоювався до листопада, а саме до листопадового повного місяця, і далі витримувати його в щільно закритих діжках до березня. Потім знову напій радилося уварювати в котлі у відповідних пропорціях із додаванням трійняку.

Важливим для ферментації напою був температурний режим: медовар, піклуючись про зброджування меду, переносив діжку спочатку до теплого при-

міщення, де він починав закисати, тобто ферментуватися; далі, для припинення бродіння, мед знову переставляли до прохолодної пивниці, де він вистуджувався. Як бачимо, технологія вимагала не лише затрат часу, але й посиленої уваги медоварів до визначення моменту припинення спиртово-алкогольного бродіння в теплі. Адже занадто висока температура бродіння призводила до того, що аромат меду зникав. Ферментацію довершували дріжджами, які додавалися окремо.

Пильна увага приділялася чистоті напою: для цього медовар під час варіння ретельно збирав ковшем шумовиння – піну з рештками воску й домішок, що надавало напою прозорості. За рецептурою, результатом останнього уварювання мало стати «зарум'янювання» (тобто набуття темнішого забарвлення) та згущення, – останнє перевірялося звичним кулінарним способом щодо визначення готовності всіх сиропів – крапля меду не повинна була розтектися на аркуші паперу. Надалі напій мав відстоятися, щоб «стягнутися» до згущеної консистенції.

Наприкінці мірський медовар, згідно з бароковим стилем, додавав пряноші, корені та зілля, зокрема корицю, імбир, цитвар, татарське зілля, фіалкове коріння, мускатний горіх, мускатний квіт, калган. Усе це на чотири тижні, в окремих мішечках, підвішувалося до діжки та занурювалося в мед. У результаті поєднання прянощів насамкінець отримувався повний і гармонійний смак напою з пряними тонами й ароматом. Смаковому букетові питного меду відповідало його інтенсивне забарвлення в результаті «зарум'янювання» [3, арк. 66].

Інший різновид питного меду з використанням в якості сировини саме старого прісного меду презентовано в способі «Nastawować miód stary, właśnie stary» [3, арк. 66 зв.]. Джерело надання цієї рецептури, як і її географічне походження, на відміну від мірської, не вказані, тому визначаємо її як холопеницьку.

Цілком логічно, що М. Млечко, який, імовірно, мав запаси невикористаного меду з оршанських фільварків, зацікавився технологією розсичення власне старого меду. Очевидно, проблема реалізації надлишків медової сировини була актуальною й для інших білоруських шляхетських господарств. Запропонований спосіб варіння старого меду був прибутковішим, забезпечуючи трунками двір Млечків за рахунок надлишків прісного меду попередніх сезонів. Натомість, хоча розсичений старий мед не вважався престижним напоєм найвищого ґатунку, заощадливі господарі в XVII ст. практикували й цей ординарний спосіб.

На противагу рецептурі з Міру, в даному тексті взагалі відсутні вказівки щодо астрономічних і сезонних чинників, оскільки процес не був пов'язаний із щойно зібраним медом. Сировина зі старого меду давала змогу розсичувати її незалежно від сезонного врожаю. Щодо якості сировини, на відміну від мірського способу, де вживався мед із воском, який потім усували, в холопеницькому способі використовувалася чиста медова патока, без домішок. На противагу мірському, де наполягалося на тривалому вистоюванні напою в діжках, у даному способі залежність якості від терміну витримки взагалі не зазначалася. Навпаки, після завершення всіх етапів варіння меду автор рецептури рекламує гарний смак отриманого напою як уже за тиждень, так і за рік.

У рецептурі запропоновано «Nastawować miód stary, właśnie stary» за способом трійняку, тобто пропорцію варіння медової сити обрано один до двох. Спочатку мед уварювався до певної кондиції. Гущина та готовність напою перевірялися поширеним у старопольському медоситництві методом, а саме – за допомогою курячого яйця, згаданого також Т. Цесельським [14, s. 25]. У діжку з медом опускалося свіже куряче яйце у шкаралупці, і, якщо воно, тримаючись на плаву, занурювалося до половини, напій вважався готовим. До його складу входив компонент, властивий лише цьому способу, – т. зв. «dziarstwa» – старий мед у закристалізованих зернятках – досить специфічний додаток у питному меду [17, s. 594; 18, s. 147].

Поради в кінці варіння однакові в обох текстах – додати суміш товчених прянощів у мішечках. За тієї доби дорогоцінні прянощі в доволі щедрій кількості були повсюдними компонентами в медоварінні та броварництві, і не лише на білоруських землях. Безперечно, пряні композиції укладалися також і з урахуванням корисних для організму властивостей. Згідно з обома рецептурами, рекомендувався майже ідентичний набір прянощів: цинамон, імбир, цитвар, гвоздика, калган, мускатний цвіт, але у способі від Скорульського є ще й татарське зілля, фіалкове коріння та мускатний горіх. Відрізнялися способи і різними мірами ваги інгредієнтів: у мірському від Скорульського – у лутах, у старому меду – у фунтах.

На противагу покроковій рецептурі меду від Скорульського з Міра, холопеницький спосіб доволі лаконічний за оповідним стилем. Водночас у тексті стисло, але із зазначенням показників (співвідношення часу та мір ваги інгредієнтів) репрезентовані основні процеси: варіння медової патоки трійняку протягом години–півтори, додавання відвару хмелю, дріжджів та прянощів, перевірка готовності медового продукту. Лаконічність визначається тим, що в тексті не згадане необхідне для розсичення начиння, – зафіксована тільки «beczka» – діжка.

Отож спільним для обох білоруських рецептур є додавання хмелю, дріжджів та значної кількості прянощів, що підкреслювало виразний бароковий смак трунку.

Обидва способи мають спільні риси практичної заощадливості. Інгредієнти для медоситництва (крім прянощів) обиралися з власних запасів; у господарстві все ставало в нагоді і використовувалось якнайповніше, подеколи навіть на шкоду смаковим властивостям. У мірському способі економність присутня епізодично, зокрема там, де пропонується похідне отримання супутнього продукту – оцту – після ополіскування діжки пивом або медом. Холопеницький спосіб взагалі базується на розсичуванні меду зі старих запасів.

Незмінним і доволі коштовним компонентом у медоварінні XVII ст. були східні прянощі, адже їх імпортували на Оршанщину складним шляхом через великі торговельні центри – Ригу, Вільнюс, Кенігсберг. Завдяки екзотичним прянощам – «корінню» – акцентувалися барокові риси питного меду, та водночас його смак «ушляхетнювався», демонструючи елітарний статус споживачів трунку. Тому, на відміну від складників місцевого походження, «коріння» в меду було в XVII ст. ознакою розкоші та вишуканості.

Насамкінець зазначимо, що рецептури питного меду, задовольняючи вибагливі смаки шляхетського двору, водночас мали відповідати засадам популярної гуморальної дієтетики. Цілюща дія питного та свіжого меду була добре відомою авторам XVI–XVII ст. – С. Фаліміжу, А. Педемонтану, Сиреніушу та ін. Згідно з теорією гуморальної дієтетики, теплий та сухий мед нейтралізував холодні вологі гумори (рідину) в організмі людини та позбавляв від них. Віддзеркалення цих уявлень про оздоровчі властивості питного меду знайшло місце в рукописному збірнику М. Млечка, зокрема в лікарських порадах, які практикувалися для одужання в його родині. В добу поширення інфекцій та епідемій апробовані рецептури переписувалися та ретельно зберігалися власниками. Так, за рецептурою ліків «Lekarstwo na kaszel i ciężkość flagmistą, w piersiach naprzód» зі збірника, питний мед, так само, як і несичений, був основою ефективного засобу від бронхіально-легеневих захворювань. Лікарі рекомендували його в комбінації із зіллям при вкрай небезпечному за тієї доби туберкульозі [3; арк. 24–25]. Рецептура «Lekarstwo na kaszel i ciężkość flagmistą, w piersiach naprzód», поряд із секретолітичним, містила ще спосіб позбутися шкідливої рідини з організму – через потіння хворого, яке стимулювало вживання ліків із медовими інгредієнтами.

Отже, для власника рукопису М. Млечка цінність обох рецептур розсичування питного меду визначалася не тільки споживанням трунку у традиційній кулінарній практиці, а ще й використанням його в домашньому лікуванні як похідного медичного засобу. Запропоновані тексти рецептур свідчать про перейняття досвіду та шанобливе ставлення М. Млечка до місцевих «секретів» виготовлення цього трунку.

Оригінали текстів рецептур медоситництва публікуються вперше, переважно зі збереженням стилістичних і лексичних особливостей. Спираючись на інструкцію стосовно засад видання історичних джерел К. Лєпшего, польський текст був транслітерований та осучаснений [19]*.

У публікації задля з'ясування логіки викладу архаїчних процесів підсичування меду XVII ст. була введена пунктуація та виділені синтаксичні конструкції, також у словах додано відсутні діакритичні знаки. Прочитання сумнівних слів і літер та розшифровані скорочення подані у квадратних дужках [ ].

У польському тексті «Sycenia miodu w Mirze, przepis od P. Skorulskiego» вживаються латинізми, усталені в тодішній мові: «ad placitum», «In nomine D[omi]ni», Octobra, Novembra, 9bris (Novembris). Їхній переклад, відповідно, додається в переліку латинських слів.

Після польських рецептур «Sycenia miodu w Mirze, przepis od P. Skorulskiego» та «Nastawować miód stary, właśnie stary», відповідно до кожної, наведені їхні переклади українською мовою – «Підсичування меду в Мірі за рецептурою від пана Скорульського» та «Розсичувати старий мед, саме старий». В українському перекладі в ламаних дужках < > заповнено лакуни за змістом оригінального тексту.

** За фахові поради з питань транслітерації тексту люб'язно дякуємо Я. Думановському, професору Університету Миколая Коперніка в Торуні.*

Аби не перевантажувати посиланнями та примітками основний текст публікації, до нього додано перелік латинських слів і виразів, а також старопольський термінологічний словник, укладений на підставі низки енциклопедичних, довідкових і фахових видань [20; 21; 22; 23; 14; 24; 25; 26; 27; 28; 29].

Наукова новизна. У статті вперше репрезентовані тексти двох старопольських рецептур питного меду XVII ст. з білоруських земель Великого князівства Литовського та визначені їхні особливості в порівнянні з іншими рецептурами з медоситництва в Речі Посполитій. Уперше здійснено український переклад текстів, а також укладено до них термінологічний словник.

Висновки. Інформаційна вага опублікованих рецептур полягає в тому, що вони віддзеркалюють регіональні традиції медоваріння, оскільки походять із північно-західної частини білоруських земель – з Міра та з Холопеничів, що є істотним для вивчення історії напоїв у Великому князівстві Литовському. Тексти рецептур питного меду XVII ст. свідчать про практичний підхід до них шляхтича М. Млечка, який застосовував досвід місцевих медоварів у Холопеничах. У порівняльному контексті перспективним є виявлення та аналіз рецептури питних медів зі старовинних зібрань, що походять з Оршанщини та з інших білоруських регіонів. Загалом, для повноти джерельних досліджень у цьому напрямі доцільним вбачається видання корпусу рукописних рецептур із теренів Великого князівства Литовського.

Словник старопольських кулінарних, господарсько-побутових і метрологічних термінів

Beczka – бочка, діжка, велике начиння, міра для рідини та сипучих продуктів, у рецептурах призначалася для зберігання меду. В різних місцевостях мала різний обсяг, тому в білоруських рецептурах, найімовірніше, йдеться про литовську бочку для меду.

Cebr – цебр: 1) цебер, кадка, одне з найбільшого дерев'яного начиння для води та інших господарських потреб; 2) старовинна міра об'єму сипучих речовин. У рецептурі з Міра використовувався для вимірювання сирого хмелю при виготовленні відвару.

Chmieliny – хмеліни, у броварництві рештки хмелю, що залишилися після варіння пивної бражки з сирим хмелем. За рецептурою з Міру, при розсиченні меду після виготовлення хмільного відвару залишені в ньому хмеліни ретельно видалялися.

Cynamon – цинамон, або кориця (Cinnamomum verum), висушена кора коричного дерева, популярна у старопольській кухні пряність, відома оздоровчою дією, імпортувалася з Близького та Середнього Сходу, Індії. Використовувалася в обох рецептурах питного меду для надання гострого та тепло-солодкуватого присмаку разом з іншими приправами.

Cytwar – цитвар, коріння цитварове (Curcuma zedoaria), рослина з гіркуватим смаком із родини імбірних, походила з Індії. Широко застосовувалася в середньовічній медицині, згодом згадка про неї спорадично зустрічається у старопольських зільниках та порадниках. В обох рецептурах питного меду цитвар додавався до напою разом з іншими прянощами.

Dłoń – долоня, старопольська торговельна міра довжини (3 пальці, 74, 44 мм).

Dziarstwa, dziarno, drzastwo, dziarnina – прісний застарілий мед, який набував зернистої консистенції внаслідок тривалого зберігання. В рецептурі розсичення старого меду радилося додавати його серед інших інгредієнтів.

Fiołkowe korzenia – фіалкове коріння, коріння півника флорентійського (Iris florentina) або півника німецького (Iris germanica) – трав'янистої рослини з родини півникових. Назву отримало завдяки ніжному фіалковому запаху висушеного кореневища рослини. Мало значний лікувальний спектр – протизапальний, бактерицидний, кровоспинний, заспокійливий. У старопольській кулінарії цінне фіалкове коріння використовувалося для ароматизації та забарвлення страв і напоїв. Згадується в мірській рецептурі питного меду для надання характерного аромату разом з іншими приправами.

Galka muszkatowa – мускатний горіх – горіх тропічного мускатного дерева з родини мускатникових (Myristica fragrans) із гострим ароматом та солодкувато-гірким смаком. Походить із Молуккських островів. Поширена приправа у старопольській кухні, відома своїми цілющими властивостями. Зафіксована в мірській рецептурі від Скорульського, де поєднувалась у трунку з іншими прянощами.

Goździki – пряна гвоздика (Syzygium aromaticum), висушені пуп'янки квітів тропічного дерева родини миртових, походить із Молуккських островів. Поширена пряність у старопольській кухні. Приправу з пекучим смаком і виразним ароматом ужито разом з іншими приправами в обох рецептурах питного меду.

Gałgan – калган (Alpinia galanga; Alpinia officinarum), коріння гіркуватого смаку трав'янистої рослини з родини імбирних, відоме з давнини як лікувальний засіб. Походить з Південно-Східної Азії, з Китаю. Цінувалося завдяки цілющим властивостям і, в порівнянні з іншими, вважалося дещо доступнішою пряністю. В обох рецептурах медоситництва калган додавався разом з іншими пряними компонентами .

Imbier – імбир (Zingiber officinale), тропічна трав'яниста рослина з родини імбирних, походить з Південно-Східної Азії та Індії, м'ясисте кореневище імбиру багате на ефірні олії, використовується як ліки і приправа з гострим пікантним смаком та свіжим ароматом. У обох рецептурах поєднується з іншими приправами для надання медові пряного смаку та аромату.

Kocioł – котел, кухарське металеве начиння для варіння їжі. У медоситництві, як і у броварництві, котел великого розміру був основним начинням, призначеним спеціально для уварювання напою; у цьому значенні фігурує в мірській рецептурі.

Korzenia – коріння, популярне в старопольській кулінарії, дорогі ароматичні приправи, які імпортувалися з Близького Сходу і Півдня. Вживалось як вишуканий складник до білоруських трунків у медоситництві, а також у броварництві та дистиляції настоянок XVII ст.

Kowsz – ківш, черпак, призначений до збирання шумовиння на поверхні меду під час його уварювання. В рецептурі з Міра фігурує саме в цьому значенні.

Kubła (kubeł) – відро, начиння для рідини, ківш, черпак. Згадане у мірській рецептурі як підручне начиння, необхідне для фахових маніпуляцій під час варіння напою.

Kwiat muszkatowy – цвіт мускатний, мацис – скоринка мускатного горіха мускатного дерева (Myristyca fragrans), має пряно-солодкуватий запах. В обох рецептурах поєднувався в питному меду з іншими екзотичними прянощами.

Łut – лут (лот)– *міра ваги, фракція фунта.*

Miód przaśny – мед прісний, натуральний, несичений бджолиний мед.

Patoka – медова патока, рідкий мед, очищений від воску та супутніх домішок. В. Вельондка у словнику тільки згадує патоку як прісний мед, попередньо очищений, витоплений за спеціальним способом, проте не описує цього способу. У способі розсичення старого меду патока запропонована як сировина.

Palec (cal) – палець, старопольська торговельна міра довжини (24, 82 мм).

Piwnica – пивниця, підвал, льох під будинком для збереження напоїв та харчових запасів. У рецептурі з Міра фігурує в тексті як місце для тимчасового вистуджування розсиченого напою.

Rozsycić – розситити (про мед), розчинити, за рецептурою старого меду запропоновано розчинити прісний мед із водою в певній пропорції.

Sito – сито для проціджування меду від воску та супутніх домішок. За рецептурою від Скорульського, проціджування меду було фізично важкою процедурою, отож вимагало участі в ньому трьох осіб. В. Вельондка згадує про кілька різновидів сита у відповідності до кулінарних маніпуляцій: менші й більші, рідкіші та густіші, з кінського волосу, подвійні – шкіряні знизу, а зверху – волосяні.

Skrzepnąć – стягнутися. За мірською рецептурою, після варіння питний мед відстоювався та мав стягнутися, що визначало готовність трунку.

Tatarskie ziela – татарське зілля, аїр тростинний або аїр звичайний, лепеха (Acorus calamus), болотиста трав'яниста рослина з родини аїрних. Походить із Північної Америки, широко культивувалося на польських землях. Вживалося переважно в цукерництві, при виготовленні за спеціальною технологією солодощів – «конфектів», а також у броварництві та медоситництві. Зафіксована серед інших як ароматичний додаток до напою лише у способі від Скорульського.

Trojnik – мед-трійняк, мед, розсичений водою у пропорції – одна частина (міра) патоки до двох мір води.

Uszatek – ушат, начиння, в рецептурі з Міра використовувалося для вимірювання прісного меду або трійнику при розсичуванні.

Zarumienić – зарум'янити, у В. Вельондка йдеться про зарум'янювання страв, тобто доведення їх до рум'яного вигляду. Згідно з мірською рецептурою, це вказує на готовність меду, коли він набуває «рум'яного», тобто темнішого відтінку. Однак Т. Цесельський, навпаки, попереджає про надмірне зарум'янювання меду під час кипіння.

Szumować – зібрати шумовиння з поверхні страви під час варіння. Згідно з В. Вельондком, обов'язкова кухарська процедура для очищення від піни різноманітних страв. Згідно з мірською рецептурою, у процесі варіння рекомендовано зібрати шумовиння (віск та домішки) з поверхні меду ковшем для надання йому прозорості. Т. Цесельський у праці з медоситництва XIX ст. також приділяє увагу збиранню шумовиння.

Латинські слова і вирази

Ad placitum – до вподоби.
In nomine D[omi]ni – в ім'я Господнє.
Octobra – у жовтні.
Novembra, 9bris – у листопаді.

Sycenia miodu w Mirze, przepis od p[ana] Skorulskiego

Octobra, gdy miesiąc w pełnią wchodzi, weźmi 5 abo 6 cebrów chmielu, wsyp w kocieł i waru gorącego wlej, aż się zakryje, nakryjże deszczkami chędogimi, a pomału niechaj wre, jako będzie do połowice wywirało, tedy zaś przylać waru i tak warz dzień i noc cały tydzień, warem gorącym zalewając, ażby nie był gorzki. Potym odejmi onę chmielnicę do kubła, a drugiego waru dolewaj, a co przywre trochę, zaraz odlewaj do kubła tak wiele, ile będzie potrzeba do odbierania miodu. Namoczywszy miód, rano we troje, przez sito wosk[1] cedząc do kotła miód i warz, coby na dobrą dłoń wywrzało. Tak odlej do drugiego kubła, a potym nazajutr[z] noś do dru[giej] izby i tak nieprawie chłodno zadać mu, aby kisł cały tydzień w cieple. Potym do piwnice wnoś, i tak w beczkach niechaj stoi aż do novembra. Potym w pełni miesiąca novembris odtocz albo śpuść, a osobno drożdże, wypłukawszy beczkę jakim piwem abo prostym miodem (co się przygodzi na ocet), wlejesz do beczki i zamaż beczki gliną, aż do marca. Marca zaś w pełni weźmi miodu przaśnego ile, tyle chcesz, uszatków 5 abo 6, ze wszytkiem i z woskiem włóż to do kotła, nalejże tego miodu abo trójniku uszatek pełen i barzo mało ognia, polan dwie abo trzy pod kocioł podłożywszy, niechaj wre pomału, aż się zarumieni miód i będzie gęsty tak, jakoby kropie ostawały na papierze. Niechajże tak stoi przez noc, aż skrzepnie, potym kowszem zszumuj on wosk zwierzchu, że sama patoka zostanie, jeśli będzie więcej niż pół kotła, tedy napoły rozdzielisz, a onego trójniku wlej, aż kocioł będzie pełen i warzyć, aż uwre na trzy palce, potym do beczki wlej, a we czytyry niedziele włożyć korzenia do beczki ad placitum i tak, in nomine D[omi]ni, będzie miód dobry.
Korzenia kłaść:
Cynamonu łutów 4, imbieru łut[ów] 4, cytwaru łut[ów] 3, tatarskiego ziela łut[ów] 2, fiołkowego korzenia łut[ów] 2, muszkatowych gałek łut[ów] 4, gozdźików łut[ów] 3, gałganu łut[ów] 3, kwiatu muszkatowego – łut 1. Kożdego worek osobny zawiesiwszy, wpuść do beczki.

Підсичування меду в Мірі за рецептурою від пана Скорульського

У жовтні, коли стане повний місяць, візьми п'ять або шість цебрів хмелю, всип у котел та залий кип'ячим варом. Накрий його чистими дошками, та нехай потроху вариться: якщо до половини википить, тоді слід додати вару. Вари вдень та вночі цілий тиждень, заливаючи гарячим варом, щоб не було гіркоти. Потім відбери ці хмелини до відра, а доливай уже іншим варом, а що трішки привариться, відразу відливай до відра, рівно стільки, скільки буде потрібно для отримання меду. Вранці замочивши мед (ідеться про мед із стільниками. – *Прим. авт.*), утрьох <відокремлюй> віск через сито. Мед слід відціджувати до котла та уварювати, щоб він добряче, з гарну долоню, виварився в котлі. Далі відлий його до другого начиння, а через день перенеси до іншого приміщення, де для нього не буде прохолодно, щоб цілий

[1] *«Міод» виправлений на «wosk», що спричинило до незрозумілого сенсу.*

тиждень він зброджувався в теплі. Після цього треба занести мед до пивниці, де нехай стоїть у бочках аж до листопада. А в листопадовий повний місяць зціди чи спусти мед, споліскуючи бочку простим медом або якимось пивом (що <стане> у пригоді на оцет), а дріжджі окремо влий та замаж глиною бочки, які відстоюватимемо аж до березня. Згодом, уже в березні, на повний місяць, візьми прісного меду стільки, скільки захочеш, ушатків п'ять чи шість, і так його з воском поклади до котла, налий повний ушат меду або трійняку. Далі вари його на малому вогні: для цього під котел підкласти два–три поліна і повільно уварювати, поки мед зарум'яниться та загустіє, аби його краплі не розтікалися на папері. Після цього нехай мед відстоюється ніч, щоб стягнувся, потім ковшем необхідно зібрати зверху шумовиння з воску, аби залишилася сама патока. Якщо врешті залишиться більше, аніж півкотла меду, треба розділити його наполовину та в котел долити трійнику до краю і варити, поки мед там не увариться на три пальці. Потім слід влити його до бочки та на чотири тижні покласти туди ж, кому як подобається, мішечок з корінням, і так, в ім'я Господнє, буде гарний мед.

Вкласти прянощів:

цинамону 4 лути; імбиру 4 лути, цитвару 3 лути, татарського зілля 2 лути, коріння фіалки 2 лути, мускатного горіху 4 лути, пряної гвоздики 3 лути, калгану 3 лути, мускатного цвіту 1 лут. Кожен з них треба вкласти до окремого мішечка, підвісити їх та занурювати в бочку.

Ф. І. Од. зб. 5962. Арк. 66.

Nastawować miód stary, właśnie stary

Miodu przaśnego, samej patoki, bez wosku rozsycić go w miar trzy, nie więcej, i warzyć według zdania jako i insze miody godzinę abo półtory. Chmiel osobno od godziny do godziny warzyć i zadać to, zlawszy drożdżami niewielą, żeby się nie przelał zlawszy, na miejścu go postawiwszy. Włożyć weń korzenia rozmaite w workach, to jest imbieru funtów 4, goździków pół funta, cynamonu pół funta, kwiatu muszkatowego ćwierć, gałganu, cytwaru po niewielu, wszystko tłuczone ma być. Wsypać w beczkę i dziarstwy, i jaje kokosze wpuścić w beczkę, że tak będzie dobry za niedzielę jako i za rok.

Розсичувати старий мед, саме старий

Прісного меду, лише самої патоки, без воску, розситити його мірою трійняку, не більше, і варити його за розумінням так само, як і інші меди, – годину або півтори. Окремо поступово уварювати час від часу хміль та підготувати це, заливши трішечки дріжджів, <стежачи>, щоб <тоді> не перелити їх, поставивши його (тобто, – мед. – *Прим. авт.*). Потім вкласти до нього різноманітне коріння в мішечках: 4 фунти імбиру, по півфунту пряної гвоздики та цинамону, чверть – мускатного цвіту, потроху калгану та цитварового коріння – усе має бути розтовченим. До бочки слід додати також старого зернистого меду та впустити туди куряче яйце. Отож буде гарний <мед> як за тиждень, так і за рік.

Ф. І. Од. зб. 5962. Арк. 66 зв.

Список використаних джерел

1. Кухмістр Веращчака (Белы А.) Сакатала бочачка: праўдзівая гісторыя нашых напояў. Мінск : А. М. Янушкевіч, 2017. 208 с. (Серыя «Шляхецкая читанка»).

2. Staropolskie przepisy kulinarne. Receptury rozproszone z XVI–XVIII w. Źródła rękopiśmienne. Pod red. J. Dumanowskiego. T. 7. / Monumenta Poloniae Culinariae. Polskie zabytki kulinarne. Wyd i opr. J. Dumanowski, D. Dias-Lewandowska, M. Sikorska. Warszawa, 2018. 366 s.

3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. І. Од. зб. 5962.

4. Chołopienicze // Słownik Geograficzny Krolestwa polskiego i innych krajów Słowianskich. Warszawa, 1880. T. 1. S. 625.

5. Історико-кодикологічне описання рукопису детальніше див.: Історико-кодикологічний аспект дослідження рукописної пам'ятки Млечка першої чверті XVII ст. із зібрання Хрептовичів з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Бібліотека. Наука. Комунікація: стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 3–5 жовт. 2017 р.). Київ, 2017. С. 113–116.

6. Klonder A. Napoje fermentacyjne w Prusach Królewskich w XVI–XVII wieku (produkcja – import – konsumpcja) // Studia i materiały z historii kultury materialnej. T. 60. / red. Z. Kamieńska. Zakład Narodowy im Ossolińskich. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1989.

7. Staropolskie przepisy kulinarne. Receptury rozproszone z XVI–XVIII w. Źródła drukowane. Pod red. J. Dumanowskiego T. 6 // Monumenta Poloniae Culinaria. Polskie zabytki kulinarne. Wyd. i opr. J. Dumanowski, D. Dias –Lewandowska, M. Sikorska. Warszawa, 2015. S. 3247.

8. Syrenius S. Zielnik herbarzem z języka łacińskiego zowią… . Kraków, 1613; Інститут книгознавства НБУВ, Відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій – далі ІК НБУВ, ВБЗІК, Coll. Reg. X, 385.

9. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Rkps. II/1424. Regestry, instrukcje gospodarskie, rachunki, notatki i różne papiery Stanisława Kazimierza Bieniewskiego wojewody czernihowskiego z lat 1665–1669: Rkps. II/1424, k. 374, 375; URL: https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=11606&from=FBC

10. *Gołębiowski Ł.* Domy i dwory przy tem opisanie apteczki, kuchni, stołów, uczt, biesiad, trunków i pijatyki…. Warszawa, 1830.

11. Miód / Gloger Z. // Encyklopedja staropolska ilustrowana. Warszawa, 1902. T. 3. S. 218–219.

12. Mir // Słownik Geograficzny Krolestwa polskiego i innych krajów Słowianskich. Warszawa, 1885. T. 6. S.485–488.

13. *Skorulski Andrzej* // Polski słownik biograficzny. Wrocław, 1997–98. T. 38. Z. 55. S. 552–553.

14. Ciesielski T. Medosytnictwo czyli sztuka przerabiania miodu i owoców na napoje. Lwów, 1898. Wyd. 3, powiększone.

15. Haur J. K. Oekonomika ziemiańska generalna … Kraków, 1675. ІК НБУВ, ВБЗІК, B. Z. 857.

16. Piwo / Gloger Z. // Encyklopedja staropolska ilustrowana. Warszawa, 1903. T. 4, S. 29.

17. Dziarn, dziarstwo // Słownik języka polskiego przez M. S. B. Linde. Lwów, 1854. T. 1, S. 594.

18. Dziarn, drzastwo, dziarstwo, dziarnina // Słownik polskiego i rossyjskiego języka przez F. A. Potockiego. Lipsk, 1877. Cz. 1. Wyd. 2. S. 147.

19. Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku / pod red. K. Lepszego. Wrocław, 1953.

20. Gloger Z. Encyklopedja staropolska ilustrowana. T. 1–4. Warszawa, 1900–1903.

21. Słownik języka polskiego przez M. S. B. Linde. Lwów, 1853–1860. T. 1–6.

22. Słownik kuchenny i spiżarniany // Wielądko W. Kucharz doskonały pożyteczny dla zatrudniających się gospodarstwem. Warszawa, 1783. S. 427, 429–459.

23. M. Arcta słownik staropolski. T. 1 / oprac. A. Krasnowolski, W. Niedźwiedzki. Warszawa, [1914].

24. Słownik polskiego i rossyjskiego języka przez F. A. Potockiego. Lipsk, 1877. Cz.1. Wyd. 2. S. 147.

25. Słownik (oprac. Jarosław i Katarzyna Dumanowscy) // Stanisław Czerniecki. Compendium ferculorum, czyli zebranie potraw, wyd. i oprac. J. Dumanowski, M. Spychaj (Monumenta Poloniae Culinaria) T. 1. Warszawa, 2012. S. 182–206.

26. Горбачевский Н. Словарь древнего актового языка Северо-западного края и Царства Польского. Вильно, 1874. 397 с.

27. Похлебкин В. Все о пряностях. Виды, свойства, применение. Москва, 1975. 208 с.

28. Словник діловодної, господарської та побутової термінології // Страшко В. Рекомендації до складання подокументних описів актових книг Правобережної України XVI–XVII ст. Київ, 2002. С. 64–94.

29. О'Коннел Д. Энциклопедия специй. От аниса до шалфея. Москва, 2017. 352 с.

References

1. Kukhmistr Vereshchaka (Bely, A.). (2017). *Sakatala bochachka: praŭdzivaia historyia nashykh napoiaŭ* [A barrel was chatting: the true history of our beverages]. Minsk: A. M. Ianushkevich. [In Belarusian].

2. *Staropolskie przepisy kulinarne. Receptury rozproszone z XVI–XVIII w. Źródła rękopiśmienne*. (2018). J. Dumanowski et al. (Eds.). Vol. 7. Warsaw: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie. [In Polish].

3. Fond 1, Unit 5962. Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Polish].

4. *Chołopienicze* [Kholopyenichy]. (1880). In *Słownik Geograficzny Krolestwa polskiego i innych krajów Słowianskich* [Geographical dictionary of the Polish Kingdom and other Slavic lands]. B. Chlebowski et al. (Eds.). Vol. 1, p. 625. Warsaw. [In Polish].

5. Bulatova, S. O. (2017). Istoryko-kodykolohichnyi aspect doslidzhennia rukopysnoi pamiatky Mlechka pershoi chverti XVII stolittia iz zibrannia Khreptovychiv z fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky imeni V. I. Vernadskoho [Historical and codicological aspect of research of Mlechko's manuscript of the first quarter of the 17th century from Khreptovych collection at the Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. Proceedings from: Library. Science. Communication: strategic objectives of development of scientific libraries '17: *materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (6–8 lystop. 2018 r., Kyiv)* [Materials of the International Scientific Conference. (pp. 113–116). Kyiv: NBUV. [In Ukrainian].

6. Klonder, A. (1989). Napoje fermentacyjne w Prusach Królewskich w XVI–XVII wieku (produkcja – import – konsumpcja). In *Studia i materiały z historii kultury materialnej*. Vol. 60. Wroclaw, Warsaw, Krakow: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. [In Polish].

7. *Staropolskie przepisy kulinarne. Receptury rozproszone z XVI–XVIII w. Źródła drukowane.* (2015). J. Dumanowski et al. (Eds.). Vol. 6. Warsaw: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie. [In Polish].

8. Syrenius, S. (1613). *Zielnik herbarzem z języka łacińskiego zowią*…. Krakow. [In Polish]. (Coll. Reg. X, 385, Department of Library and Historical Collections, Institute of Book Studies of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine).

9. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Rkps. II/1424. Regestry, instrukcje gospodarskie, rachunki, notatki i różne papiery Stanisława Kazimierza Bieniewskiego wojewody czernihowskiego z lat 1665–1669: Rkps. II/1424, k. 374, 375; Retrieved from: https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=11606&from=FBC

10. Gołębiowski, Ł. (1830). *Domy i dwory przy tem opisanie apteczki, kuchni, stołów, uczt, biesiad, trunków i pijatyki*… . Warsaw: Druk N. Glücksberga. [In Polish].

11. Gloger, Z. (1902). Miód. In Z. Gloger. *Encyklopedja staropolska ilustrowana*. Vol. 3, pp. 218–219. Warsaw: Druk P. Laskauera i S-ki. [In Polish].

12. Mir. (1885). In *Słownik Geograficzny Krolestwa polskiego i innych krajów Słowianskich*. B. Chlebowski et al. (Eds.). Vol. 6, pp. 485–488. Warsaw. [In Polish].

13. Lulewicz, H. (1997–1998). Skorulski Andrzej In *Polski słownik biograficzny*. Vol. 38, pp. 552–553. Warsaw-Krakow. [In Polish].

14. Ciesielski, T. (1898). *Medosytnictwo czyli sztuka przerabiania miodu i owoców na napoje*. 3rd ed. Lviv. [In Polish].

15. Haur, J. K. (1675). Oekonomika ziemianska generalna… . Krakow. [In Polish]. (Coll. Reg. B. Z. 857, Department of Library and Historical Collections, Institute of Book Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine).

16. Gloger, Z. (1903). Piwo. In Z. Gloger, *Encyklopedja staropolska ilustrowana*. Vol. 4, p. 29. Warszawa: Druk P. Laskauera i S-ki. [In Polish].

17. Linde, M. S. B. (1854). Dziarn, dziarstwo. In M. S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*. Vol. 1, p. 594. Lwów: Drukarnia Zakładu Ossolińskich. [In Polish].

18. Potocki, F. A. (1877). Dziarn, drzastwo, dziarstwo, dziarnina. In *Słownik polskiego i rossyjskiego języka przez F. A. Potockiego*. 2nd ed. Pt. 1, p. 147. Lipsk. [In Polish].

19. *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku.* (1953). K. Lepszy (Ed.). Wroclaw: Zakład im. Ossolińskich. [In Polish].

20. Gloger, Z. (1900–1903). *Encyklopedja staropolska ilustrowana*. Vol. 1–4. Warsaw: Druk P. Laskauera i S-ki. [In Polish].

21. Linde, M. S. B. (1853–1860). *Słownik języka polskiego*. Vol. 1–6. Lviv: Drukarnia Zakładu Ossolińskich. [In Polish].

22. Wielądko, W. (1783). Słownik kuchenny i spiżarniany. In W. Wielądko, *Kucharz doskonały pożyteczny dla zatrudniających się gospodarstwem*. Pp. 427, 429–459.Warsaw: Nakładem i drukiem M. Grölla. [In Polish].

23. Krasnowolski, A., Niedźwiedzki, W. (1914). *M. Arcta słownik staropolski*. Vol. 1. Warsaw: Wydaw. M. Arcta. [In Polish].

24. Potocki, F. A. (1877). *Słownik polskiego i rossyjskiego języka przez F. A. Potockiego*. 2nd ed. Pt. 1, p. 147. Lipsk. [In Polish].

25. Dumanowski, J., Dumanowska, K. (2012). *Słownik*. In J. Dumanowski, M. Spychaj (Eds. and Comps.). *Stanisław Czerniecki Compendium ferculorum, czyli zebranie potraw (Monumenta Poloniae Culinaria)*. Vol. 1, pp. 182–206. Warsaw: Muzeum Pałacu Króla ana III w Wilanowie. [In Polish].

26. Gorbachevskii, N. (1874). *Slovar drevnego aktovogo yazyka severo-zapadnogo kraia i tsarstva Polskogo* [The Dictionary of old act language of the North-Western Krai and the Polish Kingdom]. Vilnius: v tip. A. I. Zaka. [In Russian].

27. Pokhlebkin, V. (1975). *Vse o priaostiakh. Vidy, svoistva, primenenie.* [Everything about spices. Types, qualities, use.]. Moscow. [In Russian].

28. Strashko, V. (2002). Slovnyk dilovodnoi, hospodarskoi ta pobutovoi terminolohii [Dictionary of office, economical and household terminology]. In V. Strashko, *Rekomendatsii do skladannia podokumentnykh opysiv aktovykh knyh Pravoberezhnoi Ukrainy XVI–XVII stolit* [Guidance for compiling document descriptions of act books of the Right-Bank Ukraine of the 16th–17th centuries]. P. 64–94. Kyiv. [In Ukrainian].

29. O'Connell, J. (2017). *Entsyklopediia spetsyi. Ot anisa do shalfeiia* [The encyclopaedia of spices: From anise to zedoary]. Moscow: Eksmo. [In Russian].

Svitlana Olehivna Bulatova,
Candidate of Historical Sciences, Senior Researher,
Senior Researher of the Department of Codicology and Codicography
Institute of Manuscript, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
ORCID: 0000-0003-2830-7867
e-mail: irnbuv@gmail.com

«Nastawowac miod stary, wlasne stary», or 17th century Belarusian manuscript recipes of mead from the collections of Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

The aim of work is to introduce for scholarly circulation scarcely known manuscript texts in Belarusian mead manufacturing of the 17th century, and thus facilitate the study of historical culinary heritage on the terrain of the former Grand Duchy of Lithuania. Old Polish mead recipes of the 17th century, preserved in manuscript collections of the szlachta (nobility) are quite rare archaeographic sources that attract the studies of not

only Ukrainian, but also Belarusian, Lithuanian, and Polish historians. **The methodology** is grounded on the principles of publication of old Polish manuscript historical sources of the 14th–19th centuries, as well as definition of the old Polish special terminology of the 17th–18th centuries. **The scientific novelty** of the work is in the first publication of two old Polish mead recipes of the 17th century from Belarusian lands of the Grand Duchy of Lithuania and definition of their peculiarities in comparison to other mead recipes in the Polish-Lithuanian Commonwealth. The publication of the Polish texts of the recipes provides the Ukrainian translation which has been done for the first time. In addition to the recipes, on the basis of professional and reference publications, the Glossary of the old Polish culinary, household, and metrological terms has been compiled, and the list of Latin words and phrases met in the text was supplemented. **Conclusions.** The informative value of the published recipes is in the fact that they represent the regional mead manufacturing traditions; they originate from the North-Western part of the Belarusian lands (from Mir and Khalopyenichy), and thus are essential for the research of the mead manufacturing history in the Great Duchy of Lithuania. The availability of the 17th century mead recipes might also demonstrate the practical interest of the nobleman Mykolai Mlechko who used the experience of local professional mead manufacturers in his own estate in Khalopyenichy.

Key words: manuscript, old Polish recipes, mead, Belarusian nobility, Great Duchy of Lithuania.

Светлана Олеговна Булатова,
кандидат исторических наук, старший научный сотрудник,
старший научный сотрудник отдела кодикологии и кодикографии Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского
ORCID: 0000-0003-2830-7867
e-mail: irnbuv@gmail.com

«Nastawować miód stary, właśnie stary», или белорусские рукописные рецептуры питного меда XVII в. из собрания Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

Цель работы состоит во введении в научный оборот малоизвестных рукописных текстов по белорусскому медоварению XVII в., что способствует изучению историко-кулинарного наследия на землях Великого княжества Литовского. Старопольские рецептуры питных медов XVII в., сохранившиеся в шляхетских рукописных собраниях, являются достаточно редкими археографическими источниками, которым посвящаются исследования не только украинских, но и белорусских, литовских и польских историков. **Методология** основана на принципах публикации старопольских рукописных исторических источников XVI–XIX вв., а также предусматривает определение старопольской специальной терминологии XVII–XVIII вв. **Научная новизна** работы предполагает публикацию двух старопольских рецептур питного меда XVII в. из белорусских земель Великого княжества Литовского и определение их особенностей по сравнению с другими рецептурами медосытництва

в Речи Посполитой. При публикации польских текстов рецептур приводится, соответственно, их перевод на украинский язык, также осуществленный впервые. На основе специальных и справочных изданий к рецептурам был составлен Словарь старопольских кулинарных, хозяйственно-бытовых и метрологических терминов, а также прилагается список латинских слов и выражений, встречающихся в тексте. **Выводы.** Информационная ценность опубликованных рецептур состоит в том, что они отражают региональные традиции медоварения, берущие начало в северо-западной части белорусских земель – в Мире и Холопеничах, что важно для изучения истории медосытництва в Великом княжестве Литовском. Тексты рецептур питного меда XVII в. свидетельствуют о практическом подходе шляхтича Николая Млечко, применившего опыт местных медоваров в своем имении Холопеничи.

Ключевые слова: рукопись, старопольская рецептура, мед питный, белорусская шляхта, Великое княжество Литовское.

Стаття підготовлена 15 травня 2019 року;
подана до друку 21 травня 2019 року.

УДК 94(477.53)"16/17":342.924
DOI: 10.15407/rksu.24.301

о. Юрій Мицик,
доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник відділу актової археографії
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
ORCID: 0000-0003-1580-1284
e-mail: mytsyk2002@ukr.net

Інна Юріївна Тарасенко,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник відділу актової археографії
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
ORCID: 0000-0003-1019-9749
e-mail: innatarasenko86@gmail.com

З ДОКУМЕНТІВ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XVII – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVIII ст. ДО ІСТОРІЇ ПОЛТАВЩИНИ

Метою роботи є актуалізація та введення в науковий обіг невідомих досі історичних джерел, що мають важливе значення для історії України, зокрема для історії такого її регіону, як Полтавщина. **Методологія** дослідження спирається на використання, насамперед, історико-логічного методу. **Наукова новизна.** На основі аналізу представлених до публікації документів виявлено їхній інформаційний потенціал, по кожному з них виділені найбільш важливі відомості з історії Полтавщини гетьманських часів. Виявлені і вперше оприлюднюються 29 невідомих досі документів, зокрема: публічно-правові акти – універсали і листи гетьманів і полковників– універсали та листи Івана Скоропадського і Данила Апостола, полковників Максима Ілляшенка, Іллі Новицького, Павла Апостола, генеральної старшини і сотників. Переважна більшість документів походить із шеститомного рукописного архіву охочекомонного полковника Іллі Новицького, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадского. Окремі рукописи були віднайдені у фондах Центрального державного історичного архіву України у Києві. **Висновки.** Опубліковані документи проливають додаткове світло на історію Полтавщини останньої третини XVII – першої третини XVIII ст., особливо на її політичні аспекти. У публікації вперше наводяться документи, що стосуються минулого Полтавщини гетьманських часів, міст і сіл Лубенського, Миргородського та Полтавського полків, їхньої соціально-економічної, політичної історії, історії маловивчених сотень, а також міст, які у XX ст. були затоплені штучними дніпровськими водосховищами; деяких старшинських родів (зокрема Іскри).

Ключові слова: Полтавщина, Гетьманщина, гетьманські універсали, козацькі полки, рід Іскр.

Актуальність теми дослідження. У даній статті здійснено спробу частково ліквідувати чергову «білу пляму» з історії України козацьких часів, уводячи до наукового обігу документи із зібрань Інституту рукопису Національної бібліотеки

© о. Юрій Мицик, І. Ю. Тарасенко, 2019

України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) (всього 25 документів) і, до певної міри, з Центрального державного історичного архіву України у Києві (далі – ЦДІАК України) (4 документи).

Аналіз досліджень і публікацій. На території сучасної Полтавської області свого часу знаходилися чотири класичних полки Гетьманщини (Гадяцький, Миргородський, Полтавський, Прилуцький), не рахуючи тимчасових (наприклад, Кременчуцький). Історія цього регіону козацького періоду, незважаючи на царську цензуру, почала вивчатися ще в XIX ст., але в радянський період дослідження були майже повністю припинені. На жаль, відродження даної проблематики затягнулося, і в часи державної незалежності України можна назвати лише декілька прізвищ науковців, котрі вивчають цей період. Ще гірше виглядає ситуація з публікацією джерел [1–6].

Мета дослідження полягає в залученні до наукового обігу нового джерельного матеріалу, що поглиблює знання з історії України, зокрема такого її регіону, як Полтавщина. Документи, представлені до публікації, в переважній більшості (21 документ) містяться в унікальному архіві охочекомонного полковника Іллі Новицького (бл. 1630–1704). Всю кореспонденцію, що надходила на його ім'я, він дбайливо зберігав, і тепер вона у вигляді шести рукописних збірників знаходиться в зібранні Інституту рукопису НБУВ і лише у незначній мірі опублікована.

Виклад основного матеріалу. Відкриває публікацію універсал князя Яреми Вишневецького, виданий Мгарському монастиреві якраз перед початком Національно-визвольної війни українського народу проти гніту Речі Посполитої 1648–1658 рр. Цей монастир був заснований у 1619 р. Раїною Вишневецькою, матір'ю Яреми, православною, сестрою св. Петра Могили. Хоча Ярема, окатоличившись, і став одним із найлютіших ворогів повсталого українського народу, однак він підтримував Мгарський монастир, очевидно з пошани до померлої матері. У 30–40-х роках XVII ст. Вишневецький видав йому декілька універсалів-привілеїв, один з яких ми наводимо нижче (№ 1). У даному випадку, князь надав монастиреві село Мгар і звільнив його від деяких податків і повинностей («сосового й чопового»). Чопове – це податок від виробництва пива, горілки й меду. Складніше пояснити сенс сосового. Можливо, йдеться про повинність з ремонту доріг. Документ № 2 – це купча на продаж нерухомості полтавцем Іваном Іскрою, мати якого, Марія, була онукою Яцька Острянина, одного з керівників національно-визвольного повстання 1637–1638 рр., сестрою Івана Іскри, який був серед лідерів антигетьманської опозиції (проти Івана Виговського). Цей Іван пізніше написав із Василем Кочубеєм донос на гетьмана Івана Мазепу і був страчений разом із своїм однодумцем. Купчу 1678 р. щодо продажу лісу Ковжижа подаємо у вигляді регесту, наводячи тільки першу її половину. Справа в тому, що продавець – Іван Іскра – у другій половині купчої переказував дослівно зміст документа його матері, Марії, 1669 р. і був поданий нами до друку у попередньому випуску збірника «Рукописна та книжкова спадщина України»». Ця купча збереглася у вигляді копії кінця XIX ст. На відміну від неї, купча

№ 3 збереглася в тогочасному випису з полтавських міських книг, що знаходиться у копійній книзі («книзі-архіві») Мгарського монастиря. Оскільки в ній текст є точнішим, вважаємо необхідним навести його. До речі, тут названо ігуменом обителі о. Макарія Русиновича. Він був сином Юрія Русиновича, померлого після 11 (1) грудня 1668 р. За заслуги перед князем Яремою Вишневецьким та його дружиною Гризельдою (видно, під час втечі в 1648 р.) йому було дано вексель на велику суму грошей, а також села під Мошнами, які належали Русиновичам понад 100 років. Хоча Юрій слугував панам-католикам, але сам був православним і в заповіті передав частину грошей Мгарському православному монастиреві, де його син Макарій був ченцем ще до 1668 р. Ще один Русинович – Полієвкт, родич Юрія (можливо, син), – теж був ченцем цього ж монастиря і згадувався під 1671 р. [7, арк. 248–247]. Забігаючи наперед, скажемо, що під № 8 і 9 наводяться два документи 1686 р., в котрих згадується ігумен Макарій Русинович. Перший документ – це випис із миргородських міських книг, який містить в собі купчу, що стосується лісу в Лубенському полку. Присутніми тут названі члени лубенської верхівки, у першу чергу, полковник Максим Ілляшенко та сотник Андрій Якович. Мгарський монастир з волі ігумена Русиновича представляли намісник (о. Іпатій Горбачевський) та палатний (о. Якимфт), котрі скаржилися на лубенського жителя Дем'яна Дрижака, що чинив шкоду монастиреві вирубкою його лісу. В іншому документі – листі самого Русиновича до охочекомонного полковника Іллі Новицького – містилася скарга на побиття ченця людьми полковника. В разі нескарання винних ігумен погрожував звернутися до лубенського полковника (Максима Ілляшенка?). Під № 4 і 5 наводяться два листи відповідно 1682 і 1684 рр. самого Ілляшенка, написані до І. Новицького. В першому він нагадував про необхідність доплатити 40 золотих за оренду Снітинщини (містечко Снітин Лубенського полку, яке було дано гетьманом Мазепою 22(12).01.1689 р. Якову Новицькому [3, ч. І, № 108, с. 158–160; ч. ІІ, № 7, 8]). У другому листі йшлося про якийсь лист Новицького до лохвицького сотника (в 1680–1690 рр. ним був Федір Кратченко).

У даній публікації наводиться відносно велика кількість листів сотників до Новицького. Само собою зрозуміло, що зверталися до нього зі службовими питаннями, оскільки Новицький фактично керував військами на південному кордоні Гетьманщини. Цей полковник був заможною людиною, близькою до гетьманів (Івана Самойловича та Івана Мазепи), тому до нього часто зверталися і за матеріальною допомогою (грошима, борошном тощо), просили поклопотатися в якійсь справі. З такими проханнями зверталися до нього родичі й куми. Так, лист 1688 р. (№ 10) має суто приватний характер. Кум Новицького, лохвицький житель Костянтин Данилович, просив його виконати свою обіцянку щодо подарунку борошном. Лікар Максим Лавецький у 1696 р. відсилав йому з листом (№ 22) зілля, «насіне макрану и розмарину». В 1693 р. представники верхівки м. Лубни запрошували Новицького до Мгарського монастиря на святкування дня св. архістратига Михаїла, що припадало на 8 листопада за старим стилем (№ 19). Писар

генеральної канцелярії, майбутній генеральний писар у 1702–1706 рр. Василь Чуйкевич звертався до нього в 1696 р., вітаючи зі святом (Богоявлення?) (№ 21). Такого роду привітання часто зустрічаються в листах до Новицького, але нерідко вони поєднуються з якимись проханнями. Подібні листи писали до Новицького і особи вищого рангу. Так, у листі 1696 р. (№ 23) генеральний бунчужний (майбутній гетьман) Іван Скоропадський писав до Іллі Новицького, просячи виконати свою обіцянку щодо подарунку вівцями на господарство. Цікаво, що Скоропадський цитував тут давню приказку, що «на прудком коню по обітницу належит посилати», натякаючи на те, що Новицький не поспішав з її виконанням.

Першими з сотницьких листів є листи до Іллі Новицького (№ 6) і Данила Апостола, тоді ще миргородського полковника, (№ 7) сотників: великобудищанського Петра Яковенка і кременчуцького Івана Біляя. Одразу зазначимо, що таких сотників не фіксують сучасні довідники. Невідомими досі були й імена великобудищанського й кременчуцького городових отаманів Матвія Пустовойтенка і Терешка Савенка. До речі, вони єдині з отаманів цих міст, каденція котрих припадає на XVII ст. В першому листі автори ставили до відома Новицького, що козак його полку Григорій Коджан пробачив борг Іванові Скрипці з огляду на його каліцтво. У другому листі Біляй скаржився на кривди, котрі чинилися охочекомонними козаками. До них прилягає документ № 11 – лист 1689 р. нехворощанського сотника Федора Івановича (Сухомлина) до Новицького. Йдеться про якийсь лист останнього до військового дозорці Ротковського, згадуються царичанський і орлянський сотники, тобто Гаврило Саленко, котрий був на цій посаді у 1682–1692 рр. [8, с. 78], та, очевидно, Петро Вербицький. У листі 1689 р. (№ 12) компанійського сотника Гордія Левченка до Новицького повідомлялося, що його інструкції щодо утримання компанійців не виконуються через спротив лубенської старшини і указ самого лубенського полковника (Леонтія Свічки), який 16 (6) грудня прибув у Пирятин з Батурина. Лист березня 1690 р. (№ 13) був написаний до Новицького Семеном Пашкевичем, чигириндібровським сотником. Він важливий уже тому, що Чигирин-Діброва і згадувані в листі Єреміївка та Жовнин нині знаходяться на дні Кременчуцького моря і майже не привертають уваги дослідників. Цей лист написаний чигириндібровським сотником Пашкевичем, і таким чином можна продовжити його каденцію з січня по березень 1690 р. [9, с. 226]. Далі йдуть чотири листи 1690, 1693, 1696 рр. (№ 14, 15, 16, 24) лохвицького сотника у 1690–1698 рр. Михайла Гамалії. У першому з них про отримання «цедулы» від Новицького і про пропозицію Стефана Трощинського («господар замку гадяцкого») відвідати дім полковника. У другому (№ 15) він пише про свою хворобу і просить прислати через спеціального посланця ванну (!), у третьому (№ 16) він просить його змолоти на власному млині без черги кілька возів зерна. Видно сотник швидко одужав, бо цього листа писав вже не з Лохвиці, а з Батурина. У четвертому (№ 24) Гамалія просить позичити йому 300 штук цегли. Батько цього сотника – генеральний осавул у 1689–1694 рр. Андрій Гамалія – повідомляв свого кума Новицького в 1693 р. (№ 20) про прибуття гетьмана Мазепи на ночівлю в Снятин з тим, щоб полковник належно приго-

тувався до цього. Того ж року сенчанський сотник Леонтій Василевич писав до Новицького (№ 17), скаржачись на кривди жителям с. Скоробагатьки (село суч. Лохвицького р-ну) козаком з його полку. Лохвицький сотник у 1695–1698 рр. Мартин Мартос у 1696 р. (№ 25) просив підтримки проти Степана Пештича (лохвицького сотника у 1694, 1714–1718) у справі куплених ним млинів у Лохвиці. Цікаво, що Мартос чомусь не підписався сотником, як звичайно це робилося. Переяславський писар Лукаш Петровський звертався в 1693 р. (№ 18) до полковника з проханням щодо каменотесів і «готового каміня». У цьому ж листі згадувалися генеральний осавул у 1691–1708 рр. Іван Ломиковський, ніжинський (Степан Забіла) і переяславський (Іван Мирович) полковники.

Далі йдуть документи XVIII ст., які були знайдені нами в інших фондах. Це, насамперед, документи Апостолів – Данила та його сина Павла (№ 26, 27, 28). Перший з них був написаний у 1718 р., коли Апостол ще був миргородським полковником. Його листа було адресовано генеральному хорунжому Івану Сулимі (свату Апостола). Тут сповіщалось про те, що небезпека ординського нападу минула і вже немає необхідності готуватися до військового походу. Питання про переміщення військ на квартири з Переяславського в інший полк не було в компетенції Апостола, і він рекомендував звернутися безпосередньо до гетьмана Скоропадського. Другий лист 1728 р. (№ 27) належав перу миргородського полковника Павла Апостола і адресувався батьку – гетьману Данилу Апостолу. Апостол-син клопотався за Павла Миницького, який був у 1722–1726 рр. ніжинським полковим писарем, а також іваницьким сотником Прилуцького полку в 1700–1709 рр. Він знову був обраний сотником цієї сотні у 1727 р., але його не допускав до посади прилуцький полковник Гнат Ґалаган, через що сотник опинився у скруті. Апостол-син згадував також про зичливість Миницького навіть під час арешту української делегації (Павло Полуботок, Данило Апостол та ін.) у Петербурзі у 1723 р. Це клопотання мало позитивний відгук, і Миницький знову отримав свою посаду і займав її по 1737 рік включно. У 1728 р. гетьман видав універсал (№ 28), яким підтверджував привілей свого попередника (Скоропадського), що надав бунчуковому товаришу Федору Гречаному село Поділ (можливо у суч. Семенівському р-ні). Останнім документом даної публікації (№ 29) є надзвичайно важливий лист 1730 р. гетьмана Данила Апостола. Він був адресований гадяцькому полковнику Григорію Грабянці, більш відомому як літописець. Нам вдалося виявити в зібраннях ІР НБУВ і опублікувати ряд документів стосовно Грабянки [10, с. 73–74], але цей лист тоді не був нами врахований. Отже, гетьман дякував йому за надсилання дичини, здобутої в Куземинській сотні. Тут же містилося запрошення Грабянці прибути до Глухова на свято Богоявлення разом із полтавським полковником (Василем Кочубеєм) чи без нього.

Таким чином, дана публікація документів проливає додаткове світло на історію важливого регіону України гетьманських часів. Зазначимо, що при їх виданні ми використали правила публікації українських текстів XVII–XVIII ст., розроблені Я. І. Дзирою [11], з незначними поправками. Квадратними дужками […] показані пропуски в тексті, а знаком (…)* – нерозбірливі слова, які не вдалося прочитати.

№ 1

1648, лютого 17. – Прилуки.

Універсал-привілей князя Яреми Вишневецького

«Jeremi Michał Korybut, książe na Wiszniowcu i Łubniach, wojewoda ziem ruskich, kaniowsky starosta.

Wiadomo czynie tym listem moim, iż ja mając osobliwy respect na czernców monastyrza pod Łubniami Mharskiego, którym już z łaski mojej nadałem do używania wioskę moje Mhar, przeto też oddawania z tej wioski sosowego i czopowego w potomne czasy czynie wolnemi. Co chcąc mieć, aby już nie byli o takowe ni od kogo exactie trudnieniu, na ten im mój list daję pod pieczęcią i podpisem ręki własnej.

Dan w Przyłuce d. 17 februarii anno 1648.

Ręką swą».

* * *

«Ієремій Міхал Корибут, князь на Вишневці й Лубнах, воєвода руських земель, канівський староста.

Відомо чиню цим моїм листом, що я маючи особливий респект на ченців монастиря під Лубнами Мгарського, котрим вже з моєї милості надав для використання сільце моє Мгар, і звільняю у майбутні часи віддавання з цього сільця сосового й чопового. Хочу, щоб вже у цьому ні від кого в податках вони не зазнавали труднощів, і тому на це даю їм свій лист під печаткою і підписом власної руки.

Дано в Прилуці дня 17 лютого 1648 року.

Своєю рукою».

ЦДІАК. Ф. 137. Оп. 1. Од. зб. 127. Арк. 63. Тогочасна копія.

Зміст тексту документа передає запис копіїста:

«Лист от ксионженця Иеремія Корибута абы з Мгару сосового и чопового не давати». Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: «miasto pieczęci», тобто «місце печатки».

№ 2

1678, березня 18 (8). – Полтава.

Початок купчої.

«Виписи з книг міских полтавских на прозиваемую Ковжижку у Ивана Искренка, за готових грошей золотих чотириста полской личбі.

Випис з книг міских полтавских.

Року Бжия тисяча шестсот сімдесят осмого місця марта осмого.

Пред нас Прокопа Левенця, полковника Войск его царского пресвітлого влчства Запорожского полтавским, и при нем бувших: Кость Кублицкого, суді полку Полтавского, Петра Мисенка, атамана городового, Адама Ненайденка, асаула полку Полтавского, з уряду теж міского, Семена Яременка, войта, Максима Павловича, бурмистра, и при многих общин зацних персонах, ставши обличне славетний пан Иван Искренко, козак наш полтавский, визнал явне, ясне, доброволне, непримуше-

не, ку записаню до книг наших міских полтавських в тие слова повідавши: Панове! З добро воли моей продалем обители стой Мгарской лубенской (за игуменства всечестного во иеромонасех гспдна отца Макария Русиновича и всей общежителной братиї его) кгрунт мой власний, нікому ні в чом не пенний и не заведений, дідизний и отцевский. Дідусь мой славной памяти небощик Яцко Астрянин, полецил отцу моему Ивану Искрі, а по небощику отцу в вічност до спокойного заживаня… (далі йде текст купчої його матері, Марії Іскри, 1669 р., опублікованої в попередньому випуску збірника. – *Ю. М., І. Т.*).

ІР НБУВ. Ф. ІІ. Од. зб. 27658. Копія XIX ст.
Перед підписами намальовано три кола, всередині яких написано: «місто печати»).

№ 3
1678, березня 18 (8). – Полтава.
Випис з полтавських міських книг, який містить купчу

«Випис з книг міских полтавских.

Року Бжия тисяча шестсот сімдесят осмого мсця марта осмого дня.

Пред нас Прокопа Левенца, полковника Войск его царского пресвітлого величества Запорожского полтавским, и при мні бивших Кості Кублицкого, суді полку Полтавского, Петра Мисенка, атамана городового, Адама Ненайденка, асаула полку Полтавского, з уряду теж міского: Семена Яременка, войта, Максима Павловича, бурмистра, и при многих общих зацних персонах. Ставши обличне славетний пан Иван Искренко, козак нш полтавский, визнал явне, ясне, доброволне, не примушене, ку записаню до книг нших міских полтавских в тие слова повідівши: Пнове! З доброй воли моей продалем обытели святой Мгарской лубенской (за игуменства всечестного во иеромонасех гспдна отца Макария Русіновича и всей общежителной братиї его) кгрунт мой власний, нікому ні в чом не пенний и не заведенний, дідизний и отцевский. Дідусь мой славной памяти небощик Яцко Астрянин полецил отцу моему Ивану Искрі, а по небощику отцу моему мні належен и поліцон, во всем як сама зостает Ковжижа з лісом, з сіножатми, з плесами и з заїзками, вшир и вдовж, як завюв чернцов и признаки значне положилем, чим владіл славной памяти дідусь мой и небощик отец мой, тим мает вічне и спокойне владіти предреченная обытел стая Мгарская лубенская. Который то кгрунт пустилем у вічност за суму готових грошей чотиріста золотих полской личби монети доброй. Волно будет пререченной обытели стой Мгарской тими кгрунтами купленними спокойне владіти вічне: дати, продати и даром дати и на свой пожиток як хотіти обернути, жадних утисков, перешкод и турбаций правних ні од кого не узнавши, так от мене самого, яко од потомков и от всіх близких и далних кревних и повиноватих. Мы, то слишачи от уст пана Иванових Искрен-

ковых, куплю сию вічне при моци заховуючи, велілисмо в книги міские полтавские вписати и потребуючой стороні екстрактом видати при печати ншой міской полтавской.

Діялося в Полтаві року и дня виш менованного.

В подлинном таков подпис:

Александр Никифорович, писар сего екстракту рукою власною.

Запис сей од Ивана Искренка полтавского, даний велебним их мосцям отцом мгарским лубенским за проданою Ковжижею на прозбу превелебного в Богу его милости отца Ипатия Горбачевского, игумена мгарского, през отца Амбросия Василевича, намісника его, и отца Иони Вацовского есть до книг наших міских лубенских принять и вписан за воїнства (в іншому списку точніше: «войтовства» – *Ю.М., І.Т.*) Петра Мироненка и печатю потвержон през Юрия Кгаевского писара лубенского.

Року 1689 августа 31 дня».

ЦДІАК. Ф. 137. Оп. 1. Од. зб. 127. Арк. 83 зв.-84. Тогочасна копія. Текстові документа передує заголовок, зроблений копіїстом: «Випис з книг міских полтавских на куплене ліса, прозиваемого Ковжижи, у Ивана Искренка за готових грошей чтыріста полской личбы». Внизу документа намальовані три кола, всередині яких відповідно написано: «місто печати судовой», «місто печати полковничой», «місто печати». Інший список (другої половини XIX ст.) знаходиться в ІР НБУВ. Ф. ІІ. Од. зб. 27659.

№ 4

1682, червня 16 (6). – Ромни.

Лист полковника Максима Ілляшенка до полковника Іллі Новицького

«Мсци пне полковнику комонний, мой мсци пне и зичливий приятелю.

Счо в. мс. мсці пан Снітинсчину заарендовавъши юж так дробною монетою, яко и твердою, рату заплатив, до которое еще не додалисте твердою монетою полосмадесят золотих тоеи ж сумми. Прето прошу братерско в. мс. мс. пна: рач в. мс. и тую полосмадесят золотих твердою монетою до належних рук, не обавляючи, прислати бо юж зо всіх городов ратние гроши поприсилано ест, толко од в. мс. мс. пна очекивуючи Мозира (?) и Захарко еще до Батурина за тим власним не едут. Прето прошу в. мс., рач в. мс. и тот остаток през сего ж посланого прис[л]ати, а ежели Бг даст, его б міло счо с тоей рати надтягти. Теди и на потом з повиности нашом, яко и иншим особам, даетъся порука вичним обашлуем (?), а тепер пилно прошу в. мс. о прислане остатку тих полсмадесяти золотих твердих. О счо по десяте пилно просячи, естем

в. мсти м. пану зичливий пртл Максим Иляшенъко, полковник [Войска] их црского пресв. влчства Запорозкого лубенск[ий].

В Ромні 1682 юня 6».

Адреса на звороті: «Его млсти пану Илиашу Новицкому полковникові Войска их црского прес. влчства Заполрозкого комонному, моему мсці пану братерско належит»

ІР НБУВ. Ф. ІІ. Од. зб. 14498. Оригінал.

№ 5

1684, березня 24. – Ромен.

Лист лубенського полковника Максима Ілляшенка до полковника Іллі Новицького

«Мсці пане полковнику комонный, велце мні ласкавий пане брате.

Увідомившыся мы от сотника лохвицкого, же листи так добродійский писанных до пана асавула вашого як[...], зас и наш отпечатованые до рук сотника лохвицкого донесены. Барзо дывуемося тому, хто бы то так сміл оные отпечатовати важитися, и писалем до сотника лохвицкого, абы того козака, хто ему тие листи подал, зыскавшы, до нас присилал. О которих опит учини[лис]мо, бо часто тое по селах діется, а мы если бы […] тот панский лист чытали, то бы в. мс. мсце пану ознаймили бы, а то оный у свуй лист запечатавшы, одослалисмо до сотника лохвицкого вцілі, по нас в. мс. того не рач розуміты. О яким если учынимо опит, видети маемо такого як скараты, да и старшину городовую що пустими по селах листы посилают, скарати обіцуют. За тим в. мс. доброго здоровя зичачи, зостаю в. мс. пану зычливим братом Максим Иляшенко, п[олковник Войска их црского пресв. влчства Запорозкого лубенский].

3 Ромна марта 24 1684 року».

Адреса на звороті: «Мні велце мсці пану брату его млсти пану Иелияшови Новицкому, полковникові Войска их царського прстлого влчства Запор. комоному от дат належит».

Запис: «Стороное листу одпечатованя панського поданого 25 марта 1684 у Снетині».

ІР НБУВ. Ф. ІІ. Од. зб. 14499. Оригінал.

Документ пошкоджено.

№ 6

1684, жовтня 13 (3). – Великі Будища.

Лист великобудиського сотника Петра Яковенка і городового отамана Матвія Пустовойтенка до полковника Іллі Новицького

«Мсці пане Илляш Новицкий, пане полковнику комонний Войска их царского прес. величества, добродію нам ласкавий.

Бувши в нас, уряду великобудиского, Григор Коджан, товариш полку вашого, за проступцею своим Иваном Скрипкою, видячи его каліство, уваживши собі яко товариш зацний, простил его на чтирнадцяти

золотих вічне не турбуючи. Сие мы в. мсти мсці пану ознаймивъши, с поволностю найнижших услуг наших млисти добродіейской вручаемся.

З Будищ Великих октоврия 3 1684.

Мсці пану и добродіеви слуги найныжайшие

Петро Яковенко, сотник великобудиский,

Матвій Пустовойтенко, атаман городовий».

ІР НБУВ. Ф. ІІ. Од. зб. 14638. Оригінал.

№ 7

1685, грудня 15 (5). – Кременчук.

Лист Івана Біляя, кременчуцького сотника, до миргородського полковника Данила Апостола

«Мні велце мосцівый мосці пане полков[нику] Войска их царского пресвітлого вели[чества] Запорозкого миргородский, добpод[ію…].

Яком первше ознаймовал в. мос., моему мос. пану и добpод(ію), о каз[аках] наших, котрие часу теперешнего до господ своїх повернули з Богу з добычею рибною до Кременчука. Так и тепер подаю в мос., моему мос. пану, до ознайменя, иж довідавшись об оних, пан Рубан, асаул комонний, и зараз умислних своих посланцов з писмом своим прислал ко мні. Приказуючи мні, абым зараз а зараз оних козаков наших кременчуцких, а меновите Стеценка з товаришем другим, присилал к нему в Чигириндіброву, а не вім для чого. Толко виражает тое и грозит, если бы их коні з дороги мали подтомитися, теди и подводу абым з города дал и их чим найскорей отсилал. Еднак же поважаючи я гонор в.мос., моего пана и добpод(ія), и без відома и позволеня в мос., моего мос.пана, оних товариства наших з города так нагле не пустилем тилко вашое панское ради науки. В тим велце прошу, хтій в. мос., мой мос. пан, панскую и отцевскую свою мні во всем подал науку. […] чи указ в. мос., моего мос. пана и добро[дія], […]ди наказаня постерегати и слухати: чи его же так […] же зикглями все противку мні поступует и барзо грозит и абысте ж напотим мене не мал за хлопа и не сміялся. Унижонне прошу и о тим в.мос., моему мос. пану, ознаймую и сторони борошна им, на три місяци належитого, так теж и грошей, же юж борошно все от мала до велика зсипаное в купі зобранное зостает. А гроши я ж на всіх, на три місяци, и отдалисмо. Любо то юж и з наприкреням в.мос., моему мос. пану, зостает, же непоеднокрот гонор в мос., моего мос. п, тое молестовалисми и писали, тилко и тепер мусим. Згола так нагле наступует на нас и грозит, абысмо и подводами своими конечне отпроважали. В чом ми любо и щитимся в тим писмом в.мос., моего мос. пана и добpод., и не давалисми еще подвод. Еднак и тепер велце покорне и унижонне просим, хтій в мос., мой мос. пан, уваживши о тим, отцевскую свою дати науку: или дати или не дати им подводи. Кгди ж

еще во всіх сих сотнях борошно еще в городах зостает и нігде им под оное подвод не давано, тилко на нас згола нагле настоит, абысмо ми з города нашого наперед дали. О чом всем подавши в мос., моему мос. пану, у свідомост и панское и отцевское во всем просячи науки, зостаем завше.

В. мос., моему мос. пану добород[ію], во всем покор[ним] и слугою найниж[чим] Иван Біляй, сотник кремен[чуцкий].

Терешко Савенъко, атаман с товариством.

3 Кременчука июн 6 1685 року

Писма присланние от его ко мні для певнішого увірения для прочитаня посилаю в.мос., с которих вичитавши, скутнійше вирозумієш в. мос.».

Адреса на звороті: «Мні велце ласкавому его мил. мос. пану Данилу Апостолу, полковнику Войска их царского пресвітлого величества Запор. миргородскому, велце мні мос. пану и добродіеви належит».

Запис: «Од п. сотника кременъчуцкого жалоба на пана асаула полкового комонного принесено под Волошиновку июня 1785».

ІР НБУВ. Ф. ІІ. Од. зб. 14483. Оригінал.

Документ пошкоджено.

№ 8

1686, березня 22 (12). – Лубни.

Випис з миргородських міських книг, який містить в собі купчу

«Пред нами Максимом Илляшенком, полковником Войска их царского прсвітлого влчства Запорожского лубенским, Матяшем Панкевичем, суддею полку Лубенского, Андреем Якововичем, сотником лубенским, Леонтием Адамовичем, атаманом городовим, Гаврилом Кунченком, войтом, Иваном Яковенком, Лавріном Шепелевичем, бурмистрами маистрату лубенского, персоналітер постановившисе превелебний в Бгу отц Ипатий Горбачевский, намісник святия обители Мгарския и отц Иакимфт, полатний, за відомом и позволеннем самого его млсти превелебного в Бгу отца Макария Русіновича, игумена тоеи ж обители святия мгарския, ускаржалися на Демяна Дрижака, тож жителя лубенского, докладаючи нам тое, же он, Демиян Дрижак, міючи за річкою Булатцем сіножатку, и за оною и в ґрунта манастирские, то ест в ліс, интересуючися, чинит перешкоду и не раз оного рубаннем дерева манастирского пошлякованно. А так ми, уряд, на пропозицію поменненних законников до тих манастирских ґрунтов особ урядових пна Матяша Панкевича, судию полкового, и пна Леонтия Адамовича, атамана городового, з Грицком Градовником, добре свідомого тих монастир[ских] ґрунтов, туда оглядати и покол знаки, щоби оний завел, от боку ншего

зсилалисмо. Которие то особи менененние там бивши и оттол звернувшися, нам на писмі таковую до акту книг нших міских лубенских подали тому заводу реляцию тими слови, же Грицко Градовик, почавши от ліса Семикупчиного, от самого рову заводячи, твердил, що иле правій ест дерева, то все монастирское, ліс ку лісу, що на тое и кляки сут старосвіцкие свідчат. А що может косою трави втят, то сіножать Дрижакова. Що ораз посланние особи помененные пн. судия полковий и пн. атаман городовий оную границю позначили. На которое то ограниченне тих ґрунтов монастирских згодившись притомним бити еден члвк з села Шешнювки именем Иван Настенко, который доброволне тим же посланим особам присвідчил, иж я, мовит, бил на тот праві як за Бруховецкого гетмана посланние особи на розграниченне зеджали, ж манастиреви по річку Булатец, где усте впадает в Сулу дано, и оними ґрунтами законикам мгарским оголошено диспоновати. Ми, уряд, видячи так ясное посланих особ наших кгрунтов монастирских на писмі нам поданное свідоцтво и певное оних ґрунтов през Грицка Градовика ограниченне, оние ґрунта ліс як Грицко Градовик завюл и як тот Иван Настенко присвідчил, так ми, уряд, повагою сего декрету нашого превелебним отцем мгарским у вічной посессиї міти и спокойне диспоновати конфирмуем и заховуем и до книг нших міских лубенских приймуем. Аби юж так тот Демян Дрижак за своею там сіножатю не важился болшей превелебним в Бгу отцем законникам мгарским у їх ґрунтах жадной найменшой рубаннем дерева чинити перешкоди и якой ли колвек кондициї члвк аби до помененних манастирских ґрунтов не интересовался пилно под зарукою ста талярей сим декретом нашим варуем. Тосмо (?) казали до книг нших міских лубенских записати. А с книг тот екстракт з вираженнем печати ншой полковой и маестратовой и с подписом руки писарской потребуючой стороні видалисмо.

Писан в Лубнях року и дня вишеписанного.

В подлинном тако подписано:

Моисій Василиевич Вірховский, писар сотні Лубенской рукою.

При виражонной печати майстратовой Евстафий Кгрималович, писар міский лубенский, руку свою подписал».

ЦДІАК. Ф. 137. Оп. 1. Од. зб. 127. Арк. 253-254. Тогочасна копія. Внизу документа намальовані два кола, всередині яких написано: «місце печати міской лубенской» і «місце печати полковой». Записи копіїста перед текстом документа: «Декрет на ограниченне ґрунтов манастирских законником мгарским екстрактом з книг міских лубенских видан. Випис з книг міских ратуша лубенского року тисяча шестсот вюсімдесят шостого місця марта второгонадцят дня».

№ 9

1686, грудня 14 (4). – Мгарський монастир.
Лист Макарія Русиновича, ігумена Мгарського монастиря, до полковника Іллі Новицького

«Мсці пане Новіцкий.

Посланый од в. мс. козак до Снітина на инквизицию был у нас в манастыру и ласкавые слова нам од в. мс. оповідав. Межи иншими и тое мовив, же чернец ваш пред паном полковником мовив: «Если нас так забивати кажеш, а справедливости не хочеш чиниты, то мы знайдем и болшого пана». А пан наш, мовит, так говорит: «Я бы намній о мужика не стою, если винен кажу и скарати, якбы то моя ойчистая маетность». А я так мовлю: як в полковництві, так в маетностях не треба б велми дуфати, бо тыи преходят з рук в руки ведлуг волі панской; покладати б треба надію в Бзі як написано: «Возлюбиши Гсда Бга твого всім срдцем твоим». А в. мс. Бга не любиш, бо мнастыр и нас, слуг манастырских, ненавидиш. «Возлюбиши искреняго своего яко сам себе». Кто ж ест ближшый полігованя у в. мс. над ншего брата впадшаго во разбойники шекувский, которыи випадши з комышу без данной причины язву ему наложили, пішнею руку перебили и болш бы того забойства было, если бы люде не ратовали. А гды тот наш брат пред в.мс. скаргу свою прекладал, в. мс. з него сміх учинил, мовячи «Гдес то ты сам упав и руку собі забив, да на людей кажеш». Кто ж тут и глупий не зрозуміет, если в. мс. так говориш, то сам нас и бити кажеш. А если в. мс. тое собі в жарты повернувши, нас же, еще винними чиниш, теды я посилаю до их мл. панов уряду лубенского, просячи, абы тое побите ншего брата было оглядено и записано до своего часу, абы напотом не вомінилися лжачмы (?) нша. А мы знаем, где свою скорб предложити маем.

При том ласце ся в. мс. полецаю

В. мс. м. пана спсения зичливий бгомолец иер[омонах] Макарый Русінович, игумен мгарский, з братиею.

З манастыра 4 декаврия 7 д. 1686 року».

ІР НБУВ. Ф. ІІ. Од. зб. 14035. Оригінал-автограф, завірений печаткою.

№ 10

1688, квітня 23 (13). – Лохвиця.
Лист кума Костянтина Даниловича до Іллі Новицького

«Мсці пне полковнику охотнокомонний, ласкавий мой добродію.

Любо то не без встиду часткою мні тое приходит, же так часто млсти вашей наприкъряюся, еднак часу сего в недостатках зостаючи, а на сторону тот сором отложивши, смію найпокорнійшую прозбу млсти вашей, добродіеви моему, уношу сторони ласкавой обітниці вашей панской,

которую приобецали млсть ваша мні при пану атаманови нашом лохвицком прошлое зимы, то ест борошенця, що ласка ваша изволит. О том повторне велце рабско прошу, за що Гсд Бг млсти вашей певною нагородою будет тут дочасною, а в нбі вічною. За тим под ноги панские самого мя стелючи, зостаю завше.

З Лохвиці априля 13 1688.

Вашой панской млсти ласкавому и великому добродіеви моему зичливий найнижчий подножок и кум Костянтин Данилович».

ІР НБУВ. Ф. ІІ. Од. зб. 14612. Оригінал, завірений підписом і печаткою.

№ 11
1689, жовтня 25 (15). – Нехвороща.
Лист нехворощанського сотника Федора Івановича до полковника Іллі Новицького

«Мосці пане полковнику комонний, мой мосці пане и добродію.

Лист от в. м., моего м. пана, до пана Ротковского, дозорци войскового, даний з Царичанки пан сотник царичанский назад прислав до Маячки, не отсилаючи его пану Ротковскому, а маяцъкий знову нам же прислав. Причины тому не можем знати, кгдиж ближше юж було до Орла одослати, ніжели назад завертати. Тое в. м., м. м. пану, освідчивши, зостаю поволним слугою Федор Иванович, сотник наказний нефороский.

15 октовр[ія] 1689

З Нефорощи».

Адреса на звороті: «Их царського пресвітлого велич ест. его мосціпану Еліяшови Новицкому полковнику комонному м.м.п. добродіеви отдати»

ІР НБУВ. Ф. ІІ. Од. зб. 14515. Оригінал.

№ 12
1689, грудня 17 (7). – Чорнухи.
Лист компанійського сотника Гордія Левченка до полковника Іллі Новицького

«Мосці пане полковнику комонний, велце мні ласкавый мосці пане и добродію.

Ведлуг велце поважного росказанья в.мс. мс. пана и добродія нашего яко устне от в. мс. м. пана отрималем науку сторони оброков, жебы потакрочной устави давано, по чверти оброку на мсці не на коня, але на товариша. Теды я по росказанью вашем панъском приказалем товариству своему, абы на том конътенътовалися, чого неотмовними зостают. Еднак же старшина городовая по указу своего его мл. пана полковника лубенского не міют намірение давати и дают по осмаці на

коня езджалого на мсц., любо и на другого, а не на гуляки и тое освідчаю, же вчерешнего дня пан полковник лубенъский з Батурина ку домови в Перятин прибул. О том всем предложивши, ласце вашей панъской полецаюся, зостаючи назавше

В. м. мс. пану и добродіеви нашему всіх добр зычливый пртел и слуга

Гордій Левченъко, сотник комонний.

3 Чорнух декам. 7 д. року 1689».

Адреса на звороті:: «Их црского прстлго влчства Войска Запорозкого его млсти мосці пану полковникови комонному Иелиашеви Новицкому мосцівому пану и велце ласкавому добродіевы покорне подати».

ІР НБУВ. Ф. ІІ. Од. зб. 14516. Оригінал.

№ 13

1690, квітня 1 (березня 23). – Жовнин.

Лист Семена Пашкевича, чигириндібровського сотника до Іллі Новицького

«Их црского прсвітлого вел[ичества] Войска Запорозкого мсці пане полковнику комонный, мой мсці пане и добродію.

При всегдашних услугах наших в милостивую ласку в. мсти, мсці пану и добродіеви моему, отдаю поклон мой найнизший. Рачилисте до нас поважним своим писмом заслат, жеби я во всем довідався, що за долегливости людем посполитим от козаков. Теди я на вказ ваш панский, добродія моего, изездилем до Еремієвки и випитовали подоводне и не довелося, жеби якие вимисли були от козаков. Тилко то еремієвці наплели нічого, чого не маш от козаков, опроче що контентуют, що сами варат, а пива и меду жадною мірою не довелося. О том в. мсти, мсці пану и добродіеви моему, ознаймую и [в] милостивую ласку вашу панскую полецаюся, зостаючи назавше

В. мсти мсці пану и добород[іеви] моему найнизший слуга

Семен Пашкевич, сотник чигриндубровский.

3 Жовнина марта 23 1690 року.

Гостинчика посилаю в. мс. мсці пану моему лащиков десяток ласкаве прийміте, а на болше не дивіте».

Адреса на звороті: «Их црского прес. вел. Войска Запорозкого мсці пану Иеляшу Новицкому , пану полковникові комонному моему велце мсці пану и добродієві моему покорне отдати».

Запис: «От пна сотника чегириндубровского строны гордіевских козаков, же не довелос що их было вымыслами. Дано з Лукомля марта 24 подано».

ІР НБУВ. Ф. ІІ. Од. зб. 14528. Оригінал.

№ 14

1690, листопада 20 (10). – Лохвиця.
Лист лохвицького сотника Михайла Гамалії
до полковника Іллі Новицького

«Мсць пане полъковнику охотнокомонный, мой велце мсць пане и зичливый добродію.

Поклон мой любовний в. м., м. мсцівому пану, завжды готов и рад отдаю. Скоро по вичитаню сторони цедулы от в. мс. диригованой, пан Стефан Трощинский, господар замку гадяцкого, просил мене любовне яко пртель наш, жебим допомогл и з ним компанії допомогты и вашого панского дому навідити. За чим любо мію певние забавы домовие, еднак на прозбу зволилемся, а битност нашу в. мс., дня сего обецуем о том извістивши, зичу млсти вашей от Гпда Бга здоровя доброго и життя долголітного и зостаю завжди

Вашей панской млсти всего добра приятел зичливый и служит рад Михайло Гамалія, сотник лохвицкий.

3 Лохвиці ноеврия 10 1690».

Адреса на звороті: «Их црского прсвітлого влчества Войска Запорозкого его млсти пану Иеляшеви Новицкому, полковникови охотнокомонному, а моему велце ласкавому и зичливому добродієві покорне отдати».

ІР НБУВ. Ф. ІІ. Од. зб. 14506. Оригінал.

№ 15

1693, серпня 1 (липня 22). – Лохвиця.
Лист лохвицького сотника Михайла Гамалії
до полковника Іллі Новицького

«Мні велце мсці полковънику охочокомонний и добродію мой.

Всецілого доброго здоровя неотмінъне в. м., м. пану, от Гсда Бга дознавати приятелско и щироохотне сприяючи, ознаймую, иж яком прежде писал до в. мс. м. пна и добродія о своей недузі, так и на сей час улженя мні в оной еще Гсдь Бг з ласки своей стой не рачил даровати. Прето през умисного от мене посланого прошу в. м. м. пна: извол на сей час ванни для змитяся мні вигодити, которую през сего ж посланого моего мні переслати в.м. м. пну извол. Повторе в. м., м. м. пна, о тое упрошаючи Гсду Бгу, а себе любві вашой приятелской поліцаю зостаючи В. м., м. м. пну и добродіеві, всего добра зичливий и служити поволний Михайло Гамалія, сотник лохвицкий.

3 Лохвиці июля 22 року 1693».

ІР НБУВ. Ф. ІІ. Од. зб. 14531. Оригінал.

№ 16
1693, серпня 26 (16). – Батурин.
Лист лохвицького сотника Михайла Гамалії до полковника Іллі Новицького

«Мні велце мсці пане полковънику охочокомонний и добродію мой. Не иначей яко завъше в. м., м. пну и добродію доброго здоровя и всего добра от Гсда Бга щире зичачи, мой покорне препосилаю уклон. Міючи теж уфност в доброчинности в. м. м. пна, посилаю борошна моего возов с килка до млинов в. м. м. пна и добродія. Рач в. м. м. пн з ласки своей росказат без черги змолот. О що и повъторе як найпокорній в. м. м. пна упрошуючи, Гсду Бгу поліцаю зостаючи

В. м. м. пну и добродієві моему всего добра зичливий приятелем и до услуг рад Михайло Гамалія, сотник лохвицкий.

З Батурина августа 16 року 1693».

Адреса на звороті: «Их црского пресвітлого величества Войска Запорозкого полковникові охочокомонному, его милости пну Иелиашові Новицкому мні велце мосці пану и добродієві подати».

ІР НБУВ. Ф. ІІ. Од. зб. 14535. Оригінал.

№ 17
1693, вересня 10 (серпня 31). – Сенча.

Лист Леонтія Василевича, сенчанського сотника, до Іллі Новицького

«Мсці пне полковнику комонный, велце мні ласкавый пане и добродію. Товариш еден полку в. мсти, мсцго пна, сотні Олешъковское, не бувши в нас в городі, а уїхавши в село Скоробогатки, шкапу в тамошъних людей грабежом взял, повідаючи, же якоби ему сее місячное от их датися міет. Якие то скоробогатці на том убезпечившис, же козак іх оженившися, юж хоружим сотенним в Лохвиці зостает, и того ради сим часом тої місячної належитости не зложили, а поневаж на тое місце другому товаришу от в. мсти мсці пна тот викт позволен брати, так они, скоробогатці, не спречни и запевне мусят уїстити и отдати тилко, абы знали кому, и если так на три місяци, як и в городі подавано, а грабіж през ласку в. мсти мсци пна сим скоробогатцом азали бы отдан был. Покорне упрошуючи, тоей же вашой пнской млстивой отдаюся ласце.

В. мсти мсцівому пну и велце мні млстивому добродіеви всех добр сприяючий и до услуг поволний Леонтий Василевич, сотник сенчанский. З Сенчи августа 31 1693 року».

Адреса на звороті: «Их царского прстлого величества Войска Запорозкого комонному пну полковникови, его милости мсци пну Илиі Новицкому, мні велце мосцівому пну и ласкавому добродієві покорне».

ІР НБУВ. Ф. ІІ. Од. зб. 14529. Оригінал.

№ 18

1693, листопада 1 (жовтня 22). – Переяслав.

Лист Лукаша Петровського до полковника Іллі Новицького

«Мсцівый пне полковнику комонный, мой велце мсцівый и ласкавый добродію.

Лист поважный пнский в. м. мтя добродія моего до мене, слуги своего, писаный через п. Василя Злочевского, приятеля моего отобралем и вычиталем в нем добродійское мні поздоровлене листовное, за которое пренайпокорній в. м. м. пну дякуючы, зычу от Найвышшаго всіх блг Творца доброго здоровя, щасливого и блгполучнаго в премногие літа, з приращением вікопомной славы всему дому шляхетному в. м. м. пна желаемого пребывания. А при найнижшом моем служебничом уклоні доношу покорне в. м. м. пну, же рад бым подлою сеею услугою моею в жаданю в. м. м. пна скутком самим діло исполнити и гурников тых, которие выбивают каміне у едном на десят садов, яко ж и призивалем того сотника терехтемировского з ными, гурниками, который над ными властвует. Чи не маш зтолко готового каміня и чи не можно вибити сего часу. Теды до уеднаня их тая зайшла трудност, же в листі пнском в. м. м. пна до мене, слуги своего, писаном не назначена міра якою мірою в килко пядей, міет быти каміне вгору стоячое и вшир лежачое, жебы подлуг потуги воды квадровалося и якою ценою, бо каміне розно выбито бывает добродію мой, бывает сад по осм коп, по десят коп и кгды помірное каміне и по десят талярей. Для тих причин не моглем з гурниками совершеное уеднане чинити, а ротою готового ні в ных каміни еще многим людем и задлужилисмо, побравши наперед борошно и гроши, яко то у его милст пна Иоана Ломиковского и у его млсти пна полковника ніжинского и до сых час во всем не уистилися, а близко и зімние вже часы наспівают, которого не борачися, не могут робити. В прийшлый теды час, кгды изволиш в. м. м. пн. писати до его милости добродія моего пна Иоана Мировича, полковника переяславського, о том каміню, то рач в. м. м. пне добродіи мой міру прислати, якою надобно будет каміня в. м. м. А я з повинности моей служебничой презентовалем лист в. м. мст поважный, его милости добродіеви моему пну полковникови переяславскому и яко вышей в покорном сем листі моем выразылем, так и его милост респондуе в. м. мст прика(…)* часу мусится тое отложит діло. О чом и устне сей же посланец в. м. мсти оповісти. О сем покорне я донести в. м., м. мл. пну, добродійской ласце з поволными услугами моїми навсегда полецаюся.

В. м., м. м. пну, всіх блг зычливий и найнижчий слуга Лукаш Петровский, писар полковий переяславский.

3 Переяславля октоврия 22 року 1693».

Адреса на звороті: «Их црского прстлого влчства Войска Запорозкого, пну полковникови комонному, его милости пну Иелиашу Новицкому, моему велце мсцівому пну и ласкавому добродієви».

ІР НБУВ. Ф. ІІ. Од. зб. 14466. Оригінал.

№ 19
1693, листопада 13 (3). – Лубни.
Лист лубенського полкового судді Андрія Яковича та іншої лубенської верхівки до Іллі Новицького

«Мсці пане полковнику комонный, наш велце мсци пане и добродію. Поневаж еще кгды будучи в монастиру Мгарском часу певного за бытности сего ж его мил. отца игумена и соборное его братиї постановилисмо и прирекли слово на том, абы к приближаючомуся празнику щорочному на ден собора стго архистратига Хва Михаила, полководця сил небесных, ку чести и хвалі его стой чинился канун хочбы за не достатком и найменших завідя (?) яко праве притрафился колком (?) часі также тот теды учинений об сюй(?) на пятого новембра при учреждениї обіднем соборно одправоватися и зачатися міет угодием. На которое таковое учреждение в. мсти мсци пана яко тот же полководца на земли и ктитора во перших храму полководци небесного до города нашого веспол же милостю панею в. мсти мсци пана купним домовством велце, а покорне запрашаем, а ним в том ласка в.мсти мсци пана прибути до нас к тому дню будет, тепер на скуштунок того кануну барилко посылаем, которое любо тож, яко и канун (…)*. Однак же в.мст. мсци пан рач ласкаве за великое приняти и нас, притомних собі, при неодмінной ласце ховати яко естесмо в. мсти, нашому мсцвому пану и добродіеви, зичливими добра всего и поволними до услуг.
Их црского прсвітлго влчства Войска Запорозкого полковий лубенский судия Андрей Яковович.
Захарий Салогуб, лубенский сотник и
Иван Прима, городовий л[убенский] атаман з войтом.
Дан з Лубен 3 новембра 1693».

Адреса на звороті: «Их црского прсвітлого влчства Войска Запорозкого полковникови комонному, его милости пну Иелиашови Новицкому нам велце мсци пну и добродієви, до ласкавого покорне належит до даня».

ІР НБУВ. Ф. ІІ. Од. зб. 14467. Оригінал.

№ 20
1693, ___ 25. – Монастир.
Лист генерального осавула Андрія Гамалії до полковника Іллі Новицького

«Мсці пне Новицкий, мні велце ласкавый прыятелю и пне куме.
Зволил ясневелможный добродій пн. гетман простоват на Снятин. Що извістно подаю в. мсти, моему мцівому пану, иж завтрешного дня міет ночоват. Зачим можеш в. мт. на приезд добродійский прыготовиться. О том в. мсти, м. м. пну ояснывши, самого мя ласці прыятелской полецаю зостаючи

В. млсти м пну всего добра зичливый приятел и кум их црс. вел. Войска Запор., асавул войсковий енералный Андрей Гамалія.
З Монастира д. 25 року 1693».
Адреса на звороті: «Их црского пресвтлого влчства Войска Запорозкого полковникови комонному, его млости пну Иелиашеви Новицкому, моему велце ласкавому прыятелеви и пну куму».

ІР НБУВ. Ф. ІІ. Од. зб. 14501. Оригінал.

№ 21

1696, січня 13 (3). – Батурин.

Лист генерального бунчужного канцеляриста Василя Чуйкевича до полковника Іллі Новицького

«Милостивый добродію мой.
Всегда належало было мні до в. мсти, особливого моего добродія, з належитою служебничою поволностию во вшеляких окказіях отзиватися. Еднак тепер за поданною окказіею, а звлаща и при таковой революціей, якой дочекалисмо совершенно; при совершенстві его свише данной, всемирно до совершенного скутку приводити, любо и припозно віншую. Где яко зычу радостно дающого всякое совершенство праздник при вшеляком блгополучиї з приращением доброй слави узнаваючи, пражновати. Так прошу мене в своей незабвенной всегдашной ховати благодітелской ласце и приязні, которой мя тепер и навсегда полецаю.
В. мсти, моего велце премилостивійшого добродія найнижчий и всего добра щирозычливый слуга Василый Чуйкевич з канцелярией войсковой».
З Батурына генвара 3-о 1696 року».

Адреса на звороті: «Моему велце мсцівому пну и милостивому моему блгодітелеви, его млсти пну Илиї Новіцкому, знатному товаришові войсковому найпокорственно вручится».

ІР НБУВ. Ф. ІІ. Од. зб. 14463. Оригінал.

№ 22

1696, жовтня 5 (вересня 24). – Київ, Печерськ.

Лист Максима Лавецького до полковника Іллі Новицького

«Мой велце ласкавий мсци пане полковнику комонный, велце мой мсцивый пне, пне и премлстивий добродію.
Поволност услуг моих в милостивую ласку в. мсци, моего велце млстивого пна и премлостивого добродія, яко найпокорней залецивши, и от Гсда Бга вшеляких щасливых помыслностей при добром здоровю, щасливом повоженю яко найвдлужший час в. мци, моему млс. пну и

добродіеви, зычу міти. На аффектацию в. мсци, моего велце мс. пна и добродія, през того ж подавцу писма для прислуги в том вашой пнской млости отсылаю зиолка и насіне макрану и розмарину. При той же оказиї и од отца Выктора своими руками одобравши, леванду зіле отсылаю. При сей же моей подлой прислузе рад бым в. мсци, моему мсцивому пну и добродіеви, сам презенътер належитий мой служебничий поклон отдати. Еднож з певных причин не прийшло до того за експенсами домовити и за оскудінием коня волнійшого часу о тое пилного стараня приложу, жебым завше при неотмінной ласце вашой пнской зоставал. Которой и на сей час при нижайшом моем по[к]лонении полецаюсе и зостаю назавше

В. мсци, моего велце млостивого пна и премлстивого добродія, всего доброго зычливий нижайший слуга и подножок Максим Лавецкий.

З Печерского мсца септеврия 24 року 1696».

Адреса на звороті: «Его црского пресвітлого величства Войска Запорозского велце моему мс. пну и добродіеви, его млсти пну Иелиашови Новицкому, полковникови комонному яко найласкавше до рук належит отдати».

ІР НБУВ. Ф. ІІ. Од. зб. 14465. Оригінал.

№ 23

1696, жовтня 26 (16). – Батурин.

Лист писаря Чернігівського полку Івана Скоропадського до полковника Іллі Новицького

«Мсцівий пне Новіцкий, мні велце мсцівый пне и здавна ласкавий блгодітелю.

Любо старовічная ест приповідь, иж на прудком коню по обітницу належит посилати, я однак певен и надежен будучи того, же яко з любовного и ласкавого здавна ку мні завзятого аффекту приобецати рачил в. мс., м. м. пн., на гсподарство овечок, так за моїми забавами и нім сам поогляділемся в дому, не квапилемся давній и на скором коню посилати до в. мс., м. м. пна, упоминаючися и вишукуючи обітницу. Тепер теды з умислу чоловіка того посилаю и як самого будет воля и ласка в. мс., м. м. пана, обітницу свою исполнити, которої одержавши скуток, доживотне моею упреймностю и зичливою приязню и поволностю в скорих оказиях заслуговати и завдячати винным себе обовязую и пилне (?) офірую

В. мсц. м. м. пану зычливий всіх добр приятелем и поволним слугою И. Скоропадский, бунчучный вой[ско]вый.

З Батурына 16 октовр[ия] 1696».

ІР НБУВ. Ф. ІІ. Од. зб. 14461. Оригінал.

№ 24

1696, жовтня 10 (вересня 30). – Безсальська маєтність.
Лист Михайла Гамалії до полковника Іллі Новицького

«Мсці пне Новицкий, велце мой мсці пане зичливий пртелю и добродію. Так розумію, же моїм новогосподарским фундованнем з частокротних прошений, о що мні потребно просити, юж давно в. м., м. мс. пну, наприкрилемся. Тилко ж приписуючи особливой то людскости и ласкавости вашей пнской, а свой новогосподарский удоволиваючи недостаток, чого в домувце ність, мушу просити. Рачте в. мс., м. мс. пн, яко в тот товар завше запасный, назичити мні для пилное потреби сот трох цегли, под которую (ціле надячися от в. мс., мс. пна, одержати) прислузі моей и подводки посилаю. Покорне в. мс., м. мс. пна, о оную упрошаючи, лист мой тим кончу, же естем

В. мс., м. мс. пну, всіх добр ціле зичливый приятел и служит рад Михайло Гамалія.

З маетности моей Безсалской септев[рія] 30 року 1696».

Адреса на звороті: «Его црского прстлого влчства знатному войсковому товаришови, его млсти пну Илиї Новицкому велце моему мсці пну и добродіеви ласкаве».

ІР НБУВ. Ф. ІІ. Од. зб. 14464. Оригінал.

№ 25

1697, червня 25 (15). – Лохвиця.
Лист Мартина Мартоса до полковника Іллі Новицького

«Мосці пне Новицкий, велце мой мсці пне и ласкавий добродію.

За причину в. мс., мс. м. пна, чрез которую пожаданую мое закупивши полку Лубенского млини и поважъную на оние от ясневелможного млстивого добродія инътерцизу одержавши, велце в. мс., м. мс. пну, блгодарственно дякую. И дай Гсди Бже вашей пнской милости отслужити тилкож кгдим пану Пестичу интерцизу показал ясневелможного млстивого пана якос он легце оную поважаючи, запрещает, спречаючи людем млинов закупити, якож и в Лохвиці мелники, хотячи кожен поцінне свої млини закупити ради и як почули от его не що добрую мову, не важатся закупити. Бо як розъгляділем и рослухалемся он, Пестич, что хотіл, чинил. Ест вижу в полку в рожъних особ без універсалов панъских надан[…] млини дерзат, о чем рач ваша панъская милость доложить вельможъному пану: чи за відомом его пнским чили ніт тое чинилося и что на тое от велможности его будет за ответ, на тое хтійте достовірнійший у велможъного добродія мні універсалу панского своею инстанциею исходатайти и прислат к нам у Лохвицю; велце в. мс., м. м. пана и добродія, прошу кдиж и сами в. мс., м. мс.пан, відаете, же первая интерциза панская мні данная, велми вкратці писана за[что

я…] як о тое, так и в далший час, во всем о науку вашей пнъской млсти найпокорнійше прошу, самого себе ласкавости вашей панъской вручаю и зостаю

В. мс., м. мс. пану, и ласкавому добродіеви всіх добр зичливий слуга и подножок Мартин Мартос.

З Лохвиці июня 15 року 1697».

Адреса на звороті: «Его црского прстлого влчства Войска Запорозъкого значной войсковой особі, его милости пану Илияшеви Новицкому велце мні мсцівому пану и найласкавому добродіеви покорне отдати».

ІР НБУВ. Ф. ІІ. Од. зб. 14462. Оригінал.

№ 26

1718, лютого 26(15). – Сорочинці.

Лист миргородского полковника Данила Апостола до генерального хорунжого Івана Сулими

«Мсці пане хоружий войсковий енералний, мой велце мсці пане свате и брате.

Тривожливие відомости, о яких перед сим в. м. м. пну освідчалем и по оных до походу военного товариству полку Переясловского готоватися ему ж предлагалем, поневаж уже за отшествием неприятелским татарским з под Черкаского в свої краї отмінилис (як можеш в. м. м. пн вирозуміти з відомостей сими часи от пна полковника харковского до мене присланних), теди нічого уже полку тамошного и компанії до походу готоватися, але по прежнему в домах, не турбуючися, зостают нехай. А що пишеш в. м. м. пн, жебы превосходителному его млст гспдну генерал маиору Яковлеву где индей, в яком полку на хліб заможнійшом, а не в Переясловском, кватиру определено, теди я рад бы так учинити, толко ж тое не от моей волі залежит, разві когда Бг даст щасливий поворот ясневелможному его мсти пну гетману з Москви. В тот час можеш в. м. м. пн до его велможности писати, азали якая полку тамошнему в зведеню консистентов дефолгация учинится. О сем в. м. м. пну предлагаю, ему ж добре здравственного повед[ен]ия зычу и есм В. м. м. пну всего добра зычливий сват, брат и слуга его царского прсвтлого влчства Войска Запорожского полковник миргородский Данило Апостол.

Сорочин[ци] февр[аля] 15 1718 року».

Адреса на звороті: «Его царского пресвітлого влчства Войска Запорожского хоружому енералному пну Ивану Сулимі, моему велце ласкавому приятелеві подати».

ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 50803. Оригінал завірений печаткою.

№ 27
1728, січня 26 (15). – Сорочинці.
Лист миргородського полковника Павла Апостола до гетьмана Данила Апостола

«Ясневелможний мсці пне гетмане, мстивійший мой отче и добродію.
Нарочне сего дня прибыл ко мні в Сорочинці пн. Павел Миніцкий, плачливе ускаржалъся в незносной своей обиді (о которой вашей ясневелможности извістно уже ест и он сам устне чили літералне мает предявити), а зверх того еще и нні по виданному от вшей ясневелможности указу пн. полковник прилуцкий невідомо чего ради оному Миніцкому вряду сотничества иваницкого и корогви вручене на отдаляцию пустил. Чрез что он крайне бідні, вовся разорилъся домом своїм и протчиїми купленними ґрунтами за уставичною дворочною волокитою. В чом просил до вшей ясневелможности моей за собою инстанції в показаню над им рейментарского млсрдия и отческаго в крайнем разорении призріния. Теди я, відаючи зпрежде его, п. Миніцкого, зичливую и безподозрителную к домови ншему доброскланност, як в час аресту над нами бывшого явившую, так и нні за бытности его в Санкт Пітербурсі от пна Пе[тра?] брата листовне описанную з прошением на оного респекту. Послідователні и я покорностию своею прошу вшей родителской млсти, абы в претенсиї своей он, п. Миніцкий, млстию вшей ясневелможности не был занехаяний, а на том уряді иваницкого сотничества універсалом рейментарским моей инстанції (аще будет могучая) прошу и за тим родителские вшей ясневелможности стопи лоби[заю], их же блгословению поручаю мя и есть
вшей ясневелможности милостивійшого моего отца и добродія щире зичливий сн и нижайший слуга его императорского влчства Войска Запорожского полковник миргородский Павел Апостол.
3 Сорочинец генваря 15 д 1728 году».

ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 54428. Тогочасна копія.

№ 28
1728, січня 1 (грудня 21). – Глухів.
Універсал гетьмана Данила Апостола

«Его императорского величества Войска Запорожского обоих сторон Дніпра гетман Даниил Апостол.
Пну полковникові гадяцкому, п. п. старшині полковой також п. господареві, за яку нашего тамошего госі (?) кому бы о том відать належало ознаймуем сым нашым універсалом, иж знатный товариш бунчуковый пн. Федор Потребыч Гречаний презентовал нам антецесора нашого покойного гетмана Скоропадского універсал 1715 году юня д. 30 данный ему на село Подолк з ґрунтом до оного належним в сотні полковой Гадяцкой будучом и в потверждение ему ж купленного его трох кол млыва на греблі Броварковской на реці Псл стоячий и на

от обране з оних части войсковой купно з мелницкою розміровых прыходов, по которому універсалу просил и нашой конфырмаци. Мы прето, гетъман, по силі данной нам высокомонаршой его императорского величества жалованной грамоты, іміючы власть всякие в Малой Россыи воинские и гражданские устроевати порядкы, респектуючы на (…)* и отца помянутого пна Федора Потребыча Гречаного и самого оного вірно радітелные войсковые службы (которих не еден (?) между (…)* чрез нісколко літ дане (?) до елекцыи нашой пры правленыи діл енералной войсковой канцелярыи обрітаютъся прыліжное іміл к содержанию добрых малороссийских порядков радіние) веліл выдат сей наш з войсковой енералной канцеллярыи універсал, которим ему пну Федору Потребычу Гречаному, знатному товарышеві бунчуковому, предречоное село Подолкі со всімы к нему принадлежнымы друнтами, також и купленние его тры кол млына на греблі Бровархковской на реці Пслі стоячые з войсковою и мелницкою частмі подлуг помянутого універсалу антецессора нашого ствержаем в спокойное владіние, и дабы ні от кого з старшины и черні в том села владіныи (…)* тымы люды тамошнымы (опроч козаков пры своїх волностях непорушно зостават іміют) от давна люб ему ж, пну Федору Потребычу Гречаному яко державцы своему, надлежашое послушенство и повинность, міты хочем и рейментарско прыказуем.

Дан в Глухові декаврия 21 д. року 1728.

В подлинном подпис таков:

Звышменованный гетман рукою власною.

С подленним читал войсковый канцелярист Федор Зорловский(?)».

ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 60304. Тогочасна копія.
Внизу документа намальовано коло, всередині якого написано: «місто печати».

№ 29
1730, грудня 30 (19). – Глухів.
Лист гетьмана Данила Апостола
до гадяцького полковника Григорія Грабянки

«Мой ласкавий приятелю пне полковнику гадяцкий.

Дичину, присланую от в. мсти, сотні Куземинской стрелцами добытую, веліли ми принят, да и с протчиїх сотен полку в. мстиного, когда оная будет до в. мсти привезена, присилай в. мст. к нам в Глухов в самой скорости, жадаем. Тут же на прошение в. мст. предлагаем, когда будет пн полковник полтавский ехат в Глухов, то и в. мст. тогда сюда прибувай, а барзій и не засмотруючися на пна полковника полтавского приездил быс в Глухов к празнику Бгоявления (…)* непремінно.

З Глухова декабра 19 д. року 1730».

ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. Од. зб. 3450. Чернетка.
Запис перед документом: «Лист от гетмана вчерні до полковника гадяцкого о принятиї дичини прислан[ной] от его полковника».

Список використаних джерел

1. Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657 / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ, 1998.

2. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. Київ, Львів, 2004.

3. Універсали Івана Мазепи (1687–1709). Ч. І / упоряд. І. Бутич. Київ, Львів, 2002; Ч. ІІ / упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич. Київ, Львів, 2006.

4. Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730 / упоряд І. Бутич. Полтава, 2007.

5. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. / упоряд. Г. Швидько. Дніпропетровськ, 2004.

6. Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст. / упоряд. В. Мокляк. Т. 1–6. Полтава, 2007–2017.

7. Центральний державний історичний архів України у Києві. Ф. 137. Оп. 1. Од. зб. 127.

8. Мицик Ю.А. Царичанка козацька. Київ, 2004. С. 76.

9. Кривошея В. Українська козацька старшина. Київ, 2005. С. 226.

10. Мицик Ю. Незнані документи до біографії Григорія Грабянки // Український археографічний щорічник. 2018. Вип. 21–22. С. 733–745.

11. Дзира Я. І. Вступ // Літопис Самовидця. Київ, 1971. С. 40–42.

References

1. *Universaly Bohdana Khmelnytskoho 1648–1657* [The universals of Bohdan Khmelnytskyi]. (1998). I. Krypiakevych, I. Butych (Comps.). Kyiv. [In Ukrainian].

2. *Universaly ukrainskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoilovycha (1657–1687)* [The universals of Ukrainian hetmans from Ivan Vyhovskyi to Ivan Samoilovych]. (2004). I. Butych, V. Rynsevych, I. Teslenko (Comps.). Kyiv, Lviv. [In Ukrainian].

3. *Universaly Ivana Mazepy* (1687–1709) [The universals of Ivan Mazepa]. (2002). Vol. 1. I. Butych (Comp.). Kyiv, Lviv; (2006). Vol. 2. I. Butych, V. Rynsevych (Comps.). Kyiv, Lviv. [In Ukrainian].

4. *Heneralne slidstvo pro maietnosti Poltavskoho polku 1729–1730* [The general property revision of Poltava regiment]. (2007). I. Butych (Comp.). Poltava. [In Ukrainian].

5. *Komput i reviziia Myrhorodskoho polku 1723 r.* [Census and revision of Myrhorod regiment in 1723]. (2004). H. Shvydko (Comp.). Dnipro. [In Ukrainian].

6. *Dzherela z istorii Poltavskoho polku (seredyna XVII – XVIII st.* [The sources on the history of Poltava regiment in the middle of the 17th–18th cc.]. (2007–2017). V. Mokliak (Comp.). Vol. 1–6. Poltava. [In Ukrainian].

7. Fond 137, Inventory 1, Unit 127. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv. [In Ukrainian].

8. Mytsyk, Yu. A. (2004). Tsarychanka kozatska [The Cossack Tsarychanka]. Kyiv. [In Ukrainian].

9. Kryvosheia, V. (2005). *Ukrainska kozatska starshyna* [Ukrainian Cossack leadership («starshyna»)]. Kyiv. [In Ukrainian].

10. Mytsyk, Yu. (2018). Neznani dokumenty do biohrafii Hryhoriia Hrabianky [The unknown documents to the biography of Hryhorii Hrabianka]. In *Ukrainskyi arkheohraphichnyi shchorichnyk* [The Ukrainian Annual Archeographic Review]. Iss. 21–22, pp. 733–745. [In Ukrainian].

11. Dzyra, Ya. I. (1971). *Vstup* [Introduction]. In Ya. I. Dzyra *Litopys Samovydtsia* [«The *chronicle of* Samovydets»]. Pp. 40–42. Kyiv. [In Ukrainian].

p. Yurii Mytsyk
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Principal Researcher of the Department of Akt Archeography
M. S. Hrushevskyi Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of NAS of Ukraine
ORCID: 0000-0003-1580-1284
e-mail: mytsyk2002@ukr.net

Inna Yuriivna Tarasenko
Candidate of Historical Sciences,
Researcher of the Department of Akt Archeography
M. S. Hrushevskyi Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of NAS of Ukraine
ORCID 0000-0003-1019-9749
e-mail: innatarasenko86@gmail.com

The documents of the last third of the 17th – the first third of the 18th centures on the history of Poltava province

The aim of the research is the actualization and introduction into the scientific circulation of the unknown historical sources that have specific value for the history of Ukraine, and particularly for the history of Poltava province. **The methodology** of the research is based on application of the methods of historical and logical analysis. **The scientific novelty** of the paper. The analysis of the studied documents made it possible to define their informational potential and to outline the most crucial facts of Poltava province history under the rule of Ukrainian Hetmans. Previously unknown 29 documents are published for the first time: public legal acts, statutes and universals of Hetmans and colonels, including documents and letters of Hetmans Ivan Skoropadskyi and Danylo Apostol, colonels Maksym Illiashenko, Illia Novytskyi, Pavlo Apostol, other members of the Cossack leadership and Cossack centurions. The majority of the presented documents belong to the archive of irregular military colonel Illia Novytskyi that is preserved in the Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. Some documents have been found in the depositories of the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv. **Conclusions.** The documents published shed extra light on the history of Poltava province in the last third of the 17th – the first third of the 18th centures with special focus on its political aspects. The paper shows the documents related to the past of Poltava province in the period of Hetmans' Rule, towns and villages of the Lubny, Myrhorod and Poltava regiments, their social and economic development, political history, the history of some unexplored Cossack regiments and towns that were flooded in the 20th centure during creation of Dnipro artificial water reservoirs; as well as the history of some major Cossack families, in particular Iskra family.

Key words: Poltava province, Hetmans's Rule, Hetmans's universals, Cossack regiments, Iskra family.

отец Юрий Мыцык,
доктор исторических наук, профессор,
главный научный сотрудник отдела актовой археографии
Института украинской археографии и источниковедения
им. М. С. Грушевского НАН Украины
ORCID: 0000-0003-1580-1284
e-mail: mytsyk2002@ukr.net

Инна Юрьевна Тарасенко,
кандидат исторических наук,
научный сотрудник отдела актовой археографии
Института украинской археографии и источниковедения
им. М. С. Грушевского НАН Украины
ORCID: 0000-0003-1019-9749
e-mail: innatarasenko86@gmail.com

Из документов последней трети XVII – первой трети XVIII в. по истории Полтавщины

Целью работы является актуализация и введение в научный оборот неизвестных сегодня исторических источников, которые имеют важное значение для истории Украины, в частности для истории такого ее региона, как Полтавщина. **Методология исследования** основывается на использовании, в первую очередь, историко-логического метода. **Научная новизна.** На основании анализа представленных к публикации документов выявлен их информационный потенциал, по каждому из них выделены наиболее важные сведения по истории Полтавщины гетманских времен. Выявлены и впервые представляются 29 неизвестных доселе документов, в частности: публично-правовые акты – универсалы и письма гетманов и полковников – универсалы и письма Ивана Скоропадского и Данила Апостола, полковников Максима Илляшенко, Ильи Новицкого, Павла Апостола, генеральной старшины и сотников. Преимущественное большинство документов происходит из шеститомного рукописного архива полковника нерегулярных войск Ильи Новицкого, который хранится в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. Отдельные рукописи были отысканы в фондах Центрального государственного исторического архива Украины в Киеве. **Выводы.** Опубликованные документы проливают дополнительный свет на историю Полтавщины последней трети XVII – первой трети XVIII в., особенно на ее политические аспекты. В публикации впервые приводяться документы, которые касаются прошлого Полтавщины, гетманских времен, городов и сел Лубенского, Миргородского и Полтавского полков, их социально-экономической, политической истории, истории малоизученных сотен, а также городов, которые в XX в. были затоплены искусственными днепровскими водохранилищами; некоторых старшинских родов (в частности Искры).

Ключевые слова: Полтавщина, Гетманщина, гетманские универсалы, козацкие полки, род Искр.

Стаття підготовлена 18 квітня 2019 року;
подана до друку 25 квітня 2019 року.

Розділ

6

ПОВІДОМЛЕННЯ

УДК 027.54(477-25)НБУВ:341.384:[008:316.752]+271.222(477-25)-77
DOI: 10.15407/rksu.24.329

Lyubov Dubrovina,
corresponding member of NAS of Ukraine,
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Director General of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Ukraine)
ORCID: 0000-0002-1011-7910
e-mail: dubrovina@nbuv.gov.ua

Klaus Gestwa,
Ph.D., Professor,
Director of the Institute
for East European Studies and Local Lore
of the University of Tübingen (Germany)
e-mail: klaus.gestwa@uni-tuebingen.de

RETURN FROM GERMANY TO UKRAINE OF THE «SOFIAN CHARTER» OF PETER THE GREAT ON THE METROPOLITAN APPOINTMENT OF IOASAPH KROKOVSKYI IN 1708: UKRAINIAN-GERMAN HISTORY OF THE ORIGINAL CHARTER AND PROSPECTS FOR RESTITUTION OF CULTURAL VALUABLES

Повернення з Німеччини до України «Софійської Грамоти» Петра І митрополитові Іоасафу Кроковському 1708 року: українсько-німецька історія Грамоти та перспективи реституції культурних цінностей

Метою повідомлення є висвітлення урочистих заходів та німецько-українського наукового колоквіуму, присвяченого поверненню з Німеччини до України Грамоти Петра І митрополиту Іоасафу Кроковському 1708 р. Грамота була вивезена під час Другої світової війни з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та перебувала в Інституті Східноєвропейської історії і краєзнавства Тюбінгенського Університету. В колоквіумі брали участь німецькі та українські вчені. *Наталія Сінкевич* розкрила історичне значення Грамоти, історію створення Грамоти та особистість самого митрополита Іоасафа Кроковського. *Тетяна Себта* простежила історію Грамоти до 1941 р. та довела її приналежність до колекції Софійського собору, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

© Л. А. Дубровіна, Клаус Гества, 2019

Корінна Кур-Королев розслідувала обставини вивезення Грамоти із зібрання Бібліотеки під час Другої світової війни за документами німецьких архівів; *Катаріна Кухер* розкрила історію надходження Грамоти до Інституту Східноєвропейської історії і краєзнавства Тюбінгенського Університету та роботу експертів із повернення Грамоти. *Вольфґанґ Айхведе* поділився досвідом передання до України іншої грамоти Софійської колекції, виданої Петром І митрополитові Варлааму Ясинському 1700 р., а також розповів про повернення картини Ганса фон Маре з Києва до Бремена, в якому брала участь директорка Київського відділення Ґьоте-Інституту графиня Уте Баудіссін. *Галина Ковальчук, Ольга Степченко* (Київ) приділили увагу історії формування зібрання в Софійському соборі, розкрили унікальний книжковий та рукописний склад цього комплексу, що зберігається в Бібліотеці. *Клаус Гества та Любов Дубровіна,* підводячи підсумки зустрічі, констатували, що повернення Грамоти є прикладом плідної наукової співпраці вчених Німеччини та України, ефективного вирішення питання стосовно трофейних культурних цінностей, адже місцезнаходження багатьох з них і донині залишається невідомим. Тому важливими є розвиток міжнародного культурного та наукового співробітництва, а також створення Державного реєстру втрачених культурних цінностей.

Ключові слова: трофеї війни, Софійська Грамота Петра І, переміщення культурних цінностей, Друга світова війна, Тюбінгенський Інститут, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.

The World War II caused the significant destruction of the cultural heritage of different countries, enormous volumes of art, archival and book heritage lost their owners, the centuries-old heritage pieces of many countries were lost to the places of origin and were moved to other countries and collections. Many of them were lost forever. This was especially catastrophic for Ukraine during the 20th century. There are many serious social upheavals and losses of cultural heritage, with both written and printed monuments, as well as book and manuscript collections. The fate of many of them is still unknown.

Although more than 70 years have passed since then, the process of seeking and returning the heritage to the rightful owners has not ceased. Many scientists are working hard searching for those valuables; research is being conducted on archives of different countries; world auctions are being analyzed; personal relationships are being used; public support is gathered from volunteers and the like.

But the return process is extremely complex, it is accompanied by the laborious activities of many people, teams, universities and research organizations, and government institutions. Imperfect legislations also hinders the return of cultural property. For all this time, international organizations, in particular UNESCO, have been making a lot of efforts to develop mutual understanding and harmonize the legislative norms of countries participating in restorative processes. We observe how high-profile restorative processes in the field of the return of artistic heritage are constantly evolving and fall into the field of view of researchers of the history of the Second World War and its consequences.

However, the ongoing search and return of manuscripts and printed heritage, unique archival documents become collector's items in a narrow circle of connoisseurs of history and culture, or accidentally fall into collections due to external signs of antiquity, is much more complicated.

Therefore, such rare cases of the return of illegally exported cultural property to libraries in an atmosphere of trust, mutual assistance and professional unification of the efforts of various scientists and governments are so valuable. They inspire us to continue our search and open up new perspectives in scientific relations and creative cooperation between scientists and cultural figures.

On May 30, 2019, an outstanding event of international importance took place – at the Institute of Manuscripts of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (hereinafter – VNLU) of the National Academy of Sciences of Ukraine, Germany has officially returned the document, a so-called «Sophia Charter», – a certificate of 1708 of the Russian tsar Peter the 1st, on the approval of the Metropolitan of Kyiv Joasaph Krokovskyi. The document was illegally removed from the Ukrainian literary fonds during the World War II. This Charter was delivered to Ukraine and personally accepted by the Minister of Culture Yevhen Nyshchuk. This event became resonant in the cultural life of Ukrainian society.

The transfer procedure consisted of several stages. The Charter was handed over on March 14, 2019, at the premises of the Federal Ministry of Foreign Affairs of Germany, where it was handed over by the Secretary of State of the Ministry of Foreign Affairs of Germany Walter Lindner to the Ambassador of Ukraine Andrii Melnyk in the presence of Dr. Michael Jansen, chairman of the German part of the Joint Ukrainian-German Commission on the Return and Restitution of Cultural Property; Dr. Andreas Protman, Head of the Ukrainian Workers' Headquarters of the Foreign Ministry, as well as members of the German-Ukrainian research group. On April 13, 2019, the rarity arrived in Ukraine, which was met by Minister of Culture Yevhen Nyshchuk and Deputy Minister Tamara Mazur. Mrs. Neli Kukovalska, General Director of the Sophia Kyivska National Reserve, accepted and retained the Certificate from the day it was needed in Ukraine. The first public presentation was held at St. Sophia Cathedral on May 24, 2019.

This event was widely covered in the Ukrainian media. Based on the results of the transfer, the V. I. Vernadskyi Library publishes the publication «Diversion to Ukraine of the Charters of Peter Ioasaph Krokovskyi 1708: Materials of the solemn transfer of the

Charters and the Ukrainian-German colloquium on May 30, 2019, on the history of the unique document of the Sophia Collection» (Kyiv, 2019) [1]. The book highlights the transfer process, contains statements by officials, reports by German and Ukrainian participants in the colloquium, and discusses the issue of cooperation between scientists and the problems of restorative processes between Germany and Ukraine.

The main credit for this initiative belongs to the Institute for East European Studies and Regional Studies of the University of Tübingen (Institut für Osteuropäische Geschichte und Landeskunde der Eberhard Karls Universität Tübingen). The Charter was discovered there, and a group of his researchers conducted a complete investigation of its origin and fate. In close cooperation with Ukrainian scientists, the owner of the document was established and its transfer to the VNLU organized.

A unique historical document appeared after the World War II in Tübingen, at the Eberhard Karl University of Tübingen (Baden-Württemberg, Germany). Its origin was established thanks to the research of a group of German and Ukrainian experts, about which scientific articles were published in German and Ukrainian periodicals [2].

The rarity was transferred through the initiative of Professor Klaus Gestwa, Director of the Institute for East European Studies and Local History of the University of Tübingen and scientists of the Institute: Dr. Natalya Sinkevych, researcher of the project «Religious knowledge in Early Modern Europe (800–1800)», Dr. Katarina Kucher, Deputy Director Institute, Corinna Kur-Korolev, a former employe of the Institute, and now – the Center for Contemporary History in Potsdam, a famous scientist in the field of cultural values, Professor Wolfgang Eichwede. On the Ukrainian side, Tetyana Sebta, senior researcher at the Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, as well as the staff of the National Library's Institute of Manuscript, took part in this process. The latter assisted researchers in finding references and accounting materials on VNLU fonds, prepared their expert opinion for the Ministry of Culture of Ukraine, conducted an additional examination of the origin of the certificate on archival materials of VNLU, in particular, Olga Stepchenko, Olena Halchenko, Svitlana Sokhan, and Marina Philipovych.

The Return of Charter was conducted by the «Joint Ukrainian-German Commission on the Return and Restitution of Cultural Property lost and illegally displaced during and as a result of World War II», established under the Ministry of Culture of Ukraine. For many years, scientific experts from both sides worked on the Commission. The co-chair of this commission from the Ukrainian side was the First Deputy Minister of Culture of Ukraine Svitlana Fomenko, the co-chair from the German side was

the Ambassador on Special Assignments, and the retired state secretary, Mr. Michael Jansen, Lyubov Dubrovina, Hennadii Boriak, Serhii Kot, Olena Zhyvkova, Inesa Tatiivska, Tetyana Sebta and Natalia Kashevarova worked as members of the commission and experts. These experts participated also in the colloquiums.

Welcoming speeches were made by Vice President of the National Academy of Sciences of Ukraine, Chairman of the Social and Humanities Sciences Section of the National Academy of Sciences of Ukraine, Academician Serhii Pyrozhkov, Minister of Culture Yevhen Nyshchuk, Deputy Minister of Foreign Affairs of Ukraine Vasyl Bodnar, First Secretary of the Embassy of the Federal Republic of Germany in Ukraine Sebastian Gromig. They noted the importance of the event, the participation of a common team of scientists, scientific institutions, the interaction of the diplomatic circles of Ukraine and Germany, due to which the transfer of the Charter became a good symbol of German-Ukrainian relations. Sincere gratitude was expressed to German and Ukrainian researchers, scientists, Vernadskyi library staff and museum workers.

The transfer involved: Director of the Institute of East European Studies at the University of Tübingen, Professor Klaus Gestwa, Director General of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine Professor Lyubov Dubrovina, Chairman of the Joint Commission, Deputy Minister of Culture Svitlana Fomenko.

After the celebratory transfer of the Charter, a scientific German-Ukrainian colloquium was held on the history of research and the return of the Charter, as well as a discussion of the restorative process in the field of cultural heritage between our countries. This scientific colloquium was held under the auspices of the Ministry of Foreign Affairs of the Federal Republic of Germany and the National Academy of Sciences of Ukraine, the Ministry of Culture of Ukraine, and the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine. The transfer was facilitated by the coordinated interaction of the diplomatic circles of Ukraine and Germany during this lengthy work. This colloquium brought together reputable and well-known scientists of our countries, experts who participated in the study and the return of this historical document, scientists who made a significant contribution to the study of restorative problems, and opened new perspectives in our scientific relations and creative cooperation.

In his speech, Professor Klaus Gestwa, Director of the Institute for East European Studies and Local History of the University of Tübingen emphasized that the transfer of the Charter is a joyful event, the result of quite a long work, as well as the end of the decades of the disappearance of the Charter and its wanderings through the years that ended with a happy return home. He noted that the German-

Ukrainian commission worked very actively, experts met in Tübingen, Berlin and Kyiv, carefully examined the archives to find confirmation of the origin of this Charter. This is an example of how to constructively solve complex problems together, and can serve as an example for further solving other complex issues in the return of values. In November 2016, scientists presented a detailed report of their work with a recommendation to return the Charter to Ukraine. The university administration supported this decision and submitted the report to the Baden-Württemberg Ministry of Science, Research and Art for a legal assessment. Based on the evidence and copies presented, Minister Theresa Bauer decided on the restitution of the Charter. These historical decisions have been realised today in Kyiv.

On behalf of the German group of researchers, he expressed gratitude to all participants in the project and high hopes that this example will inspire further research and, possibly, new discoveries. After all, there are still many questions that require investigation.

Welcoming remarks were made by the Director General of VNLU, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of History, Professor Lyubov Dubrovina. She noted that the transfer of the Charter is an extremely positive moment in the history of the return of lost cultural property. Therefore, a special gratitude was expressed to a group of German and Ukrainian experts, in particular, Professor Klaus Gestwa, and scientists of the Institute, in particular, Dr. Natalia Sinkevych, researcher at the project «Religious knowledge in early modern Europe (800–1800)», Dr. Katarina Kucher, Deputy Director of the Institute for East European Studies, Dr. Corinna Kur-Korolev, a former employee of the Institute, and now – the Center for Contemporary History in Potsdam, known to professor Wolfgang Eichwede On the Ukrainian side, there is Tetyana Sebta, a senior researcher at the Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, as well as VNLU Institute of Manuscript who prepared an official examination of the origin of the Charter for the Ministry of Culture of Ukraine, in particular, Olena Halchenko, Svitlana Sokhan, Marina Philipovych, senior scientific advisers.

A special gratitude was expressed to the co-chair of the German representative office of the Joint Commission – Ambassador on Special Assignments, retired State Secretary Dr. Michael Jansen, who, unfortunately, could not attend this event.

After a short break, a Ukrainian-German colloquium «Designation of Kyiv Metropolitan Joasaph Krokovskyi 1708: Ukrainian-German History of the original Charter of Peter the Great» took place, organized under the patronage of the Ministry of Foreign Affairs of the Federal Republic of Germany and the National Academy of Sciences of Ukraine. The reports of the colloquium shall highlight the results of the study of the Charter, which was covered in detail in a joint article by German and Ukrainian scientists and experts involved in her return – C. Kur-Korolev, K. Kucher, N. Sinkevych, T. Cebta «Trophies of war: history Charters of Peter I and German studios of Eastern Europe exported from Kyiv before and after 1945», published in 2017 in the publication of VNLU «Library Bulletin», No. 1 (URL: http://bv.nbuv.gov.ua/doc/bv_2017_1_8)

The colloquium was attended by Ukrainian and German specialists and experts who joined the study and the return of this historical document: Professor Klaus Gestva, as well as scientists studying the fate of cultural property during World War II and restitution, primarily Professor Wolfgang Eichwede (Bremen / Berlin), experts and researchers who contributed to the return of the Charter and researched it – Natalia Sinkevych (Kyiv / Tübingen), Dr. Corinna Kur-Korolev (Berlin / Potsdam), Dr. Katarina Kucher (Tübingen), Ph. D (Hist.) Tetyana Sebta (Kyiv), scientists of the VNLU, its Director General Lyubov Dubrovina, Director of the VNLU Institute of Manuscript Ph. D (Hist.) Olga Stepchenko and Director of the Institute of Book Studies Doctor of Historical Sciences Professor Halyna Kovalchuk (Kyiv), and others.

Natalia Sinkevych, who is honored to be the first to reveal the origin of the Charter, highlighted the historical significance of the Charter, told the story of the Charter and the outstanding personality of Metropolitan Joasaph Krokovsky himself, the last elected Metropolitan of Ukraine, associate of the Hetman of Ukraine Ivan Mazepa. She talked about his life and contribution to the religious life of Ukraine.

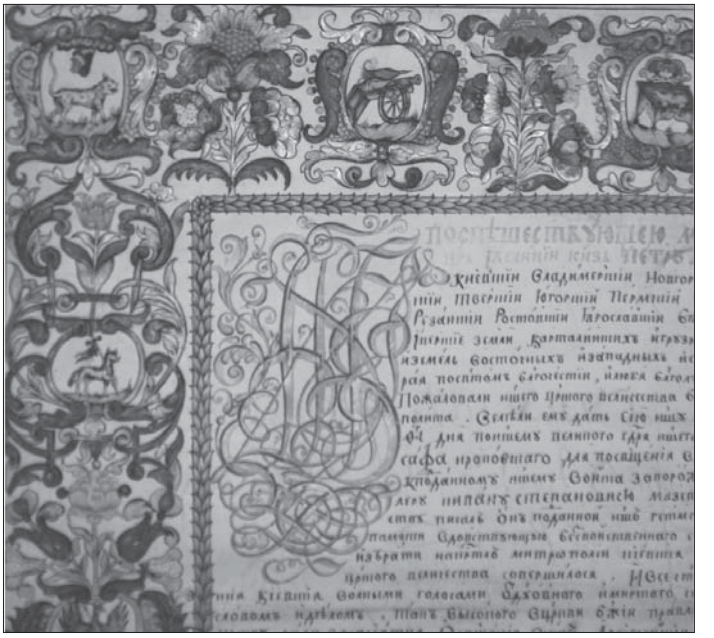

Tetyana Cebta revealed the history of the Charter until 1941 and proved it's belonging to the collection of St. Sophia Cathedral, which was nationalized after the revolution of 1917–1918. Its collection passed into the jurisdiction of the National Library of Ukraine (since 1934 – the Library of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, now the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine). She relied on documents from the archives of the VNLU Institute of Manuscript, established the composition of the Charters of the Cathedral, among which was a Charter to Joasaph Krokovskyi, her previous studies and publication by Metropolitan Evhen Bolkhovitinov in 1825 [3, p. 110–113].

Corinna Kur-Korolev investigated the circumstances of the export of the Diploma from the Library, worked in the archives of Germany, primarily in the Political Archive of the Ministry of Foreign Affairs. She suggested that the Library was burglarized by the Künsberg's Sonderkommando or other SS representatives who were in Kyiv at that time. Perhaps, for example, Hans Koch, Wilfried Krallert, Victor Paulsen, people who knew a lot about the value of the Charter. The Charter was taken out either in October 1941 or in October 1943 by transport organized by Georg Winter. The lack of information about the Charter in official documents indicates the private nature of the export of the Charter.

Katarina Kucher revealed the history of the Charter at the Tübingen Institute for East European History and Local History, where she was transferred by Professor Werner Markert, founder and first director of the University of Tübingen. According to him, he bought a Charter from a second-hand book dealer for 2000 deutschmarks, but in fact it cannot be ruled out that he took it out in October 1943, when he was there in the Künsberg's Sonderkommando. Krallert also sold geographic maps to the University, which may have also been from a warehouse confiscated by Künsberg.

Wolfgang Eichwede told the story of the transfer of another Charter from the Sofia collection, issued by Peter the Great in 1700 to Metropolitan Varlaam Yasynskyi. Eichwede was a participant in the program with the help of the director of the Kyiv branch of the Goethe Institute Countess Ute Baudissin. Countess Baudissin obtained it from a war veteran, American soldier William Galen, who took it as a trophy at the SS premises in Vienna. Many years later, he found out that this was the original of Peter the Great's Charter and returned it with the help of Countess and Wolfgang Eichwede to Kyiv. Unfortunately, at the time it was not known that this Charter was from a collection stored in the V. I. Vernadskyi Library, so it ended up in the fonds of the Central State Historical Museum in Kyiv. He also recalled the transfer of the painting by Hans von Mare from Kyiv to Bremen, thanks to the wishes of the owner, who wanted to return the painting. Wolfgang Eichwede emphasized the importance of personal relations of researchers in search of lost cultural artifacts.

Galyna Kovalchuk and Olga Stepchenko recalled that the history of confiscation and removal of library fonds was first described by the historians of the Library L. A. Dubrovina, N. I. Maloletova and O. S. Onyshchenko [4, p. 54–60]. The speakers focused on the history of the formation of the collection in St. Sophia Cathedral, and revealed the contents of the unique book collection. Books were collected by the highest church hierarchs of the Orthodox Church in Ukraine, since St. Sophia Cathedral was the residence of the Kyiv Metropolitans. The entry of the St. Sophia collection into the Library is also described in the book by L. A. Dubrovina and O. S. Onyshchenko [5, p. 156, 188]. The collection consists of Cyrillic old-printed and rare editions, including the first editions of Ukrainian religious writers of the 16th–18th centuries (as of 1924 there were 1560 old-printed in Cyrillic and Latin, and today are 1795 books), the works of the Metropolitans themselves. In 1924, the composition of the St. Sophia Cathedral was disclosed in an article by V. I. Barvynok [6].

Manuscript collections of the St. Sophia Monastery at the VNLU was represented by Lyudmila Hnatenko in the reference book of the VNLU Institute of Manuscript [7, p. 133–144]. Today, the manuscript collection consists of 1051 units of historical Charters and documents. The connection of the Charter with the fonds of this collection was shown by Olga Stepchenko, who introduced the exhibition of these certificates, which was demonstrated in the hall where the colloquium was held. Other documents and the expert opinion of the Institute of Manuscript prepared for the Ministry of Culture of Ukraine were also demonstrated.

Scientists, members of the Joint Commission and experts discussed the results of the colloquium. They discussed issues related to the transfer of the Charter, other valuable items in the return of captured cultural property, the activities of the Department of the Ministry of Culture for the Displacement of Cultural Property and the Joint Ukrainian-German Commission on the Return and Restitution of Cultural Property of the Ministry of Culture of Ukraine, problems and prospects for further work. Among them, experts and members of the Joint Ukrainian-German Commission on the Return and Restitution of Cultural Valuables:

Lyubov Dubrovina, Professor, Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member of the NAS of Ukraine, General Director of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, member of the Joint Ukrainian-German Commission.

Inesa Tatiivska, Ph. D. (Hist.), Deputy Head of the Department for the Displacement of Cultural Property of the Ministry of Culture of Ukraine, member of the Joint Ukrainian-German Commission.

Hennadii Boryak, Professor, Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Deputy Director of the Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, member of the Joint Ukrainian-German Commission.

Sergii Kot, Professor, Doctor of Historical Sciences, Head of the Center for Research on the Historical and Cultural Heritage of Ukraine of the Department of History of Ukraine of the second half of the 20th century, Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine, member of the Joint Ukrainian-German Commission.

Oleksii Onyshchenko, Academician of the NAS of Ukraine, Advisor to the Presidium of the NAS of Ukraine, Chief Scientific Officer of the VNLU, Honorary Director General of VNLU, researcher of the history of cultural values and library science in the 20th century.

Maryna Palienko, Professor, Doctor of Historical Sciences, Head of the Department of Archival Studies and Special Branches of historical science of Taras Shevchenko Kyiv National University, researcher of the history of archival heritage of Ukraine, expert on the history of cultural values.

Nataliya Kashevarova, Ph. D. (Hist.), Senior Researcher at the Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, researcher on the history of the displacement of cultural property, an expert on the history of cultural property during the Second World War.

Olena Zhyvkova, Deputy Director General for research at the Bogdan and Varvara Khanenko National Museum of Art in Kyiv, member of the Joint Ukrainian-German Commission.

During the transfer of the Charter and the work of the colloquium in the VNLU hall, a collection of Charters on the difference of the St. Sophia Monastery, stored in the manuscript and book collection of the St. Sophia Monastery, was presented. The guests and participants of the colloquium were also shown unique documents from the collection of the St. Sophia Monastery, an interesting sightseeing tour of the historical building of the Library was conducted, and some rarities were shown, including unique historical and cultural fonds: manuscripts, old-printed and rare editions, book collections and collections, musical and fine foundations. In the Music Room, they listened to the Ludwig Beethoven Appathion performed by a young pianist, Anton Labik-Pronyuk, who at the age of 14 was already a laureate of international and domestic pianist competitions.

The discussion of restitution was interesting. The circumstances of the transfer of the Charter became one of the examples of fruitful scientific cooperation between scientists from Germany and Ukraine, a sincere desire to return the unique Charter of 1708 to the collection, where it was preserved until the Second World War – the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. The transfer procedure provides for documented studies of the origin of the cultural property and the circumstances of its export. These studies should be attended by highly professional historians who possess the subject of research and knowledge of languages and can work in a team where there is an atmosphere of creative freedom and trust.

The activities of joint teams of scientists and cultural figures from different countries can effectively solve the issue of the return of captured cultural values, in spirit of full support of state government agencies and diplomatic services, as well as the general public, which understands the need to establish justice and return cultural property to the owners.

All this is especially important, considering that many cultural values are in personal and private collections today. Experience shows that today the origin of many trophy materials purchased after the war in antique stores, at auctions and antiquity markets for museum collections still remain unknown to museum staff. Therefore, the search for cultural properties through online acquaintance with collections and collections, through informal communication and contacts between scientists and cultural figures, development before international cultural and scientific cooperation is also important.

However, until Ukraine creates the State Registry of Lost Cultural Property, this work will demonstrate only the isolated efforts of conscious scientists and still be although very important, but random finds.

References

1. Povernennia v Ukrainu hramoty Petra I Ioasafu Krokovskomu 1708 r.: materialy urochystoho peredannia Hramoty ta ukrainsko-nimetskoho kolokviumu 30 travnia 2019 r. z istorii unikalnoho dokumenta Sofiiskoi kolektsii [The returning to Ukraine of the Peter the First Charter to Joasaph Krokovskyi, 1708: Materials of the solemn transfer of the Charter and Ukrainian-German colloquium on May 30, 2019, on the history of the unique dokument from St. Sophia collection]. (2019). L. Dubrovina, T. Arseienko, Z. Sharikova (Comps.). [In Ukrainian].

2. Kur-Korolev, K., Kukher, K., Sinkevych, N., Sebta, T. Trofei viiny: istoriia vyvezenoi z Kyieva hramoty Petra I ta nimetski studii Sxidnoi Yevropy do I pislia 1945 r. [Tropheis of war: a history of the Peter the First Charter exported from Kyiv and German Sudies on the East Europe before and after 1945]. (2017). In *Bibliotechnyi visnyk* [Library Bulletin]. No. 1. Retrieved from: http://bv.nbuv.gov.ua/doc/bv_2017_1_8 [In Ukrainian].

3. Bolkhovitinov, Ye. *Opisanie Kievo-Sofiiskogo sobora i Kievskoi yerarkhii* [Description of the Kyiv St. Sophia Cathedral and Kyiv episcopy]. (1825). Part 2. Kyiv. [In Russian].

4. Dubrovina, L. A., Onyshchenko, O. S. *Istoriia Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. 1941–1964* [History of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. 1941–1964]. (2003). Kyiv. [In Ukrainian].

5. Dubrovina, L. A., Onyshchenko, O. S. *Istoriia Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. 1918–1941* [History of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. 1918–1941].(1998). Kyiv. [In Ukrainian].

6. Barvinok, V, I, Zahalnyi ohliad starodrukiv kyivskykh bibliotek [General review of the early printed book in Kyiv libraries]. (1924). In *Bibliolohichni visti* [Bibliological news]. Kyiv. [In Ukrainian].

7. Hnatenko, L. Zibrannia rukopysnykh knyh ta arkhiv Sofiiskoho soboru [Collection of manuscripts and archives of the St. Sophia Cathedral]. (2015). In Arkhivy, kolektsii ta zibrannia derzhavnykh, hromadskykh ta relihiinykh ustanov u fondakh Instytutu rukopysu Natsionalnoi Biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. Putivnyk [Archives and collections of the state, public and religious institutions in the fonds of Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Fonds' Guide]. Kyiv. [In Ukrainian].

Lyubov Dubrovina,
corresponding member of NAS of Ukraine,
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Director General of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Ukraine)
ORCID: 0000-0002-1011-7910
e-mail: dubrovina@nbuv.gov.ua

Klaus Gestwa,
Ph.D., Professor,
Director of the Institute
for East European Studies and Local Lore
of the University of Tübingen (Germany)
e-mail: klaus.gestwa@uni-tuebingen.de

Return from Germany to Ukraine of the «Sofian Charter» of Peter the Great on the metropolitan appointment of Ioasaph Krokovskyi in 1708: Ukrainian-German history of the original Charter and prospects for restitution of cultural valuables

The goal of the article is to cover the ceremony and the German-Ukrainian scientific colloquium dedicated to the return from Germany to Ukraine of the Charter of tsar Peter the Great, on the appointment of Metropolitan Joasaph Krokovskyi in 1708. The Charter was taken from the fonds of the V. I. Vernadskyi Library during World War II and ended up at the Institute of East European History and Local History of Tubingen University. The colloquium was attended by German and Ukrainian scientists. Natalia Sinkevich revealed the historical significance of the Charter, the history of the Charter and the personality of Metropolitan Joasaph Krokovskyi himself. Tetyana Cebta traced the history of the Charter to 1941 and proved her belonging to the collection of St. Sophia Cathedral, stored at the Institute of Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Korinna Kur-Korolev investigated the circumstances of the export of Charters from the library during the Second World War according to the documents of the German archives; Katarina Kucher revealed the history of the Charter at the Institute of East European History and Local History of Tubingen University and the work of experts on the return of the diploma. Wolfgang Eichwede shared the experience of transferring another Charter of the St. Sophia collection, issued by Peter the Great in 1700 to Metropolitan Varlaam Yasynskyi, together with the director of the Goethe Institute Kyiv branch, Countess Ute Baudissin, the return of the painting by Hans von Mare from Kyiv to Bremen. Halyna Kovalchuk, Olga Stepchenko (Kyiv) brought attention to the history of the formation of the collection in St. Sophia Cathedral, disclosed the contents of the unique book and manuscript collection stored in the V. I. Vernadskyi Library. Klaus Gestwa and Lyubov Dubrovina discussed the results of the research of the Charter. The Return of the Charter is an example of fruitful scientific cooperation between scientists from Germany and Ukraine, an effective solution to the issue of the return of expropriated cultural values.

The location of many expropriated materials remains unknown today. Therefore, it is important to develop international cultural and scientific cooperation, and the creation of the State Registry of Lost Cultural Property.

Keywords: St. Sophia Charter of Peter the Great, displacement of cultural property, World War II, Institute of East European History and Local History of Tubingen University, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine.

Любовь Андреевна Дубровина,
член-корреспондент НАН Украины,
доктор исторических наук, профессор,
Генеральный директор Национальной библиотеки
Украины имени В. И. Вернадского (Украина)
ORCID: 0000-0002-1011-7910
e-mail: dubrovina@nbuv.gov.ua

Клаус Гества,
Ph.D., профессор Института Восточноевропейской истории и
*краеведения Тюбингенского Университета (Германия***)**
e-mail: klaus.gestwa@uni-tuebingen.de

Возвращение из Германии в Украину «Софийской Грамоты» Петра I митрополиту Иоасафу Кроковскому 1708 года: украинско-немецкая история Грамоты и перспективы реституции культурных ценностей

Целью сообщения является освещение торжественных мероприятий и немецко-украинского научного коллоквиума, посвященного возвращению из Германии в Украину Грамоты Петра I митрополиту Иоасафу Кроковскому в 1708 г. Грамота была вывезена во время Второй мировой войны из фондов Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского и оказалась в Институте Восточноевропейской истории и краеведения Тюбингенского Университета. В коллоквиуме участвовали немецкие и украинские ученые. *Наталья Синкевич* раскрыла историческое значение Грамоты, историю создания Грамоты и личность самого митрополита Иоасафа Кроковского. *Татьяна Себта* проследила историю Грамоты до 1941 г. и доказала ее принадлежность к коллекции Софийского собора, хранящейся в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. *Коринна Кур-Королев* расследовала обстоятельства вывоза Грамоты из собрания Библиотеки во время Второй мировой войны по документам немецких архивов; *Катарина Кухер* раскрыла историю поступления Грамоты в Институт Восточной истории и краеведения Тюбингенского Университета и работу экспертов по возвращению Грамоты. *Вольфганг Айхведе* поделился опытом передачи в Украину другой грамоты Софийской коллекции, выданной Петром I митрополиту Варлааму Ясинскому в 1700 г., а также рассказал о возвращении картины Ганса фон Маре из Киева в Бремен,

в котором принимала участие директор Киевского отделения Гете-Института графиня *Уте Баудиссин*. *Галина Ковальчук, Ольга Степченко* (Киев) уделили внимание истории формирования собрания в Софийском соборе, раскрыли уникальный книжный и рукописный состав этого комплекса, хранящейся в Библиотеке. *Клаус Гества* и *Любовь Дубровина*, подводя результаты встречи, констатировали, что возвращение Грамоты является примером плодотворного научного сотрудничества ученых Германии и Украины, эффективного решения вопроса относительно трофейных культурных ценностей, исходя из того, что местонахождение многих трофейных материалов и ныне остается неизвестным. Поэтому важным являются развитие международного культурного и научного сотрудничества, а также создание Государственного реестра утраченных культурных ценностей.

Ключевые слова: Софийская Грамота Петра I, перемещение культурных ценностей, Вторая мировая война, Институт Восточноевропейской истории и краеведения Тюбингенского Университета, Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского.

Стаття підготовлена 25 липня 2019 року;
подана до друку 1 серпня 2019 року.

ЗМІСТ

Дослідження архівних та книжкових фондів

О. А. Іванова. Особовий архів Віктора Степановича Косенка у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 5

Ю. К. Рудакова. Вивчення латинської мови в Україні: вітчизняні друковані підручники XVII ст. 21

Г. В. Індиченко. Українсько-польська між академічна співпраця в галузі соціогуманітаристики (1961–1965 рр.): історико-джерелознавчий аспект 31

Т. В. Коваль. Фонд автографів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: історія формування, дослідження, використання 55

А. І. Шаповал, С. В. Старовойт. Документи академіка М. М. Боголюбова в архівних фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 71

Є. К. Чернухін. Грамота Вселенського патріарха Єремії II православному братству Різдва Пресвятої Богородиці в Рогатині (з колекції митрополита Андрея Шептицького в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) 87

Ю. В. Булгаков. Діяльність А. Д. Коваленка як ученого секретаря Президії Академії наук УРСР (1950–1954) 103

Історія книжкових колекцій та зібрань

Г. М. Юхимець, І. І. Цинковська. Образ святого Миколая в українській гравюрі XVII–XVIII ст. 111

Л. В. Івченко. Твори Дженнаро Астаріти в нотній колекції Олексія Розумовського 133

О. М. Донець. Український друкований плакат 1920-х – початку 1930-х років як інформаційне джерело з вивчення гендерних питань (на матеріалах з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) 151

Кодикологія та кодикографія

Т. А. Добрянська. Титульні аркуші кодексів XVII ст. з колекції рукописних книг Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: джерелознавчий аспект 169

Дослідження в галузі спеціальних історичних дисциплін

М. А. Філіпович. П. К. Федоренко. Рудни Левобережной Украины XVII–XVIII вв. Москва: АН СССР, 1960. 264 с.: життя історика крізь призму однієї книги 183

Л. А. Петрушко. Скорбота і сльози покаяння в оцінках печерської спільноти 203

Л. А. Гнатенко. Василь Васильович Німчук як публікатор давніх українських писемних пам'яток та палеограф 216

Н. Г. Кашеварова. Використання радянських кінодокументів в ідеологічній боротьбі Третього райху проти більшовизму (за документами Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга) 228

Г. Ю. Калініч. Кадрове питання при відкритті греко-католицьких навчальних закладів на Холмщині і Підляшші (1865–1867 рр.) за родинним листуванням протоієрея Петра Лебединцева 247

Ю. С. Калініна-Симончук. Експертиза цінності рукописної та книжкової спадщини в законодавстві України: сучасний стан та перспективи розвитку 268

Публікація документів

С. О. Булатова. «Nastawowac miod stary, wlasnie stary», або білоруські рукописні рецептури питного меду XVII ст. із зібрання Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 281

Отець Ю. Мицик, І. Ю. Тарасенко. З документів останньої третини XVII – першої третини XVIII ст. до історії Полтавщини 301

Повідомлення

Л. А. Дубровіна, Клаус Гества. Повернення з Німеччини до України «Софійської Грамоти» Петра I митрополитові Іоасафу Кроковському 1708 року: українсько-німецька історія Грамоти та перспективи реституції культурних цінностей *(англ. мовою)* 329

CONTENTS

Studies of Archival and Book Fonds

O. A. Ivanova. Viktor Kosenko personal archive in the Institute of manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine 5

Yu. K. Rudakova. The study of Latin language in Ukraine: domestic printed textbooks of the 18th century 21

H. V. Indychenko. Ukrainian-Polish academic cooperation in the field of social sciences and humanities (1961–1965): source study and historical aspects 31

T. V. Koval. Collection of autographs at Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine: history of creation, research, and usage 55

A. I. Shapoval, S. V. Starovoit. Documents of the academician Mykola Boholiubov in the archival funds of V. I. Vernadskyi National library of Ukraine 71

Ye. K. Chernukhin. The Charter of the Ecumenical Patriarch Jeremias II to the Rohatyn Orthodox Brotherhood of the Nativity of the Blessed Virgin Mary (from the collection of Metropolitan Andrey Sheptytskyi preserved in the Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine) 87

Yu. V. Bulhakov. Activities of Anatolii Kovalenko as Scientific Secretary of the Presidium of the Academy of Sciences of the UkrSSR (1950–1954) ... 103

History of Book Collections and Gatherings

H. M. Yukhymets, I. I. Tsynkovska. The image of Saint Nicholas in the Ukrainian printmaking of the 17th–18th centuries 111

L. V. Ivchenko. Gennaro Astarita's pieces in the Oleksii Rozumovskyi music collection 133

O. M. Donets. Ukrainian printed poster throughout 1920s and early 1930s as informative source of studying gender issues (based on the materials from the fonds of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine) 151

Codicology and Codicography

N. A. Dobrianska. Title pages of codices of the 17th century from the collection of manuscripts at the Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine: source study aspect 169

Studies in Spesial Historical Disciplines

M. A. Filipovych. Pavlo Fedorenko. Mines of the Left-Bank Ukraine of the 17th–18th centuries. Moscow: USSR Academy of Sciences, 1960. 264 p.: the life of a historian through the prism of one book 183

L. A. Petrushko. Sadness and repentant tears in the estimations of the Kyivan Cave Lavra community 203

L. A. Hnatenko. Vasily Nimchuk as the publisher of ancient Ukrainian handwritten sousrces and a paleographs 216

N. H. Kashevarova. The use of Soviet films in the ideological struggle of the Third Reich against Bolshevism (according to the documents of Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg) 228

H. Yu. Kalinich. Selection of personnel at the foundation of the Greek Catholic schools at Chełm Land and Podlachia (1865–1867) by the archpriest Petro Lebedyntsev's family correspondence 247

Yu. S. Kalinina-Symonchuk. The expert evaluation of the manuscript and book heritage within the framework of Ukrainian legislation: current state and future prospects 268

Publication of Documents

S. O. Bulatova. «Nastawowac miod stary, wlasne stary», or 17th century Belarusian manuscript recipes of mead from the collections of Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine 281

p. Yurii Mytsyk, I. Yu. Tarasenko. The documents of the last third of the 17th – the first third of the 18th centures on the history of Poltava province 301

Messages

Lyubov Dubrovina, Klaus Gestwa. Return from Germany to Ukraine of the «Sofian Charter» of Peter the Great on the metropolitan appointment of Ioasaph Krokovskyi in 1708: Ukrainian-German history of the original Charter and prospects for restitution of cultural valuables 329

Наукове видання

РУКОПИСНА ТА КНИЖКОВА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Випуск 24

Затверджено до друку Вченою радою
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
Протокол № 6 від 10.09.2019.

Редактор
Н. М. Зубкова

Редактор-перекладач
Ю. В. Крисальна

Видання підготували
Я. В. Кучмій, О. С. Боляк

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет
О. С. Боляк

Підп. до друку 19.11.2019. Формат 70x100/16.
Друк офс. Ум. друк. арк. 27,9.
Наклад 200 прим. Зам. № 24.

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації КВ № 16087-4559Р від 16.12.2009 р.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1390 від 11.06.2003 р.

Друкарня Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
03039, Київ-39, просп. Голосіївський, 3